

Книга подає загальну картину розвитку суспільства, розкриває ключові соціологічні поняття, логічно пов'язані в єдину систему. У ній аналізується сама соціологія як наука, висвітлюються деякі віхи її становлення і розвитку, розкривається зміст основних шкіл і напрямків сучасної соціології, викладаються основи деяких спеціальних і галузевих соціологічних теорій, розглядаються методологічні основи соціологічних досліджень.

Для студентів вищих навчальних закладів. Може викликати зацікавленість для викладачів, а також широкого кола читачів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК ОСОБЛИВА СУСПІЛЬНА НАУКА

§ 1.1 Соціологія та її місце в системі сучасних наук

§ 1.2 Предмет, структура та метод соціології

§ 1.3 Функції соціології

§ 1.4 Взаємовідносини соціології та інших суспільних наук

Тема 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

§ 2.1 О. Конт та Г. Спенсер — основоположники соціології

§ 2.2 Соціологія марксизму

§ 2.3 Соціологічна думка в Росії

§ 2.4 Головні парадигми і напрямки сучасної соціології

Тема 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПСИХОЛОГІЗМ ПРОТИ НАТУРАЛІЗМУ

§ 3.1 Психологічні концепції в західноєвропейській соціології

§ 3.2 Еволюційно-психологічний напрямок в американській соціології

Тема 4. АНТИПОЗИТИВІЗМ В СОЦІОЛОГІЇ І ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

§ 4.1 Джерела німецької соціології. Ф. Тьонніс

- § 4.2 Формальна соціологія Г. Зіммеля
- Тема 5. ТЕОРІЯ "СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ" М. ВЕБЕРА
- § 5.1 Методологія соціологічного пізнання М. Вебера
- § 5.2 Теорія "соціальної дії"
- § 5.3 Політична соціологія М. Вебера
- § 5.4 Релігія в соціологічній концепції М. Вебера
- Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТИВНИЙ АНАЛІЗ "СОЦІАЛЬНИХ ФАКТІВ". Е. ДЮРКГЕЙМ
- § 6.1 Теоретичні і світоглядні підстави соціології Е. Дюркгейма
- § 6.2 "Соціологізм" Е. Дюркгейма як методологія наукового дослідження суспільства
- § 6.3 Ідея соціальної солідарності
- § 6.4 До синтезу теорії й емпірії в соціологічному дослідженні
- Тема 7. ІНТЕГРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ П. СОРОКІНА
- § 7.1 Теорія соціальної мобільності
- § 7.2 Вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку
- Тема 8. ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ
- § 8.1 Витоки соціально-політичних вчень в Україні
- § 8.2 Розвиток соціології в Україні на сучасному етапі
- Тема 9. СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СИСТЕМА
- § 9.1 Суспільство і природа
- § 9.2 Суспільство з позицій соціального детермінізму і функціоналізму
- § 9.3 Концепція суспільства в індивідуалізмі. Індивідуалістичні теорії соціальної взаємодії
- Тема 10. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ
- § 10.1 Сутність, причини і фактори соціальних змін
- § 10.2 Види і форми соціальних змін
- § 10.3 Соціальний прогрес і типізація суспільства
- Тема 11. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ
- § 11.1 Об'єкт і предмет політично соціології
- § 11.2 Основні проблеми політичної соціології
- Тема 12. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА
- § 12.1 Соціологія права як специфічна галузь соціології
- § 12.2 Становлення і розвиток соціології права
- Тема 13. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ
- § 13.1 Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості
- § 13.2 Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи
- § 13.3 Соціальний статус і соціальні ролі особистості
- § 13.4 Соціальна структура та типи особистості
- Тема 14. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА
- § 14.1 Сутність та основні елементи соціальної структури
- § 14.2 Соціальна стратифікація: поняття та види
- Тема 15. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ ЯК РЕГУЛЯТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
- § 15.1 ІНТЕРАКТИВНА РОЛЬ ЦІННОСТЕЙ, НОРМ
- § 15.2 Девіантна поведінка
- Тема 16. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ
- § 16.1 Етносоціологія та предмет її дослідження
- § 16.2 Основні підходи до вивчення етнічних спільнот
- § 16.3 Концептуальні схеми етносоціології і соціології нації
- § 16.4 Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства
- Тема 17. СОЦІАЛЬНО-ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

- § 17.1 Урбанізація як тенденція розвитку поселенської структури
- § 17.2 СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПЕРЕМІЩЕНЬ, СПОСОБУ ЖИТТЯ
- Тема 18. СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ: ГЕНЕЗИС ТА МЕХАНІЗМ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ
  - § 18.1 Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції
  - § 18.2 Структура та причини виникнення конфліктів
  - § 18.3 Управління соціальними конфліктами
  - § 18.4 Соціальні конфлікти у сучасній Україні
- Тема 19. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ
  - § 19.1 Поняття "соціальний інститут". Інституціоналізація громадського життя
  - § 19.2 Види та функції соціальних інститутів
  - § 19.3 Сім'я як важливий соціальний феномен
- Тема 20. СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І САМООРГАНІЗАЦІЇ
  - § 20.1 Основні риси соціальної організації
  - § 20.2 Марксистське вчення про державу як соціальну організацію. Держава і цивільне суспільство
- Тема 21. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЇ І ФОРМУВАННЯ ЦЕРКВИ
  - § 21.1 Закономірності формування релігії як соціального інституту
  - § 21.2 Основні етапи становлення християнської церкви як соціальної організації
- Тема 22. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ
  - § 22.1 Предмет соціології праці та управління
  - § 22.2 Зв'язок соціології та управління з іншими науками про працю
  - § 22.3 Соціологія праці й управління та менеджмент
- Тема 23. КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОГРЕС
  - § 23.1 Сутність культури суспільства
  - § 23.2 Культура — спосіб функціонування цінностей
- Тема 24. ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ КУЛЬТУРИ
  - § 24.1 Природа, функції і структура культури
  - § 24.2 Відношення соціології культури і соціології науки, освіти і моралі
- Тема 25. ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
  - § 25.1 Основні віхи становлення соціології освіти
  - § 25.2 Освіта та її функції і зв'язок з іншими науками
  - § 25.3 Тенденції і проблеми модернізації сучасної вітчизняної освіти
- Тема 26. СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ
  - § 26.1 Соціальна поведінка особистості та фактори її формування
  - § 26.2 Взаємодія між суспільством, особистістю і вихованням
- Тема 27. НАУКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
  - § 27.1 Наука як складний багатогранний феномен
  - § 27.2 Інституціоналізація науки
  - § 27.3 Наука, наукова діяльність як об'єкт соціологічного аналізу
- Тема 28. ЕКОНОМІКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
  - § 28.1 Економічна сфера, її місце в системі суспільних зв'язків
  - § 28.2 Місце економічної культури в економічній соціології
  - § 28.3 Взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками
- Тема 29. СУСПІЛЬНА ДУМКА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ
  - § 29.1 Поняття суспільної думки, її відмінність від оцінного судження, знання, переконання, настрою
  - § 29.2 Функції суспільної думки. Критерії і показники соціальної зрілості
- Тема 30. СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА
  - § 30.1 Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, етапи, види
  - § 30.2 Програма і робочий план конкретно-соціологічного дослідження
  - § 30.3 Методи збору соціологічної інформації

ПЕРЕДМОВА

Рекомендовану книгу можна віднести до українських підручників нового покоління. В ній викладається сучасне соціологічне знання, зі всіма його складностями і тонкощами, і в той же час форма викладу матеріалу дозволяє засвоювати його достатньо легко.

Настало третє тисячоліття. У всьому світі відбуваються суттєві зміни в сфері праці, інформації та влади. Освіта стає самостійним фактором глибоких соціальних та економічних змін. Високоосвічені люди тепер є не просто носіями кращих зразків національної культури, але й особливим суспільним потенціалом, без якого суспільство стає неконкурентоспроможним.

Сучасні студенти, які займуть особливу позицію у майбутньому українському та світовому суспільстві, повинні бути не тільки професійно підготовленими в обраній галузі, але й соціально компетентними людьми, що знають закони соціальної організації, розвиток суспільних перемін та володіють азами грамотного спілкування.

До цього їх готує і цей підручник.

Коли ми торкаємося фундаментальних процесів і законів розвитку суспільства в цілому, ми не спроможні всебічно розкрити проблему, не звертаючись до категорій соціальної структури, до соціальних інститутів, змін класової системи суспільства, рівня життя, проблем бідності і багатства та багатьох інших, які належать до компетенції соціології. Саме вона в змозі вирішувати всі питання в комплексі і дати загальну картину світу.

Ось ми й підійшли до розгадки назви цієї книги. Чому вона називається "Загальна соціологія", а не "Соціологія" чи ще якимось? Я бачу декілька причин. Перша - загальна соціологія покликана давати на найзагальніші, відірвані від реального життя знання та категорії, а, насамперед, загальну картину розвитку суспільства. Хай коротко, не вдаючись до історичних подробиць, методологічних тонкощів побудови наукового знання і не захоплюючись галузевими соціологами, показати ключові соціологічні поняття, логічно пов'язані в єдину систему. Тільки таким чином студент може позбавитися від хаосу точок зору і різноманіття емпіричних фактів. Які поняття лежать в основі соціологічної картини світу, як із них - логічно і послідовно - виводяться інші категорії - це найважливіше завдання.

Друга, й не менш важлива причина. Запитуємо - для чого студенту потрібна теоретична система знань? Відповідаємо: для того, щоб з її допомогою краще зрозуміти те суспільство, в якому він живе. Підручник повинен вчити жити. Озброюючись інтелектуально, ви вдосконалюєтесь практично.

Наведу простий приклад. Першу теорію соціальної стратифікації створив 2500 років тому Платон, а дещо пізніше її розвинув Аристотель. Перший вчив нас тому, що владу в суспільстві необхідно надавати

інтелігенції, а не "новим українцям" чи "старим бюрократам". Він називав її представників по-своєму: філософами. Слова різні, а суть одна. І навіть описав прийоми, за допомогою яких можна приборкати можновладців. Безперечною умовою він ставив довічну освіту: керівникам необхідно періодично проходити переатестацію й підвищення кваліфікації, а не засиджуватися і не жиріти біля "годовниці". Відповідно, доводиться гіперболізувати і гіпертрофувати, і з'ясовувати те, що містилося в прихованому вигляді, і додавати нове знання, яке не спотворюючи суть справи, дозволяє актуалізувати давню теорію.

Або, наприклад, Аристотель. Той стверджував, що становим хребтом суспільства повинен бути середній клас. Про середній клас, як про склад суспільства, ми заговорили тільки на зламі ХХ століття, коли почали будувати демократію. Адже Платон та Аристотель створювали свої концепції також для демократичного суспільства. Чомусь ніхто в радянському суспільстві не говорив про середній клас, як про хребет соціальної структури.

Багато ще таких законів, які й зараз, і дві тисячі років тому управляли й управляють суспільством, які нам необхідно опанувати, а про значну частину вже відкритих, дізнатися й озброїтися ними.

Така перша причина того, чому книга, яку ви тримаєте в руках, називається підручником із загальної соціології. Друга полягає у звільненні від частковостей.

Унікальність цієї книги полягає в тому, що паралельно з теоретичним матеріалом подається чималий практичний.

У ньому реалізований поступальний принцип навчання, перехід від хибно-спрощеного тексту до все більш поглиблених і теоретично диференційованих основних частин. Включення у кожен тему питань для контрольних робіт, списків доступної студентам літератури, оригінальних питань для проведення практичних занять дозволяє суттєво покращити забезпечення навчального процесу й оживити його конкретне проведення. Більшість практичних завдань орієнтовані на повсякденне життя, потребують від студентів спостережливості, кмітливості й уміння застосовувати одержаний теоретичний матеріал.

Зміст підручника характеризується інноваційністю. Автор дає багато трактувань соціальних процесів і фактів, і студенти мають можливість торкнутися до тканини живої наукової думки, а сам текст "грає" різноманіттям підходів та пояснень. У цьому плані можна сказати, що цей підручник відрізняється від інших українських посібників із соціології тим, що його висока інформаційна насиченість забезпечує не тільки підвищення соціологічної ерудиції, але й дозволяє вчитися самостійно і критично мислити, грамотно і всебічно вивчати соціальні процеси.

Навчальний матеріал, що ліг в основу цієї книги, складений на базі значної кількості закордонних та вітчизняних підручників та монографій, статей та матеріалів соціологічних досліджень; крім того тут відображені розробки, виконані особисто автором.

Автор цієї книги пропонує ще один варіант навчального посібника для студентів вищих навчальних закладів України і, ii, iii, iv рівнів акредитації, в якому робиться спроба систематизації уявлень про основні соціологічні теорії та знання, понятійний апарат соціології, коло проблем, що входять до її компетенції. При підготовці посібника автор намагався розглянути основні предметні галузі соціології, її найбільш значні школи і напрями. Згідно з духом реформування нашого суспільства та національного відродження ставилося завдання не обмежитися понятійним рівнем аналізу, а висвітлити в навчальному посібнику актуальні проблеми становлення нової соціальної реальності в Україні.

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК ОСОБЛИВА СУСПІЛЬНА НАУКА

Ключові поняття та терміни

- наука
- соціологія
- мікросоціологія
- макросоціологія
- об'єкт соціології
- теоретична соціологія
- прикладна соціологія
- емпірична соціологія
- фундаментальна соціологія
- закони соціології
- соціологічне значення
- спеціальна соціологічні течії
- соціологічні течії середнього рівня
- категорії соціології
- соціальне
- методи соціології
- функції соціології
- структура соціологічного знання
- галузеві соціологічні течії

Соціологія як самостійна наука з'явилась майже 200 років тому. Вона зразу ж привернула увагу багатьох прогресивних мислителів того часу — філософів, психологів, істориків, економістів, етнографів, демографів та представників інших наук, які в той чи інший спосіб долучились до її подальшого розвитку.

§ 1.1 Соціологія та її місце в системі сучасних наук

В сучасному світі існує велика кількість різних наук. Наука стає практичним перетворювачем світу. Без неї не може успішно розвиватися жодна сфера людського життя. З якого б боку ми не підійшли до оцінки науки — оптимістичного чи песимістичного, ясно одне — науці належить визначити образ майбутнього людства.

Наука — багатогранне суспільне явище. Її можна розглядати під різним кутом зору:

- як сукупність знань про світ,
- як основу світогляду,
- як форму суспільної свідомості,
- як форму відображення світу у свідомості,
- як елемент духовної культури.

Наука — це система абстрактних знань, створених теоретичним ; шляхом на основі аналізу фактів, явищ і процесів за їх специфічними ознаками, встановлення між ними зв'язків, які обумовлюють їх впорядковане функціонування та розвиток.

В залежності від сфери дослідницьких інтересів сучасні наукові дисципліни можна поділити на чотири групи:

- 1) природничі,
- 2) технічні,
- 3) гуманітарні,
- 4) соціальні.

Якщо природничі науки зосереджуються на розкритті таємниць природи, технічні — на пошуку нових і нових можливостей техніки, гуманітарні (від лат. *humanitas* — людська природа, освіченість, духовна культура) — на заглибленні у світ самої людини, то соціальні (від лат. *socialis* — товариський, громадський, суспільний) — вивчають сумісне життя в суспільстві.

Соціологія — це вивчення соціального життя, груп людей та суспільства.

Е. Гідденс

Кожна з соціальних наук (крім соціології) займається якоюсь окремою сферою суспільного життя. Наприклад, економіка досліджує господарське

життя (виробництво, послуги, розподіл, споживання тощо), політологія — сферу політики, історія — процес розвитку суспільства, педагогіка — проблеми навчання і виховання.

Соціологія (від лат. *societas* — суспільство + гр. *logos* — слово, вчення) вивчає суспільство в цілому, все соціальне (суспільне) життя людей, їх спілкування, їх взаємодію.

Отже, соціологія — це наука про суспільство як єдину цілісну соціальну систему. Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому, що вона вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на формування людини, на її свідомість і поведінку.

§ 1.2 Предмет, структура та метод соціології

Проста вказівка на те, що соціологія — це наука про суспільство, ще не дає відповіді на питання про специфічний об'єкт і предмет цієї науки, про особливий соціологічний спосіб вивчення суспільства. У цьому плані принципове значення має з'ясування змісту поняття "соціальне".

У повсякденній свідомості поняття "соціальне" дуже часто ототожнюється з поняттям "суспільне". З цим пов'язане й те, що термін "соціологія" нерідко вживається в гранично широкому розумінні слова, включаючи в себе всі чи майже всі суспільні науки, виступаючи синонімом усього суспільствознавства. у науковій же свідомості соціологія найчастіше розуміється в більш вузькому, строгому, справжньому розумінні слова, тобто як лише одна зі специфічних галузей суспільствознавства. Точно так же й поняття "соціальне", "соціальні відносини" не ототожнюються з поняттями "суспільне", "суспільні відносини".

Своєрідність соціології як самостійної науки серед інших суспільних наук знаходить своє вираження в тому, що вона вивчає суспільство, його функціонування і розвиток під специфічним кутом зору — крізь призму соціальних явищ, процесів, відносин, що складають основний зміст соціальної реальності — соціуму як об'єкта соціології. Для того, щоб правильно усвідомити суть і значення цього вихідного методологічного положення, необхідно насамперед з'ясувати, що таке соціальне, соціальні явища, відносини і процеси.

Суспільство як продукт взаємодії людей є багатограним і складним у структурному відношенні явищем. Тому той факт, що в найширшому розумінні воно є загальним об'єктом дослідження для всіх суспільних наук, не означає, що кожна з цих наук не має свого специфічного об'єкта вивчення. Так, якісно своєрідною стороною (сферою, областю, формою) громадського життя є виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ. Ці економічні за своїм характером явища, відносини і процеси, в основі яких лежать насамперед відносини власності, служать специфічним об'єктам економічної науки, точніше, економічних наук.

Особливою, істотно відмінною від економічної сфери життя суспільства є політична, пов'язана з організацією, функціонуванням і розвитком політичної влади. І це — специфічний об'єкт політології,

політичних наук. Цілий ряд наук (наприклад, культурологія, педагогіка, соціальна психологія та інші) покликані досліджувати духовне життя суспільства, тобто виробництво і розподіл духовних цінностей. Тому, власне кажучи, об'єктом більшої частини суспільних наук є не все суспільство, а та чи інша його сторона, форма прояву і т. п.

У цьому плані досліджуване соціологією соціальне життя суспільства — це область взаємозв'язків і взаємодій між більш-менш широкими спільностями людей (класами, соціальними шарами і групами, націями і народностями, колективами і т. п.) та самими людьми, що виступають як представники цих спільностей. Залежно від своєрідності суб'єктів цих відносин соціальні відносини поділяють на:

- соціально-групові (класи, соціальні групи і шари);
- соціально-демографічні (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери, члени сім'ї);
- соціально-територіальні (міське і сільське населення);
- соціально-етнічні (нації, народності, національні й етнографічні групи);
- соціально-професійні (трудові колективи, професійні об'єднання);
- міжособистісні (особистості) та інші.

Таким чином, у центрі соціального життя знаходяться дія і взаємодія людей та їхніх об'єднань, а соціологія в цьому зв'язку виступає насамперед як наука про взаємодію і поведінку людей у середовищі собі подібних. Соціологія — це свого роду теорія суспільної взаємодії людей, що спирається на досвідчене вивчення соціально значимих, стійких і повторюваних (типових) форм поведінки людей, визначених їхнім соціальним станом (статусом), соціальною роллю і соціальними нормами даного суспільства.

Своєрідність соціальних відносин складається насамперед у тому, що вони носять комплексний характер і не зводяться до відносин тільки економічних, тільки політичних чи духовних. Вони по-своєму виявляються у всіх сферах життя і містять у собі так чи інакше і соціально-економічний, і соціально-політичний, і соціально-духовний, і соціально-культурний зміст. Саме тому, що особистість, клас, нація, демографічна чи професійна група завжди й одночасно є носіями, суб'єктами всієї сукупності суспільних відносин.

Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи (спільноти) незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільнота.

Можна виділити такі основні риси, що характеризують специфіку соціального:

- 1) загальна якість, притаманна різним групам індивідів;
- 2) характер і зміст відносин між різними індивідами і групами в залежності від місця, яке вони займають в різних суспільних структурах, від тієї ролі, яку вони виконують в них;

3) соціальне проявляється у відносинах різних індивідів і груп один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Поєднуючи теоретичні й емпіричні засоби, соціологія досліджує саме загальні якості будь-якого прояву соціальності. Специфіка соціології полягає в тому, що кожний прояв людської життєдіяльності вона вивчає в соціальному контексті, у взаємозв'язку з усім суспільним організмом як цілісною системою, у взаємодії різних сторін, рівнів, підсистем.

Соціальне — це сукупність суспільних відносин даного суспільства, інтегрована в процесі спільної діяльності (взаємодії) індивідами чи групами індивідів в конкретних умовах місця і часу.

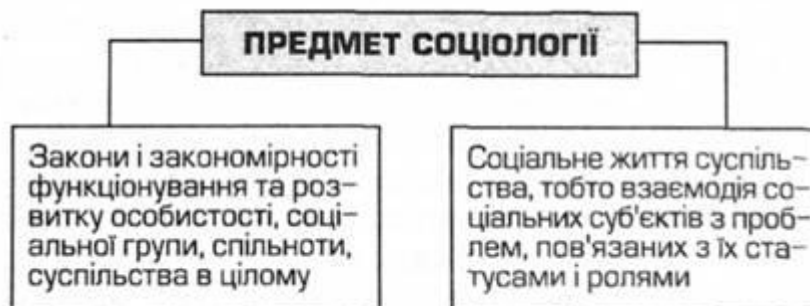
Г. Осипов

Визначення об'єкта науки дозволяє одержати відповідь на питання про те, на що спрямований пізнавальний процес у рамках даної науки, тобто яку стійку і цілісну частину, область реального світу вивчає чи покликана вивчати відповідна наука. Об'єкт і предмет науки тісно взаємозалежні, але не тотожні. Так, людина — загальний об'єкт і антропології, і соціології, і педагогіки, і психології. Але це якісно відмінні одна від одної науки, оскільки кожна з них при цьому має свій предмет. Визначається це тим, що людина, як і суспільство, є складним і багатогранним явищем, що включає різні — різнопідрядні і різнохарактерні — структурні елементи і сторони, зв'язки і відносини між ними. Виділити характерні саме для даної науки елементи і сторони в її об'єкті, їхні зв'язки і відносини, а на цій основі і відповідний специфічний ряд законів і закономірностей — це і значить дати відповідь на питання про предмет розглянутої науки.

Об'єктом соціологічного пізнання є:

- суспільство як цілісна соціальна реальність;
- емпірично надана реальність, що відбиває ту чи іншу сторону соціального життя;
- такі об'єктивні явища суспільства, як соціальні відносини, соціальні зв'язки, соціальні організації, соціальні інститути тощо. Предмет науки — це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Предмет будь-якої науки — це не просто якесь явище чи процес об'єктивного світу, а результат теоретичного обґрунтування, яке дозволяє виділити ті закономірності розвитку і функціонування об'єкта, що вивчаються, які є специфічними тільки для даної науки. Отже, предметом соціології є загальні і специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціетальних систем, механізми дії та форми прояву цих законів і закономірностей в діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів. Широко використовуючи в пізнанні і викладі свого змісту найважливіші поняття багатьох інших суспільних наук, соціологія має і специфічні категорії і закони. Будучи основними поняттями даної науки, що відбивають істотні риси, сторони, властивості, структурні елементи соціальної реальності (категорії) і глибинні, необхідні зв'язки і відносини між ними, категорії і закони соціології, їхні системи відбивають внутрішню логіку цієї науки, розкривають і конкретизують характеристику її предмета і методу, служать вузловими, опорними пунктами в пізнанні соціальних явищ і процесів.

Центральним тут є питання про основні категорії соціологічної науки. Мова йде про виділення таких вихідних категорій, які лежать у фундаменті самої науки. Під ними розуміють найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони її предмета, розкривають механізм прояву законів і закономірностей, які нею вивчаються. Понятійно-категоріальний апарат соціології включає в себе:

- загально наукові категорії у соціологічному заломленні (суспільства, соціум, соціальна система тощо);
- безпосередні соціологічні категорії (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності);
- категорії дисциплін суміжних із соціологією (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури тощо).

В соціологічну практику останніх років увійшло виділення двох груп категорій соціології:

1) категорії що пояснюють статистику суспільства, його структуру, з виокремленням його основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як "особистість", "соціалізація", "соціальна група", "соціальна спільнота", "соціальний клас", "соціальна діяльність", "соціальний контроль" та ін.

2) категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни, особливості його розвитку. Серед них такі категорії як "соціальний процес", "соціальна зміна", "соціальна трансформація", "соціальний рух", "соціальна мобільність", "соціальний розвиток" та ін.

До категорій соціології належать й такі категорії, як, наприклад, "соціальне відтворення", "соціальна адаптація", "соціальна диференціація", "соціальна напруженість", "соціальна солідарність", "соціальне відхилення", "соціальна патологія", "соціальна рівновага", "соціальна сфера", "соціальне життя", "соціальна дія" та багато інших.

Якщо категорії соціології відбивають ті чи інші істотні сторони, риси, властивості об'єкта цієї науки, то закони соціології виражають глибинні, сутнісні необхідні зв'язки між ними. Оскільки, як уже відзначалося вище, соціологія вивчає соціальну реальність, соціум, постільки її закони по своїй природі і сутності соціальні. Це означає, що соціальні закони регулюють поведінку людей і груп, визначають стосунки між особистостями, їхніми спільнотами і виявляються в діяльності людей та їхніх об'єднань. До числа соціальних відносяться, наприклад, закони соціальної диференціації й інтеграції, соціальної мобільності, інтернаціоналізації громадського життя, соціалізації індивіда, урбанізації суспільства та інші. У житті соціальні закони реалізуються конкретними людьми й у конкретних умовах, а тому виявляються як закони-тенденції.

Соціальні закони мають такі основні ознаки:

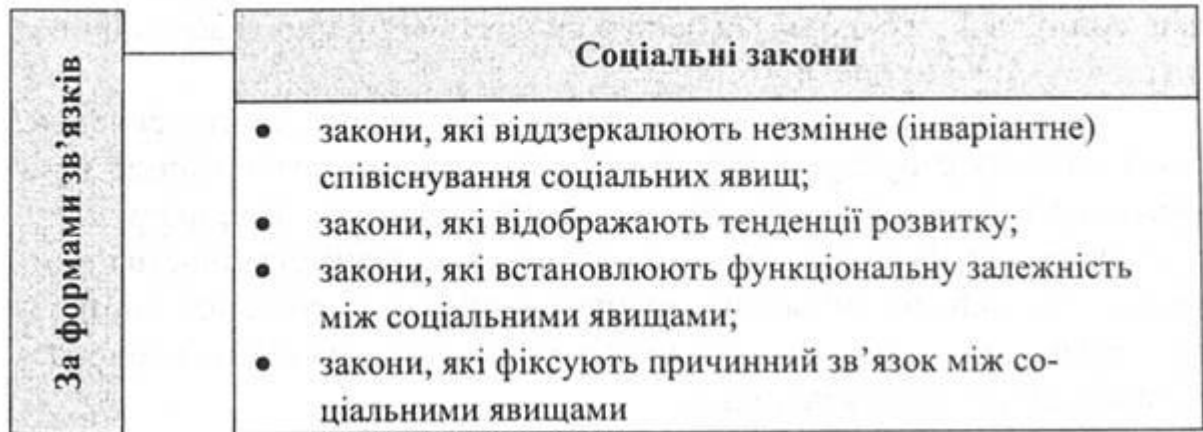
- закон може діяти лише при наявності певних суворо домовлених умов;

- за цих умов закон діє завжди і всюди без будь-яких виключень;

- умови, за яких діє закон, реалізуються не повністю, а частково.

Соціальні закони діють у всіх сферах людської діяльності і можуть різнитися за сферою свого розповсюдження. Так, існують закони, дія яких розповсюджена на малу групу, на певну соціальну страту, соціальну верству або клас та на суспільство в цілому. Отже, у сфері дії соціальних законів може знаходитись суспільство в цілому або ж його частини.

Для соціології велике значення має типологізація, за допомогою якої виокремлюють соціальні закони за формами зв'язків.

В залежності від часу дії соціологи виділяють:

- соціальні закони безперервної дії (норми права, етичні і моральні принципи);

- закони-тенденції, які діють в певний проміжок часу.

За масштабом реалізації соціальні закони поділяють на:

- загальні — вони діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин);

- специфічні — їх дія обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закон, пов'язаний з переходом від одного типу суспільства до іншого).

За характером, способом вияву соціальні закони поділяють на:

- закони соціальної статичності;

- закони соціальної динаміки. Перші відображають:

- 1) головні напрями змін,

- 2) їх тенденцію до збереження стабільності соціальної системи. Вони не детермінують соціальні явища.

Другі визначають:

- 1) напрям, форми, чинники розвитку соціального об'єкта,

- 2) особливості його змін, його еволюції. Тобто вказують на якісні його перетворення.

Структура соціологічних уявлень і наукових знань формується в залежності від кола об'єктів, які вивчаються соціологією, глибини і широти наукових узагальнень і висновків, що здійснюються в межах соціологічних теорій на основі аналізу даних про ті або інші соціальні явища і процеси.

Соціологічне знання багатогранне, має свою досить складну, багаторівневу структуру, обумовлену насамперед розходженням ракурсів і рівнів вивчення соціальних явищ і процесів. Так, наприклад, соціологія досліджує ці явища і процеси і на рівні суспільства в цілому, і на рівні більш-менш широких соціальних спільнот чи окремих сфер громадського життя і їхніх взаємодій, і на рівні особистості, міжособистісних взаємодій.

Під структурою соціологічного знання розуміють систему взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соціальних процесів різних рівнів (чи то життєдіяльність окремих людей, соціальних груп чи

суспільства в цілому). Особливістю структури соціологічного знання є те, що вона є не просто певною сукупністю (обсягом) інформації, уявлень і наукових понять про соціальні явища і процеси, а перш за все певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий організм. Соціологія дає знання теоретичне і емпіричне, знання фундаментального і прикладного порядку.

У зв'язку з цим у ній виділяють відносно самостійні галузі знання:

- теоретичну соціологію,
- фундаментальну соціологію,
- прикладну соціологію,
- емпіричну соціологію.

Емпірична і теоретична соціології різняться за рівнем абстракції одержуваного знання; фундаментальна і прикладна — за орієнтацією отримуваних знань, за цілями, які вони перед собою ставлять. Теоретична соціологія основну увагу концентрує на вивченні фундаментальних наукових проблем, пов'язаних з формуваннями знання про соціальну дійсність, описуванням, поясненням і розумінням процесів соціального розвитку, розробкою концептуальних основ соціології, методології та методів соціологічного дослідження. Концепції і теорії, що розробляються нею, відповідають в основному на два питання: "що пізнається?" (об'єкт) і "як пізнається?" (метод), тобто пов'язані з вирішенням гносеологічних завдань.

Теоретична соціологія сформувалась у 30-40-х роках ХХ ст. в академічному університетському середовищі США, хоча вихідні її передумови виникли набагато раніше в працях Г. Зімеля, Е. Дюркгейма, М. Вебера та ін. Значно вплинула на теоретичну соціологію неопозитивістська методологія, орієнтована на моделі розвинутих фізичних наук, в яких існує поділ на прикладні та фундаментальні, теоретичні дослідження.

Феноменологічна соціологія і символічний інтеракціонізм на перше місце висувають завдання з'ясування соціально-психологічної структури соціальної взаємодії, ролі людської особистості як творця соціальної реальності. Автори концепції соціального обміну підкреслюють вирішальну роль універсальних закономірностей людської природи — прагнення до одержання вигід і нагород — для пояснення соціальних відносин і структур. Для прихильників функціоналізму пошук об'єктивної істини, яка проголошується головною цінністю наукового пізнання, конкретизується у формуванні закономірностей або вимог, покликаних пояснити структурні механізми збереження сталості і стабільності будь-якої соціальної системи.

Прикладна соціологія — практична частина соціологічної науки про специфічні закони становлення, розвитку та функціонування конкретних соціальних систем, процесів, структур, організацій та їх елементів. На відміну від загальної соціології, яка вивчає закони розвитку соціальних спільнот та відносин, взаємодій у масштабах усього суспільства, прикладна соціологія вивчає процеси, які відбуваються в певних соціальних підсистемах, конкретних соціальних спільнотах, організаціях. Вона ставить

завдання знайти засоби для досягнення практичних цілей суспільства, шляхи і способи використання пізнаних теоретичною соціологією засобів і закономірностей.

Напрями теоретичної соціології	• феноменологічна соціологія;
	• символічний інтеракціонізм;
	• концепція соціального обміну;
	• теорія соціальної дії;
	• функціоналізм (неофункціоналізм);
	• етнометодологія;
	• структуралізм (постструктуралізм);
• теорія соціального конфлікту;	
• концепції технократизму;	

Теоретична соціологія відрізняється від прикладної не за об'єктом або методом дослідження, а за метою, яку ставить перед собою соціологія, яка вирішує завдання: теоретичні чи практичні.

Прикладна соціологія безпосередньо вивчає практичні галузі людської діяльності, збагачує такі спеціальні галузі соціологічного знання, як, наприклад, соціологія особи, соціологія релігії, соціологія сім'ї, що безпосередньо орієнтовані на вирішення соціальних проблем.

Специфіка прикладної соціології полягає не тільки в тому, що вона концентрує увагу на тих компонентах соціальної системи, які безпосередньо пов'язані з людиною, впливають на її практичну діяльність. Вона зосереджується на дослідженні людських спільностей та людської особи в її різних соціальних аспектах. Прикладна соціологія, зокрема, вивчає закони:

- 1) що діють на рівні соціальних інститутів;
- 2) які відбивають розвиток компонентів соціальної структури суспільства;
- 3) що діють на рівні соціальних систем і підсистем. Прикладна соціологія має свої категорії, які у загальному та концентрованому вигляді відбивають соціальну дійсність, а також методи дослідження (опитування, спостереження, аналіз документів та ін.).

Оскільки прикладна соціологія досліджує конкретні соціальні явища, вона розкриває джерела та причини їх розвитку або гальмування. Тому її висновки мають прикладне значення, служать науковою підставою вдосконалення управління соціальним життям, його різними сферами. Прикладна соціологія являє собою єдність конкретних соціологічних

досліджень і спеціальних соціологічних теорій. У цьому проявляється єдність емпіричного та теоретичного, що становить фундамент кожної науки.

Єдність і взаємодія теоретичної та прикладної соціології знаходять конкретне втілення:

1) у розкритті науково-методичних основ соціологічних досліджень, у системі принципів, законів і категорій концепції соціального пізнання;

2) в обґрунтуванні переходу вихідних теоретичних положень до операціоналізації та емпіричного їх відбиття за допомогою ряду показників у дослідженні соціальної структури суспільства, способу життя, культури, громадської думки та ін.;

3) у методологічному та методичному забезпеченні соціологічних служб на підприємствах і в установах, у практиці соціологічних досліджень на усіх рівнях та етапах, в усіх видах і масштабах. Поділ соціологічного знання за орієнтацією на фундаментальне

та прикладне досить умовний, бо будь-яке з них безпосередньо або опосередковано робить певний внесок у вирішення як наукових, так і практичних завдань. У точному значенні слід говорити лише про переважну орієнтацію того чи іншого соціологічного знання: наукового, фундаментального або практичного, прикладного, що і дає підставу для його віднесення до сфери теоретичної або практичної соціології. Те саме можна сказати і про емпіричні соціологічні дослідження. Вони можуть бути орієнтовані на розв'язання:

- наукових проблем (наприклад, на формування спеціальної соціологічної теорії);
- практичних питань, пов'язаних з удосконаленням соціальних інститутів (сім'ї, освіти, права тощо).

В структурі соціологічного знання можна виділити окремі рівні. Йдеться про три рівні соціологічного знання:

- 1) загальносоціологічні теорії або загальнотеоретична соціологія;
- 2) спеціальні і галузеві соціологічні теорії або теорії середнього рівня (цей термін ввів у науковий обіг американський соціолог Р. Мертон);
- 3) первинне узагальнення даних конкретно-соціологічних досліджень.

Загальносоціологічні теорії, спираючись на соціальну філософію, торкаються, як правило, глибинних, сутнісних моментів розвитку того чи іншого суспільства (історичного процесу в цілому) і місця в ньому людини. На цьому рівні кожне соціальне явище розглядається з точки зору його місця і ролі в суспільстві, його різноманітних зв'язків з іншими явищами.

Спеціальні і галузеві соціологічні теорії мають набагато вузький пізнавальний ракурс, а ніж загально соціологічні. Вони торкаються в основному окремих сфер суспільного життя, соціальних груп і інститутів, поєднують в собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження. Вони, по суті, займають певне проміжне становище між фундаментальними соціологічними теоріями і емпіричним узагальненням первинної соціологічної інформації.

Галузеві соціологічні теорії, або просто галузеві соціології — галузі соціологічного знання, які постають на межі власне між соціологією та

іншими науками: економікою, правознавством, політологією, наукознавством. Вони ніби розподіляють свій об'єкт з тією чи іншою наукою про суспільство (як правило, такою, що вже має давню традицію, усталений понятійний апарат і методи), виділяючи в ньому власне соціальний вимір, насамперед, соціальні відносини, групові інтереси, інституційні зв'язки тощо. Так, галузевими називають економічну соціологію, соціологію політики, соціологію культури, соціологію медицини та деякі інші соціологічні дисципліни.

Спеціальні соціологічні теорії — галузі соціологічного знання, які вивчають насамперед, окремі соціальні спільноти у їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологічне вивчення соціальної структури, соціологія окремих професійних груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді, етносоціологія та ін.), соціальні інститути (соціологія сім'ї, соціологія освіти тощо), соціальні процеси (соціологія конфлікту, соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, масових соціальних рухів, злочинності, самогубств). До спеціальних соціальних теорій відносять також соціологію особистості та ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування: теорію соціальних ролей, теорію референтних груп, соціальних статусів.

Третій рівень соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями, які проводяться з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності. Ці дані можуть бути осмислені на рівні спеціальних, галузевих і загальносоціологічних теорій і використані у розв'язанні актуальних проблем розвитку суспільства.

Кожна наука, виділяє для себе особливу область пізнання, виробляє і свій, специфічний метод дослідження, яким вона користується поряд із загальнонауковими методами, властивими й іншим наукам. Якщо визначення предмета соціології дозволяє одержати відповідь на питання, що вивчає ця наука, то характеристика її методу покликана дати загальне розуміння того, як, яким чином соціологія підходить до вивчення суспільства. Зрозуміло, що проблеми предмета і методу науки тісно взаємозалежні і переплітаються один з одним. Специфіка методу соціології визначається насамперед особливостями предмета даної науки.

У найбільш загальному вигляді можна виділити в соціології три головні умови реалізації вимог наукової методології:

- 1) принцип емпіризму — використання емпіричних процедур з метою встановлення об'єктивної достовірності одержаних у дослідженнях фактів та узагальнень;
- 2) теоретичне обґрунтування (пояснення) одержаних результатів, які дозволяють розкрити причини, що лежали в основі емпіричних фактів, і разом з тим включити ці факти в наявну систему теоретичного знання;

3) цілісна нейтральність соціології, незалежність її від будь-яких заангажованих установ, які, за звичай, пропонують різні класи і партії в суспільстві.

Методи науки не менше, ніж зміст розділяють науки, одна від одної.

Ф. Гідденс

Метод соціології незалежний від будь-якої філософи... Соціальні факти суть речі, а завдання соціолога... виражати факти.

Е. Дюркгейм

Позитивізм розглядає суспільство по аналогії з природою, використовуючи методи природничих наук. Його засновники користувались так званим об'єктивним методом. Вони розглядали соціальні факти і процеси як такі в їх об'єктивній реальності. Вони спостерігали, описували і систематизували їх. Цей метод заснований на запереченні необхідності філософського осмислення життя.

Розуміюча соціологія (М. Вебер) аналізує смислові елементи соціального життя, робить акцент на розумінні змін рухів: Цей напрям тяжіє до суб'єктивного методу. Дослідник констатує і приводить у систему соціальні явища об'єктивного світу на основі своїх суб'єктивних оцінок. Об'єктивний метод визнається ним настільки, наскільки він має значення для теорії.

Розвиток і зміни соціального життя приводять до розвитку і зміни методів його дослідження. Виходячи з особливостей сучасного етапу розвитку соціології, відзначимо три моменти, які характеризують метод соціологічного пізнання:

1) це введення часового параметра в саму методологію мислення, гіпотези і концепції. В цьому випадку важливо від вивчення станів на коректний момент часу переходити до вивчення процесів соціального розвитку;

2) це врахування змін структури соціального простору: спостерігається ефект просторової трансформації суспільств, переростання локальних процесів в регіональні, регіональних — в глобальні. Глобалізм — важлива ознака сучасної і завтрашньої соціології;

3) це все більш активна участь соціології як науки в соціальному житті, в соціальному процесі. Звідси посилюється тенденція на:

- знаходження шляхів розв'язання соціальних проблем, у тому числі й конфліктів;

- прогнозування і проектування соціальних рішень.

Значення проблеми методу соціології полягає насамперед у тому, що дійсно науковим може бути визнано тільки таке соціологічне значення, що добуто на основі суворого дотримання вимог саме цього методу.

§ 1.3 Функції соціології

Різноманітність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує. Функції (від лат. *functio* — виконання, призначення) соціологічної науки

ззовні такі самі, як і в інших суспільних науках, але їх зміст у кожній науці свій.

Основні функції соціології	
• теоретична;	
• описова;	
• інформаційна;	• критична;
• прогностична;	• гуманістична;
• пізнавальна;	• охоронна;
• емпірична;	• практична;
• прикладна;	• інструментальна;
• виховна;	• регулятивна;
• управлінська;	• організаційно-технологічна;
	• соціального проектування і конструювання

Теоретична функція — полягає у поповненні та збагаченні соціологічного знання, в розробці концепцій, теорій, ключових понять і категорій цієї науки на основі дослідження соціальної дійсності. Збагачення наукового соціологічного знання відбувається як на основі вдосконалення теоретичної соціології, так і на базі розвитку спеціальних і галузевих соціологічних теорій, а також пов'язаних з ними досліджень емпіричної соціології.

Описуючи, систематизуючи, нагромаджуючи дослідницький матеріал у вигляді аналітичних записок різних наукових звітів, статей, книг соціологія здійснює описову функцію.

Інформаційна функція — це збирання, концентрація соціологічної інформації, одержаної у результаті проведення досліджень. У великих соціологічних центрах вона нагромаджується в так званих банках соціологічної інформації. Її використовують органи управління, засоби масової інформації.

Прогностична функція полягає у соціальному прогнозуванні. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням коротко-або довгострокового прогнозів досліджуваного об'єкта.

Критична функція соціології тісно пов'язана з її прогностичною і гуманістичною функціями. На основі аналізу і розвитку соціальних систем соціологія не тільки виробляє практичні рекомендації по їх вдосконаленню. Вона також конструює й можливі технології їх прогресу, формує соціальні

ідеали, розробляє програми соціального розвитку, підпорядковуючи все це реалізації інтересів людини.

Виховна функція соціології реалізується в тому, що знання які здобуваються цією наукою безпосередньо використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх певних соціальних якостей. Цю функцію соціологія виконує також тому, що забезпечує передачу новому поколінню соціального досвіду попередніх поколінь.

Здобуваючи і накопичуючи знання про закони і закономірності функціонування і розвитку історично визначених соціальних систем, про різні сфери суспільного життя, всі його складові частини соціологія тим самим реалізує пізнавальну функцію.

У визначенні методів вивчення соціальної реальності збору, обробки і аналізу первинної соціологічної інформації соціологія реалізує совою інструментальну функцію.

Світоглядна функція проявляється в тому, що озброюючи людей соціологічним знанням, вона тим самим формує їх погляди на соціальні процеси, дає їм теоретичну основу для практичних дій, оцінки явищ соціальної реальності.

Дуже часто соціологи збирають дані, які потім використовуються тими, хто приймає рішення. Це означає, що ці дані вони збирають, виконуючи певне політичне замовлення, базуючись на тій або іншій ідеології. Крім того, віддзеркалюючи закони функціонування і розвитку соціальних систем, соціологія разом з тим дає їх теоретичне обґрунтування з позицій певних соціальних і політичних сил, в тій чи іншій мірі відображаючи їх погляди. В сукупності це говорить про те, що соціологія виконує ідеологічну функцію.

Знання, які вишукує соціологія, служать не тільки підвалиною для подальшого розвитку теоретичних поглядів. Вони орієнтовані для розв'язання практичних проблем, які постають як перед суспільством в цілому, так і перед різними соціальними групами. Ці знання безпосередньо використовуються для перетворення соціальних інститутів, управління соціальними процесами тощо. В цьому знаходять реалізацію практична, регулятивна, організаційно-технологічна, управлінська функції соціології.

Зазначимо, що всі функції, які виконує соціологія, "працюють" в єдності, взаємодоповнюючи одна одну.

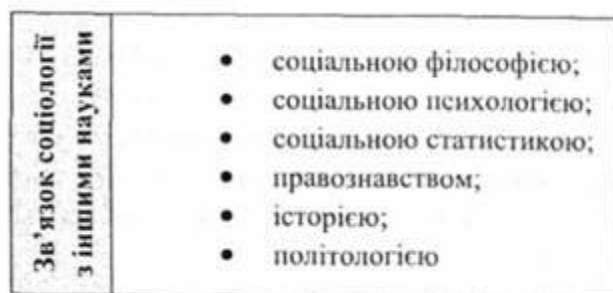
§ 1.4 Взаємовідносини соціології та інших суспільних наук

Будучи наукою про суспільство, соціологія водночас структурно включає як загальну теорію соціальної різноманітності явищ і

процесів суспільного життя, що є об'єктами дослідження суспільних і гуманітарних наук, так і соціальні теорії різних специфічних об'єктів, а саме соціальні теорії праці (соціологія праці), освіти (соціологія освіти), релігії (соціологія релігії) тощо. Те, що соціологія займає загальне, а не приватне місце серед суспільних і гуманітарних наук, ще не означає її перетворення у філософську науку.

Проте слід зауважити, що у своїй теоретичній частині соціологія переплітається з філософією. Мова, зокрема, йде про такий розділ філософії як соціальна філософія. Співвідношення соціології і соціальної філософії визначається насамперед тим, що соціологія не є філософською наукою і тому вивчає властивості і закони меншої міри спільності, ніж соціальна філософія. І соціологія, і соціальна філософія розглядають суспільство в цілому, у його системності, як такс інтегральне утворення, що не зводиться до простої суми вхідних у нього одиниць. Це їхня загальна риса, яка визначає особливо тісний взаємозв'язок цих наук. Але при всьому цьому соціальна філософія вивчає суспільство в найбільш широкому ракурсі, як специфічну частину усієї світобудови, а тому й описує його за допомогою гранично загальних понять, категорій, законів. Соціальна філософія аналізує розвиток суспільства під кутом зору специфічного прояву в цьому процесі загальфілософських законів, тобто законів, що діють і в природі, і в суспільстві, і в людському мисленні.

Найбільш наочними прикладами законів соціальної філософії можуть служити закони співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, а також закони, що характеризують джерело саморуху громадського життя. Усе це відбиває специфіку соціальної форми руху реальної дійсності в порівнянні з природою.

Але цим далеко не вичерпується знання про суспільство, якому притаманні й свої власні, специфічні соціальні зв'язки і взаємодії, риси, сторони, властивості, відбиті законами, категоріями, поняттями, які зводяться не лише до специфічного прояву загальфілософських законів, категорій, понять у суспільному житті. Це і вивчає соціологія на відміну від соціальної філософії. Зрозуміло, що й об'єкт і предмет соціології мають більшу конкретність, меншу абстрактність в порівнянні з об'єктом і предметом соціальної філософії. Якщо соціальна філософія у своєму розвитку безпосередньо спирається на досягнення спеціальних наук про суспільство, то соціологічні дослідження, використовуючи результати інших суспільних наук, безпосередньо базуються на зборі й аналізі соціальних фактів, що перевіряються емпірично, на узагальненні відповідних емпіричних даних, добутих у рамках цієї науки.

Оскільки знання законів і категорій більш загального порядку завжди є необхідною попередньою умовою правильного підходу до вивчення законів і категорій менш загального порядку, остільки соціальна філософія виступає як загальнотеоретична і методологічна основа соціології. Зовсім очевидно,

наприклад, що ні соціальна структура суспільства, ні її окремі елементи не можуть глибоко й успішно вивчатися поза розумінням суті суспільства в цілому, взаємодії його різних сфер і т. п., як не можуть бути зрозумілі частини цілого поза цим цілим. З іншого боку, соціологія, даючи конкретний аналіз громадського життя у всьому її складному різноманітті, сприяє збагаченню понятійного апарата і предметного змісту соціальної філософії.

Усе сказане про розмежування соціології і соціальної філософії не повинне приводити ні до їх абсолютного роз'єднання, ні до їх ототожнення. Особливо тісний взаємозв'язок і навіть взаємопроникнення соціальної філософії і загальнотеоретичної соціології, тому що багато положень і висновки першої виявляються органічно включеними в другу.

Значення соціології для інших наук полягає в тому, що вона дає науково обґрунтовану теорію про суспільство та його структуру, забезпечує розуміння законів і закономірностей взаємодії його різних сфер.

Соціологія має безпосередній вихід на ряд суспільних і гуманітарних наук. Насамперед спостерігається її тісний зв'язок із соціальною психологією. Соціологи, які розробляють проблеми соціальної поведінки індивідів та спільностей, чимало запозичують знань з досліджень у галузі психоаналізу і деяких розділів психіатрії. В свою чергу соціальні психологи поряд з психологічними методами спостереження, лабораторного і природного експерименту, тестування широко застосовують соціологічні методи — анкетні опитування та інтерв'ю, контент-аналіз, соціальний експеримент. Спільними проблемами дослідження для соціології і соціальної психології є потреби та інтереси, соціальні установки і цілісні організації, думки та настрої людей тощо. Однак для кожної з них характерним є специфічний підхід до вивчення цих явищ. Наприклад, при вивченні громадської думки соціолога цікавлять передусім закономірності формування громадської думки людей, які належать до певних соціальних груп, тоді як соціально-психологічні дослідження спрямовані на пізнання психологічних механізмів формування і виразу громадської думки.

Соціологія активно співпрацює із соціальною статистикою — галуззю статистики, предмет якої — соціальна сфера суспільства, галузь соціальних відносин і процесів. Соціальна статистика забезпечує соціологію інформаційною базою для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах і процесах, в орієнтаціях і поведінці груп і верств для підготовки науково обґрунтованих загальнодержавних і регіональних соціальних програм, поточної соціальної політики, розробки надійних прогнозів і проектів соціального розвитку. Однак сучасний стан соціальної статистики в Україні не може задовольнити потреби соціології щодо повноти і надійності інформації, її доступності. Щоб змінити цей стан, необхідним є розвиток теорії суспільства, його структури, різних галузей соціологічної науки, покликаний методологічно забезпечити вдосконалення соціальної статистики.

Тісний зв'язок існує між соціологією і правознавством. Відійшло в минуле зневажливе ставлення до частини соціологів, які схильні були

пояснювати соціологію лише як науку про процеси, що спонтанно виникають, і про сили, що спонтанно розвиваються. Водночас зменшилась кількість правознавців, які тривалий час схильні були нехтувати дослідженнями соціологів. Нині ці дві науки зближуються. І соціологи, і правознавці дійшли висновку, що повний опис і пояснення сучасних соціальних процесів вимагають об'єднання зусиль спеціалістів обох наук. Виникла спеціальна соціологічна теорія — "соціологія права".

Соціологія, особливо прикладна, ґрунтується на математичних знаннях і методах. Завдяки розвитку соціологічного знання, у тому числі й закону великих чисел, на підставі відкриття певних константних залежностей і закономірностей між соціальними явищами, виникають принципово нові ідеї, аргументи і способи пояснення останніх, що змінює старі парадигми, зумовлює появу нових методологічних і світоглядних уявлень про суспільство. Саме в процесі зближення емпіричної соціології і математики утворилась "математична соціологія" — спеціальна соціологічна теорія, в межах якої розробляються основні компоненти соціального аналізу, стратегія побудови соціальних моделей.

Між соціологією та історією чимало загального. І та й інша науки вивчають усе суспільство, а не тільки яку-небудь одну його частину чи сторону. Обидві ці науки особливу увагу приділяють діяльній, суб'єктивній стороні історичного процесу. Кожна з цих наук так чи інакше базує своє знання на дослідженні конкретних фактів громадського життя.

Але між цими науками і чимало істотних розходжень, що йдуть по лінії насамперед своєрідності їхнього характеру, природи, їхнє співвідношення — це співвідношення теорії й історії, теорії суспільного розвитку і його історії. Відомий російсько-американський соціолог П. А. Сорокін, слідом за засновниками баденської школи неокантіанства В. Віндельбандом та Г. Ріккертом, називав соціологію "генералізуючою наукою" (тобто узагальнюючою наукою) на відміну від історії як "індивідуалізуючої науки". Історія за своєю природою і сутністю не може абстрагуватися від конкретно-хронологічного ходу історичних подій, від чіткого і різнобічного відображення конкретних явищ, подій, процесів громадського життя у всій їхній індивідуальності, неповторності, своєрідності. На відміну від цього головне в соціології як "теоретичній" науці — це узагальнення соціального досвіду минулого і сьогодення, виділення повторюваного, типового, сутнісного, закономірного в даному ряді соціальних явищ, подій, процесів.

Можна вказати і на ряд інших важливих відмінностей соціології від історії. Якщо історія вивчає всі сфери, сторони, форми прояву громадського життя, то соціологія, як показано вище, тільки "соціальне" у суспільстві. Відзначимо, що історична наука вивчає тільки те, що здійснилося і ввійшло в історію, у той час як соціологія переносить центр ваги своїх вишукувань на сучасність, містить у собі як необхідний елемент соціальне планування і прогнозування. Разом з тим навряд чи можна погодитися з категоричними твердженнями, що часто зустрічаються, начебто соціологія — це наука лише про сучасне суспільство.

Взаємовідносини соціології й історії визначаються насамперед тим, що соціологічні положення і висновки безпосередньо спираються на узагальнення історичних фактів, історичного досвіду.

Дуже важливо також визначити правильне співвідношення соціології і політології. Тісний взаємозв'язок між ними визначається тим, що:

1) соціальні спільноти, соціальні інститути і організації є важливими суб'єктами і об'єктами політики;

2) політична діяльність є однією з основних форм життєдіяльності особистості та її спільностей, які безпосередньо впливають на соціальні зміни в суспільстві.

Політика, як дуже широке, складне і багатогранне явище проявляється у всіх сферах суспільного життя (економічна політика, соціальна політика, культурна політика і т. п.) і багато в чому визначає розвиток суспільства в цілому. Особливо тісний зв'язок і взаємовплив соціології і політології відображається у появі таких спеціальних соціологічних теорій, як соціологія політики, соціологія влади, соціологія міжнародних відносин та ін.

Отже, соціологія не може успішно розвиватися, не спираючись на результати досліджень соціальної філософії, економічної теорії, політології, етнографії, етнології, культурології тощо. Не випадково творці соціології були людьми з широкою гуманітарною і соціальною освітою, широко окреслювали межі соціологічних досліджень.

Історичний розвиток наук (не лише суспільних), свідчить про те, що в точках, де вони стикаються і взаємодоповнюють одна одну, виникають досить цікаві і плідні теорії.

Зв'язок соціології з іншими науками потрібно розглядати швидше через призму тенденції до їх інтеграції, зближення і об'єднання, а ніж до їх розмежування. На сьогоднішній день переважає тенденція до комплексного, всебічного дослідження явищ і процесів суспільного життя, до спільного дослідження кількома науками, до комбінування (поєднання) їх пізнавальних можливостей.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Соціологія в системі суспільних і гуманітарних наук.
2. Предмет, структура і метод соціології
3. Функції соціології
4. Зв'язок соціології з іншими науками.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Суспільство і соціологія.
2. Категорії та поняття в соціології
3. Основні риси, що характеризують специфіку соціального.
4. Місце соціолога в суспільному реформуванні українського суспільства.

Додаткова література з теми

1. Ансар П. Современная социология //СОЦИС. — 1995. — №12.

2. Бергер П.Л. Приглашение в социологию. — М, 1996.
3. Гіденс Е. Соціологія. Пер. з англ. — К., 1999.
4. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки // Философская и социологическая мысль. — 1992. — №5.
5. Комаров М.С. Размышления о предмете социологии // СОЦИС. — 1990. — МП.
6. Маковецький А.М. Соціологія. — Чернівці, 2000.
7. Рущенко І.П. Соціологія: курс лекцій. — К., 1996.
8. Смелзер И. Социология. Пер. с англ. — М., 1994.
9. Соціологія: Підручник/ За ред. ВТ. Городяненка. — К, 2002.
10. Соціологія: терміни, поняття, персоналії, навчальний словник-довідник / За ред. В.М. Печі. — К.-Львів, 2002.
11. Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. проф. В.П. Андрущенко, проф. Н.П.Горлача. — Х., 1996.
12. Тихомирова Є.Б. Основи соціології. — К., 1996.
13. Фролов С. С. Социология. — М., 1996.
14. Ядов В.А. Размышления о предмете социологии // Социологические исследования. — 1990. — №2.

Тема 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

Ключові поняття та терміни

- соціальні знання
- соціологічна думка
- соціологія
- протосоціологія
- контівська ієрархія наук
- соціальна динаміка
- соціальна статика
- індустріальна соціологія
- структурний функціоналізм
- феноменологічна соціологія
- етнометодологія
- структуралізм
- технократизм
- органічний напрямок в соціології
- органічна солідарність
- соціологічний психологізм
- біхевіоризм
- Чиказька школа
- аналітична школа в соціології
- доктрина людських відносин
- "Хоторнські експерименти"
- символічний інтеракціонізм
- неофункціоналізм

- пост структуралізм
- футурологія
- парадигма

Люди з глибокої давнини (протягом всієї цивілізації) цікавились соціальними проблемами, тобто питаннями: що являє собою людина, в чому полягає сенс життя, як прожити своє життя гідно, як раціонально організувати сумісне життя і працю. Розвиток протягом багатьох століть філософської і соціальної думки в Європі обумовив і теоретично, і методологічно появу нового наукового напрямку, зосередженому на вивченні взаємодії людини і суспільства, тобто на соціальних відносинах.

§ 2.1 О. Конт та Г. Спенсер — основоположники соціології

В історії суспільної думки французький вчений Огюст Конт (1798 - 1857 рр.) відомий насамперед як родоначальник позитивістської філософії і позитивістської соціології, спрямованих на звільнення науки від умоглядної філософії (метафізики) і теології.

Термін соціологія вперше запропонував і вперше використав у 1824 р. в своїх листах О. Конт. Але широко відомим цей термін став після публікації О. Контом четвертого тому свого "Курсу позитивної філософії" (1838 р.). Заслуга О. Конта полягає насамперед в тому, що він обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства, виділення соціології в якості самостійної науки, базування цієї науки на спостереженні та експерименті, пізнання законів суспільного розвитку і практичного використання досягнень науки в цілях здійснення соціальних реформ на благо суспільства. Конт вважав, що соціологія є наукою особливою, яка відповідає новому соціальному порядку в індустріальній Європі — наукою, яка повинна використовувати прийоми спостереження, експерименту і порівняння.

О. Конт запропонував свою класифікацію наук. Він розмістив їх у відповідності з:

- історією їх виникнення,
- розвитку і залежності одна від одної,
- ускладненням їх предмету,
- зростанням складності явищ, які вони вивчають.

За логікою О. Конта, наступною сходинкою має бути окрема наука про найбільш складний життєвий організм — суспільство. Так у цій класифікації з'являється спочатку "соціальна фізика", якій пізніше Конт дає назву "соціологія".

Досліджуючи хід розвитку людського розуму в різних областях, О. Конт вивів закон трьох стадій його розвитку чи трьох різних теоретичних станів:

- теологічного,
- метафізичного,
- наукового (позитивного).

Це значить, що людський розум у силу своєї природи користується спочатку теологічним (релігійним), потім метафізичним (філософським, абстрактно-теоретичним) і, нарешті, позитивним (науковим) методом мислення. Попередній стан розумового розвитку є, з погляду Конта, необхідною умовою розвитку наступного. Послідовність руху різними галузями знань позитивного стану відповідає різноманітній природі явищ і визначається ступенем їхньої "спільності, простоти і взаємної залежності".

Через усю соціологічну концепцію О. Конта "червоною ниткою" проходить його ідеал "порядку і прогресу". Велика політична і моральна криза сучасного суспільства, міркував Конт, обумовлена в першу чергу розумовою анархією. Ймовірна глибока "розбіжність умів" щодо всіх основних правил, які лежать в основі соціального порядку. Соціолог, що спостерігає, легко фіксує відсутність у суспільстві загальних ідей, висуваючи на основі вивчення емпіричних фактів нові й прийнятні для всіх ідеї, розкриваючи процес становлення нової спільності принципів і створення відповідних установ, що сприяють повному подоланню суспільної кризи. Поки ж окремі уми не приєднаються одностайно до деякого числа загальних ідей, на підставі яких можна побудувати загальну соціальну доктрину, писав О. Конт, народи, незважаючи ні на які політичні паліативи, в міру необхідності залишаться в революційному стані й будуть виробляти тільки тимчасові установи. Але Конт попереджав, що необхідно тільки мудре втручання в природний хід громадського життя. А для цього треба привести в струнку систему всі знання про особистісне і колективне людське існування, одночасно вивчивши думки, почуття і дії людей. Тільки точна оцінка природного ходу еволюції людства може дати теоретичний фундамент для мудрого втручання.

Саму соціологію О. Конт поділяв на дві основні частини:

- 1) соціальну статистику,
- 2) соціальну динаміку.

Перша покликана вивчати умови існування і закони функціонування соціальних систем; друга — закони їхнього розвитку і зміни.

Соціальна статика, за Контом, — це, по суті, анатомія суспільства, теорія суспільного порядку, найкращої організації суспільства, досягнення соціальної гармонії (консенсусу).

Суспільство він порівнює з живим організмом, що має різні органи, які виконують свої специфічні функції. Але точно так само, як не можна розглядати функціонування будь-якого окремого органа у відриві від

цілісного організму, так і в суспільстві як соціальній системі не можна правильно зрозуміти окремі його структурні елементи поза його цілісністю. У співвідношенні і взаємодії суспільства й особистості головним, вихідним для Конта служить перше, а не друге: не індивіди створюють суспільство, а суспільство визначає соціальну природу особистості.

Анатомічно розтинаючи суспільство на окремі соціальні структурні елементи, інститути, О. Конт особливо виділяє родину, державу і релігію як те, що відіграє найважливішу роль у забезпеченні органічної єдності суспільства. Він вважає, що саме родина, а не індивід, складає ту найпростішу одиницю, з яких складається суспільство. Людина, на його думку, з давніх-давен переважно егоїстична, хоча в її природі поряд з "егоїстично-особистісним" є й неегоїстичний, "соціальний" початок. І вся історія людства в О. Конта є поступове подолання егоїстичних схильностей людини.

Держава, за Контом, — це охоронець суспільного порядку, виразник "суспільного духу", що стоїть на варті соціальної солідарності, й бореться проти тенденцій докорінної розбіжності ідей, почуттів та інтересів у суспільстві. Без цього неможливий суспільний прогрес. Тому дотримання суспільного порядку, підпорядкування державі і її настановам, вважає Конт, — це священний обов'язок будь-якого члена суспільства.

Соціальна динаміка О. Конта — це позитивна теорія суспільного розвитку. Не заперечуючи визначену роль у цьому й інших факторах, які Конт іменував вторинними (наприклад, клімат, раса, приріст населення, поділ праці), безумовний пріоритет він віддавав первинним — духовним, розумовим. Тому характер суспільства на кожному історичному етапі і напрямок його розвитку визначаються в Конта "станом людських розумів".

Трьом зазначеним вище ступеням розумового розвитку людства — теологічній, метафізичній і позитивній — відповідають і три стадії історичного прогресу. Перша — теологічна — охоплює давні часи і раннє середньовіччя аж до XIII ст. Вона характеризується пануванням релігійного світогляду, військово-авторитарними та політичними режимами на чолі з жерцями і військовими. Друга — метафізична — охоплює XIV - XVIII ст., для якої характерний перехід від одного, старого, руйнівного суспільного порядку до нового, у зв'язку з чим ця стадія називалася О. Контом як критична, перехідна. У духовній сфері на перший план висуваються філософи-метафізики, а в політичній — юристи, літератори, публіцисти. Зігравши позитивну роль у руйнуванні теологізму, у поваленні "реакційної, ретроградної аристократії", ця епоха, відзначав Конт, у свою чергу, породила іншу крайність — революцію, "анархічну республіку", індивідуалізм, лібералізм, демократію, що виступають як головна перешкода для нормального розвитку суспільства.

На третій вищій — позитивній — стадії, що почалася в XIX столітті, разом із твердженням позитивної, наукової свідомості, згідно контівській соціальній динаміці, настає розквіт промисловості, науки, цілком відходять у минуле військовий дух і мілітаристський спосіб життя, на зміну аристократії

приходить соціократія, принципи побудови, функціонування і розвитку якої розробляються особливою прикладною наукою, що базується на соціології, — позитивною політикою. У центрі духовного життя висуваються вчені, філософи-позитивісти і діячі мистецтва, а на місце старої, традиційної релігії з богом приходить позитивізм як "релігія людства" з її проповіддю загальної любові і поклоніння особистості, суспільству, людству.

Значення соціології О. Конта визначається насамперед тим, що на основі синтезу досягнень суспільствознавства того періоду всупереч панівним у той час спекулятивно-умоглядним філософським підходам і теологічним поглядам він вперше:

- 1) обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку;
- 2) визначив соціологію як особливу науку, що спирається на спостереження;
- 3) порушив питання про проведення емпіричних досліджень у даній науці;
- 4) обґрунтував закономірний характер розвитку історії, загальні контури соціальної структури і ряду найважливіших інститутів суспільства.

Однак О. Конту не вдалося досить чітко визначити предмет і метод нової науки; у його працях — характерна для позитивізму недооцінка значення загальної теорії й абсолютизація ролі вивчення окремих соціальних фактів, емпіризм, неправомірна аналогія соціальних явищ, процесів і законів з тими, що вивчаються в природознавстві.

В основі соціологічних поглядів Г. Спенсера (1820-1903 рр.), лежали два вихідних положення, тісно пов'язаних з дарвінівським вченням:

а) розуміння суспільства як соціального організму, подібного до біологічного організму, і організму, який підкоряється тим же законам організації, функціонування і розвитку;

б) вчення про загальну еволюцію, згідно з якою будь-яке явище неорганічного, органічного і надорганічного світу є "частиною загального процесу еволюції", оскільки існує тільки одна еволюція, що відбувається всюди однаково".

Проводячи постійну аналогію між біологічним і соціальним організаціями, Г. Спенсер виділяє такі загальні риси і властивості, як:

- зростання і ускладнення структури,
- диференціація функцій,
- посилення їхньої взаємодії зі структурою та ін.

Він вважав, що взаємини між суспільними структурами подібні до взаємодії органів живого організму. За Спенсером, роль судинної системи в суспільстві виконує транспорт, роль кровообігу — торгівля, роль харчування — промисловість і землеробство, роль шкірного покриву — армія і т. п. Разом із тим він бачить і відмінність суспільства, яке він іменує "надорганізмом", насамперед у тому, що в ньому індивід менше залежить від соціального цілого і що суспільство як ціле, що складається з окремих індивідів, служить на благо своїх членів.

Якщо О. Конт у питанні про співвідношення особистості й суспільства віддавав пріоритет суспільству як системі, то Г. Спенсер, навпаки, — особистості, індивіду.

Тому головним і визначальним для Г. Спенсера, на відміну від О. Конта, було безпосереднє вивчення не суспільства як цілого, а особистості й інших його структурних елементів, їхніх рис, функцій і взаємодій. Не випадково його соціологічні погляди розглядаються як приклад індивідуалістичного підходу до вивчення суспільства і його еволюції.

Органіцистичні, натуралістичні ідеї Г. Спенсера невіддільні від його еволюціонізму в соціології. Сам предмет соціології уявлявся йому як вивчення "зростання, розвитку, будівлі і відправлення суспільного агрегату". Еволюція розглядалася ним як джерело будь-якого природного і суспільного явища. У її основі — прояв і взаємодія двох протилежних процесів: інтеграції (концентрації, об'єднання) і дезинтеграції (диференціації, розсіювання), тому що еволюція — це "інтеграція речовини і розсіювання руху". Вона завжди спрямована на перехід від невизначеного і простого до визначеного і складного.

Таким чином, і соціальна еволюція виступає в Спенсера як автоматичний, нездоланий, в загальному і в цілому визначений процес чергування розвитку і розкладу певних суспільств. При цьому в ході еволюційних змін спершу відбувається перехід від розсіяного стану суспільства в концентрований, а потім від однорідного стану до неоднорідного.

Згідно з цим Г. Спенсер класифікував суспільства за ступенем їх складності, а соціальний прогрес бачив у послідовному підйомі на усе більш ускладнені ступені організації суспільства, що відбивають все більш високі ступені їхньої внутрішньої згуртованості. Він поділяв у цьому зв'язку суспільства на:

- прості,
- складні,
- подвійно;
- потрійно складні,

Виходячи з того, що, чим більше розвинуто суспільство, тим воно складніше, тобто більш диференційовано в структурному і функціональному відношеннях. До найбільш високого типу суспільства — суспільства потрійної складності — Г. Спенсер відносив усі сучасні йому цивілізовані країни, а також давню Мексику, Ассирійську, Єгипетську і Римську імперії, що виявили міцність політичного устрою. В основі прогресу громадської організації, за Спенсером, лежить соціальна диференціація суспільства, розвиток промисловості, науки і мистецтва.

Інша, більш відома класифікація суспільства Г. Спенсером пов'язана з розмежуванням їхньої громадської організації в залежності від характеру пануючої в ній діяльності. Так, він розрізняв "войовничі" й "індустріальні" типи суспільств. У перших громадська організація заснована на твердій ієрархічній структурі, розгалуженому апараті, високій централізації, строгій

дисципліні і примусі "примусова кооперація"), а індивід реально позбавлений волі, розчинений у суспільстві, його інтереси підлеглі суспільним, а сам він цілком підпорядкований державі з метою здійснення функцій оборони і нападу.

У других типах суспільств громадська організація переслідує переважно не зовнішні, а внутрішні, мирні цілі. Головним завданням держави виступає виховання членів суспільства, а на зміну насильству і примусу приходять переконання, симпатії і право. Примусова кооперація замінюється добровільною взаємодією вільних і свідомих членів суспільства. Військовий тип суспільств відбиває, за Спенсером, більш низьку, примітивну ступінь суспільного розвитку в порівнянні з індустріальним типом. Перехід від першого до другого відбувається в результаті нормальної соціальної еволюції. У ході розвитку виробництва, обміну виробничою діяльністю, мирної праці перетворюється природа, а разом з цим і на основі цього — і все суспільство. М. Спенсер, як і О. Конт, виступив рішучим супротивником революційних суспільних змін, прихильником "суспільної рівноваги", збереження існуючої суспільної системи як природного стану суспільства, що впливає з закону еволюції природи і суспільства.

Заслуга Г. Спенсера в соціології складається насамперед у тому, що йому вдалося розгорнуто і глибоко свого часу розробити системний підхід стосовно суспільства і з'єднати його з еволюціонізмом. Він першим використав такі найважливіші категорії соціології, як соціальна система, соціальна структура, соціальна функція, соціальний інститут, соціальний контроль та ін.

Характеризуючи структуру суспільства, Г. Спенсер розрізняв, наприклад, три підсистеми — підтримуючу (економіка), розподільчу (розподіл праці) і регулюючу (державу), а також шість типів соціальних інститутів (родинні, освітні, політичні, церковні, професійні і промислові). Йому належить пріоритет і в обґрунтуванні взаємозв'язку змін соціальної структури і соціальних функцій її складових одиниць, посилення диференціації цих функцій, природного розподілу праці в результаті зростання розмірів структурних одиниць. Висунувши на перший план вивчення структури суспільства і функцій її елементів, Г. Спенсер заклав основи структурно-функціонального напрямку в соціології, що получили пізніше широке поширення і вплив (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.). Відродження ідей Спенсера в рамках сучасної соціології знайшло своє вираження й у формуванні такого соціологічного напрямку, як неоеволюціонізм (Л. Уайт, Дж. Стюард, Н. Смелзер, Е. Ейзенштад та ін.), яке разом з тим переглянуло ряд важливих положень класичного еволюціонізму.

§ 2.2 Соціологія марксизму

Важливою віхою на історичному шляху становлення соціології стало соціологічне вчення Карла Маркса (1818 - 1883 рр.) і його соратника Фрідріха Енгельса (1820 - 1895 рр.), що спиралося на створене ними діалектико-матеріалістичне розуміння історії. На цій основі вони збагатили соціальну теорію, зробивши марксизм одним із найвпливовіших, соціальних

вчень XIX і особливо XX ст. Незважаючи на те, що й основні праці носять міждисциплінарний характер, у них більш-менш широко представлений і соціологічний підхід та матеріал.

Спираючись на соціально-філософську теорію діалектико-матеріалістичного розуміння історії, К. Маркс та Ф. Енгельс внесли дуже важливий вклад у збагачення і розвиток соціологічної думки. Це знайшло своє вираження насамперед у творчій розробці наступних аспектів соціологічної теорії. По-перше, у працях К. Маркса та Ф. Енгельса дано в цілому більш повне і глибоке розуміння суспільства як соціальної системи. Для марксизму суспільство — продукт різноманітних взаємодій між людьми, система їхніх взаємозв'язків, що є результатом насамперед їхньої трудової діяльності. Люди і створюють суспільство й у той же час формуються ним. Системний підхід марксизму до вивчення суспільства особливо яскраво проявляється в зв'язку з розробкою ним центральної категорії "суспільна формація", як соціальної системи, що включає ряд підсистем (економічну, політичну, правову, моральну та ін.) при визначальній ролі в кінцевому рахунку економічної (виробничої) і знаходиться у відносній рівновазі. Саме спосіб виробництва, за Марксом, є системоутворюючим компонентом соціальної системи, визначає якісну характеристику даної формації та її істотну відмінність від інших.

Цілком очевидна корінна відмінність системного підходу К. Маркса до суспільства від системного підходу, наприклад, О. Конта, для якого саме духовні фактори відігравали визначальну роль у суспільному житті. Заслуга марксизму в цьому питанні складалася не тільки в тому, що виробничо-економічна сфера життя суспільства розглядалася як одна з підсистем соціальної системи і виділялася її особлива роль, але й у тому, що ним був проведений заглиблений аналіз взаємозв'язку і взаємодії цієї підсистеми з іншими.

У суспільну формацію К. Маркс включав і певну соціальну структуру, форми сім'ї, способу життя та ін. Важливо відзначити й те, що замість абстрактних міркувань про суспільство взагалі К. Маркс на основі свого вчення про суспільні формації вважав за необхідне зосередити увагу на дослідженні конкретної формації, що й було ним зроблене в його головній праці "Капітал", у якій втілений і особливий, марксистський метод соціального пізнання. По-друге, Маркс і Енгельс одними з перших висунули фундаментальне положення соціологічної науки про те, що соціологічне знання повинне спиратися на вивчення самої соціальної реальності, а не тільки тих ідей і уявлень, що її відбивають.

По-третє, К. Марксові та Ф. Енгельсу вдалося серйозно збагатити теорію соціального розвитку. їхнє розуміння соціальної історії як природно-історичного процесу, заснованого на послідовній, поступальній і закономірній зміні суспільних формацій — первіснообщинній, рабовласницькій, феодальній, капіталістичній і комуністичній — було для свого часу великим кроком вперед у розвитку не тільки соціальної філософії, але й соціологічної думки. Особливо велика в цьому плані заслуга марксизму

в обґрунтуванні зародження, становлення і розвитку капіталізму як промислового (індустріального) суспільства.

У теорії соціального розвитку Маркса чимало загального з аналогічною теорією О. Конта: вони виходять з положення про постійний і загальний розвиток усіх суспільств за одними й тими ж законами і стадіями. Обидва вважають, що суспільний розвиток носить прогресивний характер, йде поступально від нижчого до, вищого, більш досконалого; обидва вірять у досягнення ідеального суспільного устрою — позитивного стану суспільства в Конта і комунізму в Маркса. Але в них було й чимало принципово різного і навіть протилежного: у Конта соціальна еволюція базується на інтелектуальному і моральному удосконалюванні, а в Маркса — на удосконалюванні насамперед продуктивних сил і виробничих відносин; для Конта нормальний соціальний розвиток — це поступове і плавне зростання, висока спадковість, відсутність різких змін і тим більше соціальних вибухів, прогрес через консенсус при збереженні порядку, а для Маркса — це насамперед класова боротьба, революційний переворот, рішучий, якісний розрив із минулим, прогрес через руйнування існуючих порядків і т. д. Тому не випадково революція знаходиться в центрі уваги марксистської теорії соціальних змін, у той час як у Конта це відхилення від норми, патологія соціального розвитку.

По-четверте, К. Маркс і Ф. Енгельс — одні з засновників конфліктологічного напрямку в соціології. Соціальні протиріччя і конфлікти для них — це не тимчасове чи локальне, а по суті, постійний і повсюдний стан громадського життя. Вони пронизують і суспільство в цілому, і його окремі сфери, рівні і структурні елементи.

Саме марксизм поклав початок позитивній оцінці ролі і значення конфлікту в житті і розвитку суспільства.

По-п'яте, Марксові та Енгельсу належить безсумнівна заслуга здійснення однієї з перших спроб створення теорії соціальної стратифікації. Заслуга марксизму тут полягає в тому, що він, спираючись насамперед на новітні історико-етнографічні дослідження первісного суспільства Л. Г. Морганом, зробив загальний висновок про історичний характер класів, яких не було в давнину і не буде в майбутньому, в умовах комунізму.

Особливу увагу К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли виділенню в соціально-класовій структурі суспільства основних і провідних класів. Стосовно до сучасного їм капіталістичного суспільства — це пролетаріат і буржуазія, антагонізм між якими, на їхню думку, складав основний міст соціального життя.

Маркс та Енгельс твердо вірили в необхідність і неминучість перемоги пролетаріату в класовій боротьбі та в перетворення його в панівний клас. Принципово новими в цьому відношенні були положення марксизму про те, що класова боротьба обов'язково веде до диктатури пролетаріату і що сама ця диктатура є лише перехід до суспільства без класів.

Разом з тим К. Маркс та Ф. Енгельс бачили, що соціально-класова структура капіталістичного суспільства не зводиться лише до класів-

антагоністів, а включає також й інші класи і шари (селянство, землевласники, дрібна буржуазія, інтелігенція й ін.), яким, правда, вони приділяли меншу увагу, прогнозуючи їхнє неминуче поступове зникнення, розчинення серед основних класів.

По-шосте, дуже важливе значення для соціологічних досліджень особистості мало обґрунтування Марксом положення про особистість як про суб'єкт, носій всієї сукупності суспільних відносин. Ця теза була спрямована на те, щоб вивчати не особистість взагалі, а особистість конкретного суспільства, конкретної людини. Він показав, що особистість — це не тільки об'єкт впливу соціального середовища, але й активний суб'єкт її зміни. Заслуга Маркса й у тому, що він приділив велику увагу найважливішій соціологічній проблемі взаємодії суспільства й особистості, його механізму й історично детермінованого характеру.

Високо оцінюючи місце і роль марксизму в історичному розвитку соціологічної думки, не можна в той же час не бачити й у цій області його обмеженостей і недоліків. Матеріалістичне розуміння історії дозволило марксизму чітко виділити економічну сферу життя суспільства, розкрити її сутність, зміст, механізм розвитку і важливу роль у життєдіяльності людей і суспільства в цілому. Але це ж нерідко супроводжувалося більш-менш явною недооцінкою, а іноді й ігноруванням важливої ролі інших, нематеріальних факторів соціального розвитку. Марксистське вчення про класи і класову боротьбу дозволило краще зрозуміти одну з безсумнівно важливих сторін побудови, функціонування і розвитку суспільства. Але одночасно воно привело марксизм до усвідомлення мало не всієї соціальної історії, до історії боротьби класів, до гіпертрофування місця і ролі робітничого класу і недооцінки значення інших класів і соціальних груп, до грубого і науково необґрунтованого висновку про те, що справжня історія людства починається лише з комунізму, а все, що було до цього, — це лише передісторія. Акцент на виявленні скрізь і всюди протилежних сторін, соціальних протиріч і конфліктів, безперечно, дозволив краще зрозуміти це могутнє джерело суспільного розвитку і важливу роль соціальних революцій, що здійснилися, в соціальному прогресі. І в той же час це привело до заперечення, по суті, ролі соціальної єдності, соціальної згоди і недооцінки еволюційних, поступових форм соціального реформування в прогресі суспільства.

Хід наступної історії виявив і багато інших слабкостей і недоліків соціальної теорії марксизму, особливо в плані її прогнозів і приречень.

Сьогодні марксизм знаходиться в глибокій кризі, за останні роки його вплив серйозно звузився. Свою роль у цьому зіграли, звичайно, і надмірний радикалізм соціології марксизму, її заполітизованість і заідеологізованість. Але ще велику роль тут зіграли наступна догматизація і вульгаризація марксизму, його перекирчування в теорії і на практиці, катастрофа ніби то соціалістичних режимів у ряді країн, створених ніби під прапором марксизму.

Об'єктивна, справді наукова оцінка місця і ролі соціології марксизму вимагає, по-перше, дотримання принципу історизму, тобто уміння оцінювати

праці К. Маркса та Ф. Енгельса з позицій того часу, коли вони жили і працювали, по тому, наскільки й у чому саме вони збагатили соціологічне знання в порівнянні зі своїми попередниками і сучасниками; по-друге, уміння відокремлювати в соціології марксизму наукове знання від політизованих та ідеологізованих; по-третє, уміння аналізувати погляди основоположників марксизму концептуально, а не окремі їхні висловлення, узяті поза зв'язком з іншими й без обліку їхнього розвитку; і, по-четверте, уміння чітко розрізняти марксизм і його численні інтерпретації як послідовниками, так і дослідниками марксизму, не ототожнювати його з ленінізмом, неомарксизмом і тим більше зі сталінізмом, троцькізмом, маоїзмом та ін.

§ 2.3 Соціологічна думка в Росії

Незважаючи на серйозне економічне і соціально-політичне відставання тодішньої Росії від Заходу, а також на те, що соціологія прийшла до нас із Західної Європи, а соціологічна думка в ній почала активно функціонувати лише в останній третині XIX ст., соціологія в Росії до кінця XX ст. досягла високого рівня, який мало чим поступався тому, що був на Заході у той період.

Російська соціологічна думка того часу мала можливість спиратися на досягнення західноєвропейської соціології. Великий вплив на неї зробили погляди Конта, Спенсера, Дюркгейма, Зіммеля, Вебера та ін.

Микола Якович Данилевський (1822 - 1885 рр.) — видатний російський соціолог, етнограф та історик, засновник першої в історії антиєволюціоністської концепції історичного розвитку — "теорія культурно-історичних типів". Це була одночасно і філософська, і соціологічна, і політологічна концепція багатолінійного і паралельного відокремленого розвитку "природних" соціальних систем як своєрідних соціокультурних типів суспільства, особливих цивілізацій. Вона виникла як спроба перебороти недоліки пануючої в той час євроцентристської моделі однолінійного й односпрямованого історичного прогресу і пояснити особливості розвитку Сходу й інших регіонів, у тому числі й Росії Головна і найбільш відома праця М. Я. Данилевського "Європа і Росія" (1869-1871).

Заперечуючи плоский еволюціонізм і загальнолюдську єдність світового історичного процесу, Данилевський виділяв 13 відособлених культурно-історичних типів:

- єгипетський,
- китайський,
- асиро-вавилонський,
- індійський,
- іранський,
- єврейський, ;
- грецький,
- арабський,
- римський,
- романо-германський (європейський),
- слов'янський,

- американський;
- перуанський.

Кожний із них відбиває цілісну сукупність своєрідних істотних ознак даного неповторного, унікального суспільства, виражену насамперед в особливостях мови, форм побуту, міфів, епосу і т. п. у цілому ж в основі виділення цих "самобутніх цивілізацій" лежить своєрідне сполучення в кожній з них чотирьох основних елементів: культури, релігії, політичного і суспільно-економічного устрою. Кожна з цих цивілізацій, за Данилевським, проходить у своєму розвитку чотири основні фази, що, умовно можна назвати

- 1) зародженням,
- 2) становленням,
- 3) розквітом;
- 4) упадком.

Безсумнівна заслуга Данилевського в оригінальному визначенні співвідношення загальнолюдського і національного (державного). Віддаючи явний пріоритет другому, яке ширше, багатше "художній абстракції" загальнолюдського, Данилевський говорив про "загальнолюдське, яке і складається не в тому, щоб йти в одному напрямку, а в тому, щоб всі історичну діяльність людства обійти в різних напрямках". І не одна цивілізація, згідно з Данилевським, не може видавати себе за вищу точку зору відповідно до інших. Кожний культурно-історичний тип покликаний внести свій своєрідний внесок у розвиток людства.

Лев Ілліч Мечников (1838 - 1888 рр.) — великий географ і соціолог, найбільш видний представник географічного напрямку в російській соціології, автор всесвітньо відомої праці "Цивілізація і великі історичні ріки. Географічна теорія розвитку сучасних суспільств" (1889). У соціологічному плані в центрі його творчості знаходилося визначення й обґрунтування специфічних законів розвитку суспільства і критеріїв соціального прогресу з позицій визнання вирішальної ролі в цьому географічних факторів. Географічний напрямок у російській соціології виник як протиположність, з одного боку, соціологічному органіцизму (О. Конт, Г. Спенсер, А.І. Стронін та ін.), а з іншої, і насамперед — пануючого в той час у Росії суб'єктивістського напрямку в соціології.

Л. Й. Мечников розумів соціологію як "вищу науку, що повинна перевіряти, дисциплінувати прагнення до перетворення кожного із нас і пристосовувати їх усі до однієї загальної мети". Такою метою він вважав служіння на благо людства. При цьому він рішуче відкидав претензії будь-якого одного соціологічного напрямку на створення справді наукової теорії суспільства і формулювання її законів. Це завдання, вважав він, повинне розв'язуватися колективним шляхом. Високо оцінюючи наукове і філософське значення відкриттів Дарвіна, Л.І. Мечников у той час виступив проти уподібнення громадського життя біологічному виживанню, проти пояснення соціальних явищ і процесів біологічним законом боротьби за існування. Соціологічна область, на відміну від біологічної, — це "світ

колективностей, світ інтересів, що виходять за межі одиничного біологічного існування; світ кооперації, тобто сполучення не протидіючих, а сприяючих досягненню однієї загальної мети сил". Кооперація, за Мечниковим, — це вододіл між біологічним ("громадськістю") і соціальним ("суспільством").

Найважливішим і найбільш загальним законом громадського життя Л. Мечников вважав великий закон прогресу. Головним для нього було з'ясування суті соціального прогресу і його об'єктивних ознак, критеріїв. Л. Мечников бачив критерій соціального прогресу в "наростанні загальнолюдської солідарності", що виявляється в різаних формах кооперації, які залежать від усвідомлення людьми необхідності їхнього об'єднання. Нижчим ступеням історії людства властиві суспільні об'єднання, засновані на примусовості і залякуванні, на зовнішніх механічних зв'язках. їм на зміну на другому, перехідному етапі приходять супідрядні соціальні групи, для яких характерна соціальна диференціація в силу розподілу праці, підсилена спеціалізація і взаємозалежність цих груп. І нарешті, третій, вищий етап історії людства — це вільний і добровільний союз людей, об'єднаних спільністю інтересів і схильностей, що свідомо прагнуть до солідарності.

У географічному середовищі, під якою Л. Мечников розумів не всю природу взагалі, а ту її частину, що залучена в трудовий процес, він особливо виділяє водяний фактор. У зв'язку з цим ним виділяються три періоди (епохи) світової історії:

- 1) річковий,
- 2) морський,
- 3) океанічний.

До першого відносяться давні й ізольовані цивілізації (китайська, індійська, асиро-вавилонська і єгипетська), що склалися в басейнах великих рік — відповідно Хуанхе і Янцзи, Інду і Гангу, Тигру і Євфрату, а також Нілу. Другий період — середземноморський (від заснування Карфагену), коли культури почали розвиватися в середовищі людей й охоплювати багато країн і народів. Третій період — всесвітній, пов'язаний з відкриттям Америки.

Петро Лаврович Лавров (1823 - 1900 рр.) — один із зачинателів соціології в Росії, хоча у своїй творчості почав займатися соціологією досить пізно, лише наприкінці 60-х років. Особливо пильна увага в його роботах приділяється проблемам предмету і методу соціології, її співвідношення з історією, соціальним прогресом і роллю особистості в історії. Спираючись в цілому на контівський позитивізм, П. Лавров розглядав соціологію як науку про солідарність, тобто про суспільні зв'язки людей.

Я. Лаврову належить пріоритет введення в соціологію поняття "суб'єктивний метод", з цим було пов'язано і назву цілого напрямку в російській соціології.

Особливо тісний зв'язок із соціологією виявляв П. Лавров в історії, оскільки й вона вивчає людину і розвиток суспільства на основі суб'єктивного методу. Але якщо історія досліджує одиничні, неповторювані

явища, то соціологія — явище повторюване, закономірне. Тільки через історію можна пізнати сучасне суспільство, його закони.

Історія, по Лаврову, — це одночасний прогресивний процес зростання свідомості особистості і суспільної солідарності. Посилення й розширення суспільної солідарності він розумів як "єдино можливу мету прогресу".

Микола Костянтинович Михайловський (1842 - 1904 рр.) по-своєму розробляв близькі соціологічні проблеми з єдиних позицій суб'єктивного методу. Як і Лавров, він виходив з того, що в центрі соціології знаходиться вивчення особистості, що соціолог, який вивчає стосунки між людьми, які переслідують визначені цілі, не може обійтися без суб'єктивного методу, суб'єктивних оцінок соціальних явищ і займати нейтральну позицію. Він також підкреслював найтісніший зв'язок соціології з етикою, публіцистикою і соціальною психологією, яку розглядав навіть як основу соціології. Як і Лавров, він не заперечував закономірного характеру суспільного розвитку, але вважав, що закони історії визначають лише її загальний напрямок і порядок зміни фаз, у той час як свідомо діяльність людей і їхні ідеали наповняють ці закони "реальним змістом".

Особливо велике місце у творчості М. Михайловського займає проблема соціальної кооперації та її ролі в розвитку особистості, оскільки, на його думку, той чи інший тип кооперації обумовлює все громадське життя і саму особистість. Ідея різних форм кооперації як типів взаємозв'язку суспільства й особистості лежить у нього в основі концепції соціального прогресу.

М. Михайловський розрізняє два типи кооперації діяльності людей — простий і складний, залежно від рівня її диференціації, розподілу праці. Проста кооперація, властива первісній громаді і початку варварства, характеризується недиференційованістю діяльності членів суспільства, подібністю їхніх інтересів і суспільних функцій, розвинутою солідарністю і єдністю цілей, що сприяє індивідуалізації особистості і робить її центром та активним початком громадського життя. На противагу цьому складна кооперація, властива наступним етапам суспільного розвитку і заснована на диференціації людей, розподілі праці, корпоративності, розколі свідомості і поведінки, веде до "скалічення" особистості, придушення її індивідуальності, росту протистояння між особистістю і суспільством, "боротьби за індивідуальність". Це, за Михайловським, — патологічний шлях суспільного розвитку, а капіталізм — його останній і найбільш антагоністичний варіант. Завдання наукової соціології він бачив у тому, щоб обґрунтувати такий новий, по суті соціалістичний ідеал, який дозволяв би повернути людство на нормальний шлях природної еволюції до нової, не наївної та стихійної, а свідомої і строго наукової простої кооперації".

Багато уваги приділив Михайловський і такому аспекту проблеми співвідношення особистості і суспільства, як питання про співвідношення великої особистості і народних мас, "героя" і "юрби". Він не ототожнював поняття "герой" і "велика особистість", "юрба" і "народ". Відмінна риса "героя" — його здатність залучити масу людей на загальну справу. Що ж

стосується "великої особистості", то в її визначенні головне інше — відповідність її діяльності суспільному ідеалу, загальнолюдським цінностям і своєчасність цієї діяльності в даних умовах. "Юрба" відрізняється такими ознаками поведінки маси, як наслідування "героя", уніфікованість, шаблонізованість, готовність до підпорядкування і покори, масові гіпноз (навіювання), психоз та ін.

До суб'єктивного напрямку в соціології тісно примикає психологічний напрямок, представниками якого в Росії є насамперед М. Кареев і Л. Й. Петражицький.

Микола Іванович Кареев (1850 - 1931 рр.), наприклад, розглядав усі суспільні явища і процеси як результат духовної взаємодії людей, суспільство ("надорганічне середовище") — як складну систему психопрактичних взаємодій особистостей, а його соціальну організацію, якою повинна займатися соціологія, — як продукт соціальної (колективної) психології, показник стану особистості, межі індивідуальної волі.

У класифікації наук він вміщує соціальну психологію як основу соціології між біологією і соціологією, оскільки ніяке соціальне явище не може бути правильно зрозумілим поза суб'єктивним до нього відношенням.

Лев Йосипович Петражицький (1867 - 1931 р.) — психолог, соціолог і правознавець, один із класиків психологічного напрямку в соціології, особливо в соціології права, засновник школи польських соціологів і психологів, який у 1918р. переїхав із Росії в Польщу.

Соціологію він розумів як науку про людську участь у суспільному житті, що спирається на вивчення суб'єктивної психології мотивів людської поведінки, а її центральною категорією вважав "соціальну поведінку", її мотиви. Це поняття він прирівнював до психологічного поняття "емоції", що відбиває найзмістовніший причинний компонент соціальної поведінки. Будучи прихильником психологічної інтерпретації некантіанства, Л. Петражицький визнавав, що в традиційному квантовому розподілі психологічного життя на почуття, як пасивний елемент, і волю, як активний елемент, упущений проміжний, передавальний елемент — емоції, що є справжнім двигуном поведінки людини. При цьому мова в нього йде не тільки про індивідуальну, але і про групову, "народну" психіку, посередником між якою і конкретною поведінкою індивіду виступають "норми-закони". Особливо великий внесок зробив Л. Петражицький у наукову розробку соціології права. Право для нього — явище свідомості, результат емоцій. Але якщо мораль, за Петражицьким, викликає почуття підпорядкування, то право як юридичне переживання — почуття притягання вимоги, правомочності в нерозривному зв'язку з почуттям обов'язку. Л. Петражицький виходив із пріоритету права над мораллю.

Максим Максимович Ковалевський (1851-1916 рр.) — найбільший і найвідоміший російський соціолог кінця ХІХ — початку ХХ ст., засновник плюралістичного, багатофакторного напрямку в російській соціології, творець першої в Росії кафедри соціології. Його учнями і соратниками були такі великі вчені, як П. А. Сорокін, М. Д. Кондратьєв та ін. Перебуваючи на

позиціях позитивізму, М. Ковалевський (слідом за Контом) виходив із того, що предметом соціології служить вивчення "соціального порядку і прогресу". Соціологія відволікається від випадкових подій і вказує загальну тенденцію розвитку суспільства. Її мета — "розкрити причину спокою і руху людського суспільства, стійкості і розвитку порядку в різні епохи у наступності і причинному зв'язку між собою". У класифікації наук М. Ковалевський вміщує соціологію слідом за біологією і психологією.

Основу суспільного прогресу М. Ковалевський бачив у поступовому розширенні сфери солідарності, що проявляється в розширенні сфери "замиріння". Замість контівського закону "трьох стадій" він запропонував закон "зростання людської солідарності" як найважливіший соціальний закон, що знаходить своє вираження в переході від вузьких спільностей (родина, рід) до усе більш широким (держава, народність, нація, церква і т. п.). Солідарність людей М. Ковалевський вважав нормою, а класову боротьбу — відхиленням від неї. Він визнавав, що революції рухають суспільство вперед, але цей рух відбувається "у протиприродній формі". Прогрес суспільства закономірний, але революція не є історичною необхідністю, а наслідком помилок уряду. Нормальний історичний процес заснований на гармонії, а якщо вона порушується, тоді і з'являється ґрунт для революції.

Найбільш важливими методами в соціології М. Ковалевський визнавав еволюційний і порівняльно-історичний. Історія та її закони, відзначав він, демонструють типологічну єдність явищ, інститутів, процесів у різних народів і культур на основі їхнього походження. Це дає можливість установити факт проходження народами і державами однакових ступенів розвитку. Основне завдання і цінність порівняльно-історичного методу він бачив не у відкритті нових факторів, а в науковому поясненні вже наявних, у можливості "постійного підйому до загальних світових причин розвитку". Цей метод ґрунтується на визнанні єдності і цілісності людського суспільства й історичних закономірностей його розвитку.

Георгій Валентинович Плеханов (1856 - 1918 рр.) — видатний соціальний філософ і соціолог, послідовник і пропагандист марксизму, засновник соціал-демократичного руху в Росії. Він послідовно відстоював і розвивав марксистську теорію суспільного розвитку, критикував суб'єктивістський підхід російських народників до проблем і перспектив суспільного розвитку Росії, глибоко і творчо розробляв соціалістичні ідеї.

На противагу народницькому суб'єктивізму Г. В. Плеханов стояв на позиціях матеріалістичного розуміння історії. Він показав, що й у Росії відбувається розвиток капіталізму і що теорія суспільного розвитку К. Маркса застосована й до неї. У той час як народники вважали селянство головною революційною силою, Г. В. Плеханов показував його відсталість і реакційність, відстоював з марксистських позицій справжню революційність пролетаріату. Особливо велика заслуга Г. В. Плеханова в марксистському обґрунтуванні об'єктивної необхідності й закономірності історичного процесу, а також ролі особистості і народних мас в історії.

Володимир Ілліч Ульянов /Ленін (1870 - 1924 рр.) — великий соціальний мислитель і лідер іншого, радикально-революційного крила в російській соціал-демократії — більшовиків, що очолили Жовтень і стали на чолі Радянської держави. На початку своєї творчості в 90-х роках минулого сторіччя, він, як і Плеханов, приділив багато уваги відстоюванню марксизму в боротьбі із суб'єктивною соціологією народництва. Пізніше в центрі його уваги виявилися проблеми організації і ролі партії, соціальної революції, держави і її форм, будівництва соціалізму у відсталій селянській країні та ін. В.І. Ленін більше уваги приділяв політичним проблемам, ніж соціологічним, і не створив розгорнутої і стрункої власне соціологічної концепції.

До порівняно недавнього часу вчення Леніна тлумачилося в нас майже винятково як "творчий розвиток марксизму", "марксизм нової епохи", "марксизм ХХ століття" і т. д. Такі розхожі формули серйозно огрубляли суть справи, затрудняли розуміння щирої сутності цього вчення. В.І. Ленін, безсумнівно, дуже багато запозичував у марксизму. Але не можна не бачити й те, що в його вченні чимало і такого, що не випливало з марксизму, було породжено дуже великою своєрідністю умов відсталої Росії, що наклали серйозний відбиток на його погляди. З цим, наприклад, багато в чому було пов'язане перебільшення, а також абсолютизація в ленінізмі вольового початку, насильницьких, революційних і прискорених форм суспільного розвитку, зверхкласовість, зверхідеологізація і т. д. Це у свою чергу стало головною причиною корінних розбіжностей з ним значної частини російської соціал-демократії, демократичної інтелігенції, багатьох західних прихильників марксизму.

За радянських часів розвиток соціології був спрямований за одним теоретичним руслом — руслом комуністичної ідеології, і підпорядковувався потребам будівництва соціалізму в Росії (з 1922 р. — в СРСР) і стимулювання робітничого руху, світової соціалістичної революції. В умовах комуністичної диктатури і сталінської тиранії соціологія була практично ліквідована. Тільки після смерті Сталіна (1953 р. з початком розвінчування його особи), почалося її поступове відродження.

У 1958 р. виникла Радянська соціологічна Асоціація. У 1960 р. в Інституті філософії АН СРСР був створений перший соціологічний підрозділ — сектор дослідження нових форм праці й побуту. Пізніше на базі цього сектора утворився відділ конкретних соціологічних досліджень (1964 р.). З 1968 р. у Москві почав працювати Інститут конкретних соціологічних досліджень. З 1974 р. і на довгий час виходить у світ, фаховий журнал "Социологические исследования" (Социс). Протягом 60-90-х рр. в Росії сформувався значний загін відомих соціологів-теоретиків і практиків, серед яких В. Ядов, Т. Заславська, Б. Грушін, Л. Коган, І. Бестужев, Г. Волков, А. Яхієл, Г. Андреева, Г. Осипов, М. Мацковський. За цей час видано чимало наукових праць. Тільки у 1990-х рр. в Росії різними авторами видано понад 30 підручників і навчальних посібників та понад 10 навчальних словників-довідників з соціології.

§ 2.4 Головні парадигми і напрямки сучасної соціології

Поняття "сучасна соціологія" далеко не однозначне. Воно вживається й у найширшому розумінні — як соціологія усього ХХ сторіччя, і в порівняно більш вузькому, але теж досить широкому розумінні — як соціологія, що склалася лише до 20 - 30-м років нашого століття; і в ще більш вузькому розумінні — як соціологія тільки другої половини ХХ ст., і в найобмеженішому значенні — як соціологія лише останніх десятиліть. Зазначене поняття використовується тут у досить широкому розумінні — як соціологія 20 -90-х років ХХ ст. у рамках цього широкого етапу можна, у свою чергу, виділити особливі періоди (20-і - середина 40-х років; середина 40-х - кінець 60-х років; 70 - 90-і роки), що мають суттєві особливості, про які мова йтиме нижче.

Перше, що кидається в око при найбільш загальному погляді на сучасну соціологію, ця надзвичайна розмаїтість навіть загальних підходів різних соціологів до вивчення соціальної реальності.

Для принципового розмежування різних соціологічних вчень у літературі широко використовується таке важливе поняття, як парадигма, висунуте ще в 20-х роках американським науковцем Г. Куном. Соціологічна парадигма — це система найбільш загальних, вихідних і важливих основ досить визнаної соціологічної теорії, що визначає її концептуально-методологічний підхід до постановки і розв'язання соціальних завдань. (Іноді під парадигмами розуміються великі теорії, групи теорій чи метатеорії). Кожна парадигма визначає специфічний підхід дослідника до вивчення, інтерпретації й оцінки соціальних об'єктів і вимагає вироблення своєрідного категоріального апарату. Соціологія, як свідчать її історія й особливо сучасність, — це не монопарадигмальна, а поліпарадигмальна наука. Її розвиток пов'язаний з постійним виникненням, обґрунтуванням, розширенням впливу одних парадигм, спростуванням і падінням інших, їхнім протиставленням і зміною. Різноманіття соціологічних парадигм не виключає можливості і їх групування. Так, наприклад, вони можуть бути об'єднані в структурні:

- функціоналізму,
- конфліктології;
- інтерпретативні (інтерпретивні), куди повинні бути включені парадигми:

- інтеракціонізму,
- феноменології,
- етнометодології та ін.

Та сама парадигма може лежати в основі не однієї, а ряду теорій, і розроблятися представниками декількох соціологічних шкіл. Соціологічна школа — це більш-менш велика і визнана група соціологів, що досліджує суспільство на основі вироблених нею дослідницьких традицій і у відповідних інституційних рамках. Яскравими прикладами тут можуть служити Чикагська школа емпіричної соціології при Чикагському університеті і Дюркгеймівська (Французька) соціологічна школа, що

склалася навколо заснованого Е. Дюркгеймом журналу "Соціологічний щорічник". Від соціологічних шкіл нерідко відрізняють напрямки в соціології, що поєднують тих соціологів, які розробляють певну ідентичну проблематику і/чи мають загальні світоглядні позиції (наприклад, конфліктологічний, позитивістський, антропологічний, психологічний, гуманістичний напрямки в соціології).

Найважливішими особливостями сучасного етапу в розвитку цієї науки є не тільки поява багатьох нових теорій і напрямків, посилення плюралізму теоретичної соціології, але й становлення і розвиток емпіричної соціології, тенденція до об'єднання теоретичної та емпіричної соціології, макро- і мікросоціологією.

Перший період у розвитку сучасної соціології — 20-і - середина 40-х років — був ознаменований насамперед твердженням, бурхливим розвитком і домінуванням, особливо в США, емпіричної соціології. Бурхливий розвиток у ці роки емпіричної соціології в США був пов'язаний, з одного боку, з назрілою потребою подальшого розвитку самої соціологічної науки, насамперед із прагненням перебороти європейську традицію, що панувала до цих пір, розглядати соціологію як філософію історії з її абстрактно-теоретичними міркуваннями, не підкріпленими вивченням соціальних фактів; а з іншого боку, насамперед з потребою індустріального суспільства, що швидко розвивається в конкретному дослідженні і практичному розв'язанні численних нових і складних соціальних проблем, що загострюються.

Свого роду рубіжним явищем тут виявився вихід у світ у 1918 -1920 роках спільної праці американських соціологів У. Томаса (1863 -1947 рр.) і Ф. Знавецького (1882 - 1958 рр.) "Польський селянин у Європі й Америці", цілком побудованої на емпіричному матеріалі. На основі аналізу насамперед особистих документів (листів, щоденників, спогадів, біографій та ін.) вони досліджували різноманітні проблеми адаптації іммігрантів у нових для них соціальних умовах, приділивши особливу увагу установкам особистості і соціальної групи. Вони показали, що джерелом соціальних конфліктів і дезінтеграцій, що породжують багато хвороб сучасного суспільства, є розбіжність визначення ситуації діючим індивідом із груповими цінностями.

Особливо великий і серйозний внесок у становлення і розвиток емпіричної соціології внесла Чикагська школа соціологів однойменного університету — Р. Парк (1864 - 1944 рр.), Е. Берджес (1886 -1966 рр.), Л. Вірт (1897 - 1952 рр.), У. Огборн (1886 - 1959 рр.), Р. Маккензі та ін., заслуга яких полягала насамперед в емпіричному соціологічному дослідженні процесів індустріалізації та урбанізації в такому великому промисловому місті, як Чикаго, яке вони називали соціальною лабораторією. У центрі їхніх емпіричних досліджень були зростання міст, життя громад сільських та іноземних мігрантів, проблеми їхньої адаптації до міського середовища, соціалізації особистості, сім'ї, громади, девіантної поведінки (поведінки, що відхиляється), злочинності, бродяжництва й ін. Р. Парк та Е. Берджес видали перший підручник з соціології "Введення в науку соціології", у якому були

узагальнені відомі тоді принципи і методи емпіричних соціологічних досліджень.

Велике значення мало і проникнення соціології у виробничу сферу і розвиток індустріальної соціології та соціології управління. Особливу роль тут зіграв так званий Хоторнський (від назви м. Хоторна, поблизу Чикаго) експеримент, проведений американським соціологом Е. Мейо (1880 - 1949 рр.), що наприкінці 20-х - початку 30-х років здійснював свої дослідження на підприємствах Вестерн Електрик Компані.

В основу своєї концепції Мейо заклав такі три моменти:

1) погляд на людину як на соціальний організм, зорієнтований і включений в контекст групової поведінки;

2) несумісність людської природи з конкретною ієрархією підпорядкованості в бюрократичній організації;

3) керівники організації повинні орієнтуватися в більшій мірі на людей, ніж на виробництво продукції.

Такий підхід, за Мейо, забезпечує соціальну задоволеність людини своєю безпосередньою працею і в кінцевому рахунку — соціальну стабільність суспільства.

Емпіричний напрямок у сучасній соціології одержав у наступні десятиліття ще більший розвиток. На його основі створювалися різноманітні соціологічні служби прикладного характеру, які називалися "соціальна інженерія", тобто соціальний менеджмент, і клінічна соціологія (психологічний тренінг). В емпіричній соціології виявилися два варіанти: радикальний і помірний емпіризм. Перший поширився в 40-х роках і був представлений у першу чергу Дж. Ліндбергом (1895 - 1966 рр.), який вважав предметом соціології лише поведінку індивідів та груп, що зовні спостерігається, а її методом — сукупність логічних принципів і дослідницьких нормативів вивчення суспільної реальності, на зразок того, що використовується природознавством, особливо фізикою. У 50-і роки радикальний емпіризм багато в чому поступається місцем помірному емпіризму П. Лазарсфельда (1901 - 1976 рр.) і С. Стауффера (1900 - 1960 рр.), що на відміну від Ландберга зайнялися розробкою насамперед логічних прийомів узагальнення і систематизації емпіричних даних, а не процедурно-технічними сторонами соціологічного дослідження.

Бурхливий розвиток емпіричної соціології в США у 20 - 30-і роки, а потім і в Європі, зіграв, безсумнівно, дуже важливу роль у подальшому розвитку всієї соціологічної науки, різко підсилив її зв'язок з реальним громадським життям і підняв престиж соціології. Разом з тим, чим далі, тим усе більше та ясніше проявлялася односторонність у розвитку соціологічного знання, оскільки величезний прогрес в емпіричній і прикладній соціології не супроводжувався тоді відповідним прогресом у теоретичній соціології, необхідним для узагальнення і серйозного аналізу фактичного матеріалу, який швидко накопичувався. У 30-ті роки гостро виявилася потреба в створенні такої систематичної соціологічної теорії, що могла б знайти застосування в емпіричній соціології. Ця теорія проявилася в особі

структурного функціоналізму і зайняла пануюче положення в західній соціології 50 - 60-х років.

Структурний функціоналізм — це такий напрямок у соціології, що розглядає суспільство, соціум, їхні явища і процеси як соціальні системи, які мають свою структуру і механізм взаємодії відповідних структурних елементів, кожний з яких виконує своєрідну роль, функцію в даній системі.

У 1937 р. вийшла у світ перша велика праця видного представника Гарвардської соціологічної школи Толкотта Парсонса (1902 -1979 рр.), що називалася "Структура соціальної дії" і визначила основи і загальну спрямованість усієї його творчої діяльності у створенні загальної соціологічної теорії.

Т. Парсонс увійшов в історію соціологічної думки насамперед як творець сучасної теорії соціальної дії і на цій основі — структурно-функціональної теорії соціальних систем, покликаної бути основою рішення приватних емпіричних і прикладних проблем. Вихідне місце в цих теоріях займає розуміння соціальної дії як єдності трьох підсистем:

- 1) суб'єкта дії (індивіду як діючої особи),
- 2) певної ситуації,
- 3) ціннісно-нормативних розпоряджень як умов дії.

Емпіричні дані, за Парсонсом, знаходять справжнє розуміння, якщо вони досліджуються в системі координат "діюче обличчя — ситуація". Найважливіше значення надається ним категорії "система дії", а сама соціальна система розуміється не як система "культурних стандартів" (Е. Дюркгейм), а як система соціальної дії мотивованої поведінки, яка взаємодіє з культурними стандартами, як і з фізичними та біологічними елементами навколишнього середовища. Соціальна дія для Т. Парсонса — це самоорганізуюча система, яка відрізняється:

- символічністю (мова, цінності та ін.),
- нормативністю,
- волюнтаристичністю (незалежністю від середовища),

У загальній системі соціальної дії Т. Парсонс виділяв чотири підсистеми:

- 1) соціальна система,
- 2) культура,
- 3) особистість,
- 4) поведінковий організм,

Які один для одного виступають як специфічні середовища їхньої діяльності. Завдяки цьому йому вдалося перебороти характерне для багатьох попередніх соціологічних концепцій, у тому числі Конта і Спенсера, Дюркгейма і Вебера, протиставлення суспільства й особистості.

Велику увагу Т. Парсонс приділив проблемі стійкості, стабільності соціальних систем.

Суспільний розвиток, за Парсонсом, відбувається в напрямку усе більшої структурної диференціації суспільств, ускладнення їхньої соціальної структури, що веде до зменшення їхньої стабільності. Так, у "примітивному"

суспільстві соціальна диференціація відсутня; у "проміжному" — виявляється, розширюється і поглиблюється; а в "сучасному" суспільстві — одержує найбільший розвиток. Зміна цих типів суспільств пов'язана з послідовним здійсненням відповідно трьох типів революцій:

- 1) "промислової", яка спирається на диференціацію економічної і політичної систем;
- 2) "демократичної", яка спирається на розподіл соціальної і політичної систем;
- 3) "освітньої", яка спирається на відокремлення системи відтворення культури від соціальної системи.

Іншим, не менш відомим представником структурного функціоналізму, є Роберт Мертон (1910 р. н.), що особливо багато зробив для органічного поєднання теоретичного й емпіричного в соціології на основі розроблених ним теорій функціонального аналізу і "середнього рівня".

У роботах Р. Мертона центральне місце займає розробка теорії і методології структурного функціоналізму. На відміну від Т. Парсонса він відмовився від ідеї створення загальної, всеохоплюючої теорії соціальних систем і єдиної високої соціологічної теорії та зосередив свої зусилля на функціональному аналізі соціальних систем середнього рівня і розробці соціологічної теорії "середнього радіуса дії".

Саме такі теорії, що відкидають претензії на всеохоплення й універсальність, дозволяють, на думку Р. Мертона, найкраще забезпечувати єдність теорії, методу й емпіричних фактів, вирішувати на цій основі принципове завдання взаємозв'язку і взаємодії макро- і мікросоціології, емпіричних і теоретичних соціологічних досліджень.

Подальший розвиток у працях Р. Мертона одержали і проблеми функціоналізму. Функціональність у прямому розумінні виражена в його вченні навіть більш рельєфно, ніж у Т. Парсонса.

Функція для Р. Мертона — це "ті наслідки, які спостерігаються та служать саморегуляції даної системи чи пристосуванню її до середовища", а дисфункція — це прямо протилежні наслідки. Важливим внеском у теорію функціоналізму стало його вчення про дві форми прояву функцій — явної і схованої (латентної). Перша має місце тоді, коли мова йде про об'єктивні і навмисні наслідки соціальних дій, а друга — про ненавмисні і неусвідомлені наслідки. Таке розмежування служить меті недопущення змішання свідомої мотивації соціальної поведінки з його об'єктивними наслідками, а також точці зору діючої особи з точкою зору спостерігача.

У дослідженні порівняно менше загальних соціологічних проблем особливо великий внесок Р. Мертона в розробку теорії аномії і девіантної поведінки, а також у соціологію соціальної структури, професій, науки, бюрократії, масових комунікацій, медицини та ін.

Усі ці проблеми досліджувалися ним також на основі й у ракурсі структурного функціоналізму.

У 70-і роки вплив структурного функціоналізму трохи послабився, як під впливом критики з боку інших соціологічних напрямків, особливо за його

відому метафізичність і консерватизм (незважаючи на те, що Р. Мертону частково удалося перебороти ці недоліки поглядів Т. Парсонса), так і під впливом нової суспільно-політичної ситуації в країнах Заходу, яка різко загострилася, насамперед у зв'язку з непристосованістю структурного функціоналізму до адекватного відображення й аналізу гострих соціальних конфліктів.

У 50-і роки склався особливий конфліктологічний напрямок у сучасній соціології.

У цьому особливо велика заслуга американських соціологів Ч. Р. Мілса та Л. Козера, німецького соціолога Р. Дарендорфа й англійських соціологів Т. Боттомора та Д. Рекса.

Льюс Козер (1913 р. н.) — один із засновників функціоналістської теорії соціального конфлікту, який прагне об'єднати еволюційний функціоналізм і теорію соціального конфлікту. Виступивши проти "рівноважної" концепції Т. Парсонса, у якій немає місця для соціального конфлікту, він разом з тим залишився на позиціях традиційного функціоналізму і вважає, що соціальні конфлікти виростають і розвиваються не поза, а усередині суспільства як соціальної системи в результаті посилення його диференціації і зростання відокремленості його структур. Тому соціальний конфлікт виступає в нього як атрибут соціальних відносин. При цьому Л. Козер наголошує на позитивній ролі соціальних конфліктів, у той час як представники класичного функціоналізму розглядали їх традиційно в негативному плані, як перешкоду стабільності і порядку, як фактор розладу, дезінтеграції соціальної системи. У роботах "Функції соціального конфлікту" (1956), "Продовження дослідження соціального конфлікту" (1967) та ін. він звертає увагу на важливу роль соціальних колізій в інтеграції та стабілізації громадського життя і підкреслює, що шлях руху до стійкого суспільного

порядку в сучасних західних суспільствах не тільки не виключає, але й припускає боротьбу різних інтересів особистостей та соціальних груп і соціальні зіткнення між ними, навіть їхнє посилення і поглиблення, оскільки одночасно зростає гнучкість соціальної системи і її інститутів, їхня здатність переборювати наслідки цих конфліктів. За конфліктом визнається важлива роль і в край необхідному відновленні суспільства.

Найбільший представник сучасної конфліктології Ральф Дарендорф (1929 р. н.) створив свою "конфліктну модель суспільства". Як і Л. Козер, він визнає, що соціальний конфлікт притаманний будь-якому суспільству, завжди існував і буде існувати, оскільки люди і їхні групи мали, мають і будуть мати різні інтереси.

Р. Дарендорф зробив великий внесок у сучасну теорію соціальної диференціації (стратифікації) і соціальних конфліктів, він показав, що класи — це соціальні групи людей, які розрізняються участю чи неучастю в пануванні і знаходяться в конфлікті, оскільки одні мають владу і хочуть її зберегти, а інші її не мають і хочуть змінити існуюче становище. Відносини панування і підпорядкування органічно властиві будь-якому суспільству. У

кожному суспільстві, за Дарендорфом, відбуваються постійні зміни; мають місце незгода і конфлікт; будь-який елемент суспільства сприяє його інтеграції та змінам; його основу складає насильство одних над іншими. Загострення і вибух соціального конфлікту, суть якого полягає в протиборстві влади і безвладдя, що чинить опір існуючій владі, складає джерело і рушійну силу соціальних змін, соціального прогресу. Сам же конфлікт виростає з нерівності статусного становища людей та їхніх груп, насамперед стосовно влади, управління суспільством.

Визнаючи чималу заслугу К. Маркса в аналізі конфліктів минулого сторіччя, Р. Дарендорф разом з тим вважає його підхід застарілим для ХХ ст., особливо коли мова йде вже про посткапіталістичне, постіндустріальне суспільство. У такому суспільстві, на його думку, основний соціальний конфлікт переміщується зі сфери відносин власності в сферу управління. Тут головне джерело соціального конфлікту лежить не в області економічних відносин, а в області відносин володарювання, і зміст конфлікту визначається характером влади.

Засновником символічного інтеракціонізму був Джордж Мід (1861 - 1931 рр.) — американський філософ, соціолог і соціальний психолог, професор Чикагського університету, який написав дуже мало робіт, у зв'язку з чим про його погляди доводиться судити за посмертно опублікованими записами його лекцій, насамперед за опублікованою лише в 1934 році роботі "Розум, Я і Суспільство". Стоячи на позиціях соціального біхевіоризму, він виходив з того, що в основі всіх соціальних явищ і процесів лежить соціальна взаємодія індивідів, яка формує соціальний світ як індивіда, так і суспільства. На відміну від ортодоксального біхевіоризму Д. Мід визнавав примат соціального над індивідуальним, ішов від зовнішнього до внутрішнього у вивченні процесу формування свідомості в поведінці, надавав вирішальну роль в цьому "символічному оточенні". Він вважав, що спілкування, взаємодія (інтеракція) між людьми здійснюється шляхом особливих засобів — символів (жестів і особливо мови), що мають певне значення і викликають відповідну реакцію з боку партнера чи партнерів. Тому його вчення й одержало після його смерті назву "символічний інтеракціонізм".

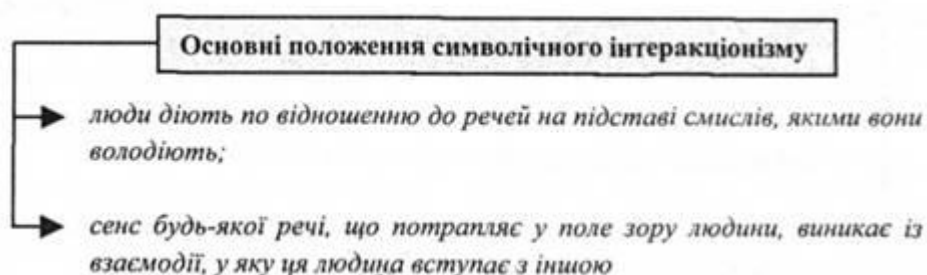
Концепція "міжіндивідуальної взаємодії" Д. Міда ґрунтується на тому, що сприйняття індивідом навколишньої соціальної дійсності обумовлено його досвідом спілкування з іншими, особливо його здатністю сприймати світ і себе таким чином, щоб це відповідало баченню інших і значенню символів. Поведінка індивіда в групі, вважав Д. Мід, "є результатом прийняття даним індивідом установок інших стосовно себе і наступної кристалізації всіх цих приватних установок у єдину установку чи точку зору, що може бути названа установкою "узагальненого іншого". Поведінка людини, за Д. Мідом, визначається структурою його особистості, його соціальною роллю і сприйняттям установок "узагальненого іншого". Важливою заслугою Д. Міда є розробка ним рольової теорії особистості, відповідно до якої сутність особистості, її багатство і своєрідність визначаються і виявляються насамперед через виконані нею соціальні ролі.

У символічному інтеракціонізмі більше ніж у, будь-якому іншому, теоретичному підході надається значення активному, творчому індивіду.

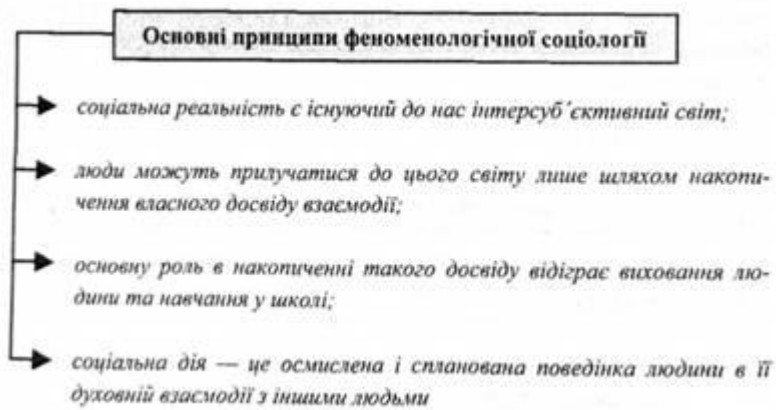
Учень Д. Г. Міда американський соціолог і соціальний психолог Герберт Блумер (1900 - 1987 рр.) розвинув далі вихідні основи символічного інтеракціонізму, показавши, що люди діють, керуючись насамперед значеннями, які вони надають тим чи іншим об'єктам. Ці значення — продукт соціальної взаємодії. Соціальна реальність та її зміна служать результатом постійних і нескінченних взаємних узгоджених значень між діючими соціальними суб'єктами (авторами). Його особлива заслуга — у дослідженні колективної поведінки людей, особливо в неорганізованих чи слабо організованих групах (юрба, маса, громадськість, рухи і т. п.).

Близьким до символічного інтеракціонізму є феноменологічний напрямок у сучасній соціології, що також розглядає соціальну реальність як продукт інтерпретуючої діяльності людей, ототожнює суспільство з уявленнями про нього і зосереджує свою увагу на виявленні універсальних структур розуміння й інтерпретації людьми соціальних явищ і процесів, що виявляються при соціальній взаємодії.

Засновником цього соціологічного напрямку був австро-американський філософ і соціолог Альфред Шюц (1899 - 1959 рр.), який розробив своєрідний різновид "розуміючої" соціології. Остаточо цей напрямок склався в 50-х і одержав широке розповсюдження уже в 60 - 70-х роках. Вважаючи, що позитивізм спотворював природу соціальних явищ, ототожнюючи їх з явищами природи, А. Шюц розробив концепцію "інтерсуб'єктивного світу" повсякденного життя і діяльності, "соціологію повсякденного знання", суть якої полягає в тому, що соціальна реальність представлена нам як суб'єктам дії у вигляді "інтерсуб'єктивного світу, який існував до нас," — сформованого способу розуміння один одного і формування загального сприйняття і загального уявлення про світ.

Кожна людина, за А. Шюцем, має унікальну біографію і тому сприймає світ по-своєму. Тільки завдяки вихованню і навчанню в сім'ї і школі, нагромадженню власного досвіду взаємодії з людьми, що нас оточують, ми в можемо долучитися до цього світу, який дозволяє нам ставити перед собою реальні цілі й досягати їх.

Він вважав, що феноменології немає справи до самих об'єктів; її цікавлять їхні значення, сконструйовані діяльністю нашого розуму. Таким чином, найбільш цінною і специфічною стороною феноменологічної соціології А. Шюца стало вчення про пізнання соціальної реальності через аналіз побутового, повсякденного знання і діяльності.

До феноменологічної соціології безпосередньо приєднується і навіть розглядається як її різновид соціологічна етнометодологія. Її основоположником вважається Гарольд Гарфінкель (1917 р. н.) — американський соціолог, який опублікував у 1967 р. "Дослідження з етнометодології".

Етнометодологія — це сформований в 70-х роках соціологічний напрямок, суть якого у виробленні методів перетворення повсякденних дій людей в безсумнівно розумні і практично з'ясовні на основі використання методів етнографії і соціальної антропології.

Головне в етнометодології — це вивчення повсякденних норм, правил поведінки, змісту мови спілкування, які регулюють взаємини між людьми, дослідження процедур інтерпретацій і схованих, неусвідомлюваних механізмів міжособистісних взаємодій.

Етнометодологія принципово заперечує існування суспільства як об'єктивної реальності, зводячи його до пояснюючої (інтерпретуючої) діяльності людей. У зв'язку з цим відкидається і можливість одержання об'єктивного наукового знання про суспільство, оскільки будь-яке знання похідне від повсякденного спілкування. Усякий соціальний факт феноменолог зводить, по суті, до його інтерпретації. Г. Гарфінкель критикує методологію традиційної соціології за штучне накладення готових схем і норм на реальну людську поведінку. З його позиції, завдання соціології полягає в з'ясуванні іманентної раціональності повсякденного життя.

Останні десятиліття в розвитку сучасної соціології відзначені, з одного боку, появою нових соціологічних концепцій, подальшим посиленням їхнього розмаїття, а з іншого боку — усе що ясніше проявляється прагненням так чи інакше перебороти давно сформований, традиційний розрив макро- і мікросоціології, теоретичного й емпіричного, об'єктивного і суб'єктивного підходів до вивчення і розуміння соціальної реальності.

Інтегралістичні, об'єднавчі тенденції в сучасній соціології рельєфно проявилися, зокрема, у новітніх концепціях комунікативної дії" Ю.

Хабермаса, "структуралістського конструктивізму" П. Бурдьє, "структурації" Е. Гідденса, "неофункціоналізму" Дж. Александера та ін.

Німецький соціальний філософ і соціолог, представник франкфуртської школи неомарксизму Юрген Хабермас (1929 р. н.) у роботах "Теорія комунікативної дії" (1981), "Моральна свідомість і комунікативна дія" (1990), "Фактичність і значимість" (1992) та ін., зробив спробу поєднати (на основі переосмислення марксистської соціальної теорії) концепції структурного функціоналізму і концепції феноменології, домогтися "інтеграції теорії дії і теорії систем".

Відомий французький соціолог, засновник Центру європейської соціології П'єр Бурдьє (1930 р. н.) створив концепцію "структуралістського конструктивізму", у якій спробував поєднати об'єктивне (вплив соціальної структури) і суб'єктивне (конструювання особистістю об'єктів) у соціологічному пізнанні, подолати однобічність як об'єктивізму, так і суб'єктивізму. Поєднуючи у своєму вченні принципи структуралізму і конструктивізму, він використовує два центральних у його концепції поняття — "соціальне поле" і "габітус".

Соціальне поле — це соціальний простір, середовище, у якому здійснюється різна взаємодія людей, що включає цілий ряд різних полів — політичного, економічного, культурного, наукового, релігійного та ін.

Під габітусом він розуміє "систему міцних набутих схильностей" індивідів, що формуються під впливом об'єктивного соціального середовища і використовуються ними у своїх діях як вихідні установки. На цій основі П. Бурдьє прагне зробити свій внесок і в подолання протиставлення макро- і мікросоціології.

Найбільший сучасний англійський соціолог і політолог, професор Кембріджського університету, автор одного з найпопулярніших підручників з соціології та багатьох наукових праць. Гідденс висунув "теорію структуризації", також спрямовану на інтеграцію макро- і мікропідходів до дослідження соціальної реальності.

Теорія структурації Е. Гідденса виходить з того, що в суспільному житті дії і структури нерозривно пов'язані і не існують одна без одної. Саме соціальні дії створюють і відтворюють соціальні структури, а ці останні багато в чому обумовлюють соціальні дії. Тому соціологія, як і інші соціальні науки, повинна мати справу не з досвідом індивіда і не з загальними, універсальними соціальними формами; а з "соціальним досвідом, упорядкованим у часі і просторі", в основі якого лежить людська діяльність.

Чималий інтерес викликають і погляди американського соціолога, професора Каліфорнійського університету, одного з засновників неофункціоналізму Джеффри Александера. Його інтегральна "багатомірна соціологія", що спирається на використання багатьох положень попередніх теорій Маркса, Дюркгейма, Вебера, Парсонса та ін., особливо чітко спрямована на синтез макро- і мікросоціології, структурного функціоналізму і феноменології, конфліктного і системного, упорядкованого, індивідуального і колективного підходів у соціології. У центрі його уваги —

соціальні дії і соціальний порядок, що у його концепції цілком сумісні. Д. Александер частково визнає справедливість критики ортодоксального структурного функціоналізму і необхідність його реконструкції, але в цілому залишається на його принципових позиціях (звідси — "неофункціоналізм"). Його нова теоретична логіка в соціології спрямована на поєднання "колективістського" (системного) методу з мікросоціологічним дослідженням мотивацій соціальної дії. Намічаючи майбутнє в розвитку сучасної соціології, він виступає проти індивідуалістичної, за колективістичну перспективу.

План семінарського заняття

(2 год.)

Засновники соціологи. Значення і недоліки соціології марксизму. Особливості і напрями соціологічної думки в Росії. Основні парадигми сучасної соціології, їх специфіка.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. К. Маркс і соціологія ХХ ст.
2. Соціологічні погляди М. М. Ковалевського.
3. Основні досягнення емпіричної соціології ХХ ст.
4. Новітні тенденції в розвитку соціології 80-90-х рр.

Додаткова література з теми

1. Американская социологическая мысль. — М., /996.
2. Ансар П. Современная социология // СОЦИС. — 1995, — N912; 1996,—№1.
3. Аром Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.
4. Громов Й.А., Мецкович А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология. — СПб., 1996.
5. Голосенка И.Л, Козловский В.В. История русской социологии XIX-XX вв. — М., 1995.
6. История социологии в Западной Европе и США. — М., 1993.
7. Кравченко С. А., Мнацаканян Л.Ю., Покровский Н.Е. Социология: парадигмы и темы. — М.. 1996. в.
8. Монсон Пер. Современная западная социология - СПб.. 1992
9. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ ст. — К.. 1996
10. Ручка А.О., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
11. Современная американская социология. — М., 1994.
12. Шаповал М. Загальна соціологія. Видання третє. — К.. 1996.

Тема 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПСИХОЛОГІЗМ ПРОТИ НАТУРАЛІЗМУ

Ключові поняття та терміни

- психологічний напрямок
- нелогічні закони
- натовп
- психологічний еволюціонізм

- усвідомлення роду
- соціальний розум
- соціальний клас

§ 3.1 Психологічні концепції в західноєвропейській соціології

Паралельно з біолого-еволюційною соціологією, а часом і усередині неї складається й до кінця XIX сторіччя починає переважати нова тенденція в розумінні соціально-історичних процесів і закономірностей суспільного розвитку, а саме, психологічна. Суть психологізму можна коротко звести до наступного.

У природі людини закладені певні психічні особливості у вигляді потреб, інтересів, бажань, різного роду емоцій та ідей, реалізація яких неминуче пов'язана зі спілкуванням людей один з одним. Причому в ході психологічної взаємодії виникають нові соціальні феномени, яких немає в людини поза спілкуванням і взаємодією.

Інтерес до проблем мотивації поведінки людини, її психологічним механізмом породив кілька різновидів психологічного напрямку. Об'єднуючим моментом для їх був головний принцип — шукати ключ до розгадки в психології.

Найбільш відомим представником психологічного напрямку в західній соціології є Габріель Тард (1843 - 1904 рр.), французький соціолог і один з основоположників соціальної психології. Він зробив значний внесок у розвиток науки про міжособистісні відносини і їхні механізми. Тард досліджував проблеми суспільної думки, психології натовпу, механізми психологічного зараження і вселяння, а також сприяв включенню в арсенал соціології емпіричних методів дослідження — аналізу історичних документів і статистичних даних.

Прагнучи звільнити соціологію від біологізму й органіцизму, Тард порівнював суспільство з мозком, клітиною якого є свідомість окремої людини. У той же час суспільство — це продукт взаємодії індивідуальної свідомості людей, що відбувається, за Тардом, через передачу людьми один одному і засвоєння ними вірувань, переконань, намірів і т. п. Виходячи з цього, він поставив собі за мету створити науку — соціальну (колективну) психологію, що повинна вивчати взаємодію індивідуальної свідомості і тим самим виступати в ролі фундаменту соціології.

Від індивідуальної психології соціальна психологія відрізняється, за Тардом, тим, що займається винятково відносинами нашого "Я" з іншим "Я", їхнім взаємним впливом. У цьому впливі одного духу на інший і варто бачити елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя.

Стосуючись теоретико-методологічних моментів його соціологічної концепції він у своїх дослідженнях розвивав позитивістську ідею закономірності розвитку соціальних процесів і прагнув до методологічної чіткості. Разом з тим зміст громадського життя трактував, скоріше, у дусі шопенгауерівського волюнтаризму. М. Тард пояснював суспільні процеси дією психологічного механізму наслідування. Взаємовідносини двох

індивідів, з яких один наслідує іншого, — ось, за Тардом, характерна модель соціального буття взагалі. Усі подібності, що існують у світі, обумовлені, на його думку, повторенням, що є універсальним світовим законом. Наслідування існує вже в індивідуальній свідомості, у тому, що людина за допомогою пам'яті і звички відтворює сама себе, повторює своє минуле. Потім при зіткненні двох чи більш людей наслідування стає головним механізмом соціальної поведінки.

Тард схематично малює процес поширення нововведень шляхом наслідування у вигляді концентричних кіл, що розходяться від центру. Коло наслідування має тенденцію нескінченно розширюватися, поки не натикається на зустрічну хвилю, що виходить з іншого центру. Зустрічні потоки наслідування вступають у конфлікт — повторення змінюється опозицією, і починається "логічна дуель" наслідувань. Окремими випадками цього можуть бути будь-які конфлікти, від теоретичної суперечки до війни.

Загальні закони соціології, що охоплюють усі три базисні соціальні процеси:

- адаптація,
- повторення,
- опозиція.

Тард поділяє на логічні та нелогічні.

Логічні закони пояснюють, чому одні інновації поширюються, а інші — ні, наскільки назріла потреба в даному нововведенні, чи сумісне воно з вже існуючими знаннями і уявленнями (логічне об'єднання) чи ж вступає з ними в конфлікт (логічну дуель).

Нелогічні закони показують, як протікає процес наслідування. По-перше, наслідування йде від внутрішнього до зовнішнього, тобто внутрішні зразки викликають наслідування раніше, ніж зовнішні: наприклад, дух релігії поширюється раніше, ніж обряди. По-друге, нижчі завжди наслідують вищим, провінція наслідує центр і т. п. Посиланнями на механізм наслідування Тард намагався пояснити суспільну думку, звичаї, моду, релігію та багато інших соціальних явищ.

Спроба звести всі соціальні процеси до наслідування викликала критику з боку багатьох сучасників Г. Тарда (наприклад, В. Вундта, Е. Дюркгейма та ін.).

Для розвитку соціології важливим висновком з аналізу процесів наслідування, проведених Тардом, є непряме визнання і постановка ним проблем соціалізації в суспільстві, інтерналізації соціокультурних норм за допомогою соціальної взаємодії. Крім того, акцентування уваги на феномені наслідування було теоретичною основою, виходячи з якої він намагався аналізувати і пояснювати одну з головних соціологічних проблем — як індивіди поєднуються в соціальні групи і суспільства. Інтерпретуючи соціальне життя, виходячи з феномена наслідування, він тим самим намагався уникнути суцільно індивідуалістичних і біологізаторських підходів до суспільства.

Тард будував свою теорію як дедуктивну, але разом з тим він надавав величезного значення емпіричним методам дослідження. Соціологія, за його словами, має у своєму розпорядженні два головних методи:

- археологічний;
- статистичний.

Археологічний метод заснований на аналізі історичних документів і служить для вивчення періодів і ареалів поширення конкретних нововведень і зразків.

Статистичний метод використовується для збору інформації про поточні процеси наслідування шляхом обрахування подібних наслідувальних актів. У широкому застосуванні "числа і міри" до вивчення суспільства Тард бачив магістральний шлях розвитку соціології. Соціально-статистичні дослідження Тарда, зокрема з питань злочинності, мали великий авторитет у сучасників.

Велику увагу приділяв Тард вивченню "психології натовпу". Дослідження натовпу в 80-90-і роки було однією з центральних проблем, і нею займалися багато провідних соціологів (італієць С. Сігеле, французький соціолог Г. Лебон, російський соціолог М. Михайловський та ін.).

Интерес до неї має практичну, соціально-політичну основу, що йде ще з часів Великої французької революції та революцій, що були за нею, і масових виступів, що мали місце в багатьох країнах Європи й особливо у Франції.

Що це за соціальний феномен "натовп"?

Натовп — це "велика кількість осіб, що зібралися в один і той же час та в певному місці і поєднуються почуттям, вірою та дією".

Г. Тард

Усякий натовп, за Тардом, ірраціональний і легко піддається вселянню. Він повторює ті ж рухи, ті ж вигуки, він дріб'язково самолюбний. Критикувати його не можна, звертатися до його розуму даремно. Причому чим багаточисельніший натовп, тим нижчий його рівень. Зібравшись у великій кількості, натовп, з кого б він не складався — із професорів чи кочегарів, насамперед утрачає здатність володіти собою, тому що він не мислить, а відчуває. А в цьому розумінні, за Тардом, кочегар і професор нічим не відрізняються, обидва відчувають себе однаково. Тобто натовп робить з людини автомат, послаблюючи або знищуючи його індивідуальність.

Цим соціально-психологічним фактам колективної поведінки його співвітчизник Г. Лебон (1841 - 1931 рр.) надавав вигляд цілої соціологічної теорії соціально-історичного розвитку. Ототожнюючи масу з натовпом, він передбачав початок "ери мас" і подальший за цим занепад цивілізації.

За Лебоном, у результаті промислової революції, зростання міст і засобів масової комунікації сучасне життя усе більш визначається поведінкою натовпу, що завжди є сліпою руйнівною силою.

Лебон вважав, що вирішальну роль у соціальних процесах грає не розум, а емоції. Він виступав проти ідеї соціальної рівності і демократії, доводив, що всі досягнення цивілізації — результат діяльності еліти.

§ 3.2 Еволюційно-психологічний напрямок в американській соціології

Засновником психологічного еволюціонізму в американській соціології вважається Лестер Френк Уорд (1841 - 1913 рр.). Ним написані роботи: "Динамічна соціологія" (1883 р.), "Психологічні фактори цивілізації" (1897 р.), "Нариси соціології" (1901 р.).

Як вважав Уорд, соціальна еволюція в Спенсера є по-суті еволюцією безликою, вона виступає як саморозвиток суспільства, у якому свідомій і доцільній діяльності людей зовсім немає місця. Він критикує його за те, що його еволюція є процесом чисто генетичним.

Уорд негативно ставиться до ідей Спенсера і його спробі проводити постійні аналогії між суспільством і організмом. У цілому ідею біолого-еволюційної школи американський соціолог називає не тільки теоретично помилковою, але й практично шкідливою.

Він вважав, що в основу соціології повинні бути покладені принципи психології, а не біології і зосередив свою увагу на вивченні психологічних механізмів громадського життя. За Уордом, з виникненням людини спочатку єдина еволюція роздвоюється і спонтанний розвиток стихійних сил, що він називав генезисом, доповнюється усвідомленими діями людини, яка переслідує визначені цілі. Цю свідому сторону еволюції Уорд називає "телезисом". Тобто Уорд проводить межу між "природним" прогресом, обумовленим сліпою дією загальних законів еволюції, і прогресом "штучним", пов'язаним з активною діяльністю людей. Інтерес до активної, суб'єктивної сторони історичного розвитку змушує його аналізувати сутність психологічних мотивів, що надають руху суспільству. Первинною соціальною силою, за Уордом, є бажання, зокрема голод і спрага, пов'язані з підтримкою життя виду, а також сексуальні прагнення, що забезпечують продовження роду. Розглядаючи бажання матеріального порядку, він вважав працю неприродним і тяжким обов'язком, обумовленою тільки зовнішньою необхідністю. Хоча власність і прагнення до збагачення, незважаючи на їхні негативні наслідки, здавалися йому незмінними стимулами суспільного розвитку, оскільки вони, на його думку, пов'язані з іманентним (тобто внутрішньо властивим) людській свідомості егоїзмом, а конкуренція — природним законом розвитку. На базі первинних потреб формуються більш складні інтелектуальні, моральні і естетичні потреби.

Уорд надавав почуттям, як фактору соціального розвитку, більше значення, ніж розуму. Саме ті люди, за Уордом, почуття яких були найбільш сильними, впливали на спосіб життя і характер суспільства. Як він підсумовує, "чистого інтелекту ніколи не вистачає, щоб зрушити з місця більшість".

Як основного носія "інтелектуального телезису" він розглядав державу, яка виникає в Уорда поряд з такими соціальними інститутами як класи, право і т. п. Вважаючи, що розходження між виробниками (робітниками) і невиробниками (капіталістами) утворить найбільш важливе соціальне структурування в суспільстві, Уорд підтримував профспілковий рух, симпатизував пролетаріату і виступав за рівність класів. Узагалі, як і багато

американських соціологів того періоду Уорд "наповнював" соціологію гуманістичним змістом і виступав з позицій соціального реформування суспільства. Він вважав за необхідне широке втручання держави в життя суспільства і бачив у державі інструмент соціального регулювання. Разом з тим він негативно ставився до соціалізму і соціально-політичної доктрини К. Маркса.

За довгу наукову діяльність погляди Франкліна Гіддінгса (1855 - 1931 рр.) пройшли тривалу еволюцію. Його перша книга — "Принципи соціології" вийшла в світ у 1896 р., а остання, видана посмертно, — "Цивілізація і суспільство" у 1932 р. Він своєрідно охопив психологічний підхід до дослідження суспільства, аналізував соціальну структуру суспільства, дав широкий аналіз соціальних процесів і суспільних змін.

Гіддінгс підтримує Конта в тому, що стосується методології пізнання, тому що, на його думку, соціологія — це "наука, яка прагне зрозуміти суспільство в цілому і намагається пояснити його за допомогою космічних законів і причин".

Суспільство, як він вважав, є організація, частково створена несвідомою (фізичною) еволюцією, частково результат свідомого плану. Отже, соціологія "повинна поєднати в собі як суб'єктивне (психічне), так і об'єктивне пояснення".

Визнаючи, що соціальне життя складається з матеріальних і психічних явищ, що існують неподільно й у залежності одне від одного, він у психічній стороні суспільних явищ ставить на перший план вольові процеси колективного характеру.

Подібно Тарду він намагається знайти вихідний принцип, на основі якого можна побудувати всеохоплюючу соціологічну теорію. Оскільки, як він вважав, "соціологія є загальною наукою", а "загальна наука є... наука про елементи і перші початки". Як такий вихідний принцип первинного елементу, на якому він будує свою концепцію, виступає поняття "колективна свідомість роду".

"Свідомість роду", на його думку, — "первинний та елементарний" соціальний факт. "Під цими словами, — пояснював він, — я маю на увазі такий стан свідомості, у якому всяка істота, яке б місце вона не посідала, визнає іншу свідому істоту приналежною до одного із собою роду". "Свідомість роду", чи "соціальний розум", існує у свідомості цілого співтовариства індивідів, і вона більша за будь-яку індивідуальну свідомість.

Він підкреслював, що соціальний розум є явище, що проявляється у взаємодії багатьох індивідуальних розумів. Продуктами соціального розуму є:

- суспільна думка і традиції,
- колективні настрої і бажання,
- соціальні оцінки і цінності.

Усе це погоджується з його розумінням ролі вольових процесів у соціальному розвитку, що починається в силу чисто зовнішніх умов, а потім виникає "свідомість роду" і починається вольовий процес.

Подібно своєму співвітчизнику Л. У орду, Гіддінгс у своїй теорії пізнання виходить з того, що спенсерівська соціологія сформулювала насамперед "фізичну філософію суспільства", дала чисто "фізичне", "об'єктивне пояснення" і воно має бути доповнено "поясненням суб'єктивним". За його словами, соціологія повинна пояснювати свій предмет з одного боку фактами свідомості, з іншого — деяким фізичним принципом. Причому, як вважає Гіддінгс, "суб'єктивний і об'єктивний процеси повинні бути нероздільними".

Фізичною основою природного суспільства він визнає об'єднання індивідуумів як результат дії чисто зовнішніх фізичних причин. Але це в нього тільки проста основа — щире об'єднання (асоціація) є процес психічний, у якому центральну роль грає взаємодія між індивідами.

Факторами соціальної інтеграції індивідуальних бажань Гіддінгс вважає наслідування і симпатію. Початок сьогодення людського суспільства він відносить до того моменту, коли створена цими факторами суспільна свідомість і традиції досягають такого розвитку, що починають існувати не тільки об'єктивно, як звичні явища суспільства, але й суб'єктивно — у думках, почуттях і намірах окремих членів суспільства. Коли, як зауважує Гіддінгс, суспільство існує в ідеях — ідея починає робити свій вплив на об'єктивні стосунки. Більш того, ідея суспільства, що була спочатку простим сприйняттям, стає ідеалом; який люди прагнуть здійснити у своєму житті. За уявленням Гіддінгса суспільство прагне до "етичного типу", як найбільш високої і міцної форми.

Гіддінгс намагався аналізувати і соціальну структуру суспільства, у якій виділяв три класи:

- 1) "життєві класи", чи демографічні, які розрізнялися за темпами смертності, і народжуваності;
- 2) "класи особистостей", що розрізняються за ступенем обдарованості (генії, таланти, нормальні люди, виродки);
- 3) "соціальні класи".

Ця остання група характеризується ступенем розвитку в індивідів "свідомості роду" і поділяється ним на чотири типи:

- 1) "соціальний клас", що складається з людей, які активно захищають і поліпшують існуючий суспільний лад;
- 2) "несоціальний клас", що складається з тих, хто тяжіє до вузького індивідуалізму і байдужий до суспільних справ;
- 3) "псевдосоціальний клас", що складається з бідноти, які прагнуть жити за рахунок суспільства;
- 4) "антисоціальний клас", що складається з інстинктивних і звичних злочинців, у яких майже зникла свідомість роду і які ненавидять суспільство та всі його установи.

У відношенні оцінки і перспектив суспільного розвитку Гіддінгс, як і його співвітчизник Уорд, стояв на позиціях помірною соціального реформізму і розглядав державу як силу, здатну діяти в інтересах усього суспільства.

У більш пізній період своєї наукової діяльності під впливом біхевіоризму Гіддінгс намагався підвести під соціологічну теорію фундамент статистичного методу дослідження, чим вплинув на формування емпіричної соціології в США. Відповідно до нових методологічних передумов, наука повинна описувати тільки те, що безпосередньо спостерігається. Звідси основний постулат біхевіоризму: психологія повинна вивчати поведінку, а не свідомість, оскільки останнє в принципі не спостерігається.

Важлива роль у розвитку психологічної концепції про соціологію належить Чарльзу Хортону Кулі (1864 - 1929 рр.). Основні роботи Кулі: "Людська природа і соціальний порядок" (1902 р.), "Соціальна організація" (1909), "Соціальний процес" (1918 р.), "Соціологічна теорія і соціальне дослідження" (1930 р.). У чому суть його ідей? За Кулі, первинними фактами суспільства є уявлення, які люди мають один про одного, а особистість — це сума психічних реакцій людини на думку оточуючих людей. На його думку, ідея людини про себе, свою самосвідомість включає три головних елементи:

- уявлення про те, якою я здаюся іншій особі;
- уявлення про оцінку, яку інша людина дає мені;
- деяке почуття "Я" начебто гордості чи приниження.

Це поняття відбитого чи дзеркального "Я", що констатує залежність самосвідомості індивіда від думки навколишніх і його власної оцінки. Кулі поширив на всю сферу суспільних відносин. Але якщо суспільство складається з взаємних психічних реакцій людей один на одного, то й найбільше значення в житті суспільства повинні мати міжіндивідуальні відносини, що складаються в "первинних групах".

Первинна група, що є в Кулі основою формування ідеалів, ціннісних установок і соціальної природи індивіда характеризується:

- безпосередністю асоціації (відношення "віч-на-віч"),
- відносною стійкістю,
- невеликою кількістю учасників,
- інтимністю: сім'я, "сусідство", "ігрові групи" і т. п.

Основні суспільні зв'язки і соціальні організації, як він вважав, виростають на базі ідей, закладених у первинних групах.

Але, Кулі визнає, що первинні групи не незалежні від суспільства і до деякої міри відбивають його дух. Хоча разом з тим він підкреслював, що ці групи є позаісторичними, універсальними і складовими головного базису того, що універсальне в людській природі та людських ідеалах.

У висновку аналізу психологічної соціології слід відзначити, що психологічний напрямок був кроком уперед як у логіко-методологічному плані, пов'язаному з розумінням і дослідженням феномену "соціальна реальність", так і в побудові теоретичної концепції суспільного розвитку.

План семінарського заняття

(2 год)

1. Психологічні концепції у соціології
2. Психологічний еволюціонізм Л. У орда.
3. Погляди Ф. Гіддінгса і Ч.Кулі на розвиток суспільства.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Суспільна думка і натовп за Г. Гардом.
2. Психологічний підхід до досліджень суспільства Ф.Гіддінгса.
3. Первинна група — основа формування ідеалів. (Ч.Кулі).

Додаткова література з теми

1. Американская социологическая мысль. — М., 1994.
2. Беккер П., Босков А. Современная социологическая теория. — М., 1961.
3. История социологии в Западной Европе и США. — М., 1993.
4. Кули Ч. Социальная самостоятельность. Первичные группы / Американская социологическая мысль. — М., 1994.
5. Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб., 1995.
6. Лебон Г. Психология социализма. — СПб., 1996.
7. Монсон Пер. Современная западная социология. — СПб., 1992.
8. Современная американская социология. — М., 1994. Социологическая теория сегодня. — К., 1994.

Тема 4. АНТИПОЗИТИВІЗМ В СОЦІОЛОГІЇ І ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

Ключові поняття та терміни

- переживання
- цінності
- спільність
- воля
- формальна соціологія
- соціальні процеси
- соціальні типи
- ігрові форми

§ 4.1 Джерела німецької соціології. Ф. Тьонніс

Широке філософське обґрунтування антипозитивістська тенденція одержала насамперед у Німеччині. Ця тенденція вийшла за рамки власне філософії і виявила великий вплив на формування німецької соціологічної школи і соціології в цілому. Узагалі, німецька соціологія мала специфічні умови і джерела, що обумовлювали її особливе становище в історії даної науки.

Якщо соціологічна думка в Англії, Франції, США в основному була пов'язана з позитивістською методологією, то німецька соціологія зберігала тісний зв'язок із принципами пізнання, напрацьованими в гуманітарних науках. У ній були значні гносеологічні традиції німецької класичної філософії. Крім того, соціологія довгий час не викладалася взагалі, а проблематика, що на той час стала усвідомлюватися як соціологічна, йшла під рубрикою або "національної економії", або "філософії". Вільгельм Дільтей (1833 - 1911 рр.) навіть присвятив спеціальну працю доказу неможливості існування соціології як науки. За Дільтеєм, природничі науки

простежують, яким чином хід природних подій впливає на становище людини, тоді як соціогуманітарні науки — суть науки про дух, що вивчають вільну діяльність людини, яка переслідує визначені цілі. Отже, первинним елементом наук про дух є, за Дільтеєм, безпосереднє внутрішнє переживання, у якому уявлення, почуття і воля злиті воедино й у якому людина безпосередньо усвідомлює своє існування у світі. Це безпосереднє переживання за своєю природою сугубо індивідуальне. Тому Дільтей вважав принципово неможливим і неправомірним існування соціології, яка претендує на роль узагальнюючої науки про історичний розвиток. Як своє завдання Дільтей ставив збереження своєрідності духовного світу.

Основне питання Дільтея — питання про поняття "життя". Своє завдання Дільтей намагається вирішити тим, що підводить життя під рубрику психології — науку про душу, про переживання.

Переживання — це така дійсність, що існує не у світі, але доступна рефлексії у внутрішньому спостереженні, у свідомості самого себе.

В. Дільтей

Свідомість характеризує всю область переживань. І в цьому плані психологія як наука є наука про взаємозв'язок переживань, про усвідомлення.

У розумінні психології Дільтей відмежовується від позитивістського природничо-наукового трактування психології, що набирає в той час силу. Його психологія описова, а не пояснююча. Природничо-наукова психологія переносила на психологію методи фізики і намагалася зрозуміти закономірності, піддаючи виміру регулярно повторюване. Така психологія, як вважав Дільтей, не має шансів стати фундаментальною наукою для наук про дух.

На противагу таким тенденціям він прагнув у першу чергу бачити душевний взаємозв'язок, душевне життя, дане у своїй цінності, а саме з трьома основними визначеннями:

- воно розвивається;
- воно вільне;
- воно визначене набутим взаємозв'язком, тобто воно історичне.

Душевне життя визначається ним як цілеспрямований взаємозв'язок. Причому, подібне визначення доводиться насамперед індивідуальним життям.

Кінцевий інтерес Дільтея полягав в історичному бутті, яке він пов'язував з головним засобом гуманітарного пізнання "розумінням", що протистоїть природно-причинному поясненню. Звідси основна теза Дільтея — "ми пояснюємо природу, але ми розуміємо духовне життя".

Головними представниками баденської школи неокантіанства були В. Віндельбанд (1848 - 1915 рр.) та Г. Ріккерт (1863 - 1936 рр.).

На відміну від Дільтея вони розрізняли науки не за предметом ("науки про природу" і "науки про дух"), а за методом їхнього дослідження. Вони розрізняли "номотетичні" (nomos — гр. порядок, закон) науки, які розглядають дійсність з точки зору загального, що виражається за допомогою

природничо-наукових законів, з одного боку, а з іншого "ідеографічні" (образні) науки, які описують одиничне в його емпіричній неповторності.

Як предмет пізнання ідеографічного методу Ріккерт, зокрема, виділяє культуру як загальну сферу досвіду, де одиничні явища співвіднесені з цінностями. Згідно з Ріккертом, саме цінності визначають величину індивідуальних розбіжностей. Розробляючи концепцію цінностей, він виділив шість основних категорій цінностей:

- 1) істину,
- 2) красу,
- 3) безлику святість,
- 4) моральність,
- 5) щастя,
- 6) особисту святість.

Згідно з Ріккертом, цінність виявляє себе у світі як об'єктивний "зміст". На відміну від цінності, зміст пов'язаний з реальним психічним актом — "судженням", хоча з ним і не збігається. Лише оцінка, у якій зміст виявляється, є реальним психічним актом, зміст же сам по собі виходить за межі психічного буття, указуючи на цінність. Тим самим він як би відіграє роль посередника між буттям і цінностями і складає окреме "царство змісту".

На цій логіко-методологічній основі багато в чому будувався науковий фундамент німецької соціології. Разом з тим слід зазначити, що сам Ріккерт відмовив соціології, яку він розумів як "чисто природничо-наукове трактування людського соціального духовного життя" у праві вважатися історичною наукою.

Одним з основоположників соціології в Німеччині був Ф. Тьонніс (1855 - 1936 рр.). Він намагався побудувати соціологію як аналітичну дисципліну, що, на його думку, повинна сприяти дослідженню найбільш загальних рис соціального процесу, різних форм соціального існування, а також виробляти систему загальних понять і типів, необхідних для опису і розуміння конкретних явищ. Цій меті, за термінологією Тьонніса, служила "чиста", чи загальна (теоретична) соціологія. Свої ідеї Тьонніс обґрунтував у відомій роботі "Спільність і суспільство" (1887 р.). Усі соціальні явища він розглядає як вольові стосунки, а саму волю поділяє на два типи органічну (інстинктивну) волю і розумову волю. Залежно від характеру волі він розмежовує два типи суспільних стосунків: інтимні між індивідуальні стосунки відповідають спільності, а все зовнішнє, соціальне відноситься до суспільства, де діє принцип "кожний за себе" і між людьми існує напруженість. У спільності панує інстинкт та почуття; у суспільстві — розсудливий розум та абстракція.

Проблеми, що Тьонніс намагався з'ясувати за допомогою своїх основних понять, були наступними: яка природа людських об'єднань, завдяки яким процесам відбуваються зміни й існують різні типи людських спільностей і т. п. Як уже відзначалося, в інтерпретації Тьонніса об'єднання (соціальні спільності) людей відбивають різні прояви двох аналітично виділених відмінних суспільних зв'язків: спільності і суспільства. Причому

спільність для нього — синонім домашнього вогнища, сім "і, громади традиційного зразку. Навпаки, суспільство Тьонніс позначає синонімом "чуже", засноване на комерції і капіталістичному розрахунку.

Соціологічний інструментарій Тьонніса, найважливішою частиною якого він вважав наукові поняття, претендував на новизну і розглядався самим Тьоннісом як методологічний еквівалент ідеальних типів М. Вебера. Однак, як відзначають дослідники, він не зміг досить ефективно обґрунтувати їхні гносеологічні функції і визнавав розробку ідеальних типів Вебера більш успішною і плідною.

Тьонніс одним з перших подав розгорнуту систему соціології, включивши в сукупність її категорій не тільки поняття "боротьба", "конкуренція", але і "згода", "довіра", "дружба" та інші етичні норми поведінки як основні категорії — категорії немислимі в соціологічних системах М. Вебера і К. Маркса.

Сам напрямок історичного розвитку для Тьонніса є однозначним і полягає в загальному скеруванні від спільнот до суспільства, що йде паралельно із зростанням раціональності, суспільство поступово, але невблаганно витісняє в історичній перспективі спільноту.

Ідеал розвитку особистості Тьонніса тісно пов'язаний поняттям волі. Причому в ідеях Тьонніса ця воля визріває лише поступово в результаті складної і суперечливої динаміки суспільної перебудови, у якій "еволюція при всіх обставинах милосердніша", ніж революція.

<p>Основні соціологічні погляди Тьонніса</p>	<ul style="list-style-type: none"> • соціологія вивчає суспільне життя; • суспільне життя складається з певних соціальних зв'язків; • не держава утримує єдність суспільства, а спільна воля людей жити разом; • тип соціального зв'язку визначається типом волі (природної, інстинктивної, розумової, раціональної); • історичний процес складається з двох протилежних віх спільного життя людей — спільнот, заснованих на соціальних зв'язках, реального органічного життя і природній волі, та суспільства, яке виступає механічним утворенням, посталим на волі розумовій, раціональній
---	---

§ 4.2 Формальна соціологія Г. Зіммеля

Типологічний аналіз соціальних відносин і проблем розвитку аналітичної, формальної соціології були в значній мірі і предметом інтересів Г. Зіммеля (1858 - 1918 рр.) основоположника так званої формальної соціології.

Філософська і соціологічна творчість Зіммеля розгорнулася в епоху "кризи культури" — на схрещенні різноманітних старих і нових ідей та тенденцій. Саме як виразник цих кризових і суперечливих рис і ввійшов Зіммель в історію соціології.

Зіммель намагався знайти наскрізне (основне) протиріччя в сучасній йому культурі — завдання майже нездійсненне, оскільки цей період у повному розумінні був періодом "розброду і хитань" у культурі й ідеології.

Вихідною проблемою, від якої починає свої соціологічні побудови Зіммель, є проблема визначення предмету соціології. Як вважав Зіммель, соціологія повинна утвердити своє право на існування не за допомогою вибору особливого, не "зайнятого" іншими науками предмету, а як метод. Соціологія, за Зіммелем, не є наукою, що "володіє власним змістом", оскільки "вона не знаходить собі об'єкта, який не вивчався б якою-небудь із суспільних наук". Звідси, якщо соціологія не може визначити свій предмет шляхом простого вичленювання тих чи інших явищ соціального життя, вона повинна визначити його методологічно, знайшовши специфічну точку зору. Ця специфічна точка зору полягає в тому, що соціологія повинна досліджувати не зміст, а форми суспільного (соціального) життя, те загальне, що властиве всім соціальним явищам.

Для пояснення своєї позиції він звертається до аналогії. Соціологія, за Зіммелем, перебуває до приватних суспільних наук у такому ж відношенні, як геометрія до наук фізико-хімічних, тобто вона не вивчає зміст суспільних явищ, а досліджує загальну для них соціальну форму.

За Зіммелем, у будь-якому суспільстві можна відокремити форму від змісту, а суспільство як таке є взаємодією індивідів. Сама ж взаємодія завжди складається внаслідок певних потягів і заради певних цілей. Як він відзначає, еротичні інстинкти, діловий інтерес, релігійні імпульси, гра і безліч інших мотивів спонукають людину до діяльності заради іншої, з іншим, проти іншого, до сполучення й узгодження внутрішніх станів, тобто до надання впливу. У результаті взаємних впливів на основі індивідуальних спонукальних імпульсів і цілей утвориться єдність, яку він і називає "суспільством".

Як вважає Зіммель, усе те, що наявне в індивідах (яких він розглядає як конкретних носіїв), є в наявності у виді потягів, інтересів, цілей і т. д., тобто те, з чого формується вплив на інших людей, він позначає як зміст, або матерію усупільнення. Причому, сама по собі ця матерія, у якій виповнюється життя, за Зіммелем, по суті не соціальна. Як він пише, голод, любов, праця, релігійність, техніка і результати діяльності розуму не є безпосередньо суспільними. Усе це стає таким лише постільки, оскільки перетворює ізольоване існування індивідів у певні форми спільного існування.

Причому форми, що виникають, які відповідали визначеним життєвим цілям можуть виявитися відірваними від реального життя з якого вони вийшли і якому зобов'язані своїм існуванням, більш того, вони, за Зіммелем, можуть "грати" у себе і заради себе, захоплюючи і створюючи матерію, яка служить тепер лише засобом їхньої самореалізації.

Отже, чиста (чи формальна) соціологія вивчає, за Зіммелем, форми усупільнення, які існують у кожному з історично відомих суспільств, відносно стійкі і повторювані форми міжлюдських взаємодій.

Усуспільнення – форма, що реалізується у незліченній кількості способів, у якій індивіди на основі різноманітних мотивів і інтересів створюють особливу єдність, усередині якої ці мотиви й інтереси знаходять своє втілення.

Г. Зіммель

Зіммель не залишив будь-якої класифікації соціальних форм. Проте він зробив предметом своїх досліджень ряд аспектів і сторін соціального життя, його форми:

- панування,
- підпорядкування,
- суперництво,
- розподіл праці,
- утворення партій,
- солідарність.

Як вважав німецький соціолог, усі ці форми відтворюються, наповнюючись відповідним змістом, у різного роду групах і соціальних організаціях, таких як: держава, релігійне суспільство, сім'я, економічне об'єднання і т. п.

Разом з тим можна класифікувати форми суспільного життя і виділити в них:

- 1) соціальні процеси,
- 2) соціальні типи,
- 3) моделі розвитку.

До соціальних процесів відносять постійні, незалежні від конкретних обставин їхньої реалізації явища: підпорядкування, панування, змагання, примирення, конфлікт і т. п. Зразком соціального процесу як форми соціального життя (соціації) може служити таке універсальне явище, як мода. Мода, за Зіммелем, припускає одночасно і наслідування, і індивідуалізацію особистості. Чому? Тому що людина, що наслідує моду, одночасно відрізняє себе від інших і затверджує свою приналежність до визначеної групи. Зіммель дуже тонко спостерігає, здавалося б, парадоксальну властивість моди, а саме: як тільки будь-яке явище (одяг, ідеї, манери, речі і т. п.) стало "модним", воно відразу починає "виходити з моди", тобто мода одночасно нова і перехідна.

Причину широкого поширення моди в сучасну Зіммелю епоху він бачив у процесі розкладання старих, що приймалися на віру переконань, звичок, традицій. Звідси — засилля моди в мистецтві, у науці, і навіть у моралі. Однак незважаючи на перехідний характер тієї чи іншої конкретної моди, вона, як соціальна форма, володіє, за Зіммелем, деякою сталістю: мода в тому чи іншому вигляді існує завжди.

Друга з категорій чистих соціальних форм — це соціальний тип. Зіммель, досліджуючи, наприклад, такі соціальні типи і характери як цинік, бідняк, аристократ, кокетка і т. п., намагається виявити їхні характерні протиріччя. За Зіммелем, буття такого типу, як аристократ, є єдністю двох

взаємовиключних характеристик: з одного боку, він поглинається своєю групою, її фамільною традицією, з іншого боку — він абсолютно віддалений і навіть протиставляється їй, тому що сила духу, незалежність і особиста відповідальність суть цієї характерної для аристократії традиції.

Прикладом соціальних форм, які відносяться до третьої групи, іменованої "моделі розвитку", може служити універсальний процес розширення групи з посиленням індивідуальності її членів. Як відзначав Зіммель, у міру зростання чисельності груп члени її стають усе менше схожими один на одного. І інший момент: розвиток індивідуальності членів групи супроводжується зменшенням її згуртованості і єдності. За Зіммелем, історичний процес розвивається у бік посилення індивідуальності за рахунок втрати індивідами їх унікальних соціальних характеристик. Так, велика патріархальна сім'я змінюється самостійними і повноправними індивідами і нуклеарною сім'єю; цехова і кровносімейна організація змінюється цивільним суспільством з характерною для нього високою індивідуальною відповідальністю.

Наведена класифікація не вичерпує усіх варіантів і можливих підходів до виділення соціальних форм. Наприклад, існує і вважається більш змістовною класифікація форм за ступенем їхньої віддаленості від безпосереднього потоку життя. Так, ближче усього до життя, за Зіммелем, знаходяться спонтанні форми: обмін, особиста схильність, наслідування, форми, пов'язані з поведінкою натовпу та ін. Трохи далі від потоку життя, тобто від суспільних змістів, стоять такі стійкі і незалежні форми, як економічні та інші форми державно-правових організацій.

Нарешті, найбільшу дистанцію безпосередньо від соціального життя зберігають форми, названі Зіммелем "ігровими". Ігрові форми — це чисті форми соціації, які є не просто розумовою абстракцією, а реально зустрічаються в соціальному житті. Приклади ігрових форм: "старий режим"; "наука для науки", тобто знання, відірвані від потреб людства, що перестали бути "знаряддям у боротьбі за існування" і т. п.

Велику увагу Зіммель приділяв методологічним проблемам соціологічного пізнання, тобто питанням, пов'язаним з обґрунтуванням істинності соціологічного знання. Як специфічна теорія пізнання в Зіммеля фігурувала теорія історичного розуміння. Вона була викладена ще в роботі "Проблеми філософії історії" і розглядалася Зіммелем як філософська методологія пізнання. Розуміння виступало в нього як метод, що характеризує винятково соціальне пізнання.

Головним тут є те, що результатом розуміння вважається не виявлення причинно-наслідкових зв'язків, не відкриття причини і наслідку, а відкриття змісту історичної дії, який полягає в логіці зв'язку цієї дії з людськими уявленнями, потребами, інтересами. У цьому плані теорія розуміння була спрямована проти пануючої тоді позитивістської методології, орієнтованої на методи природничих наук. Зіммель вимагав визнання відносності соціально-історичних пояснень і обліку ролі суб'єктивних компонентів у пізнанні. Теорія розуміння одночасно повинна була служити засобом контролю над

цим суб'єктивним компонентом, оскільки визнання участі інтересу і, отже, цінностей у соціальному пізнанні вимагало з'ясування їхньої ролі у виборі об'єктів дослідження, формуванні й інтерпретації понять та ін. І, нарешті, розуміння служило з'єднувальною ланкою між чистою (формальною) соціологією і соціальною філософією.

Головна тема соціальної філософії Зіммеля — взаємини індивідууму і суспільства в процесі Історичного розвитку.

Процес індивідуалізації, зростання людської волі він розглядав як продукт інтелектуалізації життя і розвитку грошового господарства. За Зіммелем, розмір групи тісно пов'язаний з мірою розвитку індивідуальності її представників. Розмір групи прямо пропорційний мірі волі, якою користуються її члени, оскільки розширення групи приводить до розширення простору соціалізації, що, у свою чергу, веде до виявлення здатності абстрагування, до зростання інтелекту і свідомості.

Як вважає Зіммель, походження і розвиток інтелекту взаємозалежні з виникненням і розвитком грошового господарства. Виникнення свідомості і поява грошей знаменують вступ суспільства в його "історичний" період. Історія суспільства, за Зіммелем, це історія наростаючої інтелектуалізації соціального життя і поглиблення впливу принципів грошового господарства.

Інтелектуалізм і грошове господарство — керуючі поняття історико-соціологічної концепції Зіммеля одночасно виступають як найбільш абстрактні з форм соціалізації.

Говорячи про інтелектуалізм як характерну рису сучасної епохи, він відзначає, що інтелектуалізм виганяє властивий попереднім епохам наївний суб'єктивізм і пряме, безпосереднє пізнання світу, замінюючи їх об'єктивністю логічного методу. Усе це приводить до зникнення глибини і повноти душевного переживання і до зниження загального рівня душевного (емоційного) життя. Гроші ж сприяють проникненню у стосунки людей "ціннісних стосунків речей".

Гроші сприяють загальному відчуженню в спілкуванні, керуванні, у процесі самого виробництва і т. п. З іншого боку, загальне відчуження супроводжується зростанням індивідуальної волі. Відчуження і воля, за Зіммелем, дві сторони однієї медалі. У цьому зв'язку він висловлює вражаюче точну характеристику суті самого процесу спілкування, відносини людей один до одного. На його думку, у процесі загального відчуження люди втрачають якості своєї особистості, переходять у "одномірність", перестають бути такими, що надають та мають перевагу, а символом людських стосунків, за Зіммелем, стає проституція, оскільки природа проституції і природа грошей аналогічні.

Елементи соціології Зіммеля	<ul style="list-style-type: none"> • формальна (чиста) соціологія; • соціологічна теорія пізнання; • концепція історичного розвитку
-----------------------------	--

Зіммель у своїх соціологічних роботах дав вражаючу картину пагубних наслідків системи господарювання (економіки) і найглибших протиріч

сучасної йому епохи, тобто капіталістичної цивілізації в сфері культури. У цьому відношенні його "Філософія грошей" стала першою в нескінченному ряді праць різних авторів, присвячених аналізу "духу капіталізму": В. Зомбарта "Сучасний капіталізм"; М. Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму" та ін.

Соціологія Зіммеля є всеосяжною системою, що містить у собі елементи різного рівня і різного ступеня спільності. Причому, формальна соціологія так чи інакше є основним елементом зіммелівської системи соціології. У чому ж її реальний теоретичний і методологічний зміст і чим вона цінна для сучасної соціології? Як уже відзначалося, ключем до правильного розуміння програми соціології Зіммеля є "форми соціації", які він називав власне предметом соціології. Через них він намагався виявити специфіку соціологічного бачення. Головне тут те, що соціальні явища знаходили свою соціологічну специфічність.

Формальна соціологія Зіммеля була багато в чому спрямована проти популярних у той час орієнтацій на "надіндивідуальні сутності" — типу "народний дух", органічних теорій, а також індивідуально-психологічних концепцій, які спираються на інстинкти, потяги та інші індивідуальні властивості. Зіммель же стверджував, що суспільство існує завдяки взаємодії людей.

Формальна соціологія Зіммеля визначила напрямок досліджень у різних сферах соціального життя і вплинула на ряд соціологічних концепцій, наприклад структурний функціоналізм, теорію ідеальних типів М. Вебера.

Форми соціації абстрагувалися Зіммелем від відповідного змісту, для того, щоб виробити "опорні пункти" наукового аналізу. Він прагнув до створення і використання соціологічних понять, які можна широко застосовувати в процесі дослідження соціальних явищ. Саме через створення науково обґрунтованих понять він бачив шлях до утвердження соціології як самостійної науки.

Найважливішим елементом соціологічної концепції Зіммеля є соціологія культури. У чому ж суть культурологічних поглядів Зіммеля і як вони вписувалися в його соціологічну концепцію?

Розуміння Зіммелем культури ґрунтувалося на принципах філософії життя. Життя — це вихідне поняття і стан, розвиваючись, воно піднімається над чисто тваринним станом, доходить до деякої духовності. Життя ірраціональне, самодостатнє, воно об'єктивне і в об'єктивності свого існування позаціннісне. Факти життя, такі, наприклад, як праця, творчість, стають ціннісними лише тоді, коли вони перевершують рамки свого природного існування. Культура є "витончена, наповнена розумом форма життя, результат духовної і практичної роботи". Культура — друга усвідомлена, раціоналізована "природа". Усі досягнення людей у сфері матеріальній, і сфері духовній, усі продукти — будь то знаряддя, машини, книги, мораль, мова, релігія, право, політика, що регулюють людські відносини, — усі вони втілюють у собі ідеї, завдяки яким реалізувалися наявні в природі й у житті можливості. У кінцевому рахунку,

"окультурюючи" природу і безпосереднє наше життя, ми "окультурюємо" самих себе.

Зіммель стверджує, що культура, надбудовуючись і піднімаючись над життям, знаходить власні, відносно автономні закономірності і логіку розвитку. Але головне тут у тому, що культура, на його думку, усе більш відриваючись (раціоналізуючись) від життєвої стихії, відповідно позбавляється і життєвого змісту, перетворюючись в чисту "логіку", що нездатна містити в собі життєві імпульси, які нескінченно розвиваються.

Культура, культурна еволюція є нескінченний процес зростання ціннісного змісту життя.

Г. Зіммель

За Зіммелем, конфлікт життя і культури — нерозв'язний, а протиріччя, з яких складається конфлікт не ведуть до синтезу, отже, і розвитку. З цього можна зробити висновок: усе більша розбіжність життєвих змістів і культурних форм, що претендують на їхнє втілення, веде в кінцевому рахунку до конфлікту і загибелі культури, не здатної вмщувати зміст життя, яке змінюється. Така неминуча доля будь-якої культури.

Так само як у мистецтві чи філософії, руйнування традиційних форм вираження життєвих змістів виявляв Зіммель у релігії, статевій моралі та в інших сферах культурного життя. Процес руйнування традиційної релігії мав, за Зіммелем, двобічні наслідки: з одного боку, він звільняв людину від гніту квазіоб'єктивних сил, що знаходять своє вираження в століттями сформованих релігійно-ідеологічних уявленнях, з іншого боку — він руйнував нормативні структури спільного існування, не пропонуючи замість них нових структур. Говорячи мовою Зіммеля, життя зруйнувало сформовану форму, але не дало замість неї нової. Справа не в тому, що стара релігійна ідея була "гарна" чи "корисна": справа в тому, що, зруйнувавши традиційну релігію, "безпосередність" сучасного "життя", не зуміла знайти в собі нової ідеї, здатної стати основою людського суспільного життя. Життя повинне розумітися історично. Тільки в цьому випадку розвиток культури знаходить зміст і ціль. Якщо ж цього не відбувається, якщо історизм відсутній, а життя розглядається як вічно тотожний самому собі, не сконструйований потік буття, що тоді дійсно процес розкладання культурних форм здобуває видимість неминучого трагічного конфлікту, криза культури починає сприйматися як загибель культури. Саме це і сталося із зіммелівською концепцією культури.

Цікаві міркування Зіммеля про творчість, про реальність творів мистецтва. Він вважав, що справжній твір мистецтва має характер неминучої культурної цінності.

Твір мистецтва, за Зіммелем, немислимий без органічно поєднаних трьох елементів: стилю, форми та ідеї. Досконалість уявлення та реалізації цих елементів, як і досягнення їхньої єдності залежить від величчя особистості художника. Соціальний зміст творчості розкривається подвійно:

1) він виявляється як фактор генезису творчості,

2) він проявляється в тому, що творчість, а, отже, її результат — твір мистецтва — несуть у собі соціологічну інформацію.

Зіммель дав характеристики різним культурно-історичним епохам. XIX століття, на думку Зіммеля, при всьому різноманітті ідейних рухів не висунуло всеосяжної і грандіозної ідеї. Разом з тим найбільш масштабною, вважає він, є ідея суспільства, де особистість — лише простий продукт схрещування соціальних сил. У XIX столітті, як ніколи раніше, "висувається вимога розчинення особистості в суспільстві, і таке підпорядкування розглядалося як щось абсолютне, що вміщує в собі моральну підставу (повинність). Однак до кінця XIX століття поняття суспільства як центральної точки "картини світу" усе більш уступає іншому розумінню життя". Саме навколо цього поняття, як вважає Зіммель, "основного мотиву світогляду", поєднуються на порозі XX сторіччя широкі шари інтелектуальної Європи. Дійсно, світоглядні установки, характерні для філософії життя, знаходили своє втілення в літературі, скульптурі, живописі того часу.

Наближаючи філософське розуміння до реалій культури, Зіммель переводить його в соціологічну сферу, сферу соціального аналізу кризи сучасної йому епохи. Ця криза визначається Зіммелем усебічним впливом двох факторів грошей та інтелекту — ці два фактори утворюють сутнісне ядро сучасної культури. Вони усі раціоналізують, огрублюють, знижують емоційний компонент культури. Падає індивідуальна культура, особливо у вищих соціальних шарах. "Масовість культури" веде до загального зниження її змісту, не тільки в різних областях духовного життя, але й у сфері матеріального виробництва. Приклад: прогрес техніки не веде до духовного збагачення виробника, робітника, тому що техніка "розумніша" за робітника.

Те ж саме ми спостерігаємо в науці. За Зіммелем, індивіди, що знають і мислять, суцільно і поруч оперують поняттями, символами, справжня суть і зміст яких ними не усвідомлюється. Ідеї "ходять по руках", як запечатані контейнери, але не розкривають багатства свого духовного змісту. Подібне бачимо, як вважає Зіммель, і в системі освіти, де на зміну концепції, пов'язаної з виробленням внутрішніх, глибоко особистих цінностей приходить формальна освіта, яка полягає лише у впровадженні у свідомість індивіда деякої сукупності об'єктивного знання і навичок поведінки.

Яка ж причина зниження культурного потенціалу і зниження внутрішньої духовності особистості?

Зіммель вважає, що єдина причина — це розподіл праці, велике машинне виробництво. Саме воно робить "виготовлення продукту за рахунок недорозвинення особистості виробника". Вузька спеціалізація виявляється марною і підсилює відчуження людини як від продукту праці, так і культурних цінностей. Паралельно зі спеціалізацією і розподілом праці росте споживання, що у таких умовах неминуче стає масовим споживанням, а продукти культури здобувають безособовий "об'єктивний" (відчужений) характер. У цьому зв'язку він дає блискучі зразки психології масової

культури, що веде до придушення індивідуального "Я" і обмеженню людської волі.

Зіммель малює грандіозну картину "затвердіння" того, що в його філософії культури називалося культурною формою. Об'єктивована культура, за Зіммелем, стає гальмом на шляху саморозвитку і самореалізації життя. У цьому полягає "трагедія культури", яка закладена внутрішньою логікою її розвитку.

План семінарського заняття

(2 год)

1. Витоки німецької філософії.
2. Соціологія Ф. Тьонніса.
3. Формальна соціологія Г. Зіммеля.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Німецька соціологічна школа.
2. Внесок Ф. Тьонніса у розвиток соціології.
3. Конфлікт сучасної культури за Г. Зіммелем.

Додаткова література з теми

1. Давыдов Ю.Н. Эволюция теоретической социологии XX века // СОЦИС. — 1995. — № 8.
2. Зиммель Г. Общение. Пример чистой или формальной социологии // СОЦИС. — 1984. — № 2.
3. Ионин Л. Георг Зиммель — социолог. — М., 1981.
4. История социологии в Западной Европе и США. — М, 1993.
5. История социологии и история социальной мысли: общее и особенное // СОЦИС. — 1996. — №10-11.
6. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Эстетика. Философия культуры. — М., 1991.
7. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия (от М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму). — М, 1994.
8. Семенов В. А. Массовая культура в современном мире. — СПб., 1991.
9. Шпакова Р. П. Фернанд Теннис "Забытый социолог" // СОЦИС. — / 995. № 12.
10. Хайдегер М. Исследовательская работа Вильгельма Дильтея и борьба за католическое мировоззрение в наши дни // Вопросы философии. - 1995. — № 11.

Тема 5. ТЕОРІЯ "СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ" М. ВЕБЕРА

Ключові поняття та терміни

- соціологічне пізнання
- ідеальний тип
- соціальна дія
- цілераціональна дія
- суспільні інститути
- раціоналізація

- політична соціологія
- панування
- нація
- протестантизм

§ 5.1 *Методологія соціологічного пізнання М. Вебера*

М. Вебер (1864 - 1920 рр.) належить до числа тих універсально освічених умів, яких, на жаль, стає усе менше в міру росту диференціації соціальних наук. Вебер був найбільшим фахівцем в області політичної економії, права, соціології, філософії. Він виступав як історик господарства, політичних інститутів і політичних теорій, релігії і науки і, що особливо важливо, як логік і методолог, що розробляв принципи пізнання соціальних наук.

М. Вебер відчув на собі вплив ряду мислителів, що визначили як його методологічні установки, так і його світогляд. У методологічному плані, у сфері теорії пізнання величезний вплив на нього зробили ідеї неокантіанства, і насамперед Г. Ріккєрта.

За власним визнанням Вебера, велике значення у формуванні його мислення мали роботи К. Маркса, що спонукали його до дослідження проблем виникнення і розвитку капіталізму. Узагалі, він зараховував Маркса до тих мислителів, що найбільше впливали на соціально-історичну думку XIX-XX століть.

Що стосується загальнофілософського, світоглядного плану, то Вебер відчув на собі два різних, а в багатьох відношеннях і взаємовиключних впливи: філософії І. Канта, особливо в юності; а також він знаходився під впливом і Н. Макіавеллі, Т. Гоббса і Ф. Ніцше.

Для розуміння змісту його поглядів і вчинків слід зазначити, що Кант захопив Вебера насамперед своїм етичним пафосом. Кантівській моральній вимозі чесності й сумлінності в наукових дослідженнях він залишався вірним до кінця життя.

Гоббс і особливо Макіавеллі вразили його своїм політичним реалізмом.

Кінець XIX століття — період становлення теоретичних поглядів М. Вебера, пов'язаних із принципами пізнання соціальної (соціально-історичної) дійсності. У цей же період виник напрямок у філософії, що відстоював положення про те, що науки про культуру (дух) повинні мати свій власний методологічний фундамент. Одним з ідеологів вчення наук про культуру став В. Дільтей (1833 -1911 рр.). Зміст його роздумів зводився до того, що безпосереднє знання, інтуїція приймається як метод гуманітарних наук, а опосередковане знання, розумове, понятійне, логічне (дискурсивне) — як метод наук природничих.

Як і Дільтей, Вебер вважав, що абстрагуватися від того, що людина є свідомою істотою, не може ні історик, ні соціолог, ні економіст. Але, на відміну від Дільтея, керуватися при вивченні соціального життя методом безпосереднього вживання, інтуїції Вебер рішуче відмовлявся. Тому що було

зрозуміло, що результат подібного способу вивчення не має загальної значимості, він занадто суб'єктивний.

За Вебером, замість того, щоб досліджувати світ переживань історика, необхідно вивчати логіку утворення тих понять, якими при цьому оперує історик. Тому що тільки вираження у формі загальнозначущих понять того, що "збагнено інтуїтивно", перетворює суб'єктивний світ уявлень історика в об'єктивний світ історичної науки.

Логічно виникає питання: якщо основу науки складають поняття, за допомогою яких узагальнюється різноманіття емпіричного світу, те який принцип формування, а головне критерій істинності культурно-історичних понять?

Таким критерієм, за Вебером, є "віднесення до цінності". Цінності можуть бути теоретичними (істина), політичними (справедливість), моральними (добро), естетичними (краса). Ці цінності мають значимість для усіх вивчаючих суб'єктів, тобто вони надсуб'єктивні, мають абсолютні значення в рамках певної історичної епохи. Отже, за Вебером, "віднесення до цінності" є тим актом, що конститує загальнозначуще судження.

Вебер розмежовує "віднесення до цінності" від простої оцінки, що не виводить наше індивідуальне враження за межі суб'єктивності. Як він відзначав, науки про культуру, суспільство й історію повинні бути вільні від оцінюючих суджень, як і науки природничі.

Веберівська вимога волі від оцінки в науковому дослідженні криється в його світоглядній позиції, згідно з якою цінності наукові (Істина) і цінності практичні (держава) — це дві різні області, змішання яких веде до підміни теоретичних аргументів політичною пропагандою.

За Вебером, учений, як індивід, має повне право на політичну і моральну позицію, свій естетичний смак. Його індивідуальне відношення повинне залишатися за межами його дослідження — це борг дослідника перед істиною. Не можна не відзначити, що тема боргу вченого, проблема істинності, вільної від суб'єктивізму, партійних пристрастей, завжди була дуже актуальною для Вебера. Будучи жагучим політиком, він у той же час прагнув до того, щоб у своїх роботах виступати неупередженим дослідником, яким керує тільки любов до істини. Викладач не повинний, говорив він, займатися політикою в аудиторії.

Аналізуючи цінності, на які орієнтується вчений у своїх судженнях, Вебер розглядав їх не як вічні, абсолютні надісторичні, а як властивий епосі напрямок інтересу, що не має сили за її межами.

У цьому зв'язку необхідно зробити деякі пояснення. Принцип "віднесення до цінності" є результатом застосування в соціології методологічних постулатів В. Віндельбанда і Г. Ріккєрта, які використовувалися ними в обґрунтуванні специфіки "наук про культуру", куди вони не відносили соціологію, надаючи перевагу, як і В. Дільтей, розглядати її "по відомству" "наук про природу". Вебер же на відміну від них не тільки використовував його (тобто принцип "віднесення до цінності") як передумову обґрунтування істинності соціологічного знання, але і дав йому

інше тлумачення, що виводило його за межі неокантіанського трансценденталізму.

Ідеальний тип, за Вебером, не просто дістається з емпіричної реальності, а конструюється як теоретична схема, тільки потім співвідноситься з емпіричною реальністю.

Ставлячи перед собою важке для трансценденталістської науки про культуру питання про те, чим же визначається фіксоване в культурі застосування ціннісних переваг Вебер відповідав: інтересом епохи, тобто практично ставав на позицію соціально-історичної детермінації знання.

Засобом узагальнення різноманіття емпіричної дійсності виступає у Вебера поняття "ідеальний тип".

Як сам Вебер визначає роль ідеального типу в соціології й історії? Соціологія, вважає він, створює поняття типів і шукає загальні правила на протигагу історії, що прагне до каузального аналізу індивідуальних, важливих у культурних відносинах дій, утворень, особистостей. Тут ідеальний тип служить засобом розкриття генетичного зв'язку історичних явищ, і він називає їх "генетичним ідеальним типом" (приклад: "середньовічне місто", "кальвінізм", "культура капіталізму").

Що ж є соціологічним ідеальним типом?

Завдання соціології — установлювати загальне правило подій і безвідносно до просторово-часового визначення цих подій. У цьому розумінні ідеальні типи, за допомогою яких працює соціолог, повинні бути загальними і, на відміну від генетичних типів, називаються чистими ідеальними типами.

М. Вебер

§ 5.2 Теорія "соціальної дії"

Як же "працює" поняття "ідеальний тип" у Вебера? Щоб відповісти на це питання, необхідно ввести ще одне фундаментальне поняття соціології Вебера — категорію "розуміння". Слід зазначити, що саме необхідність розуміння предмету свого дослідження, згідно з Вебером, відрізняє соціологію від природничих наук. Соціологія розглядає поведінку особистості лише постільки, оскільки особистість пов'язує зі своєю дією визначений зміст. Таким чином, соціологічне поняття дії вводиться ним через поняття змісту. Отже, соціологія повинна орієнтуватися на дію індивіда чи групи індивідів. При цьому найбільш "понятійним" є дія осмислена, тобто дія, спрямована на досягнення усвідомлюваних діючим індивідом цілей і така, що використовує для цих цілей засоби, визнані за адекватні самим діючим індивідом. Описаний тип дії Вебер називає цілераціональним.

Разом з тим не можна не відзначити, що цілераціональна дія не є таким загальним типом дії, а навпаки, вона навіть, за Вебером, не є переважною в емпіричній реальності. Цілераціональна дія — це ідеальний тип, а не емпіричне узагальнення. Саме цілераціональна дія є найбільш "робочим" соціологічним ідеальним типом, за допомогою якого виробляються основні дослідження веберівської соціології.

Які передумови, важливі для соціологічної теорії, містить у собі цілераціональна дія? Вибираючи цілераціональну дію як методологічну основу для соціології, Вебер тим самим відмежовується від тих соціологічних теорій, що як вихідну реальність беруть соціальні "тотальності" (загальності): "народ", "суспільство", "держава", "економіка" і т. п.

Як необхідну передумову соціології Вебер ставить не "ціле" (суспільство), а окремого раціонально (осмислено) діючого індивіда. Згідно з Вебером, суспільні інститути — право, держава, релігія — повинні вивчатися соціологією в тій формі, у якій вони стають значимими для окремих індивідів, у який останні реально орієнтовані на них у своїх діях. Він заперечував ідею, що суспільство "первинне" від складових його індивідів, і "вимагав" виходити в соціології з дії окремих людей. У цьому зв'язку можна говорити про методологічний індивідуалізм Вебера.

Але Вебер не зупинився на крайньому індивідуалізмі. Звідси невід'ємним моментом соціальної дії він вважає "орієнтацію діючої особи на іншого індивіда чи на навколишніх інших індивідів".

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що наявність суб'єктивного змісту й орієнтація на інших — дві необхідні ознаки "соціальної дії" і його розуміння предмету соціології.

Перераховуючи можливі види соціальної дії, Вебер указує чотири:

- 1) цілераціональна;
- 2) ціннісно-раціональна;
- 3) афективна;
- 4) традиційна.

За Вебером, соціальна дія, як і усяка дія, може бути визначена:

- цілераціонально, тобто через очікування визначеної поведінки предметів зовнішнього світу й інших людей і при використанні цього очікування як "умови" чи як "засобу" для раціонально спрямованих і регульованих цілей (критерієм раціональності є успіх);

- ціннісно-раціонально, тобто через свідому віру в етичну, естетичну, релігійну чи будь-яку інакше осмислену безумовну власну цінність (самоцінність) визначеної поведінки, узятій просто як таку і незалежну від успіху;

- афективно, особливо емоційно — через актуальні афекти і почуття;

- традиційно, тобто через звичку.

Два останніх види дії не є, за Вебером, соціальними діями в прямому розумінні, оскільки тут ми не маємо справу з усвідомленим і покладеним в основу дії змістом.

Тільки ціннісно-раціональні і цілераціональні дії — суть соціальні дії у веберівському значенні цього слова, де головну роль, звичайно, грає цілераціональна дія.

Вебер переконаний, що раціоналізація соціальної дії — це тенденція самого історичного процесу. Одним з істотних компонентів "раціоналізації" дії є заміна внутрішньої прихильності звичним вдачам і традиціям

планомірним пристосуванням до розуміння інтересу. Крім того, відбувається витіснення ціннісно-раціональної поведінки на користь цілераціональної, при якій уже вірять не в цінності, а в успіх. Раціоналізація, таким чином, розуміється як доля західної цивілізації.

Насамперед раціоналізується спосіб ведення господарства, управління, причому як в області економіки, так і в області політики, науки, культури — у всіх сферах соціального життя. Раціоналізується також спосіб мислення людей, їхній спосіб відчуття і спосіб життя в цілому. Усе це супроводжується великим посиленням ролі науки, що, за Вебером, є чистим втіленням принципу раціональності. Проникнення науки в усі сфери життя — це свідчення універсальної раціоналізації сучасного суспільства.

Тут же Вебер виділяє раціональне римське право, яке одержало на європейському ґрунті свій подальший розвиток, а також раціональний спосіб ведення господарства, що виник завдяки відділенню робочої сили від засобів виробництва. Фактором, що дозволив ніби синтезувати всі ці елементи, став протестантизм, який створив світоглядні передумови для здійснення раціонального способу ведення господарства.

Раціоналізація, за Вебером, це результат впливу декількох феноменів, що несуть у собі раціональний початок, а саме: г античну науку, особливо математику, доповнену в епоху Відродження, експериментом — експериментальною наукою, а потім і технікою.

Так склався сучасний індустріальний тип суспільства, що відрізняється від традиційних. а головна відмінність у тому, що в традиційних суспільствах було відсутнє панування формально-раціонального початку.

Формальна реальність — це те, що піддається кількісному об ліку, без залишку вичерпується кількісною характеристикою. Вчення про формальну реальність — це, власне кажучи, веберівська теорія капіталізму. Виходячи з цього будувався і його методологічний інструментарій, що давав можливість узагальнити існуючу соціальну (емпіричну) реальність. Так був створений тип соціальної дії, зокрема, цілераціональної дії, який послужив точкою відліку для конструювання інших типів. Не можна не відзначити в цьому зв'язку тієї важливої обставини, яку Вебер вважав найбільш чистим емпіричним зразком цілераціональної дії — дію індивіда в економічній сфері.

Сучасний капіталізм у Вебера — це неминучий наслідок історичного розвитку Європи, і шляху назад до патріархальних суспільних структур і цінностей немає.

Для нього європейський капіталізм — це спосіб життя, що має свою моральну цінність, але одночасно і спосіб мислення, особлива логіка, корені якої ідуть у європейську античність.

Саме в культурі, за Вебером, криються джерела сучасного західноєвропейського капіталізму, раціональність якого обернулася, говорячи його словами, "техніко-бюрократичною механічною ковзанкою і зменшенням духу".

Вже в "Протестантській етиці" Вебер критично оцінював вузько економічний підхід при інтерпретації капіталізму (причому, критика велася не тільки проти Маркса, але і Зомбарта та ін.). Основну увагу він зосередив на релігії, насамперед, християнстві, у якому бачив моральну основу західноєвропейської культури.

Для Вебера в чисто економічному аспекті головною проблемою всесвітньої історії культури є не капіталістична діяльність як така, а виникнення буржуазного промислового капіталізму з його раціональною організацією вільної праці в культурно-історичному аспекті західної цивілізації. Тут варто провести кілька паралелей, що стосуються уявлень про капіталізм у Маркса і Вебера.

Трактування Маркса і Вебера відрізняються вже тим, що останній вважав головною характерною рисою сучасного суспільства і капіталізму бюрократичну раціоналізацію, що не може не продовжуватися, якою б не була форма власності на засоби виробництва. Вебер, маючи на увазі усупільнення засобів виробництва в умовах соціалізму, не бачив у цьому, на відміну від Маркса, ніякого корінного перетворення. На його думку, необхідність раціональної організації для одержання найбільш дешевого продукту буде існувати незалежно від революцій, що визначають у державі характер власності на засоби виробництва. Вебер не надавав вирішального значення протиріччям між робітниками і підприємцями і не вірив у необхідність класової боротьби для становлення сучасного суспільства.

Він у тих же виразах, що й Маркс, говорив про типову організацію сучасного виробництва, якого "ніде крім Заходу не було і не могло бути", однак, вважав позбавленим змісту протиставлення "соціалізм — капіталізм". Оскільки бюрократична раціоналізація, як основа сучасного суспільства, виживе при будь-якому режимі власності. Більш того, Вебер, виходячи з індивідуалістичної системи цінностей, побоювався розвитку усупільнення виробництва, його соціалізації, здатної обмежити волю дій індивіда.

Значні розбіжності між Вебером і Марксом ми знаходимо в розумінні характеру соціальної структури й умов соціальної стратифікації суспільства.

§ 5.3 Політична соціологія М. Вебера

Теорія раціоналізації Вебера безпосередньо пов'язана з його трактуванням "соціальної дії", що у свою чергу виходить на концепцію панування, що є основою політичної соціології Вебера.

Бюрократичне управління означає панування за допомогою знання і з цього складається його специфічно-раціональний характер.

Відповідно зі своєю методологією Вебер дає аналіз легітимних типів панування. Розрізняє три чистих типи панування:

1. Легальне. Тут у якості "мотиву поступливості" має місце розуміння інтересу, тобто цілераціональна дія. До такого типу, на його думку, відносяться сучасні йому європейські держави: Англія, Франція та ін., а також США. У такій державі підкоряються не особистості, а встановленим законам, яким підкоряються не тільки керовані, але й керуючі. Правовий початок — це принцип, що лежить в основі легального панування.

Найчистішим типом легального панування Вебер вважає бюрократію. Правда, він відразу підкреслює, що ніяке панування не може бути тільки бюрократичним, оскільки на вершині сходів знаходяться або спадкоємні монархи, або обрані народом президенти, або лідери, обрані парламентською аристократією. Але повсякденна, безупинна робота при цьому ведеться силами фахівців-чиновників, тобто "машиною управління".

2. Традиційне, Цей тип обумовлений "вдачами", звичкою до певної поведінки. У цьому розумінні традиційне панування засноване на вірі не тільки в законність, але навіть у святість здавна існуючих порядків і влад.

Найчистішим типом такого панування є, за Вебером, патріархальне панування. Це суспільства, що передували сучасному буржуазному суспільству. Тип традиційного панування за своєю структурою подібний, за Вебером, зі структурою сім'ї.

Штаб управління тут складається з особисто залежних від хазяїна домашніх чиновників, родичів, особистих друзів чи особисто вірних йому васалів. На відміну від розглянутого вище типу панування саме особиста вірність служить тут підставою для призначення на посаду, а також для просування по ієрархічній градації. Для традиційного панування характерна відсутність формального права і відповідно відсутність вимоги діяти "незважаючи на особи"; характер відносин у будь-якій сфері суцільно особистий.

3. Харизматичне. Поняття харизми (греч. *charisma* — божий дарунок) відіграє у веберівській політичній соціології важливу роль. Харизма, відповідно до етимологічного значення цього слова, є певна екстраординарна здібність, певна риса індивіда, що виділяє його серед інших. Ця риса дарована людині від природи Богом, долею. До харизматичних якостей Вебер відносить магичні здібності, пророчий дар, видатну силу духу і слова. Харизмою, за Вебером, наділені герої, полководці, маги, пророки і провидці, видатні політики, засновники світових релігій та ін. типи (наприклад: Будда, Христос, Магомет, Соломон, Лікурґ, Цезар і т. д.).

Харизматичний тип легітимного панування є прямою протилежністю традиційному. Якщо традиційний тип панування прихильний до звичайного, раз і назавжди заведеного, то харизматичний, навпаки, спирається на щось незвичайне, таке, що ніколи раніше не визнавалося. Основною базою харизматичного панування є афективний тип соціальної дії. Вебер розглядає харизму як велику революційну силу в традиційному типі суспільства, здатну внести зміни в позбавлену динамізму структуру цих суспільств. Однак слід зазначити, що при всьому розходженні і навіть протилежності традиційного і харизматичного типів панування між ними є і щось загальне, а саме: обидва спираються на особисті відносини між хазяїном і підлеглим. У цьому відношенні обидва типи протистоять формально-раціональному пануванню як безособовому.

Джерелом особистої відданості харизматичному правителю є не традиція і не визнання його формального права, а насамперед емоційно забарвлена віра в його харизму і відданість цій харизмі. Тому, як

підкреслював Вебер, харизматичний лідер повинний піклуватися про збереження своєї харизми і постійно доводити її присутність. Штаб управління при такому типі панування формується на основі особистої відданості лідеру.

Раціональність, у веберівському розумінні, це формальна, функціональна реальність, тобто вільна від усяких ціннісних моментів.

Зрозуміло, що харизматичний принцип легітимності (на відміну від формально-раціонального) авторитарний. Власне кажучи, авторитет харизматичного лідера базується на його силі — тільки не на грубій, фізичній, а на силі його внутрішнього обдарування.

Легальне панування, за Вебером, має більш слабку легітимну силу, ніж традиційне і харизматичне. Вебер за основу легального панування бере цілераціональну дію. У чистому вигляді легальне панування не має ціннісного фундаменту, — не випадково цей тип панування здійснюється раціонально, де "бюрократична машина" повинна служити винятково інтересам справи.

Важливо відзначити й те, що відносини панування в "раціональній" державі розглядаються Вебером за аналогією з відносинами в сфері приватного підприємництва. Цілераціональна дія має як свою модель дію економічну. Економіка — це та "клітинка", у якій існує легальний тип панування. Саме економіка найбільше піддається раціоналізації. Вона звільняє ринок від станових обмежень, від зрощування з вдачами і традиціями, перетворюючи всі якісні характеристики в кількісні, тобто розчищає шлях для розвитку суцього раціонального капіталістичного панування.

Це і є легальне панування. Але саме тому, що формальна раціональність у собі своєї мети не несе і завжди визначається через щось інше, легальне панування не має досить сильної легітимності і повинне бути підкріплене чимось іншим — традицією чи харизмою.

В останній період своєї діяльності Вебер прийшов до висновку про необхідність доповнити парламентську легальність саме плебісцитною легітимністю. Політичним лідером повинний, на його думку, виступати політичний діяч, який обирається не парламентом, а безпосередньо всім народом. Це дає лідеру право звертатися в найбільш відповідальні моменти безпосередньо до народу через голову парламенту.

Він ніколи не брав під сумнів необхідність парламенту, який обмежував би владу плебісцитно обраного лідера і здійснював як стосовно нього, так і стосовно апарату управління функції контролю. Саме наявність трьох взаємно доповнюючих моментів: апарату управління ("машини") як раціонального засобу здійснення влади політичного лідера; харизматичного лідера, який формулює і проводить політичну програму ("цінності"); парламенту як інстанції критично-контрольної стосовно апарату, але почасти і президента, є необхідною умовою існування західного суспільства.

Плебісцитна демократія як форма політичної системи, на думку Вебера, найбільше відповідала ситуації, що склалася в сучасному йому західноєвропейському суспільстві.

Тільки плебісцит, за його переконанням, може повідомити політичному лідеру ту силу легітимності, що дозволить йому проводити певним чином орієнтовану політику, а також поставити державно-бюрократичну машину на службу визначеним цінностям. Зрозуміло, що для цього політичний лідер повинний бути харизматично-обдарований, тому що в протилежному випадку він не може одержати схвалення плебісциту.

Його політична позиція, також як і його теорія панування, істотно відходила від позицій класичного лібералізму. Цей свій відхід Вебер намітив насамперед при розгляді проблем політичної економії. Політична економія, на його думку, не може орієнтуватися ні на етичні, ні на виробничо-технічні, ні на ідеали щастя — вона може і повинна орієнтуватися на ідеали національні. Її метою повинне бути економічне зміцнення і процвітання нації

Правда, його націоналізм носив аж ніяк не консервативний характер. Він не вважав за можливе жертвувати політичними свободами окремого індивіда. Його ідеалом було поєднання політичної свободи і національної могутності. Власне, поєднання політичного лібералізму з націоналістичними мотивами взагалі характерно для Німеччини. Вебер тут не виняток.

Нація виступає у Вебера як найважливіша політична цінність.

§ 5.4 Релігія в соціологічній концепції М. Вебера

Дослідження Вебера в області релігії почалися з роботи "Протестантська етика і дух капіталізму" (1904 р.) і завершилися великими історико-соціологічними екскурсами, присвяченими аналізу світових релігій: індуїзму, буддизму, конфуціанству, даосизму, іудаїзму. У його соціології релігії виділяють два етапи, які розрізняються не тільки за предметом, але й певною мірою за спрямованістю дослідницького інтересу.

Інтерес Вебера до релігії, у даному випадку до протестантизму, обмежувався головним чином визначенням тієї ролі, яку зіграла зміна релігійної етики в становленні капіталізму.

Вебер у соціології релігії намагається виявити компоненту, яка складає найважливішу характеристику соціальної дії, а саме: зміст, який суб'єктивно припускається. Якщо в соціології права і держави (політичній соціології) він аналізує типові форми "орієнтації на іншого" ("очікування"), то в соціології релігії типологізує найбільш істотні форми змістів і те, як вони виступали в історії.

Вебер не ставив центральним питання про походження релігії, а тому і не розглядав питання про її сутність. Його цікавило насамперед вивчення наявних (існуючих) структурних форм, склад і тип релігії. Не дивно, що Вебер свої роботи присвячує головним чином вивченню тих форм релігійності, що характерні для високорозвинених суспільств.

У центрі уваги Вебера великі світові релігії, що змінили протягом першого тисячоліття до нашої ери колишні форми релігійного життя. Буддизм, іудаїзм, християнство, іслам — усе це світові релігії, що

припускають порівняно високий рівень соціальної диференціації, а отже — значний інтелектуальний розвиток, появу особистості, наділену виразною логічною самосвідомістю.

Вебер шляхом емпіричного спостереження й порівняння фіксує, де і при яких соціальних умовах, серед яких соціальних шарів і груп переважає в релігії ритуально-культовий момент, а де аскетично-діяльний (мається на увазі не культові дії, а мирська діяльність), де — містико-споглядальний, а де — інтелектуально-догматичний. Це дає Веберові можливість установити індивідуальний вид різних релігій.

Так, згідно з Вебером, магичні елементи найбільш характерні для релігії землеробських народів і, у рамках високорозвинених культур, для селянського стану. Віра в долю, фатум складає характерну приналежність релігії народів-завойовників і військового стану. Релігія міських станів, зокрема ремісників як показує Вебер, носить раціоналістичний характер, оскільки вони в меншій мірі, ніж хлібороби, залежать від зовнішніх, природних умов, а в більшій мірі — від ритмічно правильного, раціонально організованого трудового процесу. Однак зважаючи на те, що світові релігії, як правило, виникають і поширюються не тільки серед одного стану, то в них присутній, причому в дуже своєрідних сполученнях, ряд моментів.

Дуже показовий стосовно світогляду і методології Вебера його аналіз конфуціанства. Хоча конфуціанство в справжньому розумінні слова не можна назвати релігією, тому що в ньому відсутній ряд моментів, істотних для релігійної установки, наприклад, віра в загробне життя. Разом з тим за своїм соціальним значенням і тій ролі, яку воно відіграло в китайській культурі, його, згідно з Вебером, можна віднести до світових релігій,

Конфуціанство, вважає він, гранично раціоналістичне, йому не притаманний інтерес до потойбічного світу, що має місце, скажемо, у буддизмі, чи християнстві, чи — одній із найдавніших релігій — давньоєгипетській.

Найважливіші блага з погляду конфуціанської етики, це довголіття, багатство, тобто щасливе земне життя. Тому ні мотиви, пов'язані з вірою в загробне життя, ні мотиви спокути, порятунку не характерні для конфуціанства. Хоча в Китаї й існувала месіанська надія на потойбічного рятівника — імператора — вона все-таки не приймала форму тієї віри в "утопію", що характерна для іудаїзму і християнства.

Державний культ був надзвичайно тверезим і простим: жертва, ритуальна молитва, музика і ритмічний танець. Тут не було ніякого екстазу, аскетизму і взагалі ірраціонального початку. Тут не було й індивідуальної молитви в західному розумінні слова. Були відсутні й індивідуально-особистісні стосунки між людиною і Богом. Конфуціанство було тільки етикою — етикою внутрішньо мирською.

Лад, порядок, гармонія — ось основні принципи цієї етики, які можна застосувати як до державного стану, так і до стану душі людини. Специфікою конфуціанської етики було те, що, незважаючи на раціоналізм, вона не була ворожою до магії.

Усе це говорить про те, що в конфуціанстві було поєднано два начала: етично-раціональне, раціонально-магічне. Як показує Вебер, раціоналізм тут носить характер істотно відмінний від західного типу раціоналізму, тому що китайський раціоналізм був об'єднаний з магією і традиціоналізмом.

Розглядаючи далі індивідуальний вигляд інших світових релігійно-етичних систем, Вебер дає їхню класифікацію, згідно з тим, які саме соціальні шари були їхніми головними носіями. Ось ця, що стала вже класичною, схема:

- носієм конфуціанства є організуючий світ бюрократ;
- індуїзму — упорядковуючий світ маг;
- буддизму — мандруючий по світу чернець-споглядальник;
- ісламу — підкорюючий світ воїн;
- християнства — бродячий ремісник.

Особливу увагу приділив Вебер так званій "релігії париев", тобто груп, що знаходяться на нижчій сходинці і навіть поза соціальною ієрархією. На його думку, якщо для найбільш привілейованих, аристократичних шарів, як правило, характерний інтерес до поцейбічного світу, то в "релігії париев" яскраво виражені есхатологічні мотиви, прагнення до потойбічного.

Аналізуючи релігійну "етику париев", насамперед на матеріалі іудаїзму, особливо "релігію пророків", а також різних внутрішньо-християнських течій і сект, Вебер показує, що носіями "релігії париев" ніколи не були раби чи вільні поденні робітники. Виняток тут не складає, на його думку, і сучасний йому пролетаріат. Найбільш активними в релігійному відношенні серед непривілейованих шарів є, як вважає Вебер, дрібні ремісники, зубожілі вихідці з більш привілейованих шарів.

Вебер класифікує релігії також і на підставі різного ставлення до світу. Так, для конфуціанства характерне прийняття світу; навпаки заперечення і неприйняття світу характерне для буддизму. Індія, за Вебером, є колыскою релігійно-етичних вчень, теоретично і практично заперечуючих світ. Деякі релігії приймають світ на умовах його поліпшення і виправлення. Такими є християнство, іслам.

Світові релігії носять, як правило, сотеричний характер (Сотер — у пер. із грецької — рятівник). Проблема порятунку — одна з центральних у релігійній етиці. Шляхи розв'язання цієї проблеми усередині тієї чи іншої релігії у великій мірі визначають спосіб життя людей, що сповідують її. І тут Вебер аналізує релігійно-етичні установки в залежності від того, які шляхи порятунку вони припускають. Можливі, насамперед, два варіанти: порятунок людини через власну дію (у буддизмі), за допомогою посередника-рятівника (іудаїзм, християнство, іслам). У першому випадку методами порятунку є або ритуальні культові дії та церемонії, або дії соціальні (любов до ближнього, добродійність, турбота про близьких — у китайській релігії), або самовдосконалення. Що стосується другого випадку, тут також можливі кілька варіантів порятунку. Наприклад, порятунок через інституціоналізацію, тобто приналежність до церкви як умова порятунку. Це характерно для католицизму, православ'я. Інший варіант — порятунок через віру (іудаїзм,

лютеранство). По-третє — порятунок через милість приречення (іслам, кальвінізм).

Вебер розрізняє шляхи порятунку, що залежать уже не стільки від виконання заповідей і від ритуальних дій віруючих, скільки від внутрішньої установки. Тут він також виявляє два різних типи: порятунок через активну етичну дію; через містичне споглядання.

У першому випадку віруючий усвідомлює себе як знаряддя божественної волі, а необхідною умовою етичного характеру його діяльності є аскеза. Причому можливі два варіанти: якщо метою є утеча від світу, тоді аскетизм є засіб звільнення від всіх кайданів, що зв'язують людину зі світом, якщо ж метою є перетворення світу, як це має місце в кальвінізмі, то аскеза служить цілям внутрішньо мирської економічної діяльності.

Другий шлях порятунку — споглядальний, і цей шлях має на меті досягнення стану містичного просвітління, спокою в божественному.

Католицизму, як традиційній формі релігійності, протиставляється протестантизм.

Протестантизм, за Вебером, антитрадиційна релігія, що покладає на самого індивіда без посередників і без магічного елемента його спілкування з Богом.

Традиціоналізм, а це, за Вебером, насамперед несамостійність індивіда і магізм, виступає як ірраціональний початок. Навпаки, антитрадиціоналізм, за Вебером, це звільнення від не прояснених свідомістю і розумом окремого індивіда елементів релігійності, у тому числі культово-зовнішньої сторони і від посередництва священства, що перетворює дію індивіда в раціонально-стичну. Звідси основна релігійна вимога полягає не в тому, щоб виконувати традиційні заповіді, а в тому, щоб здійснювати дії згідно з власним розумом, робити "добрі справи".

Разом з тим у Вебера розум (раціональність) і добро (етичне) не були тотожними поняттями. Поняття раціонального й етичного виявилися такими, що збігаються тільки в одному відношенні, і такими, що розрізняються в іншому. А саме, вони збігалися тільки в тому плані, що етична установка також вимагала опосередкування через свідомість індивіда, як і раціональна. В іншому ж відношенні вони розійшлися. Ця розбіжність виявляється в тому, що раціональна дія може бути і не орієнтовано етичною, тобто не спрямована до блага інших індивідів, і, навпаки, етична дія може виявитися і нераціональною.

У такий спосіб можна виділити три основних моменти чи "центри", навколо яких концентрувалася веберівська думка:

- 1) "етика братерської любові" ("добро", "чиста суть");
- 2) звільнений від усяких цінностей і чисто функціональний "розум", формальна раціональність;
- 3) стихійно-екстатичний початок, харизма, основа магічних релігій (ірраціональна сила, стихійна "міць").

Зрозуміло, що всі ці три начала — ідеальні типи, які в емпіричній реальності у чистому вигляді не виступають.

Примирення ворогуючих цінностей, за Вебером, неможливе. Він відзначає, що ніяке наукове мислення, ніякий філософський аналіз не зможуть знайти досить підстав для переваги однієї групи цінностей над іншою.

Звичайно, значення Вебера, як одного з найбільших соціологів ХХ століття, неможливо було б пояснити, якби ми зупинилися тільки на фіксації тієї обставини, що він за духом своїм протестант. Тут, схоже, необхідно визнати, що той тип відношення до дійсності, що характерний для протестантизму, і та соціальна реальність, що цим типом діяльності формується, виявилися б для Європи більш універсальними, ніж можна було б припустити. Розвиток капіталізму зробив універсальною життєву установку протестантизму. Можна з упевненістю сказати, що величезне значення роботи Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму" полягає в тому, що він перший зафіксував універсальне значення протестантизму для капіталістичного розвитку Заходу.

План семінарського заняття

(2 год)

1. Методологія соціологічного пізнання М. Вебера. Теорія "соціальної дії".

2. Політична соціологія М. Вебера.

3. Релігія в соціологічній концепції М. Вебера.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. М. Вебер і веберівський Ренесанс.

2. Образ суспільства у М. Вебера.

3. Господарська етика світових релігій.

Додаткова література з теми

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.

2. Вебер Ї. Избранные произведения. — М., 1990.

3. Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС. —1994. — Л& 5.

4. Вебер Ї. Харизматическое государство // СОЦИС. —1988. — № 5.

5. Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность; социология М. Вебера и веберовский Ренессанс. — М.,1991.

6. Давыдов Ю. Н. Эволюция теоретической социологии ХХ в.// СОЦИС. — 1995. —№8.

7. Давыдов Ю., Фрайер Х. Критика учения М. Вебера с позиции правового неогегельянства. //СОЦИС. —1996. —№ 1.

8. Давыдов Ю. И. От национальной экономики к культурсоциологии // Вопросы философии. —1996. —№ 1.

9. Тёрнквист Р. Историко-эмпирическая западная социология. Теории, традиции, перспективы. — СПб., 1992.

10. Шпакова Р. Макс Вебер и Вернер Зомбарт о западноевропейском капитализме. //СОЦИС. — 1992. —№ 12.

Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТИВНИЙ АНАЛІЗ "СОЦІАЛЬНИХ ФАКТІВ". Е. ДЮРКГЕЙМ

Ключові поняття та терміни

- соціальна сфера
- соціальна проблема
- соціологізм
- соціальна реальність
- діхотомія
- антипсихологізм
- самогубство
- соціальна статика
- соціальні факти
- соціальна морфологія
- соціальна фізіологія
- загальна соціологія
- солідарність
- соціальна інтеграція
- аномія

§ 6.1 Теоретичні і світоглядні підстави соціології Е. Дюркгейма

В історії соціології е. Дюркгейм (1858 - 1917 рр.) представляє новий і важливий розділ в її розвитку. Це обумовлено тим, що він практично першим спробував теоретично обґрунтувати і виділити специфічний предмет наукового вивчення соціології — "соціальну сферу". Ним розроблена методологія і методи соціологічних досліджень. Цьому, зокрема, присвячена його робота "Правила соціологічного методу" (1895 р.) у російському перекладі "Метод соціології" (1899 р.). Це дозволило підвести під соціологічну науку базу емпіричних досліджень і акцентувати увагу на її прикладному характері. Про це говорить його фундаментальна праця "Самогубство. Соціологічний етюд" (1897 р.), російський переклад якої здійснений у 1912 р.

З ім'ям Дюркгейма пов'язаний також процес інституціоналізації соціології на європейському континенті, її викладання як самостійної навчальної дисципліни. Нарешті, відзначаючи роль Дюркгейма в розвитку соціології, не можна не сказати про нього як про засновника французької соціологічної школи, що сконцентрувалася навколо заснованого Дюркгеймом журналу "Аннали соціології" (1898 -1913 р. — перша серія; 1925 - 1927 р. — друга серія).

Дюркгейм був переконаним раціоналістом, а раціоналізм варто розглядати як французьку національну традицію, що бере початок від Декарта (1596 - 1650 рр.). У цьому відношенні його робота "Правила соціологічного методу", яка є свого роду "маніфестом" дюркгеймівської соціології. Шарля Монтеस्क'є Дюркгейм вважав головним попередником наукової соціології. Оскільки Монтеस्क'є багато в чому обґрунтував можливість існування соціальної науки і, зокрема, ідеї, пов'язані з принципом детермінізму і внутрішньої закономірності розвитку соціальних явищ.

Як попередника соціології Дюркгейм розглядав і ж. ж. Руссо, особливо в зв'язку з його поняттями загальної волі і суспільного договору.

Із безпосередніх попередників Дюркгейма варто назвати А. де Сен-Сімона і, звичайно, його учня і послідовника О. Конта, якого він називав "батьком" соціології, і підкреслював спадкоємний зв'язок своїх і контівських ідей. Дюркгейм керувався тим же ідеалом позитивної соціальної науки, сформульованим ще О. Контом. Так, слідом за Контом він розглядав природничі науки як зразок формування соціальної науки.

Будучи духовним спадкоємцем Конта, Е. Дюркгейм розділяв далеко не всі його погляди. Дюркгейм відкидав знаменитий контівський закон трьох стадій інтелектуального і соціального розвитку (еволюції): теологічної, метафізичної та позитивної, який Конт вважав своїм головним досягненням. Крім того, на противагу своєму попереднику, що проголосив відмову від причинності в науковому поясненні і заміну питання "чому" на питання "як", Дюркгейм завзято шукав причини соціальних явищ.

Хоча соціологія Дюркгейма в цілому була спрямована проти біологічних (також як і психологічних) інтерпретацій соціального життя, він відчував безсумнівний вплив біоорганічного напрямку в соціології, і насамперед Г. Спенсера. З одного боку, багато своїх концепцій Дюркгейм розробляв у полеміці з ідеями Г. Спенсера, тобто можна говорити про "негативні" впливи, коли ідеям попередника протиставляються ідеї послідовника. Наприклад, індивідуалізму Спенсера протиставлялася ідея "колективності", примата суспільства над особистістю і т. п. З іншого боку, у дослідженнях Дюркгейма чітко проявився і позитивний вплив ідей Спенсера. Це, насамперед відноситься до структурно-функціональної сторони соціології Дюркгейма, тобто аналізу суспільства як органічного цілого, у якому кожен інститут грає визначену функціональну роль, а також до еволюціоністської сторони його теорій. і

Не могли пройти повз увагу Е. Дюркгейма ідеї К. Маркса, тому що на рубежі XIX - XX століть популярність його поглядів була настільки велика, що всі соціальні мислителі так чи інакше зверталися до марксизму. Дюркгейм був знайомий з роботами Маркса, але заперечував його вплив на свої дослідження й інтерпретував Маркса в дусі економічного редуціонізму, що зводить усю життєдіяльність суспільства до економічного фактора.

Дюркгейм дистанціюється від загальної концепції марксизму, яка з ролі економічного фактора в житті суспільства виводить теорію класової боротьби і неминучість соціалістичної революції. Другий момент його незгоди з концепцією марксизму полягає в оцінці тієї ролі, що надавали економічному фактору в соціально-історичному розвитку.

Критикуючи марксистську концепцію соціалізму, у той же час Дюркгейм виявляв значну зацікавленість соціалізмом. Він вивчав його історію, товаришував із найвизначнішим французьким соціалістом Ж. Жоресом (1854 - 1914 рр.). У 1895 - 1896 рр., будучи професором університету м. Бордо, він прочитав спецкурс про соціалізм.

Як відзначає Р. Арон у своєму дослідженні, присвяченому Дюркгейму, приблизно в 1885 - 1895 рр. дюркгеймівська концепція соціалізму була важливим додатком політичної свідомості інтелектуальних кіл лівих сил у Франції. Він, на думку Арона, навіть протидіє марксистському вченню в тому вигляді, як воно звичайно інтерпретується з двох основних пунктів. Насамперед, Дюркгейм не вірить у продуктивність насильницьких мір і відмовляється розглядати класову боротьбу, особливо конфлікти між робітниками і підприємцями, як істотну рису сучасного суспільства, тим більше як рушійну силу історичного процесу. Для Дюркгейма (як і для Конта) конфлікти між робітниками і підприємцями є доказом поганої організації чи часткової аномалії сучасного суспільства, яка повинна бути виправлена.

Соціальна проблема для Дюркгейма не стільки економічна, скільки моральна, і в цьому питанні він дуже далекий від марксистського розуміння соціалізму. Сутність соціалізму Дюркгейм убачає не у відношенні до власності і навіть не в плануванні. Соціалізм Дюркгейма — це, по суті, "соціалізм" Конта, що резюмував його в двох ключових словах: організація і моралізація. Соціалізм є кращою, тобто більш усвідомленою організацією колективного життя, мета і наслідок якої — інтеграція індивідів у соціальних спільнотах, наділених моральним авторитетом і тому здатних виконувати виховну функцію.

Таким чином, Дюркгейму було притаманне широке тлумачення соціалізму і він вважав, що для його розуміння потрібно досліджувати всі його різновиди. Він визначав соціалізм у такий спосіб:

"Соціалізм – це тенденція до швидкого поступового переходу економічних функцій з дифузійного стану, у якому вони знаходяться до організованого стану. Це також можна сказати прагнення до більш-менш повної соціалізації економічних сил".

Відзначаючи теоретичні передумови, що визначили погляди Дюркгейма, безумовно, варто сказати про вплив Конта і кантіанства. У даному випадку мова йде, насамперед, про концепцію моралі, морального боргу, що червоною ниткою проходять через усю його теорію.

Дюркгейм не вважав, що соціологія як наука вже сформувалася і концепції його попередників (зокрема Конта) уявлялися йому занадто загальними і схематичними, у яких містилися лише передумови до формування наукової соціології — науки, що повинна мати власний предмет дослідження і специфічний метод.

§ 6.2 "Соціологізм" Е. Дюркгейма як методологія наукового дослідження суспільства

Як узагальнююче поняття, що виражає основні принципи теорії і методології соціології Дюркгейма, виступає поняття "соціологізм".

За Дюркгеймом, соціальна реальність включена в загальний універсальний природний порядок, і вона настільки ж ґрунтовна, а головне "реальна", як і інші види реальності (біологічна, психологічна,

економічна), а тому, як і останні, розвивається відповідно до визначених законів.

З метою розуміння дюркгеймівського "соціологізму" у цьому понятті варто розрізнити два аспекти: по-перше, онтологічний, по-друге, методологічний. Стосовно першого, онтологічного аспекту "соціологізму" можна виділити кілька вихідних теоретичних чи позицій постулатів.

Суспільство — реальність особливого роду, що не зводиться до інших її видів. І тут варто підкреслити одну основну ідею, яка пронизує всю наукову творчість Дюркгейма. Мова в даному випадку йде про безумовне визнання автономії соціальної реальності, і, насамперед, про індивідуальну, біопсихічну реальність, яка втілена в окремих індивідах. Розходження індивіда і суспільства виступають у нього в формі дихотомічних пар, у яких так чи інакше втілюється (виражається) різноманітність цих реальностей.

В усякій теорії суспільства, теорії соціології явно чи не явно присутня теорія людини, вона (теорія соціології) так чи інакше базується на філософській антропології. І в цьому плані людина для Дюркгейма — це двоїста реальність, у якій співіснують, взаємодіють і протистоять один одному дві сутності: соціальна й індивідуальна. Ці два початки людської природи також виступають у Дюркгейма в різноманітних дихотоміях, зокрема:

- фактори, специфічні для суспільства, характеристики людської природи, що виділяються і постулюються;
- фактори, загальні для даного суспільства чи групи, і характерні для одного чи декількох індивідів;
- свідомість і поведінка асоційованих індивідів, з одного боку, та ізольованих індивідів — з іншого і т. п.

Ця дихотомічність мала глибокі методологічні і теоретичні наслідки та причини. Слід особливо зазначити, що "соціологізм" Дюркгейма (в онтологічному плані) не зводився тільки до затвердження готівки й автономії соціальної реальності. Він затверджував і обґрунтовував пріоритет соціальної реальності стосовно індивідуальної, а також її виняткове значення в детермінації людської свідомості і поведінки.

Тому в зазначених вище дихотомічних парах ті сторони, що втілюють соціальну реальність, превалюють, панують над одиничними, індивідуальними. Так, колективна свідомість — над індивідуальною, священне — над світським і т. п. Тобто з повним правом можна стверджувати, що за Дюркгеймом, суспільство є більш багатоманітне і більш "реальною" реальністю, ніж сам індивід. Суспільство в Дюркгейма домінує над індивідом.

Ця характерна риса "соціологізму" одержала в історії соціології назву "соціальний реалізм".

У цьому відношенні важливе значення мав його антипсихологізм. Психологізм у той час був головним втіленням методологічного індивідуалізму. Не дивно, що саме в ньому Дюркгейм бачив явну чи сховану

перешкоду на шляху формування соціології як самостійної науки й у цьому відношенні був постійним опонентом свого співвітчизника Г. Гарда.

З онтологічного аспекту дюркгеймівського "соціологізму" впливали відповідні методологічні принципи пізнання соціальної реальності. Ці принципи були симетричні його онтологічній позиції

Перший і основний методологічний постулат Дюркгейма зводиться до наступного: оскільки суспільство — частина природи, постільки наука про суспільство — соціологія — у методологічному плані подібна наукам про природу. З пізнавальною метою Дюркгейм проголошує дослідження стійких причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей. Він наполягає на застосуванні в соціології методів пізнання, аналогічних методам природничих наук.

Його знаменитий вираз "соціальні факти варто розглядати як речі" виступає основним принципом методології Дюркгейма.

Методологічна установка Дюркгейма має велике значення для розуміння наступного розвитку соціології, формування різних соціологічних шкіл і, зокрема, німецької соціологічної школи. Методологічний монізм Дюркгейма, його установка на єдність наукового знання в соціальних і природничих науках протистояла дуалістичним установкам методології (В. Дільтей, В. Віндсльбанд, Г. Ріккерт).

Дюркгейм дотримувався принципу, згідно з яким соціальні факти повинні пояснюватися іншими соціальними фактами. Разом з тим він виходив за рамки цього методологічного принципу. Проголошуючи суспільство домінуючою соціальною реальністю, Дюркгейм фактично робив соціологічний спосіб пояснення єдиною вірним способом пізнання, що виключає інші способи. Тобто соціологія виступає в нього не тільки як специфічна наука про соціальні факти, але і як свого роду наука наук. Вона була покликана оновити і соціологізувати усілякі галузі знання: філософію, етику, логіку, історію, економіку і т. п., тобто "соціологізм" у Дюркгейма виступає як філософське вчення.

Підбиваючи підсумок, можемо з повним правом сказати, що необхідність і можливість соціології як самостійної науки одержала в Дюркгейма як теоретичне, так і методологічне обґрунтування.

Предмет соціології, згідно з Дюркгеймом, — соціальні факти, що характеризуються двома основними ознаками: по-перше, вони існують поза індивідом; по-друге, роблять на нього примусовий вплив.

Його соціологія поділялася на три основні сфери:

- соціальну морфологію,
- соціальну фізіологію,
- загальну соціологію,

що відбивали у певній мірі його погляди на призначення тих чи інших сфер соціального життя.

Соціальна морфологія аналогічна анатомії; вона досліджує "субстрат" суспільства, його структуру, матеріальну форму. У її сферу входить вивчення

географічної основи життя народів у зв'язку із соціальною організацією, а також народонаселення, його об'єму, щільності, розподілу по території.

Соціальна фізіологія, яка досліджує "життєві прояви суспільств" охоплює ряд приватних соціальних наук. Вона містить у собі:

- соціологію релігії;
- соціологію моралі;
- юридичну соціологію;
- економічну соціологію;
- лінгвістичну соціологію;
- естетичну соціологію.

Загальна соціологія подібно до загальної біології здійснює теоретичний синтез і встановлює найбільш загальні закони.

Укладаючи цей розділ соціологічного вчення Дюркгейма варто підкреслити плідотворність ряду положень його концепції "соціологізму" на тому історичному періоді розвитку соціології. Серед них можна назвати наступне:

- визнання суспільства самостійною об'єктивною реальністю стосовно до складових його індивідів;
- розгляд впливу соціального середовища на індивідуальну свідомість і поведінку;
- а також обґрунтування соціальної природи моралі, релігії і самого процесу пізнання.

Але не слід упускати з виду і крайності його "соціологізму", який приводив до того, що фактично сама соціальна реальність виявлялася існуючою як зовнішньо-індивідуальна і надіндивідуальна реальність.

Що стосується його твердження про примусову силу (вплив) стосовно індивідів, то Дюркгейм приводить безліч прикладів, причому дуже різних, які демонструють застосування терміну "примус".

Так, за Дюркгеймом, примус має місце, коли на зборах чи у натовпі усім вселяється будь-яке почуття чи колективна реакція (наприклад, сміх). Такий феномен виявляється типово соціальним, оскільки його опорою і суб'єктом виступає група, а не окремий індивід.

Крайності "соціологізму" пояснюються часом його зайвою полемічністю з індивідуалістичними теоріями, а також відомим в історії науки фактом, що нові концепції чи стилі мислення (парадигми) при своєму виникненні часто претендують на абсолютність і універсалізм. Крім того, не можна не враховувати й еволюцію поглядів Дюркгейма, що під впливом критики і методологічних труднощів значно знизили максималізм його "соціологізму".

Якщо в початковий період своєї наукової діяльності він постійно підкреслював зовнішній і примусовий характер соціальних фактів і при поясненні соціальних явищ часто звертався до демографічних і соціально-економічних факторів (обсяг і щільність населення, структура і ступінь складності соціальних груп і т. п.), до "соціального середовища" і "соціальних умов", то згодом він усе частіше звертається до понять "почуття

боргу", "моральний" авторитет суспільства та до інших психологічних, а часом і символічних посередників між суспільством та індивідом.

Дана зміна понятійних пріоритетів, виражає відоме усвідомлення Дюркгеймом того, що соціальні факти впливають на індивідуальне поведінку не безпосередньо, а через певні механізми їхньої інтеріоризації, що зовнішня детермінація здійснюється не прямо, а через ціннісні орієнтації індивідів, а також що дієвість соціальних регуляторів визначається не тільки їхньою примусовістю, але і бажаністю для індивідів.

Дюркгейм, прагнучи побудувати соціологію як спеціальну наукову дисципліну, яка має свій особливий предмет, що піддається емпіричному дослідженню, наполягав на загальнозначимості її результатів для всіх соціо-гуманітарних наук.

§ 6.3 Ідея соціальної солідарності

Центральною соціологічною ідеєю, що практично проходить через усю творчість Дюркгейма, є ідея суспільної солідарності.

Дюркгейм спирався на традицію соціологів-органіцистів, які вважали розподіл праці "загально біологічним фактом". Так, розподіл праці — закон природи, і з цим погоджувався і Е. Дюркгейм, але він розглядає цей процес не взагалі, а з погляду співвідношення особистості і суспільства. Він задається питанням, чи відповідає розподіл праці інтересам особистості, чи моральне воно? А головне, як впливає розподіл праці на соціальну солідарність людей у суспільстві? У поясненні цієї проблеми Дюркгейм відштовхується від типової для соціології XIX століття ідеї двох типів суспільства:

- традиційного,
- сучасного.

Звідси він виділяє два типи соціальної солідарності. По-перше, механічну солідарність, що була типовою для традиційного, архаїчного суспільства і ґрунтувалася на нерозвиненості і подібності людей, які складають суспільство. Індивід у такому суспільстві не належить сам собі, а колективна свідомість майже цілком покриває індивідуальні особливості, тобто відсутнє власне "Я" — "Я це тільки МИ". Як відомо, соціальний примус виражався тут у строгих репресивних законах, що карають за найменше відхилення від норм колективної поведінки.

По-друге, органічну солідарність, яка породжується розподілом суспільної праці і яка заснована не на подібності, а на розходженні індивідів. І якщо механічна солідарність припускає поглинання індивіда колективом, то органічна солідарність, навпаки, припускає розвиток особистості. Саме завдяки розподілу праці індивід усвідомлює свою залежність від суспільства, яка раніше підтримувалася репресивними мірама.

Тому перехід від механічної солідарності до органічної він вважає не тільки історичним законом, але і головним показником прогресу.

Розглядаючи солідарність як вищий моральний принцип, вищу універсальну цінність, Дюркгейм визнавав моральним і розподіл праці. Однак не можна не помітити, що суспільство, у якому домінує органічна

солідарність, створює умови для розквіту індивідуалізму. Разом з тим, у суспільстві, де поважається особистість, для підтримки мирного співіснування диференційованих індивідів необхідні загальні цінності і важливо надати колективній свідомості достатній авторитет і досить широкий зміст.

Проте, будь-яке сучасне суспільство, у якому панує органічна солідарність, провокує небезпеку роз'єднання й аномалії. Дюркгейм, звичайно, бачив наявність соціальних проблем і конфліктів. Однак він вважав їх просто відхиленням від норми, яке викликане недостатньою відрегульованістю відносин між головними класами суспільства. У цьому плані Дюркгейм розвивав ідею створення професійних корпорацій як нових органів суспільної солідарності. Вони повинні, на його думку, виконувати широке коло суспільних функцій — від виробничих до морально-культурних, виробляти і впроваджувати в життя нові форми, що будуть регулювати відносини між людьми і сприяти розвитку особистості.

Вирішальну роль у справі соціальної інтеграції Дюркгейм відводив ідеалам і віруванням ("колективним уявленням"), вбачаючи в них головні компоненти моралі і релігії.

Послідовно проводячи думку про "колективну свідомість", як джерело і регулятор громадського життя і суспільного розвитку, Дюркгейм поширює її й на походження філософських категорій. На його думку, логічні категорії — "колективні уявлення", вони передають стан колективу, і в цьому закладена їхня загальність і стійкість. Він відзначав, що колективні уявлення — "продукт величезної кооперації в часі і просторі. Щоб створити колективні уявлення безліч різних розумів об'єднали, синтезували, сполучили свої ідеї і почуття, багато поколінь накопичували в них свої знання і досвід". У колективних уявленнях, за Дюркгеймом, сконцентроване своєрідне розумове життя, нескінченно більш багате і складне, ніж розумове життя індивіда.

З погляду колективних уявлень розглядає він походження і функціонування релігії, релігійних вірувань.

Релігія — річ, власне кажучи, соціальна.

Е. Дюркгейм

Релігія — це солідарна система вірувань і обрядів, що поєднують усіх тих, хто їх дотримується, у єдине моральне суспільство, яке зветься церквою.

Е. Дюркгейм

Релігійні уявлення — це колективні уявлення, які виражають колективні реальності, а обряди — це способи поведінки, які виникали тільки в лоні тих груп, що зібралися разом, і які покликані викликати, підтримати чи оновлювати певний розумовий стан цих груп.

Оцінюючи релігію з погляду її соціальних функцій, Дюркгейм заперечує проти зведення релігії до логіко-понятійного елемента чи просто до сукупності ідей. Як він підкреслює, "справжня функція релігії не в тому, щоб змушувати нас думати, збагачувати наше пізнання, а в тому, щоб

спонукувати нас до дії, допомагати нам жити... Перший догмат будь-якої віри — це переконання у спасінні за допомогою віри".

Розвиваючи думку про соціальну природу й функції релігії, він виключає питання про істинність змісту релігійних вірувань, зовсім справедливо вважаючи, що з релігією не можна обробитися, показавши помилковість її логічних основ чи невідповідність очевидним фактам. Дюркгейм виходить з того, що якими б безглуздими не здавалися ті чи інші вірування чи релігійні уявлення, вони мають глибокі соціальні корені.

Як уже відзначалося, головною силою громадського життя Дюркгейм вважає колективні уявлення, що забезпечують солідарність соціальної групи. Він вважає, що будь-яке відношення до соціальних цінностей та ідеалів, без яких не може розвиватися суспільство, полягає в релігійних відносинах, оскільки це питання віри.

Борючись проти клерикалізму, особливо в сфері освіти, Дюркгейм одночасно вважав, що між наукою і релігією не існує непримиренного протиріччя. Наука, на його думку, відбирає в релігії лише функцію пояснення світу, але не може взяти собі функцію віри, тому що "віра — це насамперед пориви до дії".

§ 6.4 До синтезу теорії й емпірії в соціологічному дослідженні

Уже підкреслювалося, що центральною ідеєю, навколо якої концентрується соціологічна проблематика, є ідея соціальної солідарності. Проблема соціальної солідарності стоїть у центрі такої великої роботи Е. Дюркгейма, як "Самогубство", яка органічно поєднує теорію з конкретно-соціологічною постановкою. Чому саме проблему самогубства вибрав Дюркгейм за основу дослідження?

1) І теоретично і практично дана проблема працювала на його ідею соціальної солідарності, перевірявся рівень згуртованості і солідарності суспільства.

2) Саме явище можна більш-менш визначити і кількісно виразити.

3) Існувала солідна офіційна статистика, що дозволяла оперувати об'єктивними даними.

На останньому моменті варто зупинитися докладніше і розкрити історичне підґрунтя, пов'язане з уведенням статистичних методів у соціологію. Вони сьогодні, як відомо, складають наукову базу проведення соціологічних досліджень і обробки отриманих даних. Оскільки мова йде про історичну проблематику, то не можна не сказати кілька слів про попередника Дюркгейма Адольфа Кетле (1796 -1874 рр.) — франко-бельгійського вченого — натураліста і математика, який одночасно був одним з найбільших статистиків XIX століття, а також творцем математичних методів обробки соціальної інформації.

У чому суть статистичного методу і що він обіцяв, за Кетле, суспільним наукам у плані розуміння суспільного розвитку? По-перше, як аксіома виступало твердження про те, що за вивченням одного факту не можна судити про ряд фактів, які здаються однорідними, необхідний статистичний аналіз можливо більшої кількості даних. Кетле прийшов до ідеї

створення нової науки про суспільство, яка б не обмежувалася лише збором і кількісним описом даних, а зайнялася б установленням статистичних закономірностей за допомогою математичного аналізу ймовірності.

Так, зі статистичного факту стійких числових кореляцій між видами злочинів, статтю, походженням, віком, місцем проживання і т. п. злочинця) Кетле робив висновок про те, що певне число і певні види злочинів супроводжують суспільство з необхідністю закону природи. Опис суспільства в цілому досягається, на думку Кетле, за допомогою характеристик "середньої людини", а не конкретної особистості. Одиниця "середньої людини" означала середньостатистичний показник основних фізичних і моральних якостей даної нації.

Аналізуючи поняття самогубства, Дюркгейм дає наступне визначення:

"Самогубством називається кожен смертний випадок, який безпосередньо чи опосередковано є результатом позитивного чи негативного вчинку, здійсненого самим потерпілим, якщо останній знав про результати, що його очікували".

На підставі статистичних даних він робить висновок, що крива самогубств не є випадковістю, а підлягає відомій закономірності. Дюркгейм досить переконливо показав однобічність і неспроможність психологічних, біологічних, географічних пояснень факту самогубства і розглядав його в зв'язку зі змінами в структурі суспільства і соціальних умов, зокрема:

- сімейних,
- релігійних,
- національних і т. п.

Свою типологію самогубств Дюркгейм виводив не з індивідуальних мотивів, оскільки вважав, що вони настільки різноманітні і найчастіше невідомі, що не мають соціологічного значення. Тому він виходив зі специфічних станів суспільної свідомості, що пояснюють характер взаємин індивіда і соціальної групи.

Він виділяв три типи самогубств:

- 1) егоїстичне;
- 2) альтруїстичне;
- 3) анемічне.

Перший тип самогубства, за Дюркгеймом, полягає в розриві соціальних зв'язків між індивідом і групою. Як вважає Дюркгейм, коли люди об'єднані і пов'язані любов'ю з тією групою, до якої вони належать, то вони легко жертвують своїми інтересами заради загальної мети і з великою завзятістю борються за своє існування. Крім того, свідомість цілі, що постає перед ними, змушує їх забути про особисті страждання. У колективі, як відзначає він, можна спостерігати постійний обмін ідей і почуттів між всіма і кожним, і тому індивід не відданий своїм одиничним силам, а є учасником колективної енергії і знаходить у ній підтримку в хвилини слабості й депресії.

У цьому плані, чим більше слабшають внутрішні зв'язки з тією групою, до якої належить індивід, тим менше він від неї залежить і тим більше він буде керуватися міркуваннями свого особистого інтересу. І, як наслідок,

Дюркгейм дає визначення егоїстичного самогубства. Підкреслюючи роль суспільства в стабілізації життя людей, він прямо пише, що окремі індивіди настільки пов'язані з життям цілого суспільства, що останнє не може стати хворим, не заразивши їх. Страждання суспільства, за Дюркгеймом, неминуче передаються і його членам. Більш того, суспільство, підкреслюється ним, є мета, якій ми віддали кращі сили нашого існування, і тому відриваючись від нього, ми втрачаємо зміст нашої діяльності. Таким чином, усі розчарування індивіда виражають собою стан розкладу, у якому знаходиться суспільство.

Підбиваючи підсумок своїм міркуванням щодо самогубств даного типу, Дюркгейм приходять до висновку, що егоїзм є не допоміжним фактором, а першопричиною. Якщо розриваються пута, що об'єднують людину з життям, то це відбувається тому, що послабився її зв'язок із суспільством. Що ж стосується фактів приватного життя, які здаються безпосередньою і вирішальною причиною самогубства, то вони, за Дюркгеймом, можуть бути визнані тільки випадковими.

Альтруїстичне самогубство виступає в Дюркгейма своєрідною зворотною стороною егоїстичного. Як він підкреслює в цьому зв'язку, якщо крайній індивідуалізм приводить людину до самогубства, то недостатньо розвинута індивідуальність повинна приводити до тих же результатів. Або, говорячи іншими словами, коли людина відокремилася від суспільства, то в неї легко зароджується думка покінчити із собою; те ж саме відбувається з нею і в тому випадку, коли громадськість цілком і без залишку поглинає її індивідуальність.

Як пояснює Дюркгейм, у всіх цих випадках людина позбавляє себе життя не тому, що вона сама хотіла цього, а в силу того, що вона повинна була зробити так. Якщо вона ухиляється від виконання обов'язку, то її очікує безчестя і найчастіше релігійна кара. Зрозуміло, що якщо суспільство може змушувати до самогубства, та ця обставина означає, що індивідуальна особистість у даному середовищі цінується дуже низько. Зрозуміло й інше, що для того, щоб індивід займав таке незначне місце на тлі колективного життя, необхідно майже повне поглинання його особистості тією групою, до якої він належить. Причому ця остання, за Дюркгеймом, повинна бути дуже міцно згуртованою, тобто в цілому тут самогубство має своєю причиною недостатній розвиток індивідуалізму.

Нарешті, самогубства викликаються аномією, соціальною дезорганізацією, в результаті якої люди втрачають звичний спосіб життя і не можуть пристосуватися (адаптуватися) до нових соціальних умов. Це особливо відноситься до періодів криз і соціальних потрясінь, коли валиться сформована ієрархія цінностей: одні люди раптово піднімаються, а інші утрачають свій соціальний стан, що породжує нестійкість суспільства в цілому і зростання числа самогубств.

Як зазначав Дюркгейм, у момент суспільної дезорганізації, — чи буде вона відбуватися в силу хворобливої кризи чи, навпаки, у період сприятливих, але занадто раптових соціальних перетворень — суспільство виявляється тимчасово не здатним проявляти потрібний вплив на людину, і в

цьому ми знаходимо пояснення тих різких підвищень кривої самогубств. Причому аномія, за Дюркгеймом, є в наших сучасних суспільствах регулярним і специфічним фактором самогубств, відмінним від всіх інших типів самогубств. У чому їхня відмінність за Дюркгеймом? Егоїстичне самогубство виникає від того, що люди не бачать сенсу в житті, альтруїстичне — викликається тим, що індивід бачить сенс життя поза нею, третій (аномічний) вид визначається безладною, неурегульованою людською діяльністю і супутніми їй стражданнями. Разом з тим не можна не помітити, що між анемічним та егоїстичним видом самогубства існує деяке споріднення. І той і інший у своїй основі визначаються відчуженістю, недостатньою близькістю суспільства до індивіда, але "сфера бездіяльності", як підкреслює Дюркгейм, у цих випадках зовсім різна. При егоїстичному виді самогубства, дефект знаходиться у власне колективній діяльності, що позбавляється змісту і значення. Навпаки, при анемічному самогубстві вирішальну роль грають винятково індивідуальні пристрасті, які не зустрічають на своєму шляху ніякого стримуючого фактора. Тому можна сказати, що ці два типи самогубства, незважаючи на те, що вони мають цілий ряд спільних точок, залишаються незалежними один від одного. Причому егоїстичне й анемічне самогубства, за Дюркгеймом, велику частину своїх жертв вербують у різнорідних шарах суспільства. Перше поширене переважно серед інтелігенції, у сфері розумової праці, а друге спостерігається головним чином у світі торгівлі і промисловості.

Дослідження Дюркгейма про самогубство мало велике наукове і практичне значення. Ця проблема стала однією з найважливіших у загальній системі соціологічного пізнання громадського життя.

Дюркгейм вдало використовував метод статистичних кореляцій, зокрема, для визначення ролі непрямих даних. Наприклад, він вважав головним фактором самогубства відсутність соціальної згуртованості. Але "соціальна згуртованість" не відбивається безпосередньо в офіційній статистиці. Звідси — вивчення її за непрямыми даними: відсоток розлучень, економічні і політичні кризи і т. п.

Як профілактику самогубств він ставить завдання зміцнення соціальної солідарності груп, колективів, які оточують індивіда з усіх боків. Але де шукати ці нові соціально зміцнюючі зв'язки — зв'язки, що сприяють солідарності всіх членів. У цьому плані Дюркгейм не сподівається ні на державу, ні на церкву, ні на сім'ю. Головним засобом відродження соціальної солідарності, колективізму він бачить у зміцненні професійних корпорацій і покладає на них, як уже говорилося, функції "обмеження пристрастей", улагоджування класових конфліктів і визначення справедливості.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Теоретичні і світовідчуттєві основи соціології Е. Дюркгейма.
2. Соціологізм Е. Дюркгейма.
3. Ідея соціальної справедливості.

4. Синтез теорії та емпірії в соціологічному дослідженні.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціологічна концепція Е. Дюркгейма.
2. Індивід і суспільство як форма дихотомічних пар.
3. Самогубство як ознака змін у структурі суспільства.

Додаткова література з теми

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.
2. Гофман А. Б. Социология Э. Дюркгейма. — М., 1995.
3. Гофман А. Б. Сто лет спустя: коллоквиум посвященный Дюркгейму // СОЦИС. — 1995. — №11.
4. Громов Й. А., Мецкович А. Ю., Семенов В. А. Западная теоретическая социология. — СПб., 1996.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: метод социологии. — М., 1991.
6. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение. — М., 1995.

Тема 7. ІНТЕГРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ П. СОРОКІНА

Ключові поняття та терміни

- соціальний простір
- соціальний статус
- соціальна мобільність
- соціальна стратифікація
- соціокультурна динаміка
- соціокультурний феномен
- соціальна взаємодія
- інтеракція

§ 7.1 Теорія соціальної мобільності

Вихідним моментом дослідження соціальної мобільності в Сорокіна виступає поняття "соціальний простір", яке трактується ним як "деякий всесвіт, що складається з народонаселення Землі". Цей соціальний простір неоднорідний і багатогранний і кожен індивід займає в ньому визначене "соціальне становище", яке формується шляхом інтеракції (взаємодії) з іншими індивідами і групами індивідів.

Сорокін спробував тут зв'язати два принципи:

- принцип структурної тотожності механізмів будь-якої соціальної взаємодії;
- принцип визначальної ролі внутрішньо-групових розходжень у структурі суспільства.

Основним посиленням, з яким починає Сорокін свій аналіз, є бачення індивіда як учасника багатьох суспільних структур, розглянутих ним як складна мережа взаємно-проникаючих одна в одну соціальних систем і підсистем. Проблема суспільної диференціації зважується ним виходячи з внутрішньо-групового розходження статусів індивіда.

Під соціальним статусом Сорокін розуміє сукупність прав і привілеїв, обов'язків і відповідальності, влади і впливу, якими володіє індивід.

Саме статусні розходження індивідів визначають соціальну стратифікацію суспільства. На думку Сорокіна, не стратифікованого суспільства чи групи ніколи не існувало й існувати не може. Колективне життя індивідів спричиняє організацію поведінки і відносин між членами групи чи суспільства, що викликає розшарування на керуючих і керованих.

"Під соціальною мобільністю розуміється перехід індивідуального чи соціального об'єкта або цінності — усього, що створено чи змінено людською діяльністю, — від одного соціального стану до іншого."

Сорокін розглядає велику кількість конкретних форм розшарування суспільства, виділяючи з них, як найбільш основні, три типи:

- економічний;
- професійний;
- політичний.

Між різними стратами й усередині кожної з них існують переміщення індивідів, позначені "соціальною мобільністю".

Основну причину соціальної мобільності Сорокін бачить у постійному "дефекті" будь-якого суспільства, що полягає в тому, що суспільство завжди відстає в розподілі благ для членів суспільства відповідно до їх особистих якостей і здібностей. Ця недосконалість суспільства збільшується "біоантропологічними і демографічними" факторами. З часом, вважає Сорокін, відбуваються демографічні зміни: різке кількісне збільшення чи зменшення людських ресурсів у складі страти, у результаті чого в ній відбуваються якісні зміни, що спричиняють, відповідно, збільшення чи зменшення в кожній страті людей, які не відповідають займаному ними соціальному статусу. Говорячи про соціальну стратифікацію, Сорокін виділяє і жорстко розмежовує два періоди в житті суспільства:

1) "нормальний" — стан відносної стабільності суспільства, якому відповідають свої соціальні закони;

2) так званий "тяжкий" період, при якому порушується звичайний плин цих законів унаслідок деструктивних процесів (війни, голоду, революцій і т. п.), що супроводжуються суспільною дестабілізацією і дезорганізацією.

При нормальному періоді розвитку суспільства соціальна мобільність є його природним станом. Сорокін виділяє два основних типи соціальної мобільності:

- горизонтальну,
- вертикальну.

Горизонтальна мобільність припускає перехід з однієї соціальної групи в іншу, розташованих на тому самому рівні суспільної стратифікації. Це може бути зміна індивідом громадянства, сім'ї, місця роботи (в одній і тій же посаді), а також перехід соціальних об'єктів чи будь-яких цінностей у межах

тієї ж соціальної страти. Горизонтальна мобільність може виступати в двох формах: індивідуальній і колективній.

Як уже відзначалося, другим видом соціальної мобільності є мобільність вертикальна. Під нею Сорокін мав на увазі переміщення індивіда чи соціального об'єкта з одного шару в інший. У залежності від напрямку самого переміщення можна говорити про два типи вертикальної мобільності: висхідний і спадний (тобто про соціальний підйом і соціальний спуск). Кожний з них може протікати в індивідуальній і колективній формах. Вертикальну циркуляцію суспільства Сорокін розглядає в трьох аспектах, а саме:

- внутрішньо-професійне чи міжпрофесійне переміщення;
- політична мобільність;
- просування по "економічним" сходам"

що відповідає основним формам соціальної стратифікації.

Говорячи про фактори, які впливають на вертикальну циркуляцію індивідів, Сорокін у якості найбільш константних виділяє наступні фактори:

- демографічні зміни;
- розходження поколінь;
- динаміку антропосоціального оточення.

Аналіз вертикальної циркуляції Сорокін проводить не тільки з погляду вивчення інтенсивності переміщень, що протікають, але і з погляду загальності цих процесів. Автор розглядає загальність переміщень, виходячи з числа індивідів, які змінили свої соціальні позиції у вертикальному напрямку за визначений період часу. Абсолютне число таких індивідів дає абсолютну загальність вертикальної мобільності серед даного населення, а відношення цих індивідів до всього даного населення представляє відносну загальність вертикальної мобільності. Сорокін відзначає, що інтенсивність і загальність вертикальної мобільності міняються від суспільства до суспільства. Розходження в цих характеристиках приводять до розходжень у внутрішній структурі стратифікованого суспільства. Інтенсивність і загальність міняються не тільки в соціальних групах, але і флюктують у часі.

Отже, міркує Сорокін, можливе існування стратифікованого суспільства, у якому вертикальна циркуляція відсутня і соціальні страти закриті. Такий тип суспільства Сорокін назвав абсолютно закритим чи немобільним, відзначаючи лише теоретичне існування закритого суспільства, оскільки в історії такого суспільства не було.

Інші суспільства, так звані відкритого типу чи мобільні, де немає непроникних "перепон" між стратами і можливий перехід з однієї в іншу є в історії в достатній кількості.

Вони розрізняються лише за мірою їхньої відкритості, що у свою чергу залежить від можливостей інфільтрації, "просівання" індивідів, дозволяючи підніматися одним і притримувати інших.

Механізми соціального добору і розподілу в мобільних суспільствах збігаються з традиційними каналами соціальної вертикальної мобільності. До їхнього числа відносяться:

Канали вертикальне мобільності	<ul style="list-style-type: none"> • сім'я; • школа; • церква; • армія; • усілякі професійні, економічні, політичні організації й об'єднання
---	---

Говорячи про "канали" вертикальної соціальної мобільності, Сорокін відзначає, що вони не тільки виступають посередниками, які допомагають розміщувати індивідів відповідно з їх гідністю, але й виконують "функції соціального добору, розподілу членів суспільства". Незалежно від форми цих інститутів, вони є життєвою частиною соціального організму і несуть відповідальність за людей, що піднімаються й опускаються, розподіляючи по страхах, створюють перешкоди для проходження через "сито", чи допомагають успішному "просіюванню". Деякі індивіди за допомогою цих інститутів затримуються й осідають у тих страхах, де вони не можуть успішно руйнувати суспільство".

Цікавим аспектом теорії соціальної мобільності, правда не розробленим до кінця, є вивчення впливу мобільності на процес формування групової свідомості. Сорокін правий говорячи, що стійкий соціальний статус індивіда, закріплення його усередині визначеної страти, спричиняє закріплення у свідомості відповідних його страті норм, цінностей і значень. І навпаки, якщо індивід переходить з однієї професії в іншу і його економічне становище постійно міняється, то, відповідно, "норми — закони" і цінності будь-якої визначеної соціальної групи у свідомості такого індивіда не закріплюються, вони легко міняються в залежності від оточення.

На закінчення Сорокін розглядає позитивні і негативні результати мобільності. Позитивними моментами мобільності він вважає прискорення соціального прогресу суспільства, полегшення його економічного процвітання. Можливість нормального переходу індивіда в будь-яку страту позитивно впливає на стабільність у суспільстві, знімає в ньому психологічну напруженість. До негативних ефектів мобільності Сорокін відносить відсутність гнучкості в соціальному доборі і розподілі.

§ 7.2 Вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку

Подальше вивчення процесів соціальної мобільності в суспільстві Сорокін продовжує в теорії соціокультурної динаміки.

Особливу увагу при вивченні соціокультурних змін, Сорокін відводить логіко-значеннєвому і каузально-функціональному методам дослідження, що тісно взаємопов'язані.

Використання каузально-функціонального методу, на думку Сорокіна, служить одним із способів упорядкування хаосу всесвіту і подібного йому світу культури. Перебування формул уніфікування дає можливість звести

хаос до серії збагнених систем. Вивчаючи відносини між найпростішими і, як наслідок, загальними елементами, осягаючи природу їхньої уніфікації, каузальний метод пропонує формули однаковості, які загальні у своєму застосуванні. Такі загальні елементи просочують усі комплекси і роблять їх каузально пов'язаними.

Каузальна інтеграція, будучи зовнішньою й у більшій мірі такою, яка мається на увазі (чи виведеної шляхом висновку), на думку Сорокіна, існує в неорганічних, органічних і надорганічних утвореннях. Більш того, дослідження кожного типу культурної інтеграції, вивчення просторових і механічних скупчень без каузально-функціонального узагальнення, не може привести ні до якого іншого результату, крім як до складання простого описового каталогу різних частин. Тільки відсутністю каузальної єдності Сорокін пояснює те, що більшість етнографічних, антропологічних робіт про примітивних людей є описом, схожим на каталог релігійних, етнічних, сімейних, географічних та інших фрагментів, які висвітлюють окремі аспекти таких культур.

Логіко-значеннєвий метод служить способом упорядкування хаосу соціокультурного простору. З його допомогою визначається тотожність змісту чи ідентичність центральної ідеї, яка пов'язує разом різні соціокультурні явища. Використання принципів уніфікації в логіко-значеннєвому методі неможливе, оскільки культурні явища (література, живопис, музика, наука і т. д.) не розкладаються на окремі елементи — "культурні атоми". Загальним знаменником цього методу пізнання Сорокін бачить у тотожності основного змісту, ідеї і ментального ухилу, який пронизує всі логічно пов'язані фрагменти.

Розбіжності в зазначених методах дуже істотні. Так, логіко-значеннєвий зв'язок теоретично помітний навіть тоді, коли пов'язані фрагменти зустрічаються в різні періоди історії, у різних місцях, можливо навіть один раз.

Головною особливістю логіко-значеннєвої інтеграції є те, що вона може існувати тільки там, де є зміст і розум. Таку єдність варто шукати в сфері людської культури, що торкає людську думку й уяву. Поза цією сферою логіко-значеннєва інтеграція не існує, як не існує вона поза біосоціальними шарами соціокультурного феномена.

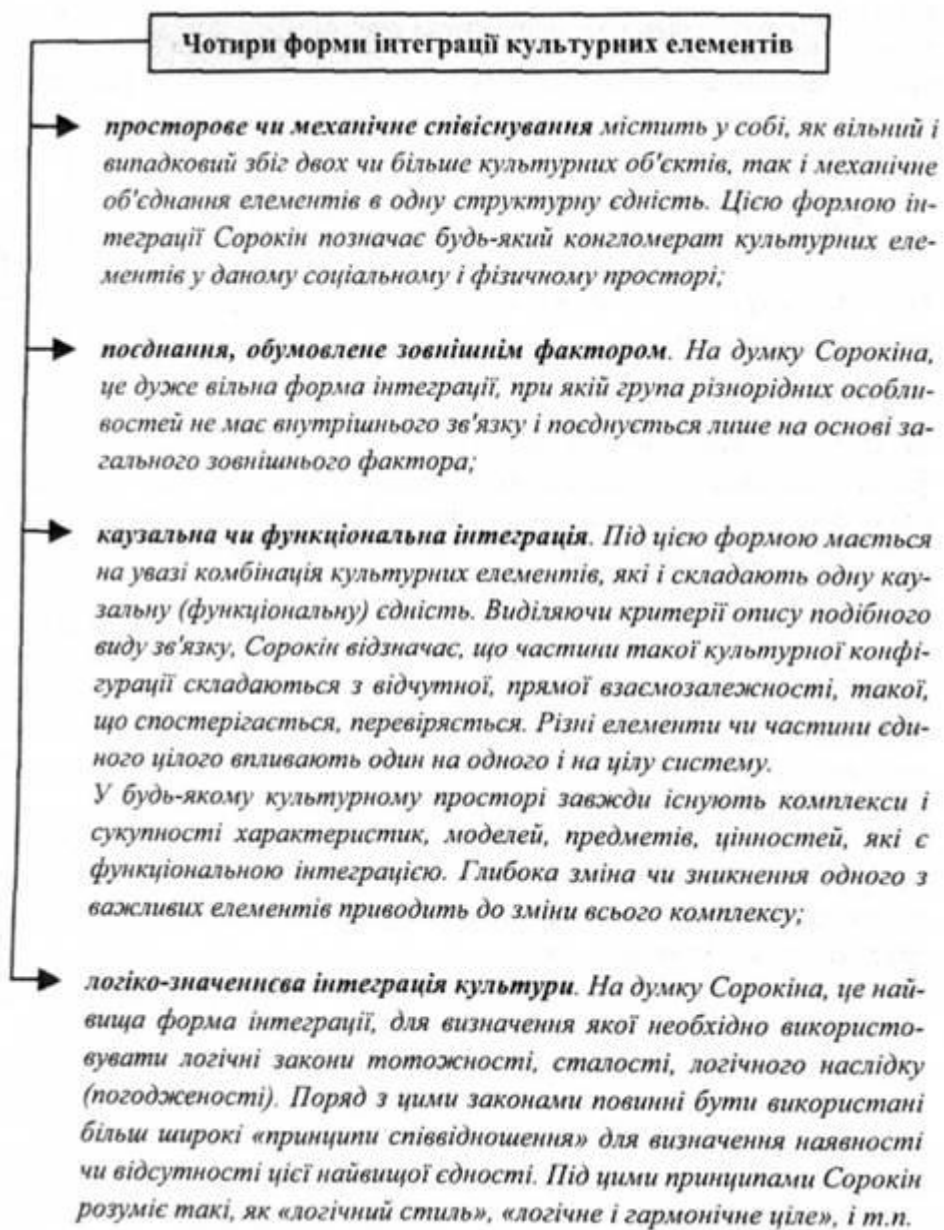
Сорокін відзначає, що саме рівень логіко-значеннєвої єдності додає культурі соціокультурну і логіко-значиму індивідуальність, специфічний стиль, свій вигляд, індивідуальні особливості.

Кожний з виділених Сорокін методів повинний застосовуватися окремо й у відповідних областях. Так як логіко-значеннєвий метод застосовується до всіх культур на їхніх вищих рівнях, він повинний доповнювати каузально-функціональний метод скрізь, де присутній високий рівень культурної інтеграції.

З метою пояснення процесів соціокультурного феномена, Сорокін вводить кілька основних понять, якими він оперує. Одним з них є

"соціокультурна система", в основі якої лежить гранично широке, загальне розуміння культури.

Під людською культурою Сорокін розуміє абсолютно все, що було створене чи модифіковане свідомою чи несвідомою діяльністю двох чи більше індивідів при взаємодії один з одним, при взаємозумовленості їхньої поведінки.

Численні елементи культури рідко існують окремо, незалежно один від одного. Як правило, вони вступають у різні взаємини, утворюючи кілька основних комбінацій.

Сорокін вважає, що не існує абсолютно дезінтегрованих чи інтегрованих культурних систем. Усі відомі зараз комбінації посідають своє місце в шкалі (більш низьке, середнє, більш високе) і можуть бути теоретично ранжировані, починаючи з простих просторових скупчень, і закінчуючи логічно інтегрованими.

Природа змін, які зазнають усі форми інтеграції, також різна. Так, наприклад, у просторових скупченнях зміни означають головним чином

механічне додавання, вилучення елементів, або їхню реорганізацію під впливом зовнішніх сил. І, навпаки, в уніфікованих культурних системах зміни означають трансформацію цілої системи чи її більшої частини, підготовлену їхньою власною природою.

На відміну від перших двох форм культурної інтеграції, будь-яка функціональна чи логічна система, яка виступає як єдність, має визначений рівень автономії, спадкоємну саморегуляцію та імунітет до зовнішніх умов.

Соціоемпіричні дослідження основних культурних елементів, насамперед значень, норм, цінностей, аналіз рівня їхньої інтеграції дозволяють Сорокіну виділити дуже тривалі періоди історії, протягом яких виявляються відносно близькі культурні зразки, що включають у себе усі форми інтеграції. Виходячи з цього, Сорокін виділяє моделі "інтегральних культурних надсистем", в основі яких лежить об'єднуючий їхній "стиль" чи світоглядний метод створення визначених цінностей. Кожна культурна надсистема (суперсистема) формується під впливом "двоїстої" природи людини: істоти мислячої та істоти чуттєвої. Якщо переважає почуттєва сторона людської природи, то відповідно детермінується почуттєвий зразок культурних цінностей, і ми маємо "почуттєву" культурну надсистему. Якщо основний акцент зроблений на розум, то перед нами "умоглядна" чи "ідеаціональна" суперсистема. За умови балансу почуттєвих, інтуїтивних і раціональних стимулів формується так звана "ідеальна" культурна надсистема.

Кожна з культурних надсистем володіє властивою їй ментальністю, власною системою істини і знання, власною філософією і світоглядом, своєю релігією.

У конкретний історичний період лідирує то одна, то інша суперсистема. "Чуттєва" і "ідеаціональна" культурні суперсистеми можуть існувати, будучи більш стійкими досить довго, тоді як "ідеальна", що намагається синтезувати дві попередні, у силу недосконалості цього синтезу, протікає за короткий історичний період (100-200 років).

Таким чином, загальна культура окремо взятої особистості, конкретного суспільства не є ні нескладним лабіринтом, ні зробленою і цільною системою. Доки велика частина загальної культури чи суспільства індивідуума об'єднана в одну чи кілька великих суперсистем, доти ця загальна культура є раціональною, логічною і послідовною, і, отже, її носії — суспільство чи особистість — також є доцільними і послідовними. Якщо їхня загальна культура має масу систем чи окремих культурних цінностей, вони є ірраціональними, алогічними, непослідовними істотами, що мають відповідний менталітет. Це означає, що всі ті, хто стверджує, що людина і суспільство досконалі раціональні і логічні, також, як і ті, хто заявляє, що людина і суспільство є цілком ірраціональними й алогічними — однаково неправі. І людина, і суспільство є в деякій мірі зосередженням протиріч, у яких співіснують у будь-який момент: раціональне і логічне з ірраціональним і алогічним; суперсистеми з непослідовним скупченням; погодженість із

протиріччями; інтеграція з дезінтеграцією; синтез з акумуляцією роз'єднаних і хаотичних цінностей.

Таким чином, Сорокін, який почав свій "інтегральний" синтез макросоціології з аналізу первинної одиниці — інтегральної цивілізації — доводить його до з'ясування генезису, еволюції, розпаду і кризи переважної культурної суперсистеми. У зміні однієї суперсистеми іншою і складається сутність соціокультурних змін. В основі такої соціокультурної динаміки лежать діалектичні принципи, визначені Сорокіним, як принципи "обмеження" та "іманентної зміни".

У вивчення соціокультурного феномена Сорокін включає не тільки дослідження культурної, але і соціальної динаміки. Такий розподіл в автора носить "чисто технічний" характер і зроблений винятково з метою зручності аналізу. Сорокін постійно підкреслює, що відмінності між категоріями "культурний" і "соціальний" дуже умовні і відносні.

Так, як і при розгляді культурного феномена, Сорокін починає аналіз соціального простору з вичленювання найпростішого елемента, з якого складається будь-яка соціальна система, група чи організація, що складає їхню "тканину", їхню "структуру". Такими елементами, на погляд автора, виступають так звані "соціальні явища" (інтеріндивідуальні та інтергрупові взаємини).

Природа всіх соціальних взаємин має два аспекти:

- психологічний
- логіко-значеннєвий.

Тому будь-які соціальні взаємовідносини можуть бути розглянуті з цих двох точок зору. Сорокін починає своє дослідження з аналізу найбільш загальних і фундаментальних форм соціальних взаємин.

Однією з таких загальних форм соціальної взаємодії виступає соціальна група, яка відрізняється від простого номінального конгломерату тим; що її члени знаходяться в процесі взаємодії, у тому розумінні, що поведінка і психологічний статус індивіда у відчутній мірі обумовлені діяльністю чи навіть простим існуванням інших членів. Без такої взаємозалежності не існує реальної соціальної групи, — підкреслює Сорокін. У протилежному випадку це просто "статистична", номінальна чи фіктивна група людей.

Основною базою реальних соціальних єдностей виступають якісно-відмінні модальності, що приводять, у свою чергу, до різних форм інтеракцій соціальних груп і соціальних систем. Найбільш важливими модальностями, виділеними Сорокіним, є:

- 1) одно- чи двостороння інтеракція,
- 2) екстенсивність та інтенсивність,
- 3) тривалість,
- 4) спрямованість і організація.

Взаємозалежність сторін у процесі взаємодії може бути або рівною, або одна сторона може сильніше впливати на іншу. Отже, ми можемо говорити про двобічну й однобічну обумовленість.

Якщо інтеракція покриває всі сфери людської життєдіяльності, то це не що інше, як тотальна інтеракція. Вона також може охоплювати половину, чверть частини життєдіяльності людини чи тільки якусь одну, специфічну форму діяльності.

Розглядаючи різні модальності, Сорокін визначив "екстенсивність" як співвідношення активності і психологічного досвіду індивіда, залученого у взаємодію з загальною сумою діяльності і психологічного досвіду, що складають весь життєвий процес людини.

У рамках одного "сектора" інтеракції Сорокін подає шкалу інтенсивності залежності життєдіяльності від взаємин. Вона може коливатися від максимальної до мінімальної величини.

Поєднуючи теоретично екстенсивність та інтенсивність інтеракції, Сорокін на емпіричному матеріалі доводить, що чим більше екстенсивні або інтенсивні сектори інтеракції, тим більше пов'язані і залежні життя, поведінка, психологія взаємодіючих сторін.

Наступною модальністю, виділеною Сорокіним, є тривалість і безперервність інтеракції. Кожна людина знає, що деякі взаємодії тривають лише кілька миттєвостей і відразу закінчуються. Інші продовжуються довгі роки, іноді все життя. Початком будь-якої інтеракції Сорокін вважає початок впливу однієї сторони на поведінку і психологію іншої. Інтеракція продовжується доти, поки цей вплив існує, при цьому неважливо зустрічаються індивіди чи ні. Тільки коли сама пам'ять чи думка про існування однієї сторони перестає впливати в значній мірі на психологію чи поведінку іншої, тільки тоді процес можна вважати закінченим. Безперервність самого процесу інтеракції залежить від фізичних, біологічних, психологічних та інших умов. Однак найбільший вплив на неї роблять умови соціальні.

Що стосується такої модальності, як напрямок процесу взаємин, то Сорокін вважає, що воно може бути:

- солідарним,
- антагоністичним,
- змішаним.

При солідарній інтеракції прагнення і зусилля сторін збігаються. Якщо бажання і зусилля сторін знаходяться в конфлікті, то це антагоністична форма інтеракції, якщо ж вони збігаються тільки почасти — це змішаний тип напрямку взаємодії. У соціальній реальності чисті типи "солідарності" і "антагонізму" зустрічаються надзвичайно рідко, тому що навіть кращі друзі не в усьому погоджуються, а найлютіші вороги можуть мати одну точку зору з декількох моментів.

Оскільки інтеракції розрізняються по інтенсивності й екстенсивності, по тривалості і спрямованості, то взаємовпливи можуть бути всеосяжними чи лімітованими рамками специфічного "сектора".

Остання модальність, розглянута Сорокіним, стосується організованих і неорганізованих взаємодій. Інтеракція організована, коли відносини сторін, їхні дії і функції кристалізувалися у визначені схеми і мають своєю підставою визначену, сформовану систему цінностей. Неорганізована інтеракція — коли відносини і цінності знаходяться в аморфному стані. В організованій системі соціальних взаємин існує чітка схема розподілу прав, обов'язків, функцій і соціальної позиції для кожного індивіда. Соціальний статус кожного члена чітко окреслений. Отже, така інтеракційна група має сформовану систему цінностей, поділених на три групи: законні, рекомендаційні і заборонні. Логічним продовженням розвитку організованої інтеракції є її подальша соціальна диференціація і стратифікація.

Неорганізована система інтеракції не має вищевказаних характеристик. Вона аморфна у всіх відносинах, звідси права, обов'язки, функції, соціальні позиції не визначені. Форми поведінки і взаємовідносин, а також структура соціальних диференціацій і стратифікації — відносні.

Сорокін, комбінуючи різні модальності, виділяє такі типи інтеракцій соціальних систем, як: організовано-антагоністична система інтеракції, заснована на примусі. Прикладом може служити тюремна система. Протилежною виступає організовано-солідарна система інтеракції, заснована на добровільному членстві. Міцна сім'я, релігійні, політичні, економічні й інші організації належать до цього типу. Однак найбільш розповсюдженою є організовано-змішана (солідарно-антагоністична) система інтеракції.

Аналогічні типи інтеракції, автор виділив і для неорганізованих груп:

- неорганізовано-антагоністичний;
- неорганізовано-солідарний;
- неорганізовано-змішаний.

Розглядаючи довгостроково існуючі організовані групи, Сорокін описав чотири типи соціальних взаємовідносин, властивих їм.

1. Сімейний тип. Така форма інтеракції всеосяжна, тотальна, всеохоплююча по екстенсивності; високоінтенсивна; солідарна по напрямку і тривала. Конкретним прикладом можуть служити стосунки між люблячою матір'ю і дитиною; між взаємовідданими членами сім'ї; між справжніми друзями.

2. Договірний тип має таку особливість, як обмеженість часу дії, залучених у взаємодію сторін. Такий тип взаємодії ніколи не охоплює все життя і навіть велику її частину. Сторони взаємодіють одна з одною тільки в рамках маленького сектора їхнього життєвого кола. Інтенсивність взаємодії може бути високою і низькою, залежно від природи "договірного сектора" діяльності, але цей сектор завжди лімітований. У межах договірного сектора відносини солідарні, однак така солідарність егоїстична і спрямована на одержання взаємної вигоди, задоволення чи навіть на одержання "як можна більшого за менше".

3. Примусовий тип інтеракції, відрізняється від інших своїм антагонізмом. Цей тип взаємодій може займати все життя чи тільки

маленький сектор, причому примус може приймати різні форми: як кількісні, так і якісні, починаючи з фізичного примуса (нанесення фізичних травм і т. п.) і закінчуючи складними проявами психологічного примуса. Такі взаємини не дають ніякої волі "примушеній" стороні, тоді як сторона, що примушує, володіє нею в достатній мірі.

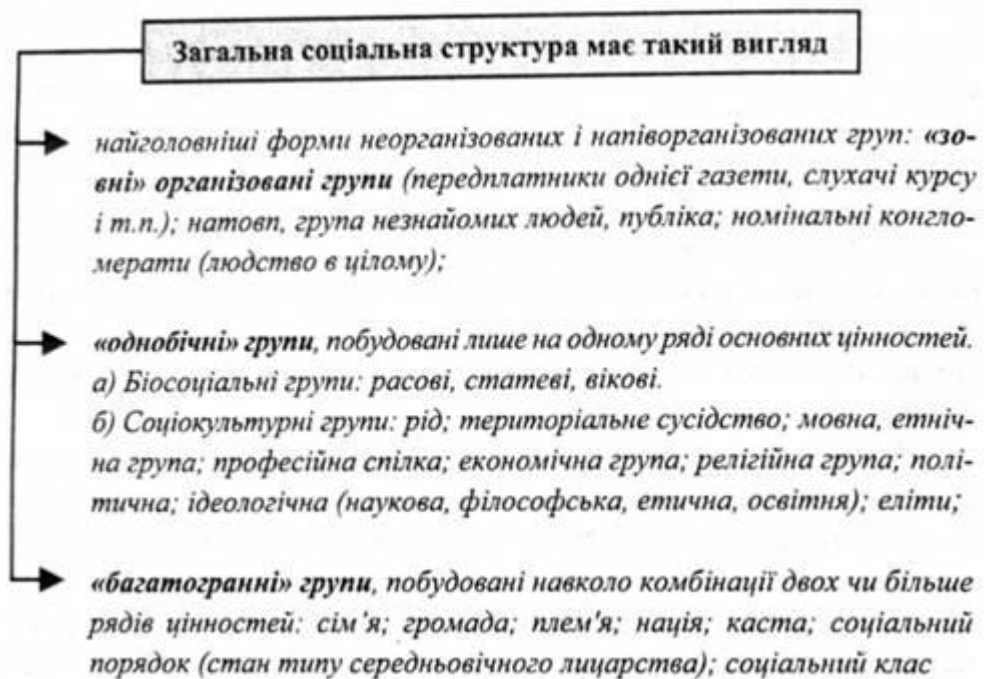
4. Змішані типи соціальних взаємодії. На думку Сорокіна, саме чотири вищевикладених типи охоплюють майже всі чисті форми соціальної взаємодії. Взаємини практично у всіх соціальних групах є різними варіаціями цих форм: вони частково сімейні, договірні, примусові.

Головною особливістю суспільного рівня життя, за Сорокіним, виступає наявність специфічного "нематеріального" символічного компонента у вигляді "значень — норм — цінностей", що втілює в собі природу соціальної реальності. Наполягаючи на специфіці соціокультурного, він думає, що цінності, ідеї, уявлення та інші елементи суспільної свідомості є єдино важливою детермінантою громадського життя. Тому соціокультурна взаємодія складається з наступних взаємозалежних елементів:

- сукупності нематеріальних значень,
- норм,
- цінностей,
- стандартів, не виражених у матеріальних носіях, але таких, що містяться у свідомості індивіда та групи,
- сукупності матеріалізованих цінностей громадського життя,
- сукупності взаємодіючих індивідів і груп.

Саме ціннісним підходом Сорокін намагається пояснити закони соціальної статистики і динаміки, тотожності і різнорідності, конкретності й опосередкованості соціальних відносин у рамках суспільного цілого.

Усі ці системи чи групи існують, відрізняючись різними властивостями і характеристиками.

Таким чином, послідовно розвиваючи принципи іманентної зміни і лімітування, Сорокін приходить до такого висновку, що найбільш загальною моделлю соціокультурної зміни є безупинні мінливі рекурентні процеси. Звідси випливає, що ідентичні рекурентні і вічні лінійні соціокультурні процеси неможливі. Лінійний напрямок, обмежений у часі, існує майже у всіх соціокультурних процесах. У деяких він триває тільки декілька моментів чи годин, днів чи місяців; в інших — багато декад і навіть віків, але у всіх він лімітований в часі. Соціокультурні процеси з необмеженою можливістю змін своїх основних рис також є неможливими — фактично і логічно. Всі такі системи і процеси лімітовані у ймовірностях цих основних форм, тобто "історія завжди стара й повторює себе". Що стосується можливостей варіацій "випадкових" рис системи, діапазон можливостей тут широкий, теоретично майже необмежений.

Відповідно, безперервні зміни системи в цих рисах може тривати, доки існує система. Практично всі соціокультурні системи мають обмежені можливості зміни своїх основних форм. Всі системи, які продовжують існувати після того, як всі їх можливі форми вичерпались, приречені мати рекурентні ритми. Звідси випливає неминучість повторності ходу розвитку таких систем.

Теорії соціальної мобільності та соціокультурної динаміки стали основою створення інтегральної концепції, розробку якої Сорокін продовжував до кінця свого життя. У цій концепції він поєднав різні підходи, які використовуються в філософії, історії, психології, культурології та інших галузях знань, підпорядкувавши їх вивченню людської діяльності в цілому.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Теорія соціальної мобільності.
2. Соціокультурна динаміка.

3. Якісно-відмінні модальності.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціологія П. Сорокіна.
2. Суспільство і соціальна мобільність.
3. Вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку.

Додаткова література з теми

1. Голосенко И. А. Питирим, Сорокин: судьба и труды. — Сыктывкар; Коми кн. изд., 1991.
2. Голосенко И. А. Социология Питирима Сорокина: Русский период деятельности. — Самара: Социол. центр "Социо", 1992.
3. Медушевский А. Н. Формирование социологической концепции П. Сорокина. //СОЦИС. —1991. — Л& 12.
4. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия. — М: Наука, 1994.
5. Согомонов А. Ю. Забытая рукопись Питирима Сорокина. //СОЦИС. — 1988.—№4.
6. Сорокин П. А. Социология как наука (Человек, цивилизация, общество). — М, 1992.

Тема 8. ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Ключові поняття та терміни

- генетична соціологія
- протосоціологія
- еволюціонізм
- антропологія
- еволюція
- історична соціологія
- теорія зв'язків
- теорія статусу і ролей
- громадянське суспільство

§ 8.1 Витоки соціально-політичних вчень в Україні

Витоки соціального пізнання в Україні сягають у княжу добу (ГХ-ХІІІ ст.) і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності. Цінними джерелами протосоціологічних ідей є перші літературні твори: "слова", "повчання", "патерики", "життя святих", які склалися для поширення християнства і водночас містили відомості про соціальні відносини, побут та культуру того часу і опосередковано відбивали настрої різни верств.

Важливим джерелом протосоціологічної думки був твір дрібного шляхтича з Волині Христофора Філарета (псевдонім) "Апокаліпсис" (1597 р.), в якому у релігійній формі відстоюється ідея рівності людей незалежно від місця і становища у житті, дотримання монархом прав і свобод народу, суспільного договору і природних прав.

Виняткове місце у розвитку соціальної думки в Україні кінця XVI - початку XVII ст. займає мислитель І. Вишенський — виходець з містечка Судова Вишня, біля Львова. Життя українського народу і боротьба в жорстоких умовах національного, соціального та релігійного переслідування стали в його писаннях центральними темами.

Значний інтерес для протосоціології становлять соціально-політичні концепції Києво-Могилянської академії — першого вищого навчального закладу на східних землях України. Засновником академії був визначний церковний і культурний діяч київський митрополит Петро Могила (1596 - 1648 рр.). Разом з іншими діячами академії — С. Яворським, Ю. Кониським, П. Величковським та Ф. Прокоповичем — він розвивав погляди на співвідносний церкви і держави, світської та церковної влади.

Важливий вплив на становлення української суспільної думки, протосоціологічних ідей XVIII ст. має теоретична спадщина великого мислителя Г. Сковороди (1722 - 1794 рр.). Провідник демократичних ідей, великий гуманіст-просвітитель, він у своїх творах висунув основні проблеми філософського, історико-соціологічного та етичного характеру. Основне місце в його творчості займають філософсько-соціологічні твори.

Певний внесок у розвиток пізнання, людини, суспільства, гуманітарної освіти, науки та культури зробили представники Кирило-Мефодіївського Братства, створеного наприкінці 1845 — початку 1846 рр. До братства належали М. Костомаров, М. Гулак, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркович та інші. Висловом основних ідей братчиків був твір М. Костомарова "Книги би ті я (буття) українського народу", в якому подано картину світової історії, історії України та її поневолення. Закінчується вона романтичною картиною "відродження, або повстання України з мертвих".

У суспільно-політичних поемах члена Братства Т. Шевченка чітко виражена ідея українського державництва, самостійності, соборності, проголошується заклик до відновлення козацької традиції, українського демократизму, віра у воскресіння України та в зміну суспільного ладу. Шевченко вважав за необхідне встановлення демократичної республіки, взірць якої він бачив у республіканському устрої США. Творчості Шевченка притаманні гуманізм, людяність, християнська терпимість. Гуманізм Шевченка — це не гуманізм зовнішнього спостерігача. Автор сам є його безпосереднім об'єктом і суб'єктом. Цей гуманізм виходить із внутрішніх джерел народної моралі та ідеалів. Ідеєю народного права Шевченко обґрунтував висновок, що закон, який дозволяє бранця продати, купити, зробити рабом і утримувати свавільно, не заснований на жодному праві і є антилюдяним. Діяльність і творчість Шевченка істотно вплинули на розвиток суспільно-політичної та соціальної думки в Україні. Соціально-політичні погляди Шевченка знайшли своє найбільше віддзеркалення в поемах "Гайдамаки" (1841 р.), "Гамалія" (1842 р.), "Сон" (1844 р.), "Кавказ" (1845 р.) та інших.

Початком самостійних соціологічних праць слід вважати дослідження женецького гуртка українських учених у 80-х роках XIX ст., які друкувалися

в часописі "Громада" (Женева) і в окремих виданнях. У цей час у всій тодішній соціології домінуючим методологічним напрямом був позитивізм, під впливом якого соціологічна теорія натуралізується, набуваючи форм еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо. Саме під впливом наведених напрямів і течій перебували учені, які започаткували соціологічні студії в Україні. Характерною ознакою їх діяльності була активна пропаганда положень, уже вироблених західною соціологічною думкою. Учені того часу не стільки турбувалися про продукування нових ідей, скільки про засвоєння уже вироблених. Певною мірою така позиція є зрозумілою, якщо взяти до уваги, що соціологія була наукою новою і до того ж запозиченою. Її дійсно необхідно було освоювати. Цим, напевне, і пояснюється некритичне ставлення учених до положень, висунутих попередниками, багато з яких приймалися за аксіоми.

Відомий український економіст, соціолог, публіцист С. А. Подолинський (1850 - 1891 рр.) соціологію розглядає як науку про людське суспільство. У своїй науковій творчості поєднував марксистські і соціал-дарвіністські погляди. Коло соціологічних інтересів зводиться до наступної проблематики:

- виробнича діяльність людей,
- господарські відносини,
- соціальна стратифікація,
- соціальна мобільність,
- взаємозалежність національності;
- становища індивіда в суспільстві;
- закон боротьби за існування;
- закон зростання солідарності людей.

Важливою є думка про те, що одним з вимірів соціальної стратифікації і умов соціальної мобільності є приналежність до певної національності. При аналізі бідності виступив проти мальтузіанства, стверджуючи, що людство не подвоюється через кожні п'ятдесят років, а існуюча бідність не є наслідком збільшення населення на землі.

Подолинський висуває ідею, що поряд з боротьбою за існування діє і закон зростання солідарності людей. Обґрунтовує тезу, що в громаді, збудованій на основі солідарності, дарвіністський закон виявлятиме себе в тому напрямку, що висуватиме на перші позиції в науці, мистецтві, в сфері морального вдосконалення найбільш розвинутих осіб.

С. Подолинському належить також праця "Ремесла і хвабрики на Україні", яка була надрукована у Женеві 1880 р. У ввій вчений аналізує соціальне становище (умови праці, життя, заробіток) різних груп робітників України, їх відносини з працедавцями тощо. Причини соціальної диференціації С. Подолинський вбачав насамперед у привласненні панівним класом додаткової вартості.

Коло соціологічних зацікавлень громадсько-політичного діяча, вченого і публіциста М. П. Драгоманова (1841 - 1895 рр.) — соціальні зміни, співвідношення соціології, питання національності, проблеми прогресу.

Прихильник теорій О. Конта, Г. Спенсера, П. Ж. Прудона. Соціологію розглядав як науку про суспільство. В поглядах на суспільство дотримувався в цілому еволюційної теорії. Важливу роль у розумінні сутності соціальних змін відіграє природнича наука. У питанні про співвідношення різних боків еволюційного прогресу дотримувався погляду, що такі сфери суспільного життя, як економіка і соціальні відносини підлягають органічній еволюції, а зміни в державній і політичній сферах еволюціонують залежно від двох перших. Надаючи великого значення соціологічному підходу до історії, Драгоманов підкреслював, що в такому випадку історія буде не описовою наукою, а розкриватиме закони минулої діяльності людей, тобто даватиме точні знання, як і природничі науки. Розглядаючи нації, Драгоманов приписує кожній ряд певних ознак (мова, будова тіла, одяг, звичаї). Говорячи про прогрес, розглядає його як якісну характеристику розвитку суспільства; першопричина прогресу — в об'єктивному русі історії, а шляхи прогресу можуть набувати мирних і немирних форм. Твори Драгоманова: "Чудацькі думки про українську національну справу" (1916 р.), "Що таке українофільство?" (1916 р.).

На формування соціологічних поглядів українського етнографа, антрополога, політичного діяча Ф. К. Вовка (1847 - 1918 рр.) — мали вплив ідеї О. Конта і Г. Спенсера. Соціологію розглядав як науку про суспільне життя, яка разом із спеціальною та передісторичною антропологією, етнологією, етнографією є складовою однієї науки — антропології; хронологічно виникненню соціології передують геологія, палеонтологія і біологія. Вовк приділяв увагу питанням еволюції. На його думку, закони розвитку біології переносяться на суспільство і дають підстави зробити висновок, що всі суспільні явища і форми виникли не внаслідок впливу на них зовнішніх сил, а є результатом повільного ступеневого розвитку зародків фізичної природи людини. Цілковита однаковість фізичної природи людини зумовлює одноманітність соціальних явищ, а різні умови довкілля зумовлюють їхню різноманітність. Досліджував розвиток етнічних спільнот і таких соціальних інститутів як наука, релігія і сім'я. Основна праця: "Студії з української етнографії та етнології".

Вагомим є внесок у розвиток вітчизняної соціологічної думки українського економіста і соціолога, громадського діяча, професора Київського університету М.І. Зібера (1844 – 1888 рр.), який певний час перебував в еміграції у Швейцарії. Соціологічні інтереси Зібера зосереджені навколо проблем суспільства, суспільного розвитку, народонаселення, історичної соціології. Стверджував, що еволюційний порядок суспільних відносин зумовлюється поступом економічних відносин, а всі політичні, юридичні і духовні явища в суспільстві є надбудовою над економічними відносинами. Зібер говорив про ступеневий розвиток суспільства, здійснив порівняльний аналіз общинного і капіталістичного суспільства. Досліджуючи первісне суспільство, Зібер виділив характерні риси общинної організації первісних народів, які вступають у різку суперечність з сучасною йому європейською цивілізацією: випадковий і непостійний характер праці та

споживання; відсутність шляхів сполучення між різними племенами. В таких умовах особа фактично позбавлена свободи.

А сучасна цивілізація створює умови для розвитку свободи особистості. В питанні про тенденцію зростання народонаселення Зібер критикує погляди Т. Мальтуса та Дж. Мілля. Основна праця Зібера "Вибрані економічні твори".

Одним з найяскравіших українських дослідників у галузі соціології був М. М. Ковалевський (1851-1916 рр.). Вже 17-річним юнаком він познайомився з "Курсом позитивної філософії" О. Конта. Майже 25 років Ковалевський займався науковою діяльністю за кордоном. Він мав можливість оцінювати погляди сучасних йому соціологів не тільки за їх творами. Більшість з них він знав особисто — Спенсера, Льюїса, У ордо де Грефа, Тарда, Дюркгейма, Мена, Маркса та інших. Він був членом Міжнародного соціологічного товариства, певний час навіть головою, безпосереднім учасником його конгресів, членом ряду соціологічних інститутів і автором їх видань. З цього приводу іноді М. Ковалевського не вважають представником української соціології. То наголошують на його європеїзмі, то видають за представника російської соціологічної думки. Але Ковалевський є типовим представником широкої течії історичної і соціологічної думки України, яка відображала інтереси українського лібералізму 80-90-х років. Соціологічні студії Ковалевського найменше є "російськими". Як зазначав Н. С. Тімашев у книзі "Вступ в історію соціології" (Лондон, 1947 р.), Ковалевський повністю порвав з російською традицією і створив свою соціологічну систему, засновану не на політичному розгляді, а на всебічному вивченні соціальних, політичних, юридичних та економічних систем.

Значний внесок М. Ковалевського у розвиток історико-порівняльного методу в соціології, який він розглядав як могутню зброю боротьби проти суб'єктивізму. Саму ж історію він вивчав із соціологічної точки зору. Істориком Ковалевський став з метою кращого опанування соціологією, органічно поєднував у собі історика, з одного боку, і соціолога — з іншого. Наявність такого поєднання в його працях дозволяє сказати, що в історії він соціолог, а в соціології — історик. Соціологічна проблематика — центральна в його творах.

<p>Соціологічні погляди М. Ковалевського</p>	<ul style="list-style-type: none"> • був прихильником теорії факторів, тобто плюралістом; • визнавав обумовленість будь-якого соціального факту багатьма причинами, принципової їх рівнозначності, відсутності серед них провідної і визначальної; • поділяв думку про єдність всіх сторін суспільного організму і підкреслював, наполягав на єдності, універсальності методу; • вважав, що індивід не може бути принесений у
---	--

жертву родині, роду, класу, державі і навіть міжнаціональному союзові, але його діяльність повинна бути водночас координованою з діяльністю інших рівних йому одиниць, і їх спільні зусилля мають бути спрямовані до забезпечення загального блага;

- поділяв ідею процесу, як історичної неминучості.

Природною передумовою цієї ідеї є уява про змінність і закономірності суспільних феноменів. Він вважав, що без прогресу не може бути соціології як науки. Суть соціального прогресу він зводив до солідарності, глибоко вірив у його неминучість;

- історико-порівняльний метод в соціології розглядав як могутню зброю;

- соціологію визначав як вчення про суспільні явища, як науку про організацію й еволюцію суспільства

В останні роки свого життя М. Ковалевський багато працював над складанням курсу соціології як вчення про суспільні явища, який виклав у книзі "Сучасні соціології". Вся його наукова діяльність була пронизана "соціологічним духом". Для нього характерним

було прагнення до синтезу, до широких узагальнень. Він розглядав соціологію, як науку про організацію й еволюцію суспільства, вимагав включити в завдання соціології вивчення не тільки прогресу, а й періодів занепаду, регресу, дисгармонії між окремими сторонами суспільства.

Серед великої плеяди мислителів кінця XIX - початку XX ст., безумовно, провідне місце займає І. Я. Франко (1856 - 1916 рр.), великий демократ, геніальний митець слова, який відіграв величезну роль у розвитку національної та соціальної свідомості українського народу. В ряді праць І. Франко "прагнув проаналізувати генезис творення людської суспільності" і держави, вірив у майбутню справедливість, новий соціальний порядок матеріального і духовного прогресу суспільства.

І. Франко був активним проповідником національної самостійності України. Він вийшов з Української радикальної партії і взяв участь у творенні націонал-демократичної партії, навіть допоміг скласти її програму. Його світогляд опирався на основи гуманізму, раціоналізму і демократизму. І. Франко порвав з федералістичними традиціями Костомарова і Драгоманова і став борцем за повну політичну незалежність України. Відомий із своїх праць про Україну американський дослідник К. Манінг назвав І. Франка "скульптором модерної української нації".

Значний внесок у подальший розвій української соціології зробили такі видатні українські вчені, як М. С. Грушевський, Б. О. Кістяківський, С. С. Дністрянський, М. І. Туган-Барановський та інші.

В такому суспільстві "над народом не буде управи з гори, але сам народ з долу (тобто від громад) управляє сам собою, працює сам на себе, сам образується і сам обороняється".

І. Франко

Соціальний процес у цілому характеризується певним ритмом, тенденціями, формами. Завдання соціології саме в тому і полягає, щоб відкидаючи мінливе, випадкове, вибирати типове, постійне, те, що становить властиву основу соціального ритму.

М. Грушевський

Найпоплідовніше поглибив свої історичні дослідження соціологічними студіями М. С. Грушевський (1866 - 1934 рр.). Він вперше почав застосовувати в українській історіографії історико-соціологічний метод, розроблений на межі XIX і XX ст. європейським позитивізмом. Перебування М. Грушевського в Парижі у 1903 р. на студіях мало переломне значення для його творчості, внаслідок чого він з історика соціально-економічних та суспільних явищ перетворився на історика-соціолога. Основа соціологічних інтересів М. Грушевського — фактори соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології тощо. Критично оцінюючи західні соціологічні теорії (О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та ін.), М. Грушевський обґрунтував неможливість моністичного розуміння історії, а також неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціологічної реальності. У суспільстві можуть діяти лише емпіричні закони, які виключають автоматичність і механічність соціального процесу, оскільки слід рахуватися з психологією, елементами доцільності і моральної регуляції людської спільноти. Крім того, наведені закони діють лише в окремих сферах соціального життя.

Український вчений обґрунтував думку про те, що характерними тенденціями соціального розвитку є диференціація та інтеграція. Чергування цих тенденцій відбувається під впливом комбінування факторів, проте у визначеному соціальному просторі і часі можуть переважати то економічні, то релігійно-психологічні фактори та ін. Отже, М. Грушевський, по суті, відстоював розуміння коливальної динаміки суспільної еволюції, яке є близьким сучасним посткласичним теоріям. У праці "Початки громадянства" (1921 р.), він критикував суперечливі теорії про початкову суспільну еволюцію, застосовуючи для порівняння й українські матеріали.

Галузь соціології — це галузь достовірного в соціальних явищах, а тому її точка зору полягає не у визначенні різних можливостей, а в установленні необхідного.

Б. Кістяківський

Видатним представником групи українських соціологів, які досліджували право, насамперед як суспільне утворення, був Б. О. Кістяківський (1868 - 1920 рр.). У своїх поглядах він еволюціонував від захоплення марксизмом до неокантіанства. Праці його важливі передусім тим, що він перший глибоко вникав у методологічні питання: "Суспільство і особистість" (1899 р.), "Социальная наука и право" (1916 р.), "Право и наука о праве" (1918р.) та ін.

Б. Кістяківський дійшов висновку, що перенесення природничо-наукового мислення в соціологію не дозволяє пізнати особливості

соціального світу, які відрізняють його від світу природи. Реальність, яку має вивчати соціологія, є, крім економічних відносин, свідомості та її уявлень, дії людей, зумовлені соціальною дійсністю та її культурними формами. Звернення до цієї реальності — умова здобуття соціологією статусу самостійної науки, відокремлення її від соціальної філософії.

З цих позицій Кістяківський критикував М. Михайловського, для якого домінуючим критерієм при поясненні соціальних явищ була категорія можливості.

Близько до зазначеної групи українських соціологів стояв і С. С. Дністрянський (1870 - 1935 рр.). У своїх працях "Звичаєве право й соціальні зв'язки" (1902 р.), "Погляд на теорії права та держави" (1925 р.), "Загальна наука права й політики" (1926 р.), "Соціальні форми права" (1927 р.) він висунув теорію зв'язків. Соціальні зв'язки, на його думку, виникають з необхідності задоволення людьми своїх потреб. Історико-соціальні зв'язки розвиваються від найменш простих (родини) до найбільш складних, якими є народ і держава. Соціальними зв'язками є також церква, покоління, суспільні класи і стани тощо. Умова успішного функціонування соціальних зв'язків — наявність форм, які виникають з внутрішнього переконання про взаємну залежність людей в процесі задоволення своїх потреб. Кожний соціальний зв'язок живе своїм особливим життям, має свої особливі цілі і засоби їх досягнення.

Ці твердження дають підставу для висновку, що в соціологічних студіях С. Дністрянського в імпліцитному стані наявні ідеї теорії статусу і ролей. Саме з позиції теорії соціальних зв'язків учений розглядав право як соціальне утворення.

Вагомий внесок у розвиток української соціології зробив видатний учений-економіст, мислитель і патріот М.І. Туган-Барановський (1865 - 1919 рр.), який вважав, що без соціології немає сучасної науки про суспільство. У працях "Основи політичної економії", "Суспільні основи корпорації", "Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію", "Психологічні фактори суспільного розвитку" та інших він обґрунтував роль господарства в соціальному житті. Господарство він визначав як сукупність людських дій, спрямованих на зовнішній світ для створення матеріальної обстановки, необхідної для задоволення людських потреб. Вирішальне значення господарства у суспільному житті ґрунтується не тільки на тому, що люди, як вважав марксизм, перш ніж займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією, повинні їсти, пити і одягатися, а й на тому, що політика, наука тощо мають свою матеріальну основу, яка створюється господарством.

Одна й та ж особа належить до різних соціальних зв'язків виконує в них різні обов'язки і дотримується різних правил.

С. Дністрянський

Отже, підсумовуючи розвиток української соціології у початковий період (протягом другої половини ХІХ ст.), приходимо до висновку, що ряд видатних учених досліджували і публікували свої праці із суспільних наук, що безпосередньо стосувалися проблем соціології. Однак ці праці не були

побудовані на наукових принципах і на методології новітньої соціологічної теорії. Ні один з них не дав повної теорії суспільства та його суті, досліджуючи тільки окремі проблеми суспільного життя. Основного завдання — побудувати суто теоретичну чи конкретно-соціологічну систему — вони перед собою й не ставили. Свою увагу вони зосереджували на засвоєнні суспільною думкою України західних соціологічних теорій і поширенні соціологічних поглядів серед широких верств.

Основний підсумок початкового періоду полягає в тому, що були закладені основи української соціологічної традиції. Виникла гостра потреба вивчати і зрозуміти нові суспільні явища та науково їх пояснити. Після велетенських суспільних і державних катаклізмів та найбільших соціологічних експериментів в історії людства в перших десятиліттях ХХ ст. українська суспільно-політична відродженська думка дійшла переконання: відродження народу, як суспільний процес може бути зрозумілим і поясненим лише соціологічно, і навіть основне питання практичної політики — куди і якими шляхами повинен іти народ — може знайти своє вирішення саме у соціології.

§ 8.2 Розвиток соціології в Україні на сучасному етапі

Розвиток вітчизняної соціології в післяжовтневий період 1917 р. не припинився, хоча й був неоднозначним. Соціологічні студії здійснювалися в умовах повної інтегрованості в радянську соціологічну науку. Водночас українська соціологічна думка зазнавала досить відчутний вплив світової соціології, зокрема, соціологічних шкіл СІНА та Європи, де процес подальшого розвитку соціологічного знання в силу певних історичних умов проходив інтенсивніше.

Слід зазначити, що перші роки більшовицького режиму в Україні збіглися з періодом прискорення інституціоналізації соціології. Деякий час створювалися соціологічні наукові та навчальні заклади, проводилися теоретичні та прикладні дослідження. Наукова і науково-видавнича праця із соціологічних проблем у 20-ті роки майже повністю зосередилась у Всеукраїнській академії наук (далі — ВУАН).

Організації соціологічних студій в установах ВУАН присвятив свою діяльність М. Грушевський, повернувшись в Україну у 1924 р. Найближчими співробітниками та прихильниками його поглядів в галузі соціологічних студій були Й. Гермайзе, П. Клименко, К. Грушевська. Кабінет примітивної культури, очолюваний К. Грушевською, досліджував питання генетичної соціології, з 1926 р. видавав річник "Первісне громадянство та його пережитки на Україні". К. Грушевська опублікувала тут свої праці "Спроба соціологічного пояснення народної казки", "Соціологія старовини" та ін. В цьому ж напрямі працював Ф. Савченко, автор студій "Примітивна культура", а також "Соціологія в концепції нової французької демократії".

Після 1930 р. за умов гоніння на українську науку, поширення політики терору й репресій ослабла зацікавленість соціологічними студіями. Соціологічні установи, яких й так було обмаль в Україні, ліквідовувались, а їхні співпрацівники, уникаючи небезпечної тематики, в основному

популяризували соціологічні знання в дусі догми вчення Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Соціологія, як наука, втрачає свій самостійний статус, заноситься у "чорний список" так званих буржуазних наук, стає поволи служницею пропаганди. Конкретна мікросоціологія та соціометрія не встигли розвинутиися взагалі, бо заборонені були математична статистика, теорії ймовірності і вибірки, структурно-функціонального аналізу для вивчення радянського суспільства.

З 1936 р., з посиленням хвилі репресій, відбувається майже повна ліквідація будь-яких соціологічних досліджень. Такий стан був понад 30 років, незважаючи на тимчасові "потепління" й спроби поживлення соціологічних студій у межах академічних установ. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937—1946 рр.) не видав практично жодної вагомої праці соціологічного характеру. Пізніше наукова тематика із соціальних та національних питань була передана створеному у 1947 р. Інституту філософії АН УРСР. Про науково-дослідну працю у цьому інституті не було відомостей аж до початку 60-х років, коли відділ атеїзму провів соціологічні дослідження на західноукраїнських землях, але вони опубліковані не були. Деякі наслідки проведених праць були надруковані у збірнику "Соціологія на Україні" (К., 1968, ред. Л. В. Сохань). Хоча його оголосили як перший український щорічник соціології, проте наступні щорічники так і не з'явилися. Правда, в 1969 р. Інститут філософії АН УРСР видав перший збірник "Філософії та соціології", в якому соціології був присвячений невеличкий розділ, що містив, зокрема, й статтю автора цього посібника В. М. Пічі.

Соціологію радянського періоду можна вважати однією із найвідсталіших наук як в Україні, так і в цілому колишньому СРСР. До цього призвели такі фактори:

- майже повний контроль партії над плануванням, тематикою та проведенням соціологічних досліджень;
- відсутність самостійного статусу соціології як науки та ототожнення з історичним матеріалізмом у плані вихідних методологічних засад;
- постійний політичний ризик інноваційної соціології;
- протидія соціологічним дослідженням, з одного боку, на ідеологічному ґрунті, а з другого — на патріотичному, коли більш-менш об'єктивні наукові розвідки, які відхилялися від партійної лінії, діставали ярлика "націоналістичних";
- застій у розробці альтернативних теоретичних засад і моделей та бідність самостійних методичних засобів соціологічного аналізу;
- обмеженість державної соціальної статистики та часто її недостовірність;
- бідна матеріально-технічна база соціології, брак найновішого обладнання, електронно-обчислювальної техніки, комп'ютерів;
- відсутність надійних умов для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі і за кордоном;

- нерозвиненість наукових зв'язків із зарубіжними соціологами;
- дефіцит соціологічних праць зарубіжних авторів.

До цього слід додати, що результати соціологічних досліджень у більшості випадків приховувались, а рекомендації соціологів здебільшого не враховувались. Виразно позначилась невідповідність працівників органів управління не тільки до самостійного висунення замовлень для соціологічної науки, а й до кваліфікованого співробітництва з нею, запровадження результатів у соціальну практику. Усіх, хто мислив більш-менш неординарно, робили винними за той стан справ, який вони розкривали своїми дослідженнями. Тому соціологія в Україні протягом багатьох років знаходилась у стані регресу. Лише з початком процесів оновлення суспільства у середині 80-х років змінюється ставлення до соціолога та усвідомлюється зростаюча потреба в її дослідженнях. Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України. Яскравим виявом цієї тенденції було створення восени 1990 р. Інституту соціології в системі Національної Академії наук. Головний напрям діяльності інституту — виявлення закономірностей розвитку українського суспільства в національному і міжнародному контексті, осмислення та узагальнення досвіду перетворення суспільства у справді громадянське. Досягнення цієї мети реалізується, зокрема, в таких напрямках досліджень:

- особливості соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки;
- соціальні умови і механізми формування ринкової економіки;
- фактори виникнення і механізми подолання соціальних конфліктів у процесі трансформацій суспільства;
- українська етнічність у сучасному світі та ін.

Інститут має широкі зв'язки з аналогічними зарубіжними інституціями. В ньому працює плеяда широко відомих у нас і за кордоном науковців-соціологів, серед яких Л. В. Сохань, В. М. Ворона, М. О. Шульга, А. О. Ручка, В. В. Танчер, С. І. Головаха, В. І. Тарасенко, В. Л. Осовський, В. Є. Пилипенко, Н. В. Паніна, С. О. Макєєв, К. К. Грищенко, І. Прибиткова, С. Войтович, О. Донченко, І. Мартинюк, С. Суїменко та ін.

У цей час відбуваються й інші важливі події для становлення української соціології. Створюється Соціологічна асоціація України, першим президентом якої став професор В. І. Волович. В університетах відкриваються факультети та відділення для підготовки професійних соціологів, започатковуються соціологічні видання, утворюються спеціалізовані ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, починає виходити журнал "Філософська і соціологічна думка", а з 1998 р. — часопис "Соціологія: теорія, методика, маркетинг".

Значний внесок у розвиток вітчизняної соціології зробили вчені — соціологи, що працюють у вищих навчальних закладах Києва (М. Захарченко, М. Лукашевич, М. Пірен, І. Гавриленко, Л. Ніколаєнко, В. Хмелько, Ю. Яковенко та ін.), Харкова (О. Якуба, В. Астахова, В. Бакіров, В. Соболев, Л. Герасіна, І. Рущенко, В. Шкода, Ю. Чернецький, О. Сидоренко та

ін.), Львова (А. Хоронжий, Н. Черниш, В. Піча), Одеси (І. Попова, Н. Победа, Е. Гансова, В. Подшивалкіна, В. Оніщук та ін.), Дніпропетровська (В. Городяненко, В. Полторак) та інших центрів науки і освіти України.

Нині соціологія знаходиться в пошуку власної автентичності, виробляє свою методологічну базу, концептуальну схему та відповідний їй понятійно-категоріальний апарат. Кардинально переглядається предмет її досліджень. В якості центрального поняття, ключової соціологічної категорії виділяється громадянське суспільство, а сама соціологія розуміється як самостійна наука про соціальні спільноти-суб'єкти, механізми їх становлення, функціонування й розвитку. Створюються умови для методологічного плюралізму в соціології, існування різних підходів, орієнтацій в соціальних дослідженнях. Українська соціологічна школа набуває рис національної, що знаходить прояв не стільки в проблематиці досліджень, скільки в акцентах на традиції соціально-гуманітарних досліджень української культури в цілому.

На окрему увагу заслуговує висвітлення питання про соціологічні студії українських учених в еміграції, які в силу більшовицької політики вимушені були покинути Україну. Такі студії активно розвивались з ініціативи М. С. Грушевського, який восени 1919 р. у Відні заснував Український соціологічний інститут (УСІ). Це був перший український науковий заклад в еміграції і діяв до переїзду Грушевського до Києва (1924 р.). До співробітництва в інституті Грушевський залучив відомих українських учених, які перебували тоді в еміграції (історика й соціолога В. К. Липинського, соціолога В. Старосольського, історика й мистецтвознавця Д. В. Антоновича та ін.). Найважливіші завдання інституту полягали в:

- інформуванні світової громадськості про соціальне життя в Україні;
- здійсненні підготовки досвідчених науковців у різних галузях соціології і залученні їх до самостійної роботи на загальному й українському культурно-історичному і соціологічному матеріалі;
- ознайомленні українського суспільства із здобутками соціологічної науки на Заході, її напрямками й методами;
- пробудженні в українській громадськості інтересу до соціології;
- ознайомленні захищених наукових і громадських кіл із соціальною історією України, її сучасним життям, досягненнями української науки тощо.

Робота інституту велась у кількох напрямках: збирання бібліотеки, публічні виступи, публікації робіт співробітників. Протягом 1920-1923 рр. інститут випустив 13 книг. Після від'їзду М. Грушевського та деяких його співпрацівників з Праги, де функціонував переведений з Відня УСІ, в Україну, постала гостра необхідність створення нової української наукової установи. Це завдання успішно виконав відомий український соціолог і громадський діяч М. Ю. Шаповал. 1 листопада 1924 р. він заснував у Празі Український інститут громадознавства, який під його плідним керівництвом виконав велику роботу в організації соціологічних студій. До співпраці з інститутом було залучено чимало українських вчених-суспільствознавців, що перебували в еміграції, а також таких видатних західних соціологів, як А.

Блага, С. Чапін, Л. Візе, І. Штайнберг, Е. Ельвуд, П. Сорокін, Р. Міхельс, С. Богардус, Е. Росс, Е. Халупний та ін.

За вісім років існування (до 1932 р. — року смерті М. Шаповала) інститут крім соціологічного часопису "Суспільство" і наукового збірника "Народознавство", видав праці М. Драгоманова "Вибрані твори" (т.1, 1932 р.), В. Ковалю "Національні меншості в міжнародному праві" (1927 р.), М. Мандрики "Сучасне міжнародне право, його сурогати и політична самоволя" (без року видання); В. Петріва "Суспільство і військо", "Нова Україна" (1924 р.); М. Шаповала "Українська соціологія", "Соціологія українського відродження" (1927 р.), "Загальна соціологія" (1929 р.), "Соціологія України" та ін.

Значну соціологічну роботу в еміграції здійснили українська учени-викладачі соціологічних кафедр, утворених в Українській Господарській академії у Подєбрадах, Вищому Педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, відкритому у 1923 р. у Празі, Українському Вільному університеті (Прага). До викладання соціології були залучені такі відомі українські соціологи, як О. Бочковський, В. Старосольський, С. Ріпецький, О. Ейхельман, Л. Білецький, С. Русова, В. Доманицький, М. Шаповал та інші.

За період між двома світовими війнами з'явилося чимало важливих соціологічних праць членів "празького гурту", зокрема: "Націологія й націографія як спеціальна дисципліна для наукового досліду нації" (1927 р.), "Боротьба народів за національне визволення: Націологічні нариси" (1932 р.) О. Бочковського; "Засади українського урбанізму" (1940 р.) В. Доманицького; "Соціологія і проблеми суспільного виховання в С. Ш. Америки" (1925 р.) М. Мандрики; "Внутрішня форма слова в соціологічній термінології" (1923 р.) В. Старосольського; "Військо і революція" (1923 р.), "Місто й село" (1926 р.), "Система суспільних наук і соціографія" (1931 р.) і "Суспільна будова" (б. р. в.) М. Шаповала; соціографічні праці С. Гольдельмана, О. Ейхельмана, Т. Олесевича, І. Івасюка, В. Садовського, О. Мицюка та ін.

Після другої світової війни соціологічні студії в еміграції не велися планово і зосереджено. Одна з причин цього — відсутність поважної самостійної інституції (як це було в 20-х рр.), яка б об'єднувала українських дослідників і організовувала їхні студії. Проте аналіз виданих праць фаховими українськими соціологами С. Мамчуром, І. Задорожним, В. Кисілевським, П. Юзиком, Ф. Войценком, І. Теслею, М. Марунчаком, В. Липинським, Д. Донцовим, Ю. Бойко, Ю. Дивничом, І. Майструком, В. Нагірним, В. Ісаївим та ін. засвідчує, що предметом їх соціологічних досліджень є проблеми:

- процеси асиміляції, суспільної мобільності і процеси затримання етнічної (етичної та культурної) ідентичності серед українських емігрантів;
- структура українських інституцій, груп та громад і їх діяльність;
- типологія особистостей і способів їх поведінки у західних суспільствах;

- процеси асиміляції й акультурації та етнічної ідентифікації українців — у США та Канаді;
- ідеологічні групи та етнічні ідентифікації емігрантських груп у США;
- збереження власної ідентичності духовних цінностей українців на еміграції.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Соціологічні ідеї представників української суспільної думки другої половини ХІХ- початку ХХ ст.

2. Соціологія в Україні у 20 - 30-х роках.

3. Українська соціологія сьогодні: стан, проблеми і перспективи.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціологічні погляди Івана Франка.

2. М. Грушевський і українська соціологія.

3. Соціологія в Україні на сучасному етапі.

Додаткова література з теми

1. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні, —К, 1995.

2. Волощенко А. К. Суспільно-політичний рух на Україні (70-ті - початок 80-х років ХІХ ст.). — К, 1972.

3. Депенчук Л. П., Б. О. Кістяківський — К, 1995.

4. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ сторіччя. —К, 1996.

5. Ручка А. О., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.

6. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. — Навч. посібник. —К, 1995.

7. Піча В. М., Чернит Н. Й., Кондратик Л. Й. З історії української соціологічної думки. — Львів, 1995.

8. Соціологічна думка України. Навчальний посібник //М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та інші. — К., 1996.

Тема 9. СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СИСТЕМА

Ключові поняття та терміни

- суспільство
- система
- соціальна система
- соціальний зв'язок
- соціальні умови
- соціальна взаємодія
- соціальні відносини
- системна якість
- координація
- субординація
- соціальний детермінізм

- соціальний функціоналізм
- дисфункції

§ 9.1 Суспільство і природа

Почнемо з того, як соціологія трактує поняття "суспільство".

Є. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на колективних уявленнях.

З погляду К. Маркса, суспільство – це сукупність відносин між людьми, що історично розвиваються та складаються в процесі їхньої спільної діяльності.

Ми часто і не без підстави говоримо, що людина, суспільство — частина природи. І в той же час не менш часто і з не меншою підставою чітко розрізняємо і навіть протиставляємо людину, суспільство природі. Чи немає тут протиріччя? Здається, що ні, якщо врахувати, у якому конкретно аспекті, ракурсі розглядається щораз дана проблема.

У першому випадку поняття "природа" вживається в гранично широкому розумінні, що виражає природну єдність усього світу, усієї дійсності. Теза "суспільство — частина природи" відбиває той незаперечний факт, що людина, а отже, і суспільство походять із природи; людина — істота і біологічна, яка має чимало загальних рис і властивостей з іншими живими істотами і підкоряється законами природи; людина є вищим ступенем розвитку живої природи; суспільство знаходиться в органічному зв'язку і найтіснішій взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати і розвиватися поза природою, у відриві від неї; і природа, і суспільство підкоряються у своєму розвитку деяким загальним фундаментальним законам і т. п.

В другому випадку поняття "природа" використовується в більш вузькому розумінні, як частина, а не увесь реальний світ, як зовнішнє (природно-географічне) середовище стосовно людини, суспільства. Це особливо важливо тоді, коли необхідно відбити і підкреслити, що людина — це не тільки і не стільки біологічна (жива, природна) істота, нехай і у вищій формі свого прояву, а якісно нове, принципово особливе явище з властивими тільки йому соціальними якостями і властивостями, що виростають із взаємодії людей один з одним; а життя суспільства — це якісно своєрідне, соціальне життя, що не зведене до біологічного життя (включаючи і життя високоорганізованих тварин — людиноподібних мавп), де діють особи, позбавлені соціальної свідомості і не виділяють себе із світу тварин. Усе, що відбувається в природі, носить стихійний, не свідомий характер, у той час як у суспільстві діє істота, наділена людською свідомістю і волею, що керується у своїй діяльності визначеними цілями, цінностями й ідеалами. Людина сама творить свою історію, незважаючи на об'єктивний, від неї не залежний характер її законів, що виявляються, однак, не інакше, як через зазначену діяльність людей. В основі цієї діяльності лежить прагнення задовольнити їхню матеріальну і духовну потреби. Якщо природні умови і саме населення являють собою природні умови громадського життя, то створені свідомою

цілеспрямованою діяльністю людини, наприклад, засобу праці — це історичні, специфічні суспільні умови людської життєдіяльності.

Югославський соціолог Д. Маркович виділяє три основні особливості людини:

- творчість,
- воля,
- соціальність,

пропонуючи наступне соціологічне визначення людини: людина — це "суспільна істота, яка своїм діяльним відношенням до природи реалізує себе як творчий, вільний суб'єкт, що поєднується з іншими людьми і живе у соціальних групах, у яких він забезпечує умови свого біологічного і соціального буття".

Зі сказаного випливає, що не можна ні ототожнювати поняття "природа" і "суспільство", "природне" і "соціальне", ні розривати і протиставляти їх. Природа і суспільство — це дві якісно різні форми прояву єдиної реальності, яким у єдиному людському знанні відповідають дві основні області — природознавство й суспільствознавство.

Наукове розмежування зазначених понять дозволяє правильно зрозуміти двоєдину (саме двоєдину, а не подвійну, дуалістичну) — природно-соціальну, біосоціальну — основу людини і суспільства, не допускаючи як ігнорування природних начал у людині і суспільстві, так і заперечення ведучої, вирішальної ролі соціального в цій єдності.

Усе це має не тільки теоретичне, але і практично-політичне значення. Історичний досвід переконливо свідчить, наприклад, про те, що всякі спроби будувати соціально-економічні проекти без врахування і тим більше всупереч природним потребам особистості і суспільства незмінно закінчувалися невдачею. З іншого боку, спроби будувати політику на основі визнання вирішальної ролі біологічного в житті людини і суспільства, спроби механістичного перенесення на суспільство законів природи приводили до вкрай реакційних висновків і не менш негативних наслідків на практиці.

При найзагальнішому погляді на суспільство кидається в очі, що воно — сукупність, об'єднання людей. Це означає:

- що точно так само, як людина з її свідомістю і відповідною поведінкою принципово відмінна від тварини і її поведінки, так і череда останніх не може з наукової, у тому числі і соціологічної, точки зору ототожнюватися із суспільством, незважаючи на деякі зовнішні подібності. Суспільство — це людська спільність, яку утворюють люди й у якій вони живуть. Біологічні відносини тварин є, по суті, їх відносинами з природою, у той час як специфіку людського суспільства складають відносини людей один до одного;

- не можуть служити прикладами суспільства самотні, як Робін-зон, людина чи значне число людей, які живуть ізольовано один від одного і від інших людей. Як відзначав П. А. Сорокін, "для того, щоб суспільство могло існувати, потрібно, щонайменше, двоє людей і щоб ці люди були пов'язані

один з одним зв'язком взаємодії. Такий випадок буде найпростішим видом суспільства чи соціального явища";

Суспільство — це не будь-яка механічна сукупність людей, а таке їхнє об'єднання, у рамках якого відбувається більш-менш постійний, стійкий і досить тісний взаємовплив і взаємодія цих людей. Хоча в повсякденному житті поняття "суспільство" використовується досить широко і різнобічно — від невеликої групи людей до всього людства, проте в соціології під суспільством розуміється об'єднання людей, що характеризується:

- спільністю території їхнього проживання, що звичайно збігається з державними кордонами і служить тим простором, у рамках якого складаються і розвиваються взаємозв'язки і взаємодії членів даного суспільства;

- цілісністю і стійкістю;

- самовідтворенням, самозабезпеченістю (самодостатністю), саморегульованістю, що розуміються, звичайно, не в абсолютному, а відносному змісті;

- таким рівнем розвитку культури, що знаходить своє вираження у виробленні системи норм і цінностей, які лежать в основі соціальних зв'язків.

Складність загального визначення поняття "суспільство" пов'язана з рядом обставин. По-перше, це — дуже широкі за обсягом і високоабстрактні за характером поняття. По-друге, суспільство — надзвичайно складне, багатопланове і багатогранне явище, що дозволяє розглядати його у всіляких ракурсах. По-третє, суспільство — поняття історичне, загальне визначення якого повинно охоплювати всі етапи його розвитку. По-четверте, "суспільство" — це стикова категорія і соціальної філософії, і соціології, і історії, і соціальної психології, і деяких інших наук, кожна з яких по-своєму відповідно зі своїм предметом і методом дослідження визначає суспільство. По-п'яте, як уже відзначалося, поняття "суспільство" використовується в житті дуже широко і багатозначно.

Враховуючи сказане, можна дати таке загальне соціологічне визначення суспільства.

Суспільство — сукупність людей, об'єднаних історично сформованими формами їхнього взаємозв'язку і взаємодії з метою задоволення своїх потреб, що характеризується стійкістю і цілісністю, самовідтворенням і самодостатністю, саморегульованістю і саморозвитком, досягненням такого рівня культури, коли з'являються особливі соціальні норми і цінності, які лежать в основі взаємозв'язку і взаємодії людей. У більш вузькому розумінні слова, коли, наприклад, мова йде про українське, американське, японське чи французьке суспільство, під суспільством розуміється конкретний вид суспільства з усіма його історичними, соціокультурними й іншими особливостями. Маючи на увазі саме таке розуміння суспільства, сучасний американський соціолог Н. Смерзер визначає суспільство як "об'єднання людей, що має визначені географічні межі, загальну законодавчу систему і визначену національну (соціально-культурну) ідентичність".

При всьому найтіснішому взаємозв'язку таких найважливіших і широко вживаних понять, як "суспільство", "країна" і "державна", їх необхідно чітко розмежовувати.

"Країна" — це поняття, що відбиває переважно географічну характеристику частини нашої планети, визначеної межами незалежної держави.

"Державна" — поняття, що відбиває головне в політичній системі країни і тому виступає як найважливіша категорія, насамперед політології.

"Суспільство" — поняття, що безпосередньо характеризує соціальну організацію країни і тому займає центральне місце в системі категорій соціології. Суспільство не обов'язкове відповідає політичним межам. Вірніше думати, що соціологія вивчає соціальні групи будь-якого розміру, у тому числі і найбільшого". Таким чином, суспільство може розглядатися і як дуже велика соціальна група.

Нерідко, наслідуючи марксистські традиції, суспільство визначають не як "сукупність взаємодіючих людей", а як "сукупність відносин між людьми".

Очевидно, що у всіх цих визначеннях у тій чи іншій мірі виражений підхід до суспільства як до цілісної системи елементів, що знаходяться в стані тісного взаємозв'язку. Такий підхід до суспільства називається системним. Основне завдання системного підходу в дослідженні суспільства складається в об'єднанні різних знань із приводу суспільства в цілісну систему, що могла б стати теорією суспільства.

Розглянемо основні принципи системного підходу до суспільства. Для цього необхідно визначити основні поняття. Система — це певним чином упорядкована велика кількість елементів, пов'язаних між собою й утворюючих деяку цілісну єдність. Внутрішню природу, змістовну сторону всякої цілісної системи, матеріальну основу її організації визначають склад, набір елементів.

Соціальна система — це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії і відносини. Ці зв'язки, взаємодії і відносини носять стійкий характер і відтворюються в історичному процесі, переходячи з покоління в покоління. Соціальний зв'язок — це набір фактів, що обумовлюють спільну діяльність у конкретних спільностях у конкретний час для досягнення тих чи інших цілей. Соціальні зв'язки встановлюються не з примусу людей, а об'єктивно. Установлення цих зв'язків диктується соціальними умовами, у яких живуть і діють індивіди. Сутність соціальних зв'язків виявляється в змісті і характері дій людей, що складають дану соціальну спільність. Соціологи виділяють зв'язки взаємодії, відносин, контролю, інституціональні і т. п.

Соціальна взаємодія — це процес, у якому люди діють і випробують вплив один на одного. Механізм соціальної взаємодії включає індивідів, що здійснюють ті чи інші дії, зміни в соціальній спільності чи суспільстві в цілому, викликані цими діями, вплив цих змін на інших індивідів, які складають соціальну спільність, і, нарешті, зворотну реакцію індивідів.

Взаємодія приводить до становлення нових соціальних відносин. Соціальні відносини — це відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами.

Отже, суспільство складається з безлічі індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. Але чи можна розглядати суспільство як просту суму індивідів, їхніх зв'язків, взаємодій і відносин? Прихильники системного підходу до аналізу суспільства відповідають: "Ні". З їхнього погляду, суспільство — це не сумативна, а цілісна система. Це означає, що на рівні суспільства індивідуальні дії, зв'язки і відносини утворюють нову, системну якість. Системна якість — це особливий якісний стан, який не можна розглядати як просту суму елементів. Суспільні взаємодії і відносини носять надіндивідуальний, надособистісний характер, тобто суспільство — це деяка самостійна субстанція, яка стосовно індивідів є первинною. Кожен індивід, народжуючись, застає визначену структуру зв'язків і відносин, в процесі соціалізації включається в неї. За рахунок чого ж досягається ця цілісність, тобто системна якість?

Цілісній системі притаманні безліч зв'язків, взаємодій і відносин. Найбільш характерними є корелятивні зв'язки, взаємодії і відносини, що включають у себе координацію і субординацію елементів. Координація — це визначена погодженість елементів, той особливий характер їхньої взаємної залежності, який забезпечує збереження цілісної системи. Субординація — це підпорядкованість і співпідпорядкованість, що вказує на особливе специфічне місце, неоднакове значення елементів у цілісній системі.

Отже, суспільство стає цілісною системою з якостями, яких немає в жодного з включених у нього елементів окремо. Унаслідок своїх інтегральних якостей соціальна система здобуває визначену самостійність стосовно складових її елементів, відносно самостійний спосіб свого розвитку.

§ 9.2 Суспільство з позицій соціального детермінізму і функціоналізму

Системний підхід до суспільства доповнюється в соціології детерміністським і функціоналістським. Детерміністський підхід найяскравіше виражений у марксизмі. з погляду цього вчення, суспільство як цілісна система складається з наступних підсистем:

- економічної,
- соціальної,
- політичної,
- ідеологічної.

Щоб відрізнити ці підсистеми від власне соціальної, їх називають соціетальними. У взаємовідношенні між цими системами чільну роль грають причин но-наслідкові зв'язки. Це означає, що кожна з цих систем існує не сама по собі, а, відповідно до марксизму, знаходиться в причинно-наслідковій залежності від інших систем. Усі ці системи є ієрархічною структурою, тобто знаходяться в співвідношенні субординації, підпорядкованості в тому порядку, як вони перераховані. У марксизмі чітко

вказується на залежність і обумовленість усіх систем від особливостей економічної системи, в основі якої лежить матеріальне виробництво, що базується на визначеному характері відносин власності.

Однак марксизм — супротивник спрощеного трактування соціального детермінізму. Він не прагне звести все багатство суспільних відносин до економічної обумовленості. з погляду марксизму, економічна система є лише головною причиною, вона лише "у кінцевому рахунку" визначає розвиток інших систем громадського життя. У марксизмі підкреслюється зворотний зв'язок усіх соціетальних систем. Кожна наступна система впливає на попередні. Взаємний вплив безпосередньо пов'язаних між собою соціетальних систем носить діалектичний характер. У результаті такого підходу суспільство розглядається в марксизмі як живий, що знаходиться в постійному русі і розвитку організм, у вивченні якого провідну роль грає аналіз виробничих відносин.

Детерміністський підхід доповнюється в соціології функціональним. Марксизм також є прихильником функціонального підходу. У марксизмі прийнято розрізняти сумативні, органічні і цілісні системи. Суспільство як система складається при переході від органічної до цілісної системи. Розвиток органічної системи полягає в само розчленовуванні, диференціації, яку можна охарактеризувати, як процес формування нових функцій чи відповідних елементів системи. У суспільній системі формування нових функцій відбувається на основі розподілу праці. Рушійною силою цього процесу є суспільні потреби. Виробництво засобів, необхідних для задоволення потреб, і безупинне породження нових потреб К. Маркс і Ф. Енгельс називали першою передумовою людського існування. Отже, на основі цього розвитку потреб і способів їхнього задоволення суспільство породжує відомі функції, без яких воно не може обійтися. Призначені для виконання цих функцій люди утворюють нову галузь розподілу праці. Тим самим ці люди набувають особливі інтереси, у тому числі і стосовно тих, хто "уповноважив" їх на цей вид діяльності, тобто вони стають відносно самостійними, стосовно їх. Так, на думку марксистів, над сферою матеріального виробництва надбудовуються соціальна, політична і духовна сфери, які виконують свої специфічні функції.

Однак, як відзначалося вище, для марксизму більш характерний детерміністський підхід до пояснення громадського життя. Ідеї функціоналізму в більшій мері притаманні англо-американській соціології. Основні положення функціоналізму були сформульовані англійським соціологом Г. Спенсером (1820 — 1903 рр.) у його тритомній праці "Підстава соціології" і розвинуті англійським етнографом А. Редкліфф-Брауном і американськими соціологами Р. Мер-тоном, Т. Парсонсом.

Розглянемо ж коротко, з чого складаються основні принципи функціонального підходу за Г. Спенсером:

1. Так само, як прихильники системного підходу, функціоналісти розглядали суспільство як цілісний, єдиний організм, що складається з безлічі частин: економічної, політичної, військової, релігійної і т. п.

2. Але при цьому підкреслювали, що кожна частина може існувати тільки в рамках цілості, де вона виконує конкретні, строго визначені функції.

3. Функції частин завжди означають задоволення будь-якої суспільної потреби. Усе-таки разом вони спрямовані на підтримку стійкості суспільства і відтворення людського роду.

4. Оскільки кожна з частин суспільства виконує тільки їй властиву функцію, то у випадку порушення діяльності цієї частини, чим більше функції відрізняються одна від одної, тим важче іншим частинам заповнити порушені функції.

5. Спенсер надавав великого значення соціальному контролю. Соціальна система, на його думку, зберігає стабільність, головним чином тому, що вона містить у собі елементи контролю. Сюди входять політичне управління, органи правопорядку, релігійні інститути і моральні норми.

На думку Г. Спенсера, соціальний контроль тримається на "страху перед живими" і "страху перед мертвими". "Страх перед живими" створює держава, "страх перед мертвими" — церква. Головною же умовою збереження суспільної цілості є згода більшості суспільств із прийнятою в ньому системою цінностей.

Функціоналізм у соціології одержав свій розвиток у роботах Р. Мертона. Розділяючи основні принципи функціоналізму, сформульовані Г. Спенсером, Р. Мертон вніс у цю концепцію ряд уточнень:

1) Як одне явище може мати різні функції, так і та сама функція може виконуватися різними явищами.

2) Р. Мертон вводить поняття дисфункції, тобто функції, що руйнує. Він стверджує, що ті самі елементи можуть бути функціональними стосовно одних систем і дисфункціональними стосовно інших.

3) Р. Мертон вводить розходження між явними і схованими (латентними) функціями. Явна функція — це той наслідок, який викликаний навмисне і визнаний в якості такого. Латентна функція — це той наслідок, викликати який не входив у намір діючої особи, і він не знає, що викликало його.

Значним етапом у розвитку методології функціоналізму є структурний функціоналізм Т. Парсонса. За Парсонсом, будь-яка суспільна система має дві основні орієнтації, які він називав "осьми орієнтації". Перша вісь — зовнішньо-внутрішня. Це значить, що будь-яка система орієнтується або на події навколишнього середовища, або на свої власні проблеми. Друга вісь — інструментально-консуматорне. Це означає, що орієнтація систем пов'язана або із миттєвими, актуальними, або з довгостроковими, потенційними потребами і цілями.

З положення цих осей у хрестоподібних таблицях виникає набір з чотирьох основних функціональних категорій: адаптації, ціледосягнення, інтеграції і відтворення структури. Ці функції соціальної системи, за Парсонсом, забезпечуються різними підсистемами. Так, усередині соціальної системи функцію адаптації забезпечує економічна підсистема, функцію

ціледосягнення — політична підсистема, функцію інтеграції — правові інститути і звичай, функцію відтворення структури — система вірувань, мораль і органи соціалізації, включаючи системи й інститути освіти.

Функціоналізм широко використовується в емпіричних наукових дослідженнях. Однак соціологи, що дотримуються інших методологічних установок, підкреслюють три головних недоліки функціоналізму:

1) Позаісторичний підхід до вивчення суспільства. Суспільство і функціоналізмі розглядається статично, поза динамікою розвитку.

2) Нездатність дати опис і аналіз конфліктів, ідеологічну орієнтацію на стабільність, у той час, як у сучасному суспільстві відбувається маса соціальних конфліктів.

3) Нездатність належним чином відбити в соціальному індивідуальне.

§ 9.3 Концепція суспільства в індивідуалізмі. Індивідуалістичні теорії соціальної взаємодії

Розв'язання останньої проблеми, зафіксованої критиками функціоналізму, узяли на себе представники методології індивідуалізму

Дж. Хоманс та ін., Дж. Лінд, Г. Блумер та ін. Основна ідея методології індивідуалізму зводиться до наступного: усяке соціальне явище, у тому числі й громадське життя, може бути пояснене через сукупність індивідуальних дій. Отже, завдання соціологічної науки складається, насамперед, у поясненні, що таке індивідуальна дія і що таке сукупність індивідуальних дій.

З погляду представників індивідуалізму, схема дії містить у собі наступні елементи:

- діюча особа, тобто індивіда чи групу;
- залученість до ситуації, яка характеризується наявністю визначеної частки примусу;
- переслідування будь-якої мети через дію;
- маніпулювання ресурсами для досягнення мети;
- більш-менш чітко визначена поведінка.

Що ж таке сукупність індивідуальних дій? Пояснення цьому явищу пропонує ряд теорій соціальної взаємодії. Однією з таких теорій є теорія соціального обміну американського соціолога Дж. Хоманса. Джордж Хоманс звертає увагу на вплив на поведінку людей винагород і витрат. Він сформулював наступні положення своєї теорії:

1) Чим частіше учинок винагороджується, тим частіше він повторюється.

2) Якщо в минулому одержання винагороди відбувалося у визначеній ситуації, то люди прагнуть створити таку ж ситуацію.

3) Якщо винагорода велика, то люди, щоб її одержати, готові платити більше, ніж при малій винагороді.

4) Коли потреби людини майже цілком задоволені, вона у меншій мері прагне прикладати зусилля для їхнього задоволення.

Модифікацією теорії обміну Дж. Хоманса є теорія справедливого обміну Дж. Адамса, Дж. Уолстера та ін. Ця теорія сформульована також у вигляді системи постулатів:

1) Індивіди завжди прагнуть до максималізації особистих вигод, яка впливає з егоїстичної природи людини.

2) Групи збільшують колективні вигоди, обмежуючи індивідів і домагаючись "справедливих" відносин.

3) Індивіди, що виявляють свою участь у "несправедливих" відносинах, відчують психологічний дискомфорт.

4) Чим сильніше сприймається "несправедливість", тим сильний дискомфорт і інтенсивніші спроби відновити "справедливі" відносини.

Таким чином, центральне місце в цій теорії займає категорія "справедливе відношення", обумовлена як пропорційність внесків і результатів учасників взаємодії. Досягнення соціальної справедливості підноситься прихильниками цієї теорії як головний стимул дії індивідів і груп. Іншою теорією, яка базується на методології індивідуалізму, є символічний інтеракціонізм (англ., interaction — взаємодія). Найбільш видні представники символічного інтеракціонізму — Джордж Мід та Герберт Блумер. Дж. Мід стверджував, що поведінка індивіда — це реакція на поведінку іншого індивіда. Людські істоти живуть у світі значимих об'єктів. Значення виникають тільки в процесі соціальної взаємодії. Різні соціальні групи виробляють різні світи, і ці світи міняються, коли складові їхні об'єкти змінюють своє значення.

Відповідно до символічного інтеракціонізму, взаємодія між індивідами є безупинним діалогом, у процесі якого люди просліджують, інтерпретують наміри один одного і реагують на них. Інтерпретація стимулів полягає у встановленні зв'язку, стимулу із символом і виборі відповідної реакції на основі осмислення цього символу. Установлення соціального зв'язку, комунікація стають можливими завдяки тому, що люди надають те саме значення даному символу. За Дж. Мідом, соціальне "Я" містить у собі два моменти: власне "Я" і "Ми". Власне "Я" — це індивідуальна свідомість. "Ми" — це індивідуальна свідомість в очах інших, чи, інакше кажучи, завдання, поставлене через "Я" іншим "Я". "Я" — це завжди діалог "Я" і "Ми". "Я" оцінює свої дії через внутрішнє освоєння "Ми". Таким чином, суспільство виявляється як би усередині "Я". Соціальне "Я" стверджується в сукупності процесів міжіндивідуальної взаємодії.

Багатство і своєрідність закладених у тій чи іншій особистості реакцій, способів діяльності, символічних змістів залежить від розмаїтості і широти систем взаємодії, у яких вона присутня.

Таким чином, у поясненні питання, що таке суспільство, які механізми його утворення і функціонування, соціологія розташовує поруч методологічних підходи, які нерідко погоджуються один з одним, але можуть вступати й у протиріччя. Однак усі концепції суспільства надають найважливішого значення у формуванні його як цілісної системи ролі культури.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Суспільство і природа. Поняття суспільства.
2. Соціальний детермінізм і функціоналізм.
3. Індивідуалістичні теорії соціальної взаємодії.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціологічні проблеми удосконалення взаємовідносин природи та суспільства.
2. Системність і суспільство.
3. Комунікація як соціальне явище.

Додаткова література з теми

1. Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М., 1980.
2. Бендикс Р. Современное общество. — М., 1992.
3. Дудченко О. Н. Социальная идентификация и адаптация личности // СОЦИС. — 1995. — №6.
4. Луман Н. Понятие общества. Проблемы теоретической социологии. — СПб., 1994.
5. Мостовая И. В. Что такое общество? — Ростов Н/Д., 1995.
6. Рудкевич М. П. Общество как система. // Вопросы философии. — 2001. — № 12.
7. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
8. Туров Н. С. Общество как социальная система // Социально-политический журнал. — 1994. — №7-8.
9. Устич С.І. Системне дослідження суспільства. — Львів., 1992.

Тема 10. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

Ключові поняття та терміни

- соціальні зміни
- соціальний розвиток
- соціальна еволюція
- соціальні суперечності
- соціальна революція
- соціальний прогрес
- глобалізм

§ 10.1 Сутність, причини і фактори соціальних змін

Знаходячись у постійному русі, суспільство переживає відповідні соціальні зміни в процесі переходу соціальних явищ, їхніх елементів і структур, зв'язків, взаємодій і відносин з одного стану в інший, виникнення чи зникнення того чи іншого явища, його елемента і т. п. Але одні зміни відрізняються від інших. Одні можуть відбуватися на мікрорівні (тобто бути пов'язані з більш-менш істотною зміною положення чи ролі окремої особистості, наприклад, із вступом у будь-яку громадську організацію чи партію, з виходом із неї чи переходом з однієї в іншу), а інші — на

макрорівні (тобто бути пов'язані з визначеними змінами в цілих соціальних групах і спільнотах і навіть у всьому суспільстві). Соціальні зміни розрізняються не тільки за масштабами, але й за своєю глибиною. Одна справа, коли ці зміни відбуваються в рамках збереження якості даного соціального явища, а інша, коли вони виходять за межі цієї якості.

у повсякденній свідомості поняття "зміна" і "розвиток" найчастіше ототожнюються, у зв'язку з чим будь-яка зміна в суспільстві розглядається як його розвиток. у цьому випадку розвиток суспільства розуміється в широкому розумінні, тобто як його рух, зміна. Соціальна зміна може привести до розвитку суспільства і його структурних елементів, а може й не привести.

Соціальний розвиток у вузькому, точному значенні слова — це не всякий рух, не будь-яка його зміна, а лише така, яка пов'язана з більш-менш глибинними, структурними його змінами, що ведуть до появи нових суспільних відносин, інститутів, норм і цінностей.

Багато соціологів виходять із того, що зміни в об'єкті складають зміст розвитку, а його сутність складається в зміні структури цілого, що категорія розвитку застосована тільки до об'єктів, що мають внутрішню структуру. Цікава в цьому зв'язку і позиція Т. Парсонса, що розробляє теорію соціальних змін з позицій системно-функціонального аналізу. Він поділяв соціальні зміни на "зміни рівноваги", тобто зміни в рамках збереження даної соціальної системи і її основних структур, і "зміни структури", тобто зміни, коли якісно перетворюються найважливіші структури суспільства, а тим самим і воно саме. При цьому Т. Парсонс виділяє особливі "еволюційні універсали" як такі соціальні структури, поява яких указує на якісні зміни суспільства як соціальної системи. Останнє, тобто структурна зміна суспільства, розглядається Т. Парсонсом, по суті справи, не як нормальний, природний стан соціальної системи, а як відхилення від нього, як порушення рівноваги.

Одна з відмінних рис соціального розвитку полягає в тому, що соціальні зміни, які відбуваються в його рамках, мають визначену спрямованість, що виключає хаотичне, довільне, невзаємопов'язане накопичення таких змін.

Заслуга визнання об'єктивності, закономірності і поступального розвитку суспільства належить теорії соціальної еволюції, що одержала особливо широке поширення в другій половині XIX сторіччя в зв'язку з появою дарвінізму. Відповідно до цієї теорії історичний розвиток відбувається на основі поступових соціокультурних змін аж до корінних, якісних перетворень суспільства в напрямку переходу від простого, однорідного до складного, неоднорідного. Це знайшло своє відображення, зокрема, у соціологічних поглядах О. Конта й особливо Г. Спенсера, захоплених соціальним дарвінізмом. Трохи менше, хоча і досить сильний вплив ця теорія мала і в першій половині XX в. Пізніше її місце і роль у сучасній соціології серйозно знизилися в зв'язку з ускладненням процесів суспільного розвитку і його результатів. Принцип еволюції вже не

вважається універсальним і не поширюється на всі соціальні явища. Більш того, саме розуміння соціальної еволюції перетерплює істотну зміну, спирається не стільки на біологічні, скільки на суспільствознавчі основи. В другій половині ХХ в. ідеї класичного еволюціонізму одержали модернізацію в неоеволюціонізмі (наприклад, у зазначеній концепції Т. Парсонса, теорії модернізації, неодарвінізмі), що застосовує більш складні і гнучкі способи відображення соціальної еволюції.

Визнаючи сам факт об'єктивного, природничо-історичного характеру суспільного розвитку, соціологи багато в чому по-різному уявляли собі суть і основний зміст історичного процесу. О. Конт, як відомо, бачив їх у прогресі знань, що знайшло своє відображення в його "теоретичному законі подвійної еволюції":

- інтелектуальної;
- соціальної.

Г. Спенсер сутність соціальної еволюції бачив у переході суспільства від однорідності до неоднорідності, у його ускладненні, внутрішній диференціації при одночасному зростанні його інтегрованості. Марксизм головну суть і зміст суспільного розвитку пов'язував із ростом продуктивних сил і відповідною зміною виробничих відносин, зі зміною суспільно-економічних формацій. Е. Дюркгейм основою руху суспільства вважав перехід від механічної солідарності до солідарності органічної, що базується на поглибленні розподілу праці й соціальної диференціації. П. А. Сорокін в основу своєї теорії соціальної динаміки поклав широкі інтегральні соціокультурні фактори, що визначають, на його думку, економічний і політичний розвиток.

У рамках сучасної соціології поступальний рух суспільства пов'язується насамперед із досягнутим рівнем промислового чи науково-технічного, науково-технологічного, науково-інформаційного розвитку, що визначає всі інші сторони життя суспільства. Такі й "теорія індустріального суспільства" Р. Арона, а також "стадії економічного росту" У. Ростоу (50-х — 60-х років), й "теорія постіндустріального (надіндустріального, технотронного) суспільства" Д. Белла, З. Бжезинського, А. Турена, О. Тоффлера та інших (70-х років і наступних десятиліть), включаючи новітню концепцію "інформаційного суспільства".

Плюралізм поглядів на суспільство, його структуру і розвиток нерозривно пов'язаний і з неоднозначним розв'язанням у соціології питання про джерела соціальних змін, їхніх рушійних силах. Одні вчені виділяють джерело соціальних змін зовні суспільства (абсолютна ідея об'єктивно-ідеалістичної філософії історії Гегеля; природно-географічне середовище в географічному напрямку в соціології — Монтеск'є, Мечников та ін.), а інші бачать його в самому суспільстві.

Особливо пильну увагу розглянутій проблемі приділив і дав найбільш чітку і розгорнуту відповідь на питання про джерело соціальних змін конфліктологічний напрямок у соціології, що виходить з визнання вирішальної чи дуже важливої ролі соціального конфлікту в розвитку

суспільства. До цього напрямку, як відомо, відноситься і марксистська соціологія, хоча власне "теорія соціального конфлікту" у сучасній соціології виділилася лише в 50-х роках нашого сторіччя (Л. Козер, Р. Дарендорф, Д. Белл і ін.).

Рух суспільства марксизм завжди розглядав як саморух, оскільки головне джерело соціальних змін він бачив у єдності і боротьбі протилежностей усередині будь-якого соціального явища чи процесу. В економічній сфері — це боротьба таких двох протилежних сторін єдиного способу виробництва:

- продуктивні сили,
- виробничі відносини; у соціально-політичній:
- боротьба протилежних класів,
- партій; у духовній:
- боротьба протилежних ідеологій,
- непримиренність відповідних класових інтересів.

Тому вся чи майже вся соціальна історія людства представлена в марксизмі як історія боротьби класів. Соціальні протиріччя, за марксизмом, були і будуть завжди, а тому і зміна і розвиток суспільства, його частин — це не аномальний, а нормальний його стан. Ці й інші ідеї марксизму з питання про джерела і фактори суспільних змін вплинули на подальший розвиток соціології (Г. Зіммель та ін.), у тому числі і сучасної немарксистської, хоча це і не завжди визнавалося відкрито.

Прихильники сучасної немарксистської конфліктологічної теорії (Л. Козер, Р. Дарендорф та ін.), хоча й по-різному трактують причини і суть соціальних конфліктів, проте найчастіше визнають соціальні конфлікти невід'ємною рисою будь-якого суспільства, головної чи однієї з головних рушійних сил соціального розвитку.

Значення конфлікту сучасні конфліктологи бачать у тому, що він запобігає консервації і загниванню суспільства і веде до його відновлення. При цьому якщо в "закритих" суспільствах соціальний конфлікт веде до поляризації соціально-політичних сил, революційного вибуху і руйнування соціальної системи, то в "відкритих", "плюралістичних" суспільствах соціальна напруженість, яка нагромадилася, одержує свій своєчасний вихід, не ставлячи під питання існування самої соціальної системи. Р. Дарендорф вважав, що придушення соціального конфлікту неможливе, безглузде і здатне вести лише до його загострення, у той час як "раціональна регуляція" веде до "контрольованої еволюції". У цьому плані сучасна немарксистська конфліктологія розглядає регуляцію соціального конфлікту, по суті справи, як шлях досягнення соціальної стабільності (згоди, порядку), яка вважається в кінцевому рахунку як звичайний, нормальний стан суспільства.

Слід зазначити, що саме розуміння соціального конфлікту в сучасній соціології неоднозначне. Одні трактують це поняття дуже широко припускаючи під ним будь-яке соціальне протиріччя на будь-якій ступені його розвитку. Л. Козер розглядає соціальний конфлікт як ідеологічне вираження прагнень і почуттів соціальних груп та індивідів у боротьбі за

об'єктивні цілі (влада, доходи, статус, цінності й ін.). Е. Гідденс під соціальним конфліктом розуміє "реальну боротьбу між діючими людьми чи групами, незалежно від того, які джерела цієї боротьби, її способи і засоби, які мобілізує кожна із

сторін". Інші виходять з того, що соціальний конфлікт — це не всяке соціальне протиріччя в суспільстві, яке випливає з його соціальної неоднорідності і соціальної нерівності, а лише визначена досить висока стадія його визрівання і розвитку.

Нам уявляється, що не слід ототожнювати соціальне протиріччя і соціальний конфлікт; перше ширше другого. Соціальне протиріччя здобуває характер соціального конфлікту, коли боротьба протилежних його сторін здобуває досить ясний, відкритий і гострий характер, коли соціальна напруженість досягає досить високого рівня.

Але в соціології чимало і таких концепцій, що виходять з інших парадигм (ніж парадигма конфліктології) при розв'язанні питання про джерела і фактори соціальних змін. Правда, увага, що приділяється цьому питанню в інших соціологічних напрямках, звичайно значно менша. Так, структурний функціоналізм, вбачаючи в суспільстві, яке самоорганізується і саморозвивається систему, саме стабільність системи, консенсус в області ціннісних орієнтацій вважає природним станом громадського життя. Для нього, вважав Т. Парсонс, більш характерна "взаємна вигода і мирна кооперація, ніж взаємна ворожість і знищення".

Джерело соціальних змін функціоналісти бачать насамперед у внутрішній взаємодії тісно пов'язаних елементів соціальної системи, а також у взаємодії різних систем. Стабільність і консенсус у рамках "соціальної рівноваги" не означає ідеальної рівноваги соціальної системи і не виключає соціальних змін, у тому числі і радикальних. Соціальні зміни, за Парсонсом, варто розглядати як "рухливу рівновагу", що може відноситися і до тієї чи іншої частини суспільства, і до нього в цілому. Завдання суспільства як соціальної системи полягає в тому, щоб насамперед за допомогою правових норм упорядковувати суспільні відносини і тим самим запобігати чи знижувати імовірність виникнення конфлікту, а якщо він усе-таки виник, то врегулювати його так, щоб це не дезінтегрувало всю соціальну систему.

§ 10.2 Види і форми соціальних змін

В історії соціології чітко просліджується явна перевага еволюціонізму, що стоїть на позиціях визнання оптимальним поступової, більш-менш плавної та повільної зміни і розвитку суспільства, та такого, що розглядає революційні суспільні перетворення, як відхилення від нормального, природного ходу історії, як її аномалію. Це знайшло своє вираження в тому, що за більш ніж півторасотрічний розвиток даної науки лише соціологія марксизму твердо і послідовно відстоювала вирішальну роль соціальних революцій у суспільному прогресі, вбачаючи в них "локомотиви історії".

Соціологія марксизму не заперечує, звичайно, роль і значення еволюційної форми розвитку суспільства, справедливо вважаючи, що немає революції без еволюції, що остання підготовлює першу і підводить до неї

точно так само, як кількісні зміни приводять до корінних якісних. І цим вона принципово відрізняється від теорії катаклізмів, що виходить з визнання катастрофічного, вибухового, спонтанного, раптового і непоясненого характеру глибоких і широких соціальних змін. Але при цьому центр рівноваги в соціальному розвитку переноситься марксизмом на революцію, яка, на його думку, необхідна і неминуча в будь-яких умовах і за всіх часів. Саме вона виражає глибинну і справжню сутність історичного розвитку, що розуміється як закономірна зміна суспільно-економічних формацій. Це й призвело до серйозного перебільшення і навіть до відомої абсолютизації соціальної революції на шкоду соціальної еволюції. Звідси і настільки різка і непримиренна критика соціального еволюціонізму, соціал-реформізму з боку марксизму й особливо ленінізму.

Соціальна еволюція і соціальна революція — це дві різні, але необхідно взаємозалежні, взаємообумовлені, сполучені сторони соціального розвитку.

Еволюціоністи-реформісти у свою чергу не могли не зауважувати, ігнорувати якісні, революційні суспільні перетворення. Але вони вважали революцію побічним, випадковим, небажаним, протиприродним явищем, без якого можна обійтися, оскільки і за допомогою еволюції, реформ, на їхню думку, можна здійснювати глибокі соціальні перетворення. Таке негативне відношення до соціальних революцій багато в чому визначалося тим, що вони найчастіше супроводжувалися масовими нещастями населення, загибеллю людей, грубим насильством, хаосом і безладдя ми в суспільстві. Звідси — абсолютизація еволюції, реформ і різка, непримиренна критика революційного марксизму.

На наш погляд, неприпустимо односторонньо перебільшувати і тим більше абсолютизувати місце і роль кожної з двох основних форм соціальних змін і соціального розвитку:

- еволюційної;
- революційної.

Інша справа, що нерідко соціальна революція розуміється занадто вузько, тобто не як більш-менш широкий історичний період, у рамках якого порівняно прискорено відбувається якісне, сутнісне, структурне і всебічне перетворення суспільства, а як тільки політична революція і навіть як тільки момент захоплення влади, збройне повстання і т. д. Зрозуміло, що при такому невинуватому звуженому тлумаченні соціальної революції вона не може розглядатися як закономірна і неминуча форма суспільного розвитку, оскільки тут одна з можливих форм (видів, способів) здійснення соціальної революції неправомірно ототожнюється з її сутністю, з нею самою. Так, зовсім очевидно, що перехід від індустріального до постіндустріального суспільства пов'язаний із глибокою якісною, революційною зміною суспільства, але відбувається він звичайно без політичних переворотів, повстань і т. п.

Разом з тим не можна не бачити, що співвідношення як еволюції і революції в розвитку суспільства, так і різних форм здійснення самих

революцій не залишається незмінним на різних ступенях історії й у різних умовах багатьох країн. Сучасний історичний досвід усе сильніше переконує в тому, що в розвинутих країнах сучасної цивілізації багато соціальних проблем, які у більш-менш віддаленому минулому могли зважуватися і дійсно звужувалися лише на шляхах найгостріших соціальних конфліктів аж до революційних виступів, сьогодні успішно переборюються на шляхах еволюційного, реформаторського розвитку. Точно так само стає усе більш очевидним, що в сучасному справді демократичному цивільному суспільстві і правовій державі відкриваються широкі можливості сучасної модернізації громадського життя, її різних сторін, здатної шляхом більш-менш серйозних реформ запобігати і вирішувати гострі соціальні конфлікти. Інша справа в тоталітарних і авторитарних суспільствах і державах, де твердолоба і безкомпромісна, а найчастіше і грубо насильницька політика і практика влади здатні, як показує і наш і закордонний досвід, перетворити порівняно невеликий і цілком розв'язаний соціальний конфлікт у революційний вибух.

Отже, революційні, якісні зміни в розвитку суспільства настільки ж закономірні і неминучі, як і еволюційні, кількісні. Форми, способи їхнього прояву залежать від конкретно-історичних умов даної епохи і даної країни. Революційні політичні вибухи, широта і частота їхнього виникнення — наслідок, результат співвідношення, що об'єктивно складається, і характеру взаємодії протидіючих соціально-політичних сил, а також політики владних структур. Якщо останні готові за допомогою більш-менш глибоких і радикальних реформ провести назрілі соціальні перетворення, піти на компроміс, не допустити масового застосування насильства і т. п., то ґрунт для революційних потрясінь у суспільстві різко звужується і навіть якісні соціальні зміни виявляється можна здійснювати без таких потрясінь, поступово, планомірно, регульовано, спадкоємно. І навпаки, якщо сили, що стоять на чолі влади, не готові реформувати суспільство, іти на компроміс, і проводять негнучку, далеку від обліку сформованих реальностей реакційну політику й готові застосовувати соціальне і політичне, у тому числі і збройне насильство заради збереження застарілого, то соціально-політичні потрясіння неминучі й часті.

§ 10.3 Соціальний прогрес і типізація суспільства

Як соціальні еволюціоністи, так і соціальні революціоністи виходили з того, що зміни в суспільстві відбуваються не хаотично, а мають визначену спрямованість: воно розвивається від простого до складного, від нижчого до вищого, тобто прогресивно, поступально. Звичайно, критерії соціального прогресу, як і самого соціального розвитку, у різних соціологів і філософів були далеко не однаковими. Але майже усі з них бачили, що з кожною новою історичною епохою людство піднімається на усе більш високу ступінь пізнання природи, розвитку знарядь праці, задоволення своїх потреб, удосконалювання організації громадського життя.

Суперечки немає, у суспільстві діють не тільки прогресивні, але й консервативні та реакційні сили, що перешкоджають соціальним інноваціям і навіть прагнуть повернути історію назад. Більш того, історія знає й застійні

періоди і рухи назад, коли ці останні сили беруть верх, особливо якщо мова йде про окрему країну чи групу країн, а також про більш-менш короткочасний період у розвитку багатьох країн і навіть усього людства. Тільки старий, традиційний, "плоский" соціальний еволюціонізм міг представляти хід історії гладкою, рівною, безупинно висхідною лінією соціального розвитку, яка не знає поворотів, зламів, зигзагів і т. п. Але все це не визначає загальну лінію історичного розвитку в цілому на досить тривалий період, не ставить під питання позитивну, прогресивну спрямованість цього розвитку.

У соціології і соціальній філософії нерідко можна зустріти позицію, відповідно до якої критерії соціального прогресу носять не об'єктивний, а чисто суб'єктивний характер. При цьому посилаються на те, що термін "прогрес" відбиває зміну в бажаному напрямку і, отже, виражає ціннісну думку. Іншими словами, тому що судження "краще — гірше", "прогресивно — реакційно", "позитивно — негативно" у вирішальній мері залежать від ціннісної орієнтації, то і критерій суспільного прогресу не може бути об'єктивним і є суцього суб'єктивним.

На наш погляд, з такою позицією не можна беззаперечно погодитися. Так, різні класи, соціальні групи і їхні представники мають різну ціннісну орієнтацію і тому можуть не однаково і навіть діаметрально протилежно оцінювати те саме соціальне явище чи процес. Але хіба цей безперечний факт знімає питання про те, яка з цих оцінок щира, тобто правильно, адекватно відбиває об'єктивну дійсність, об'єктивні соціальні зв'язки і відносини, містить об'єктивну істину. Тому що є загальнолюдський критерій суспільного прогресу — ступінь об'єктивної відповідності чи невідповідності суспільного ладу справжній природі людини, її потребам та інтересам вільного і всебічного розвитку особистості.

Югославський соціолог Р. Лукич, наприклад, у такий спосіб характеризує суспільний прогрес:

"Можна вважати, що прогресує те суспільство, у якому усе більше число людей усе довше і краще живе.. і в той же час створюється такий суспільний лад, що дає можливість кожному жителю одержувати все більшу кількість суспільного продукту і там самим усе краще жити."

Для кожного, хто визнає об'єктивний і поступальний характер суспільного розвитку, хто визнає особистість самоціллю такого розвитку і стоїть на позиції гуманістичного критерію суспільного прогресу, тільки та соціальна зміна може бути визнана прогресивною, яка відповідає цьому критерію, об'єктивно наближає людство до справжньої гармонії особистості, суспільства і природи. Саме тому важливими віхами в прогресивній історії людства минулого були і Велика Французька революція кінця XVIII ст., незважаючи на всі складні зигзаги її ходу, і перемога антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною в 1945 р., незважаючи на пов'язані з цим численні жертви і руйнування, і створення ООН у підсумку цієї перемоги як органу забезпечення колективної безпеки у світі.

Таким чином, оцінні судження "прогресивно — реакційно" самі по собі дійсно суб'єктивні, як і всяке судження, думка, оцінка. Але якщо вони не помилкові судження, то за своїм змістом не можуть не відбивати соціальні зв'язки і взаємодії, які об'єктивно складаються в реальному суспільстві, їхнього співвідношення з такими ж зв'язками і взаємодіями на попередніх етапах людської історії. У цьому розумінні вони не тільки суб'єктивні, але й об'єктивні. У цьому ж плані потрібно говорити про такі найчастіше виділені сьогодні об'єктивні критерії суспільного прогресу, як:

- рівень розвитку виробництва;
- розподілу і послуг;
- науки й інформатизації;
- життєвого стандарту;
- соціальної рівності;
- демократизації;
- соціальних і політичних прав і свобод особистості;
- середньої тривалості життя.

Однак не всі соціологи й історики визнають поступальний, прогресивний характер розвитку суспільства. Прикладом цього може служити теорія культурно-історичних типів Н. Я. Данилевського. Концепція культурно-історичних типів розвитку суспільства одержала своєрідне відображення й у західній соціології. Так, о. Шпенглер (1880 - 1936 рр.) виходив з циклічного суспільного розвитку народів і їхніх груп (усього він виділяв вісім культурно-історичних типів), у рамках якого вони проходять два визначених основних етапи, цикли — висхідна ("культура") і спадна ("цивілізація") гілки розвитку. Пізніше його англійський дослідник А. Тойнбі (1889 - 1975 рр.) дещо модернізував циклічну модель історичного процесу в напрямку пом'якшення зумовленості і визнання об'єднуючої ролі світових релігій (ісламу, християнства, буддизму), що, на його думку, і є вищими цінностями й орієнтирами історичного розвитку. Сама ж динаміка історичного процесу, починаючи з появи і росту цивілізації і кінчаючи її розкладанням і загибеллю, пов'язана, за А. Тойнбі, з дією "закону виклику і відповіді", відповідно до якого рух суспільства ґрунтується щораз на адекватних відповідях на виклики історичних ситуацій, що складаються.

На позиціях своєрідної концепції культурно-історичного типу стояв і П. А. Сорокін, у якого мова йшла про ідеальні соціокультурні суперсистеми, які розрізняються зверхнім світоглядом і типом сприйняття дійсності. На відміну від Шпенглера та Тойнбі, Сорокін не заперечував суспільного прогресу і вів мову про формування, а в перспективі і твердження нової єдиної цивілізації в масштабах усього людства. Це знайшло своє відображення, зокрема, у виникненні і різкому розширенні впливу концепцій сучасного глобалізму.

Глобалізм (від лат. *globus* — куля) у світлі зазначених концепцій означає, що сучасне людство розглядається не як проста сума (збори) більш-менш відособлених країн і народів, а як єдине ціле, як принципово нова соціальна суперсистема, усі структурні елементи (країни, народи) якої

знаходяться в найтіснішому і неухильно поглиблюючому взаємозв'язку, взаємозалежності. Глобалізація світу обумовлена постійно прогресуючою інтернаціоналізацією всіх сторін життя країн і народів. Глобалізація економічних, політичних, соціальних і культурних відносин і процесів знаходить своє вираження не тільки і не стільки в тому, що ті чи інші риси, моменти, проблеми суспільного розвитку стають повсюдними, здобувають планетарні масштаби, так звані глобальні проблеми сучасності, які з'являються і ростуть, а в тому насамперед, що досягається такий рівень єдності людства, при якому існування й успішний розвиток кожної країни, кожного народу виявляється усе більше в прямій і вирішальній залежності від стану і зміни світу в цілому. І навпаки, успіх і розв'язання глобальних проблем сучасності виявляється у всезростаючій залежності від активності і погодженості дій усіх країн і народів світу.

Глобалізація пов'язана, насамперед, з інтерпретацією всієї суспільної діяльності на Землі. Ця інтерпретація означає, що в сучасну епоху все людство входить у єдину систему соціально-культурних, економічних, політичних і інших зв'язків, взаємодій і відносин. Таким чином, у сучасну епоху в порівнянні з минулими історичними епохами незмірно зросла загальнопланетарна єдність людства, що є принципово новою суперсистемою, скріпленою загальною долею і загальною відповідальністю. Тому, незважаючи на різні соціально-культурні, економічні, політичні контрасти різних регіонів, держав і народів, соціологи вважають правомірним говорити про становлення єдиної цивілізації.

Особливість же сучасного технологічного перевороту, пов'язаного з інформатизацією суспільства, полягає в тому, що він створює принципово нові передумови для універсалізації і глобалізації людської взаємодії. Завдяки широкому розвитку мікроелектроніки, комп'ютеризації, розвитку засобів масової комунікації й інформації, поглибленню розподілу праці і спеціалізації, людство поєднується в єдину соціокультурну цілісність. Існування такої цілісності диктує свої вимоги до людства в цілому і до окремої особистості, зокрема. У цьому суспільстві повинна домінувати установка на інформаційне збагачення, придбання нового знання, оволодіння ним у процесі безупинного навчання, а також його технологічне і людське застосування. Чим вищий рівень технологічного виробництва і всієї людської діяльності, тим вищим повинен бути рівень розвитку самої людини, її взаємодії з навколишнім середовищем. Відповідно, повинна сформуватися нова гуманістична культура, у якій людина повинна розглядатися як самоціль суспільного розвитку. Звідси й нові вимоги до особистості — у ній повинні гармонічно сполучатися:

- висока кваліфікація, віртуозне оволодіння технікою,
- гранична компетенція у своїй спеціальності,
- соціальна відповідальність,
- загальнолюдські моральні цінності.

Однак глобалізація соціальних, культурних, економічних і політичних процесів у сучасному світі, поряд з позитивними сторонами, породила ряд серйозних проблем, які одержали назву "глобальних проблем сучасності":

- екологічних,
- демографічних,
- політичних.

Сукупність цих проблем поставила перед людством глобальну проблему "виживання людства". Засновник міжнародного дослідницького центру "Римського клубу", що вивчає перспективи людства перед лицем сучасних глобальних проблем, А. Печчеї так сформулював сутність цієї проблеми: "Справжня проблема людського виду на даній ступені його еволюції полягає в тому, що він виявився цілком нездатним у культурних відносинах йти в ногу і цілком пристосуватися до тих змін, які сам вніс у цей світ". І якщо ми хочемо приборкати технічну революцію і направити людство до гідного його майбутнього, то нам необхідно, насамперед, подумати про зміну самої людини, про революцію в самій людині. А. Печчеї, звичайно ж, має на увазі, насамперед, зміну соціальних установок особистості і суспільства, переорієнтації людства від ідеології поступального зростання виробництва і споживання матеріальних цінностей на духовне самовдосконалення. Але він не обмежувався такими абстрактними побажаннями. З його ініціативи, за замовленням "Римського клубу" були проведені широкомасштабні дослідження і побудовані глобальні моделі розвитку кризових тенденцій у взаємодії між суспільством і середовищем його існування: "Світ-2" Д. Форрестер (1971), "Світ-3" Д. Медоуз (1978), "Стратегія виживання" М. Месарович, І.Е. Пестель (1974). У 1974 році, паралельно з М. Месаровичем і Е. Пестелем, група аргентинських учених на чолі з професором Ерера розробила так звану латиноамериканську модель глобального розвитку, чи модель "Барилоче". У 1976 р. під керівництвом Я. Тінбергена (Голландія) був розроблений новий проект "Римського клубу" — "Зміна міжнародного порядку" і т. п.

У глобальних моделях береться "світ у цілому". Проводячи за допомогою системної динаміки розрахунки для світу в цілому Форрестер і Медоуз прийшли до висновку, що протиріччя між обмеженістю земних ресурсів, зокрема, обмеженістю придатних для сільського господарства площ і зростаючими темпами споживання населення, яке збільшується, можуть привести на середину ХХІ в. до глобальної кризи. Як альтернативу такому розвитку висувалася концепція "глобальної рівноваги", відповідно до якої необхідно негайно припинити збільшення чисельності населення земної кулі, обмежити промислове виробництво, зменшити приблизно в сто разів споживання ресурсів Землі.

Моделі Форрестера і Медоуза привернули увагу до реально існуючих проблем глобального характеру, змусили людство задуматися про подальші шляхи свого розвитку. Однак закладені в цих моделях методологічні прорахунки дозволили взяти під сумнів висновки, що містяться в них. Зокрема, указувалося, що при складанні моделі добір параметрів

здійснювався з чисто конкретно-наукових і прикладних критеріях, що дозволяє вести математичну обробку: середні величини виробництва і споживання, послуги і харчування розраховувалися в середньому на душу населення. Тільки для демографічних параметрів вводилася диференціація, але і то за чисто демографічною ознакою: бралися в розрахунок різні вікові групи. Таким чином, усі ці параметри "очищалися від їх конкретного соціального змісту". Модель М. Месаровича і Е. Пестеля якоюсь мірою спробувала врахувати цю критику. У своєму дослідженні "Світ-3" вони прагнули проаналізувати більшу в порівнянні з попереднім проектом кількість факторів, здатних лімітувати розвиток, досліджувати можливості локалізації криз, знайти шляхи їхнього запобігання. Модель Месаровича-Пестеля описує світ не просто як однорідне ціле, а як систему взаємозалежних 10 регіонів, взаємодія між якими здійснюється через експорт — імпорт і міграцію населення Регіон — це вже соціокультурний параметр, підсистема в глобальній суспільній

системі. І хоча він виділяється за економічними і географічними критеріями, але з врахуванням деяких соціальних і культурних характеристик: цінностей і норм співтовариства.

У моделі Месаровича-Пестеля передбачена можливість управління розвитком. Тут можна зафіксувати такі елементи соціологічного підходу, як мети організації, суб'єкт управління, що приймає рішення на основі визначених цінностей і норм. Автори цієї моделі прийшли до висновку, що світу загрожує не глобальна катастрофа, а ціла серія регіональних катастроф, що почнуться значно раніше, ніж пророкували Форрестер і Медоуз. Концепції "глобальної рівноваги" автори моделі "Світ-3" протиставили концепцію "органічного зростання" чи диференційованого розвитку різних елементів системи, коли в окремі періоди інтенсивне зростання одних параметрів у визначених регіонах супроводжується органічним ростом в інші. Однак ніякі глобальні моделі не змогли передбачити тих колосальних змін, що відбулися в другій половині 80-х - початку 90-х у Східній Європі і на території СРСР. Ці зміни істотно модифікували характер плину глобальних процесів, оскільки вони означали припинення "холодної війни", інтенсифікацію процесу роззброєння, істотно вплинули на економічну і культурну взаємодію.

Великий внесок у наукову розробку проблем глобалістики вніс Еммануїл Валлерстайн (1930 р. н.) — американський професор соціології, доктор Центру з вивчення економіки, історичних систем і цивілізацій Нью-Йоркського університету, який з 1994 р. очолив Міжнародну соціологічну асоціацію. Його концепція — мир системного аналізу суспільного розвитку є новаторським підходом у вивченні соціальних процесів і змін.

Завершуючи загальну характеристику суспільства і його побудови, необхідно спеціально, хоча і коротко зупинитися на проблемі типів суспільства.

Різні соціологи по-різному підходили до проблеми типізації суспільств. Марксистська соціологія, наприклад в основу класифікації суспільств

поклала спосіб відносин і насамперед відносини власності, розділивши всі суспільства на п'ять основних суспільно-економічних формацій:

- первіснообщинну,
- рабовласницьку,
- феодальну,
- капіталістичну,
- комуністичну (включаючи і соціалістичне суспільство як її початкову, першу фазу).

Інші соціологи (американці Г. Ленські і Дж. Ленські) поділяють суспільства за основним способом добування засобів до існування, розрізняючи:

- суспільства мисливців і збирачів;
- садівничі суспільства;
- аграрні суспільства;
- промислові суспільства.

Німецький соціолог Ф. Тьонніс головну увагу зосередив на розмежуванні двох основних типів суспільств:

- допромислового, традиційного;
- сучасного, промислово-міського.

Сьогодні дуже поширений (Д. Белл, А. Турен та ін.) розподіл суспільств на:

- доіндустріальні чи традиційні,
- індустріальні,
- постіндустріальні.

Цим, звичайно, не вичерпується різноманіття класифікацій суспільств. Так, досить часто, особливо в останні десятиліття, суспільства розрізняються за політичними критеріями (особливо за характером і формами співвідношення суспільства і держави) на:

- демократичні (де склалося цивільне суспільство, а держава підкорюється і служить йому),
- тоталітарні (де немає цивільного суспільства, а держава підкорює і придушує суспільство й особистість),
- авторитарні (як проміжні між першим і другим).

Типізація суспільства може бути проведена і за багатьма іншими ознаками: у зв'язку з пануючою в суспільстві релігією говориться про християнські чи мусульманські суспільства, про православне суспільство і т. п., а в зв'язку з найбільш розповсюдженою мовою спілкування — англійське, російськомовне, франкомовне й інші суспільства.

Хоча навряд чи було б правильно вважати всі зазначені й подібні класифікації різномовними, ні одну з них не варто ні відкидати з порога, ні зводити на рівень єдино правильної. Цілком зрозуміло, якщо суспільство досліджується з точки зору, наприклад, етнічного складу його населення, то на перший план висувається класифікація суспільств на однонаціональні, двоноціональні і багатонаціональні, а інші відкидаються на другий і більш далекі плани.

Отже, суспільство, як і природа, знаходиться в постійній зміні, розвитку. У цьому головна суть, зміст і значення громадського життя.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Соціальний розвиток і його співвідношення з соціальними змінами.
2. Види і форми соціальних змін.
3. Соціальний прогрес і типізація суспільств.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціальна динаміка та її джерела.
2. Еволюційне і революційне в соціальному розвитку.
3. Сучасний прогрес і глобалізм.

Додаткова література з теми

1. Валлерстайн Й. Социальное изменение вечно // СОЦИС. — 1997. — № 1.
2. Белл Д. Постиндустриальное общество // Америка. — 1977. — №9.
3. Кравченко С. А., Мнацаканян М. С, Покровский Н. Е. Социология, парадигмы и темы. — М., 1997.
4. Покровский Н. Е. Вифлеемские звезды "глобализации" // СОЦИС. — 1995. — №2.
5. Рукавишников В. С. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // СОЦИС. — 1995. — № 1.
6. Соарес К. С. Общество в процессе изменения. // СОЦИС — 1991. — №12.
7. Социология/ Под ред. А. В. Осипова и др. — М., 1996.
8. Тойнби А. Постыжение истории — М., 1991.
9. Фролов С. С. Социология. — М., 1994.
10. Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996.

Тема 11. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Ключові поняття та терміни

- політика
- публічна влада
- політична система
- політична соціологія
- соціологічний аналіз
- правова держава
- громадянське суспільство
- політична поведінка

§ 11.1 Об'єкт і предмет політично соціології

Термін "політика" належить до числа найбільш уживаних. Ми говоримо про внутрішню і зовнішню політику, про економічну, соціальну, культурну, демографічну, екологічну й інші політики, політичне життя і боротьбу, політичну владу і політичну систему, політичні конфлікти і кризи, про політичну культуру, політичний плюралізм, політичні права, волі і обов'язки, політичні спілки, коаліції, лідерів і т. п. Тим самим ми виділяємо

особливу, специфічну, своєрідну область, сферу громадського життя, що існує, функціонує і розвивається поряд з економікою, соціальним життям і духовною культурою. Політика виступає в цьому плані як специфічний вид соціальної реальності, соціальної взаємодії, особливий вид соціальної діяльності і соціального регулювання.

Широта, складність, багатогранність і багаторівневність такого феномена, як політика, створюють чималі складності в його чіткому визначенні. Не випадково не тільки в повсякденній свідомості, але й у наукових виданнях спостерігається велика строкатість таких визначень. Але і при цьому все-таки можна виділити те головне, сутнісне, що характерне для політики. Це — публічна влада, відносини володарювання як відносини панування (правління) і підпорядкування (виконання). М. Вебер, який особливо багато зробив для утвердження політичної соціології, визначав владу як "можливість для одного діяча в даних соціальних умовах проводити власну волю навіть всупереч опору". Т. Парсонс розумів під владою "здатність суспільства мобілізувати свої ресурси заради досягнення поставлених цілей", "здатність приймати рішення і домагатися їхнього обов'язкового виконання". У такому ж дусі визначає владу і Н. Смелзер: влада — "це здатність нав'язувати свою волю іншим і мобілізувати ресурси для досягнення мети".

Немає політики без влади і владних відносин, тобто без спроможності, права і можливості одного соціального суб'єкта вирішальним чином впливати на дії іншого, спираючись на свою волю й авторитет, моральні і правові норми, звичаї і традиції, погрозу примусу і покарання і т. п. Разом з тим було б невірним цілком ототожнювати владу і політику, тому що не усяка влада виступає як політична. Так, влада глави сім'ї над її членами, узята сама по собі, — це не публічна, а особиста, індивідуальна влада, а тому й не політика. Публічна влада, насамперед влада держави, і політика виникають і існують тоді, коли суспільство в результаті свого розширення й ускладнення виявляється нездатним залишатися в рамках колишньої саморегуляції, самоврядування. У ньому виявляється і зберігається об'єктивна потреба в забезпеченні ззовні контролю за поведінкою його членів та їхніх взаємин, а тим самим і у виділенні для цього особливого шару людей, що здійснюють такий контроль і соціально-політичне регулювання. Не може розглядатися як політична і влада керівника, лідера й у ряді інших малих самодіяльних груп і об'єднань.

Публічна влада, володарювання — атрибут, невід'ємна властивість політики. Між ними — найтісніший, органічний взаємозв'язок. З одного боку, влада виступає як джерело, основа і засіб утвердження і здійснення політики; а з іншого боку — саме проведення певної політики приведе до утвердження, функціонування і розвитку відповідної влади. Але поняття влади ширше, ніж поняття політики ще й у тому змісті, що влада може носити не тільки політичний, але й економічний і духовно-ідеологічний характер, не говорячи вже про сімейну чи суспільну владу неполітичного характеру, про що вже було сказано вище. У той же час неправомірно

зводити політику лише до державної політики, тому що перша здійснюється не тільки державою, але й іншими соціальними суб'єктами (партіями, класами, націями й іншими етносами, громадськими організаціями й об'єднаннями, особистостями й ін.).

Політика — це одна з основних сфер громадського життя, пов'язана з відносинами з приводу встановлення, організації, функціонування і зміни публічної влади; діяльність (у більш вузькому змісті — основні принципи, норми і напрямки діяльності) соціальних Суб'єктів по здійсненню політичної (державної і суспільної) влади.

Політика, політичне — це об'єкт політичної соціології, узятий у його найзагальнішому вигляді. Говорячи конкретніше, у зміст об'єкту вивчення даної галузі соціології включаються:

- політичні групи й об'єднання;
- політичні інститути й організації;
- політична культура (політичні цінності і норми, політичні ідеї, концепції, ідеали, звичаї і традиції);
- політичні інтереси;
- політичні зв'язки, дії, взаємодії і відносини;
- політична свідомість;
- політичні процеси і рухи та ін.

Головним об'єктом вивчення політичної соціології були і залишаються політичні системи суспільств як інституціональні механізми політики і їхні основні ланки — держави.

Разом з тим не можна не бачити, що все це так чи інакше вивчається не тільки політичною соціологією, але й політологією, а також політичною філософією, політичною психологією, політичною антропологією, теорією держави і права, політичною географією й іншими науками. Це теж по-своєму політичні науки. Однак відома спільність об'єктів їхнього вивчення не означає, що в кожній з них немає свого, специфічного предмета, тому що кожна з них по-своєму підходить до вивчення політики, політичної реальності. Кожна з них досліджує політичні явища і процеси під специфічним кутом зору свого предмета і методу. Так, філософія політики вивчає філософське в політиці, тобто взаємозв'язок і взаємодію політики, політичного світу і світу в цілому, прояв дії найбільш загальних властивостей і закономірностей світобудови в політичній сфері. На відміну від цього, політична соціологія досліджує соціальні аспекти політики, пов'язані із взаємодією політики і соціуму, політичного і соціального. Що ж стосується політології, покликаної найбільш прямо і безпосередньо вивчати світ, простір політики, то вона зосереджує свою увагу на виявленні сутності, закономірностей і загальних, універсальних форм прояву політики, політичного в різних умовах, принципів, шляхів і методів їхньої реалізації в діяльності суб'єктів політики. Звідси повинна усвідомлюватися неприпустимість ототожнення політичної соціології і політології, що нерідко має місце, на жаль, і в літературі. При всьому їхньому найтіснішому

взаємозв'язку, взаємодії і навіть взаємопроникненні і складності жорсткого, абсолютного їхнього розмежування, це — різні галузі наукового знання.

Тому в центрі її уваги знаходяться проблеми впливу соціальних явищ і факторів на політику і впливи політики на соціальне життя. Вивчати політику з позицій соціології — це значить розглядати її крізь призму взаємин особистості, соціальної групи і суспільств у цілому, відображення в політиці особистих, групових і суспільних інтересів, політичної свідомості і політичної поведінки особистості і соціальних груп у політику і т. п. Якщо політологія — це теорія політичних систем, то політична соціологія — соціологічна теорія взаємодії соціуму і політики, що йде від суспільства, соціальної групи й особистості до політики. Відомі американські політичні соціологи Р. Бендікс та С. Ліпсет відзначають, що "наука про політику починається з вивчення держави і вивчає її вплив на суспільство, а політична соціологія починає вивчення із суспільства і досліджує його вплив на державу і формальні інститути розподілу і здійснення влади".

Політична соціологія як міждисциплінарна наука (галузь соціологічної науки), яка склалася на стику соціології й політології, - це наука про закономірності, шляхи, форми і механізми взаємодії соціального й політичного, соціальної і політичної системи і структур.

Як особлива, спеціалізована галузь соціології політична соціологія утвердилася лише трохи більше ніж півстоліття назад, хоча історія соціально-політичної думки іде в глибоку давнину (Платон, Аристотель, Цицерон, Августин, Аквінат і багато інших). У новий час розвиток соціально-політичних вчень придбав широкий розмах, з чим була пов'язана і все більш глибока розробка соціальних аспектів політики (Н. Макіавеллі, Ж. Воден, Т. Мор, Т. Кампанелла, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, Т. Джефферсон, Й. Бентам, Д. Токвіль та ін. Особливо велике значення в цьому мало розмежування таких понять, як цивільне суспільство і держава (Д. Локк, А. Сен-Сімон, Г. Гегель, К. Маркс та ін.), що створювало передумови для вивчення політики як автономної сфери соціальної діяльності і її взаємодій із соціальною сферою. Це знайшло свою реалізацію в політико-соціологічних концепціях М. Вебера, В. Парето, Г. Москі, Р. Міхельса, Г. Лассуела, Ч. Меріама, М. Острогорського, А. Бентлі і багатьох інших. Вагомий внесок у розвиток соціально-політичної думки внесли і російські мислителі XVIII - початку XX ст. (Я. Козельський, С. Десницький, А. Радищев, М. Сперанський, П. Пестель, Н. Муравйов, П. Чаадаєв, В. Белінський, А. Герцен).

Зупинимось ще на одному моменті. Іноді виникає питання про співвідношення таких понять, як "політична соціологія" і "соціологія політики". Безсумнівно, що й у тому і в іншому випадку мова йде про одну й ту ж галузь соціології і тому дуже часто ці поняття використовуються як рівнозначні, як синоніми. Але нерідко вони розмежовуються за змістом.

§ 11.2 Основні проблеми політичної соціології

Проблематика політичної соціології надзвичайно широка і різноманітна — від політичної соціалізації особистості до взаємодії суспільства і політики.

У політичній соціології центральне місце займають загальні проблеми взаємин суспільства, політичної влади і політики. До того ж успішне здійснення політики можливе лише тоді, коли вона враховує тенденції і закономірності суспільного розвитку, потреби й інтереси як суспільства в цілому, так і різних соціальних груп і особистості, рівень розвитку культури, стан суспільної, групової й індивідуальної свідомості і т. п. Тому питання про взаємодію суспільства і політичної влади, соціуму і політики було і залишається основним питанням політичної соціології. У цьому зв'язку в політичній соціології досліджуються такі проблеми:

- місце і роль політичної підсистеми суспільства і його взаємовідносини з іншими підсистемами (економічною, соціальною, духовно-ідеологічною), а також із зовнішніми стосовно даного суспільства системами (наприклад, із природою — екологічна політика, іншими державами й об'єднаннями і світом у цілому — зовнішня політика);

- політика як соціальний інститут;
- влада і політика;
- політика і соціальна стратифікація;
- легітимність політичної влади шляхом її досягнення і визначення;
- соціальний зміст, соціальна роль і соціальні наслідки поділу політичної влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- сутність політичної культури як частини соціальної культури і її роль як особливої ціннісно-нормативної системи в забезпеченні нормативного функціонування суспільства, його інтеграції і збереженні цілісності й ін.

Різні напрямки в політичній соціології не тільки по-різному визначають сутність і границі політичної сфери, але і її природу, місце і роль. Так, якщо К. Маркс розглядав цю сферу як вторинну, надбудовну, похідну і підлеглу стосовно економічного базису, як область вираження і захисту інтересів економічно пануючого класу, то Б. Дюркгейм вважав державу головним виразником і носієм "колективної свідомості", що лежить в основі соціального життя. Відомий сучасний французький соціолог і політолог Раймон Арон також відстоював пріоритет політики над економікою. Зіставляючи в рамках своєї концепції індустріального суспільства тоталітарні і демократичні суспільства, він показує, що при принциповій спільності багатьох економічних основ цих суспільств їхнє соціальне життя, як і спосіб життя особистості, докорінно відрізняється саме через принципову протилежність їхніх політичних систем.

Віддаючи належне дуже важливій ролі (регулюючій і координуючій) політики, не можна в той же час і гіпертрофувати її на шкоду іншим сферам і факторам громадського життя, не бачити її обумовленості багатьма, у тому числі й економічними, умовами. Як показав історичний досвід, неправомірна експансія політики й абсолютизація її ролі здатні привести суспільство до

авторитаризму і тоталітаризму. З іншого боку, суспільство, що недооцінює місце і роль політичної системи і політики, виявляється перед погрозою настання анархії і нездатності забезпечити нормативний суспільний порядок.

Інший великий блок проблем політичної соціології пов'язаний із соціологічним аналізом політичної системи і механізму її дії. Такий аналіз означає, що ця система досліджується не тільки і не стільки з позицій вивчення внутрішньої взаємодії її структур, скільки в плані виявлення впливу на неї і її функції соціальних основ суспільства і соціальної ролі функціонування політичної системи. Тут особливо важливо те, що остання не зводиться тільки до держави, але й містить у собі політичні партії, громадські організації і рухи, а також сформовану в суспільстві систему голосування по виборам державних органів, завдяки якій більш-менш широкі маси народу беруть безпосередню участь у політиці. Але, звичайно, основна проблематика тут пов'язана з характеристикою держави як найважливішого соціального інституту, що складає "ядро" політичної системи суспільства. Т. Парсонс навіть вважав за необхідне розмежовувати усередині політичної системи дві підсистеми: "узаконену" (підсистема органів державної влади) і "підтримуючу" (підсистема недержавних політичних об'єднань і організацій, що забезпечує соціальну базу політиці держави). Саме взаємодія цих двох підсистем здатна забезпечити успішне функціонування політичної системи суспільства.

Держава як "частина суспільства, що має владу, силою й ; авторитетом, необхідними для розподілу ресурсів і засобів, підтримуючих соціальну систему".

Н. Смелзер

До недавнього часу в нас панувало однобоке соціально-політичне тлумачення соціальної сутності і соціальної ролі держави, що спиралося на його розуміння в марксизмі як знаряддя класового панування, диктатури будь-якого класу. Зрозуміло, не можна зовсім заперечувати класовий момент у характеристиці держави, що особливо наочно виявлялося в минулому столітті. Але не можна і зводити до цього сутність і роль держави, особливо в умовах сучасних розвинутих демократичних політичних систем.

Дуже важливо, що сьогодні й у нашій політичній соціології усе більше стверджується думка, що соціальна сутність і роль держави виявляються насамперед у його основній функції — узгодженні інтересів різних соціальних груп, забезпеченні соціальної стабільності і порядку, нормального функціонування і розвитку суспільства, його мобілізації на розв'язання загальних завдань і досягнення загальних цілей.

До числа найважливіших політико-соціологічних проблем у цій області повинні бути віднесені і питання формування і взаємодії цивільного суспільства і правової держави. Той факт, що в Конституції України було записано, що наша держава — це правова держава, соціальну основу якої складає цивільне суспільство, поки ще більше відбиває мету і напрямок розвитку нашого суспільства і держави, ніж сьогоднішню соціально-політичну реальність. Утвердження цивільного суспільства і правової

держави — це наша історична перспектива, здійснення якої потребує великих і довгострокових зусиль. До числа важливих проблем політичної соціології варто віднести дослідження соціальних аспектів різних державних форм:

- форм правління — президентських і парламентських республік, абсолютних і конституційних монархій та ін.;
- форм політико-територіальної організації — унітаризм, федералізм, автономізм та ін.;
- а особливо форм політичних режимів — демократизм, авторитаризм, тоталітаризм та ін.

У політичній соціології багато уваги приділяється соціальним сторонам проблем багатопартійності й однопартійності, політичного плюралізму, політичних еліт, політичної участі, політичних конфліктів і політичної згоди і т. п.

Нарешті, третьою великою групою проблем політичної соціології є питання політичної соціалізації особистості і політичної поведінки. Тут на перший план висуваються проблеми сутності, змісту й особливостей політичної соціалізації, місця і ролі в ній сім'ї, школи, груп однолітків, держави, громадських організацій і рухів, засобів масової інформації й інших агентів політичної соціалізації, шляхів і засобів засвоєння політичної культури на різних етапах соціалізації, формування, утвердження і розвитку нормативного політичного мислення і поведінки, Ті різних типів, рівня політичної активності, особливо електорату в період виборів, а також в умовах соціальних, політичних та інших криз і конфліктів.

Проблема "особистість і політика" також знаходиться в центрі уваги політичної соціології. Вона має дві відносно самостійні сторони: вплив особистості на політику і вплив політики на особистість, її поведінку. Історичний і особливо сучасний досвід показує, ЩО люди можуть по-різному відноситися до політики взагалі і по-різному оцінювати конкретну політику, але цілком піти від політики сьогодні практично неможливо, оскільки вона пронизує Конституцію і все законодавство країни, діяльність усіх видів влади і бюрократичного апарату, зміст газет і журналів, радіо- і телепередач і т. п. При цьому політика може як сприяти, так і перешкоджати розвитку особистості, її соціально-політичної активності, ініціативи і самопочуття. З іншого боку, для успішного проведення політики винятково важлива соціально-політична ціннісна орієнтація особистості, її очікування у відношенні політичної влади, відповідність даної політики інтересам і запитам людей, стану масової суспільної свідомості і т. п. Зовсім очевидно: якщо, наприклад, люди бачать, що політика не відповідає їх інтересам і запитам, здійснюється несумлінно (зловживання службовим становищем, хабарництво, корисливість, протекціонізм бюрократизм, кар'єризм і т. п.), то це не може не відбитися негативно на її дієвості й ефективності.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Політична соціологія та її співвідношення із загальною соціологією.

2. Об'єкт і предмет політичної соціології.
3. Основна проблематика політичної соціології.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Політична соціологія та політологія.
2. Громадянське суспільство і правова соціальна держава.
3. Політико-соціологічна характеристика сучасного українського суспільства.

Додаткова література з теми

1. Амелии В. Н. Социология политики. — М. 1992.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
3. Бурдые П. Социология политики. — М., 1993.
4. Вятр Е. Социология политических отношений. — М, 1973.
5. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. — М, 1996.
6. Дмитриев А. В., Тощенко Ж. Т. Социологический опрос и политика // СОЦИС. — 1995. — №5.
7. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // СОЦИС. — 1994. — Мб.
8. Доган М, Пеласси Д. Сравнительная политическая социология. — М., 1994.
9. Понарин А. С. Философия политики. — М, 1996.
10. Смелзер Н. Социология. — М., 1994.
11. Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений. — М., 1994.
12. Энтин Л. М. Разделение властей: опыт современных государств. - М., 1995.

Тема 12. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Ключові поняття та терміни

- право
- соціальні норми
- системно-нормативна природа
- законодавство
- правосвідомість
- соціологія права
- кримінальне право
- юридичний позитивізм
- правовий персонал

§ 12.1 Соціологія права як специфічна галузь соціології

У розділі загальної соціології уже відзначалося, що суспільство — це організована, упорядкована і саморегулююча спільність людей, дії, взаємодії і відносини між якими ґрунтуються на сформованій у ній культурі як системі усвідомлених і сприйнятих зразків поведінки, насамперед на визначених соціальних цінностях і нормах. Тому воно не може обійтися без соціального

регулювання, у системі якого праву належить особлива, провідна роль. Право — частина соціального контролю, виражає основні постулати даного суспільства, що спираються на особливе, державне забезпечення.

Право — це система встановлених чи санкціонованих державою загальнообов'язкових соціальних норм, що регулюють дії, поведінку і стосунки людей (їхніх груп, державних і суспільних органів, організацій і установ) і забезпечених державним примусом чи його погрозою.

У даному загальному визначенні відбиті найбільш важливі, необхідні родові ознаки (атрибути) права, що відрізняють його від інших соціальних явищ.

Право носить нормативний характер, тобто наказує чи забороняє ті або інші вчинки, ту або іншу поведінку. Його настанови відрізняються загальністю й обов'язковістю для всіх членів суспільства, знеособленістю, чіткістю і визначеністю. Право — застосування рівного масштабу до різних соціальних суб'єктів в однакових ситуаціях. Цим нормативне регулювання відрізняється від індивідуального, пов'язаного з разовим персональним регулюванням у конкретній ситуації і не носить тому нормативного характеру, тобто характеру загальних правил.

Право — це не проста і не довільна сукупність соціальних норм, а їх складна і досить струнка система, що відрізняється своєю цілісністю і структурованістю.

Право — система не всяких соціальних норм, а тільки тих, які забезпечені загрозою застосування санкцій з боку держави. Цим насамперед правові соціальні норми відрізняються від інших соціальних норм — моральних, релігійних, традиційних та ін. Разом з тим треба враховувати, що правова норма — це не тільки закони, але й урядові та адміністративні постанови, судові рішення нормативного характеру.

Загальнообов'язкова системно-нормативна природа і сутність права визначають його першорядну роль у соціальному управлінні, де об'єктами й одночасно суб'єктами такого управління виступають як окремі люди і їхні групи, так і соціальні інститути й організації. З того часу як виникла політична організація суспільства, саме праву належить найважливіша роль в утриманні людей від антисоціальної поведінки і забезпеченні виконання їхніх обов'язків на благо цивілізованого суспільства.

При різних підходах до визначення права і більш ніж столітньої активної дискусії з цього приводу, запропоноване вище визначення є досить широко визнаним. При цьому, звичайно, різні школи і напрямки в соціології права і юриспруденції й у цих загальних рамках виявляють свою специфіку, роблячи акцент на ту чи іншу сторону права чи по-різному тлумачать її. Так, для нормативної концепції права, історично характерної насамперед для юриспруденції, особливо властиве висування на перший план догми права, тобто аналіз права з погляду внутрішнього змісту законів та інших правових нормативних актів. На відміну від цього соціологічна концепція права, у тому числі й марксистська, наголошує на з'ясуванні зв'язку права із суспільством, його соціальної обумовленості і соціальної дії.

Право не можна ототожнювати з законодавством. Перше ширше за друге.

Тому, що, як уже відзначалося, право знаходить своє вираження не тільки в законах, але й у підзаконних актах нормативного характеру й у судових рішеннях, особливо в рамках англосаксонських правових систем, що багато в чому базуються на прецедентному праві.

Право — це не тільки закон, законодавство само по собі, а й його дія, засновані на них правовідносини.

Право може виражатися в не законодавчій формі ще й тому, що існує природне право, загальні права людини, принципи і норми міжнародного права.

Чинне законодавство певної країни (наприклад, фашистської, тоталітарної) може носити не правовий характер, тобто порушувати права людини, норми і принципи демократичного міжнародного права (в історичному плані — проблема відповідності чи невідповідності позитивного діючого права природному праву, а сьогодні — принципам і нормам правової держави).

Неправомірно зводити право і до правосвідомості, хоча ототожнення цих близьких і тісно взаємопов'язаних явищ зустрічається не так уже й рідко.

Право — це частина об'єктивної соціальної реальності, що існує за межами суспільної свідомості, хоча й відбита ним у правосвідомості.

Право у всіх його проявах і зв'язках — загальний об'єкт вивчення ряду суспільних наук, включаючи філософію права, соціологію права, політологію права, правознавство (у тому числі і юридичній теорії права), психологію права, правову антропологію й ін. Але це положення вірне лише стосовно розуміння об'єкта цих наук у найширшому розумінні. У більш вузькому розумінні не тільки в предметі, але й в об'єкті кожної з цих наук, власне кажучи, знаходить своє вираження не тільки загальне, але й особливе. У цьому розумінні об'єктом кожної з цих наук є не право взагалі, а право в якісно визначеному, специфічному його об'єктивному взаємозв'язку:

- із усією світобудовою (філософія права);
- із соціумом (соціологія права);
- із політикою, політичним життям (політологія права);
- із правовими структурами, явищами і процесами (правознавство); із психікою (психологія права);
- із людиною (правова антропологія) і т. п.

Соціологія права вивчає не все у праві і не право, узяті саме по собі, а соціальне в праві, взаємодію соціального і правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії і соціальну роль права. Іншими словами, у завдання соціології права входить дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, тобто з'ясування, зокрема, того, як, з одного боку, у суспільстві виникає і визріває соціальна потреба в правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин і як у процесі такого регулювання відбиваються особисті, групові і суспільні інтереси; а з іншої, як

здійснюються соціальні функції права, яким чином і наскільки ефективно під впливом права в суспільстві відбуваються ті чи інші соціальні зміни. Сказане дозволяє визначити:

Соціологію права як науку про загальну і специфічну соціальну властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права, як його підсистеми, як засобу соціального регулювання.

З цих принципових позицій необхідно вирішувати і питання про природу соціології права і її місце в системі суспільствознавчого знання.

Соціологія, безсумнівно, є міждисциплінарною галуззю наукового знання, яка виникла і розвивається на стику соціології і правознавства. Це означає, що немає місця соціології права ні там, де норми права і правовідносини досліджуються поза зв'язком із соціумом, ні там, де соціальні явища і процеси не опосередковуються правом.

Але це не означає, що якісна визначеність, природа і місце соціології права чітко не можуть бути визначені чи що соціологію права можна розглядати як галузь юридичної науки. Як видно із самої назви цієї області наукового знання, мова йде саме про соціологію, а не про правознавство. Соціологія права — специфічна галузь соціологічної науки і як така, поряд з десятками інших часткових соціологій, взаємовідноситься із соціологією як частина і ціле.

Соціологія права, у свою чергу, неоднорідна і має досить складну внутрішню структуру, пов'язану насамперед із системою самого права. Так, говориться про соціології державного (конституційного) права, кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного й іншого права. Не всі галузі соціології права одержали однаково розробку в нас і у світі в цілому. Найбільш широко і глибоко розроблені проблеми соціології кримінального, сімейного і деяких інших галузей права.

§ 12.2 Становлення і розвиток соціології права

У науці немає чіткої й однозначної відповіді на питання: хто є основоположником соціології права. Одні пов'язують це з ім'ям Е. Дюркгейма, інші — М. Вебера, треті — з ім'ям австрійського юриста Є. Ерліха. Зрозуміло одне: соціологія права починає складатися на рубежі XIX і XX ст., коли вперше з'являються досить великі спеціальні наукові праці, у тому числі й насамперед зазначених авторів, у дусі вимог сучасної соціології. Багато дослідників пов'язують виникнення соціології права як самостійної науки з завершенням процесу подолання панування юридичного позитивізму, що охопив і весь XIX в. У ході утвердження концепції природного права, що відбувалося одночасно з цим, мала місце і поступова відмова від розуміння права як тільки того, що укладено в чинному законодавстві (позитивному праві). Юридичний же позитивізм (легалізм, конформізм) не визнавав існування будь-якого іншого права (наприклад, природного права, що впливає з природи людини), крім позитивного, тобто встановленого державою законодавства.

Соціологія марксизму чимало зробила для соціологічного тлумачення права з позицій матеріалістичного розуміння історії. Вона розглядала право як частину надбудови, детермінованої матеріальними соціальними умовами і факторами. Розкриваючи класову обумовленість права, к. Маркс підкреслював, що право — це зведена в закон воля пануючого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу. Сутність права, за марксизмом, у соціальній нерівності, а саме воно — інструмент, масштаб міри такої нерівності. Але і при цьому виникнення соціології права неправомірно пов'язувати з марксизмом, оскільки в нього не склалася цілісна і самостійна соціологія права.

Інше положення склалося наприкінці XIX в. Особливу, основну роль тут відіграв Е. Дюркгейм. Справа не тільки в тому, що проблеми соціології права дуже широко представлені практично у всіх його основних працях і спеціальних статтях, але й у тому, що Е. Дюркгейм розробив такий поняттєво-категоріальний апарат, інструментарій, що широко і досить швидко був сприйнятий соціологією права, яка тоді формувалася. Особливо велика заслуга Е. Дюркгейма в розробці соціології карного права, насамперед питань соціальної природи злочинності і соціальних функцій покарання. Злочин, за Дюркгеймом, — це те, що визнає таким суспільство виходячи із своїх правових норм. Його джерела лежать у соціальній аномії, коли в суспільстві спостерігається занепад норм моралі і права, розрив соціальної солідарності, різке загострення протиріч між запитам особистості і соціально-правовими нормами. Не заперечуючи важливу роль покарання у виправленні злочинця і попередженні злочинності, Е. Дюркгейм вважав, що головне в ньому все-таки — забезпечення нормального функціонування суспільства і належного рівня суспільної свідомості.

У працях М. Вебера дане глибоке обґрунтування самостійності соціології права через виявлення сутності права як засобу здійснення політичної влади і його розмежувань з мораллю. Він чітко бачив взаємозв'язок економіки і правопорядку. У дусі своєї концепції походження капіталізму з протестантської етики М. Вебер вважав, що капіталістичне суспільство має потребу в раціональному праві і що цій потребі відповідає тенденція раціоналізації, що підсилюється, як у світовій історії, так і в розвитку права. Прогрес права на основі раціоналізації припускає все зростаючу спеціалізацію і бюрократизацію. Центральна роль у соціології права М. Вебера належить категорії "правовий персонал" (судді, інші юристи, керівники різних рангів та ін.), що покликаний суспільством забезпечувати дотримання наявних правових норм і застосовувати санкції у випадку їхнього порушення. За Вебером, історично рух йде від ірраціонального типу правового персоналу (наприклад, при харизматичному вожді) до раціонального типу, властивого сучасним йому суспільствам (юристи-фахівці, управлінські технократи та ін.).

Багато хто, однак, вважає, що дійсним засновником соціології права був Є. Ерліх (1862 — 1923 рр.), що випустив у 1913 р. фундаментальну працю "Підстава соціології права". Вже в передмові до книги він чітко

визначає свою загальну позицію: "Центр ваги розвитку права в наш час, як і за всіх часів, — ні в законодавстві, ні в юриспруденції, ні в судовій практиці, а в самому суспільстві". У цьому зв'язку Є. Ерліх рішуче виступав проти вузького розуміння, що панувало тоді, права як сукупності правових норм, на основі якої приймаються рішення. В основу соціології права Ерліх поклав не загальні міркування про право і не абстрактні тлумачення юридичних норм, а дослідження конкретного життєвого правового матеріалу, що він називає "документальним" правовим дослідженням, розуміючи під правовим "документом" і судові рішення, і документи ділового життя, договори купівлі-продажу, кредиту, іпотеки та ін. З цього, на його думку, виростають правові норми.

Є. Ерліх виходив з того, що, крім формально діючого права, існує незалежний від нього соціальний порядок, який складається спонтанно, заснований на взаємному узгодженні індивідуальних і колективних воель. Виникаючі в суспільстві конфлікти розв'язуються, з його погляду, не стільки за допомогою абстрактних правових норм, скільки з урахуванням конкретних обставин самими його учасниками чи їхніми арбітрами на основі принципу справедливості. У його соціології права ключовим було поняття "живого права" (тобто права в дії, у реальному житті), у зв'язку з чим він багато займався соціологічним аналізом судової практики, договорів, звичаїв і т. п. Він підкреслював, що "дослідження живого права є тим, з чого потрібно починати соціологію права".

Великий внесок у становлення соціології права зробили російські вчені кінця XIX — початку XX в. Це пов'язано насамперед з іменами таких видних соціологів, юристів, політологів і психологів, як С. А. Муромцев (1850- 1910 рр.), Н.І. Кареев (1850- 1931 рр.), М. М. Ковалевський (1851 1916 рр.), Н.М.Коркунов (1853 -1904 рр.), П.І. Новгородцев (1866-1924 рр.), Л.І. Петражицький (1867 - 1931 рр.), Б. А. Кістяковський (1868 - 1920 рр.), П. А. Сорокін (1889 - 1968 рр.) та багато інших.

До середини нашого сторіччя сучасна соціологія права остаточно затвердилася й одержала з того часу особливо широкий та інтенсивний розвиток насамперед у США, Франції, Італії, Німеччині, Польщі, скандинавських країнах, а трохи пізніше й у нашій країні. Цьому сприяли:

- 1) усе зростаюча потреба суспільства в поглибленому вивченні права і його ролі в зв'язку зі змінами, що відбуваються, як у правовій сфері, так і в області посилення впливу держави на соціально-економічне життя;

- 2) внутрішні потреби розвитку самої соціології права на основі використання нових теорій і методів. У розвитку соціології права нашого сторіччя досить чітко з'явилися два основних своєрідних напрямки — американський і європейський, хоча, звичайно, і розвиток соціології права в кожній із зазначених країн відрізняється більш-менш істотними особливостями усередині такого загального підрозділу.

Для американської прагматичної школи соціології права, главою якої був Роско Паунд (1870 — 1964 рр.), властиві три основних моменти:

- яскраво виражений соціологічний підхід до вивчення права;
- розуміння права насамперед як результату судової діяльності, що у свою чергу розглядається як мистецтво;
- широка опора на емпіричні соціологічні дослідження, які бурхливо розвивалися з 20-х років.

У науково-теоретичному плані ця школа виходила з того, що: розвиток суспільства визначає розвиток права, яке й необхідно вивчати в зв'язку з іншими соціальними явищами; закони і судові рішення самі викликають істотні соціальні зміни; соціальна дієвість, ефективність правових норм знаходиться у прямій залежності від рівня їхньої підтримки суспільною думкою і т. п. У рамках цієї школи право стало розглядатися крізь призму більш загальної соціологічної категорії "соціальний контроль", введеної американським соціологом і соціальним психологом Е. Россом, який випустив у 1901 р. класичну працю "Соціальний контроль". Р. Паунд та його послідовники розглядали право як частину і засіб соціального контролю. Він показав, що право, особливо в сучасних суспільствах, не рівнозначне з іншими, а головний інструмент соціального контролю, і що ця обставина має дуже важливе значення для суспільства.

Узагалі для прагматичної соціології права надзвичайно характерний інструменталістський підхід до права. Звідси і перенесення центру ваги в дослідженні права з того, який воно має "вигляд в книгах і кодексах", на "право в дії", "життєве право". Р. Паунд намагався поєднати прагматичний підхід до права з функціональним. Завдання своєї соціології права він бачив не стільки в традиційному відверненому аналізі природи права й абстрактного змісту правових норм, скільки у вивченні цілей права і його функціонування. Мета і функція права, за Паундом, у задоволенні (колективному чи індивідуальному) реальних потреб, інтересів, запитів, бажань, вимог людей, які живуть у даному суспільстві.

Низкою істотних особливостей відрізняється і більш скромна за розмахом досліджень європейська школа соціології права, де ведучу роль за останні десятиліття грають французькі (А. Арно, Ж. Гуревич, Ж. Карбоньє, Р. Пенто, А. Леві-Брюль та ін.) і італійські (Р. Тревес, В. Феррарі та ін.) юристи і соціологи. Це багато в чому пов'язане з тим, що у Франції знаходиться інтенсивно працюючий Міжнародний інститут соціології права, а в Італії — італійський центр соціології права зі спеціальним щоквартальним журналом "Соціологія права", який виходить уже більше двох десятиліть. Для європейської школи соціології права завжди був характерний акцент на розробці її теоретичних основ на протигагу американській школі, де більш ніж півстоліття панує суперемпіризм.

У нашій країні дослідження із соціології права знову розгорнулися з 60-х років. Особливо багато уваги приділялося розробці її методологічних проблем, взаємодії суспільства, держави і права, значення права для розвитку суспільства. Видне місце в таких дослідженнях, у тому числі на емпіричній основі, зайняли проблеми причин злочинності й іншої девіантної поведінки, статусу депутатів Рад, відносини суспільної думки до права, до правових

аспектів виборів, до різних законопроектів, правові проблеми плинності кадрів, трудових, сімейно-шлюбних відносин та ін.

Значення соціології права визначається тим, що вивчення права ще і з позицій соціології істотно розширює можливості повніше і глибше пізнати його властивості і закономірності розвитку і функціонування. Орієнтація соціології права на вивчення зв'язку і взаємодії права із соціальною реальністю дозволила спростувати чи серйозно змінити багато уявлень, що затвердилися в догматичній юриспруденції. Соціологія права покликана розкривати роль і значення різних соціальних факторів на формування і дію права, покликана показати, що за юридичним законодавцем стоїть соціальний законодавець, а за нормами права найчастіше — більш приватні інтереси і т. п. Вона виявляє відсутність реальної дії того чи іншого закону чи його неефективну дію.

Практично прикладне значення соціології права пов'язане із її важливою роллю в обслуговуванні законотворчості і правозастосування, у прийнятті правових рішень.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Право як соціальний інститут.
2. Предмет і структура соціології права.
3. Американська та європейська школа соціології права.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціологія права та її місце в системі наук про право.
2. Класики соціології права (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Є. Ерліх).
3. Значення соціології права для удосконалення правотворчості.

Додаткова література з теми

1. Алексеев С. С. Общая теория права. — М., 1996.
2. Варчук В. В. Социология права — отрасль социологии // СОЦИС. — 1996. — №10.
3. Гаврилов О. А. Стратегия современного правотворчества и социальное прогнозирование. — М., 1993.
4. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. И Современная социология права. — А£, 1995.
5. Ломаева В. В. Социология права: в поисках новой парадигмы // Государство и право. — 1992. — № 7.
6. Тадевосян Э. В. К вопросу о предмете и месте социологии права // СОЦИС. — 1997. — № II.
7. Суслов Ю. А. Конкретные исследования и развитие социологии права. — Л., 1983.

Тема 13. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Ключові поняття та терміни

- людина
- індивід

- особистість
- особа
- індивідуальність
- структура особистості
- соціальні типи особистості
- рольові вимоги
- соціалізація
- соціальний престиж
- спрямованість особистості
- соціальна адаптація
- статус здобутий
- цінності
- соціальна норма
- девіантна поведінка
- потреби
- рольові вимоги
- соціалізація
- агенти соціалізації
- інтереси
- рольовий конфлікт
- соціальна санкція
- соціальна роль
- соціальний статус
- інтеріоризація
- особистий статус
- ціннісні орієнтації
- статус аскриптивний (приписаний)

§ 13.1 Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості

Особистість — інтегральна (цілісна) сукупність соціальних властивостей людини, що формується та видозмінюється протягом усього життя у результаті складної взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників. Ті розвитку, активної взаємодії із соціальним середовищем.

Формування особистості є результатом включеності людини до існуючої системи соціальних відносин шляхом засвоєння нею соціальних функцій, а також усвідомлення своєї приналежності до соціуму.

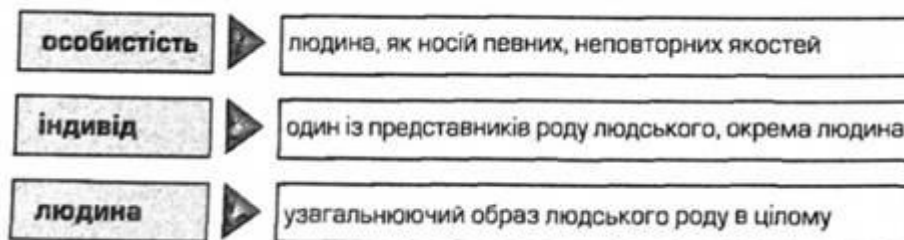
Поняттям "індивід" позначається людина як окремий представник людського роду. Він є основою формування особистості. Тобто особистість є результатом розвитку індивіда, найбільш повним втіленням його людських властивостей.

Соціальні властивості особистості є проявом у її поведінці та діяльності соціальних відносин — політичних, економічних, сімейних тощо. Проте кожна людина по-різному відбиває ці відносини. Вони ніби проходять

крізь фільтри індивідуальності, утворюючи неповторний синтез соціального та індивідуального.

Отже, кожна особистість є унікальною, неповторною і саме у цьому виявляється її самоцінність, її право на суспільне визнання, шанування гідності.

Якщо індивід повторює риси всіх інших людей, то особистість завжди оригінальна, оскільки тут маються на увазі тільки ті якості, які притаманні даній людині. Звідси, кожна людина, з одного боку, — індивід (один із роду людей), а з іншого — особистість (людина, яка має свою індивідуальність). І якщо поняття "людина" та "індивід" об'єднують всіх людей, то особистість відрізняє їх один від одного.

Індивідуальність — це успадковані й набуті, особливі й специфічні якості (природні, фізіологічні, психологічні, соціальні і т. п.), які відрізняють одну людину від інших. у понятті особа розкриваються предметні ознаки індивідуальності щодо окремих соціальних об'єктів — груп, інститутів, організацій тощо, соціальна роль, яку відіграють окремі соціальні верстви у життєдіяльності суспільства якщо поняття "особистість" вживається стосовно кожної людини, то поняття "особа" соціальну сутність людини конкретизує узагальнено.

Сучасні досягнення наук про людину, передусім — фізіології, психології соціології, накопичені ними конкретні наукові результати дозволяють виділити у сукупності властивостей людини певні структурні компоненти, групи властивостей, які утворюють так звані рівні структури особистості:

- перший рівень — це генетично обумовлені, успадковані компоненти структури особистості, психофізіологічні задатки;
- другий рівень — індивідуально-психологічні властивості, що формуються на основі генетично обумовлених;
- третій рівень — соціально значущі компоненти, ті властивості, які формуються під впливом соціальних зв'язків та відносин, в процесі діяльності людини.

Наукові дослідження підтвердили гіпотезу про глибинний взаємний зв'язок, взаємну обумовленість зазначених компонентів структури особистості.

Стрижень особистості, самосвідомість — не що інше, як результат соціальної взаємодії, в ході якої індивід навчився дивитися на себе як на об'єкт, очима Інших людей. Тим самим особистість трактувалася як об'єктивна якість, яку людина набуває в процесі соціального життя.

Дж. Мід

Спрощені уявлення про однозначну генетичну чи соціальну обумовленість формування особистості не підтверджуються сучасною наукою. Людина від народження має не тільки певні передумови для розвитку вищих психічних властивостей — інтелекту, мислення, мовлення, але й схильності до певних типів поведінки, видів діяльності. Однак без відповідного соціального середовища, навчання і виховання закладені природою потенції людини не трансформуються в реальні її властивості. Структуру особистості слід розуміти як складну єдність двох взаємопроникаючих структур — психофізіологічної та соціальної, ця єдність є відносно стійкою, забезпечує цілісність особистості, її самоусвідомлення.

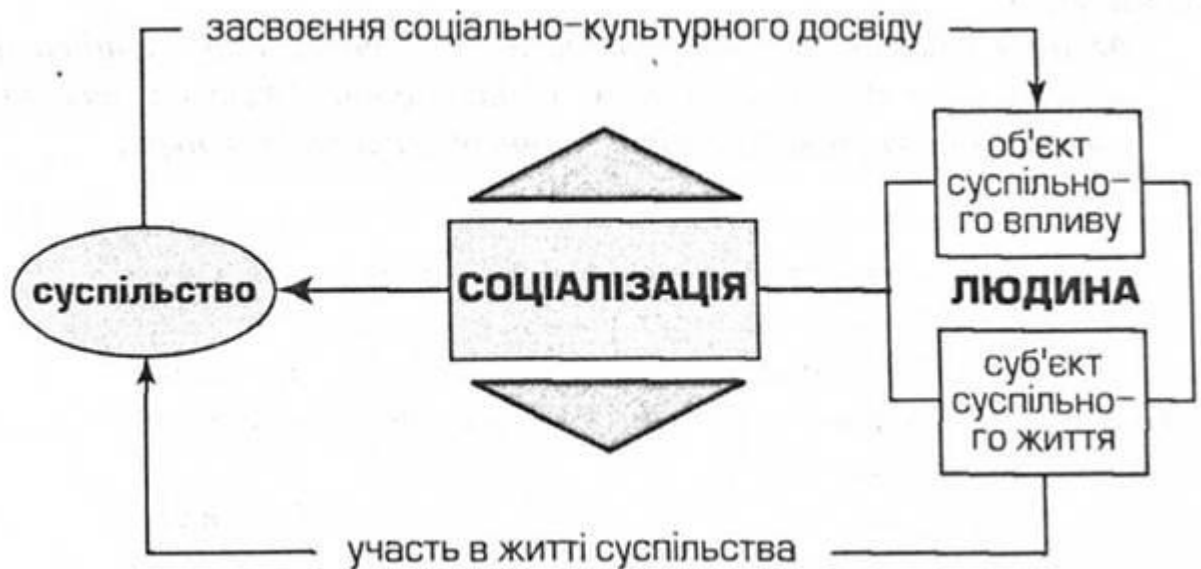
Особистість є предметом вивчення багатьох наук, філософія розглядає особистість як суб'єкт творчості, здатний пізнавати і змінювати себе та оточення. Психологія вивчає особистість як комплекс психічних властивостей, станів та процесів, акцентуючи увагу на індивідуальних відмінностях людей.

Соціологія ж прагне виявити в особистості соціально-типове, з'ясувати зміст і особливості формування особистості і розвиток її потреб у нерозривному зв'язку з функціонуванням і розвитком соціальних груп та спільнот. А вона акцентує увагу на вивченні закономірностей зв'язків особистості і суспільства, особистості і групи, регуляції і саморегуляції соціальної поведінки. Іншими словами, соціологічний аналіз особистості — це погляд на її духовний і життєвий шлях через призму способу мислення та способу життя конкретного суспільства та його складових соціальних груп.

Як бачимо, "соціологічна теорія особистості" досліджує особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин на рівні взаємозв'язків із соціальними групами та спільнотами. Вона оперує такими поняттями, як "людина", "індивід", "особистість", "особа", "індивідуальність", "соціальний статус", "соціальна роль", "соціалізація", "соціальна структура особистості", "види соціальної поведінки", "соціальна адаптація", "соціальний тип особистості", "соціальна активність", "соціальна поведінка" та ін.

§ 13.2 Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи

Будь-яке суспільство витрачає багато зусиль для того, щоби його члени успішно засвоювали культурні надбання норми, цінності, ідеї, соціальний досвід, використовуючи для цього систему освіти, виховання різноманітні засоби підтримки культурних стандартів життєдіяльності.

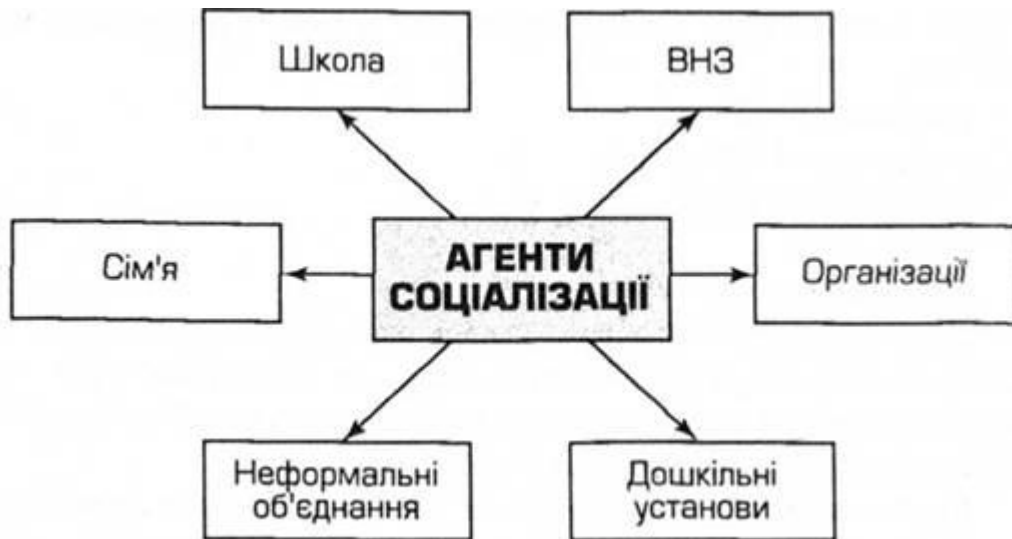
Особистість є причиною і наслідком усіх змін у суспільстві. Вона водночас виступає об'єктом і суб'єктом соціальних відносин, соціального розвитку. Перше обумовлено прагненням бути належним до соціуму, а друге — прагненням активно взаємодіяти з ним, змінювати його у відповідності до своїх уявлень шляхом виявлення творчої індивідуальності в процесі опанування соціальних норм і функцій, здійснення різноманітних видів діяльності.

Складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої він засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві, називається соціалізацією. Будь-яке суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, створює систему сприяння формуванню соціально бажаних властивостей людини, тих властивостей, що схвалюються оточенням. Разом з цим, у суспільстві існує система покарань за відхилення поведінки людини від соціальних норм, суспільних вимог. Соціалізація є основним механізмом взаємодії суспільства і особистості. В процесі соціалізації формуються основні властивості особистості, які забезпечують її життєдіяльність у суспільстві.

Агенти соціалізації — це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури.

Основний характер структури особистості формується в процесі соціалізації на основі структури систем соціальних об'єктів, з якими вона мала зв'язок протягом свого життя, включаючи, безумовно, конкретні цінності і норми, інституціоналізовані в цих системах.

Т. Парсонс

Першим у житті агентом соціалізації є сім'я, де відбувається рання соціалізація. Результати батьківського виховання у значній мірі визначають особистість, її подальше суспільне життя. Чимале значення має також взаємодія з однолітками як засіб формування відповідальної, самостійної, принципової, здатної до співпраці особистості. Від результатів цієї взаємодії залежить вміння у подальшому оптимально вибудувувати взаємини з оточенням.

Процес соціалізації не завершується в дитинстві, а продовжується протягом усього життя, оскільки людина повинна постійно опановувати нові ролі, виконувати нові функції. Зміна умов життєдіяльності викликає необхідність виробляти додаткові вміння та навички, засвоювати нові ефективні зразки поведінки.

Соціалізація, що відбувається у дитинстві, називається первинною соціалізацією, подальший процес засвоєння нових ролей, цінностей, знань, досвіду на кожному життєвому етапі . називається вторинною соціалізацією (ресоціалізацією).

На певних стадіях життя людини роль агентів соціалізації виконують:

- дошкільні установи,
- неформальні організації,
- навчальні заклади,
- армія,
- трудовий колектив.

Деякі інститути соціалізації здійснюють вплив на формування особистості протягом усього життя. Це — засоби масової інформації, громадська думка. Схвалення оточення, референтної групи необхідне людині для успішної соціалізації.

Соціалізація не є одностороннім впливом оточення на особистість, наукові дослідження процесу соціалізації (Ж. Паже, Дж. Мід) виявили активну роль індивіда в процесі засвоєння соціального досвіду.

Соціальна психологія процес соціалізації індивіда розділяє на два етапи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію.

Соціальна адаптація — це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, що склалися у спільноті, до якої інтегрується індивід.

Інтеріоризація — процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини, тобто заміни зовнішніх санкцій самоконтролем. Можна вважати, що на цьому етапі кількісне накопичення прийнятих індивідом норм, засвоєних ним цінностей переходить у нову якість, що виявляється у зміні поведінки людини під впливом змін у структурі особистості. Інтеріоризація є свідченням успішної соціальної адаптації індивіда. Показниками неуспішної адаптації є незадоволеність людини соціальним середовищем, до якого вона інтегрується, бажання вийти за його межі, а також її поведінка, що відхиляється від норм, вимог даного середовища.

Якщо розглядати соціалізацію індивіда як процес його інтеграції до складу певної соціальної спільноти, то можна виділити певні рівні такої інтеграції, а саме:

Рівні соціалізації	<ul style="list-style-type: none"> • об'єктивну (соціально-економічну), в результаті якої людина обіймає певну позицію, положення в структурі спільноти; • функціональну, що обумовлює виконання людиною певних функцій, ролей; • нормативну, що визначає готовність людини діяти певним чином для досягнення власних цілей, узгоджених з цілями діяльності спільноти; • міжособистісну, що визначає ставлення оточення до індивіда, оцінку його взаємодії з ним
---------------------------	---

§ 13.3 Соціальний статус і соціальні ролі особистості

Ми живемо у стратифікованому суспільстві, тобто у суспільстві, де має місце соціальна нерівність. Окремі члени суспільства і соціальні групи різняться між собою за рівнем багатства й доходів, обсягом владних повноважень і доступом до політичної влади, за рівнем освіченості і престижністю професії, і завдяки цьому — вони займають неоднакове місце у соціальній ієрархії. Розрізняють статуси соціальний і особистий. Соціальний статус — це становище індивіда (або групи людей) у системі соціальних зв'язків і відносин, що обумовлюється її приналежністю до певної соціальної спільноти та визначає сукупність її прав та обов'язків.

Статус людини формується різноманітними ознаками, серед яких є ті, які успадковуються — стать, етнічна приналежність, соціальне походження, а також ті, які людина здобуває завдяки власним зусиллям — освіта, професія, доходи тощо. Відповідно до цього розрізняють статус аскриптивний (приписаний) і статус здобутий.

Будь-яку людину можна охарактеризувати за допомогою певного статусного набору — це сукупність усіх статусів, що має дана людина. Але її положення у суспільстві визначає, так званий, головний статус.

Якщо соціальний статус визначає місце індивіда в суспільстві, то — особистий його позицію в середовищі безпосередньо до оточуючих його людей.

Особистий статус — це становище людини в малій (первинній) групі, що обумовлюється тим, як ставляться до нього оточуючі.

Головним є статус, який визначає стиль життя людини, коло її спілкування, манеру вдягатися тощо.

У соціології використовуються також поняття соціальна позиція та соціальний престиж (франц. prestige — авторитет, престиж). Поняття "соціальна позиція" відображає усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти, інтереси і цінності якої людина розцінює як свої власні та прагне реалізувати їх у своїй діяльності. Важливо розуміти, що люди, які об'єктивно за своїм походженням або належністю є членами однієї спільноти, можуть ототожнювати себе з іншою, свідомо відстоювати її інтереси. Самосвідомість людини як суб'єктивний чинник формування її соціальної позиції, як правило, відбиває складну сукупність соціальних зв'язків і відносин, складність соціальної структури суспільства.

Відповідно до пануючої у суспільстві системи цінностей, суспільна свідомість порівнює окремі соціальні групи, належних до них людей за статусними ознаками та вибудовує їх ієрархію.

Співвідносна оцінка, яку дає суспільство статусу особи або соціальної групи, називається соціальним престижем. Соціальний престиж тісно пов'язаний у суспільній свідомості із престижем професії. Останній є відображенням у суспільній свідомості відносної цінності різних видів діяльності, професій з огляду на відповідні їм рівень оплати, складність

праці, рівень відповідальності виконавця, необхідний рівень фахової освіти. Оцінки престижності є дієвим регулятором поведінки членів суспільства, вони у значній мірі визначають структуру професійної зайнятості, різні види соціальної мобільності, перебіг інших процесів у суспільстві.

В емпіричних соціологічних дослідженнях престижність позиції визначається за допомогою таких індикаторів, як рівень освіти, престиж професії та рівень доходів (добробуту). Визначений на основі досліджень інтегральний показник називають соціально-економічним індексом позиції (узагальненим статусом).

Інтеграція особистості до соціального середовища забезпечується не лише шляхом обіймання статусної позиції, а й засвоєнням особистістю відповідних соціальних ролей. Виконуючи соціальні ролі, людина безпосередньо включається у життєдіяльність різноманітних соціальних груп.

У сучасному суспільстві кожна людина виконує низку ролей, скажімо, студента, громадянина держави, сина, члена спортивної команди, клієнта, покупця та інші. Уся сукупність соціальних ролей, що виконується однією особистістю, називається рольовим набором. Людина не є абсолютно вільною у виборі та виконанні ролей. Набір ролей визначається її соціальним положенням у конкретній соціальній структурі — демографічній, сімейно-родовій, економічній, професійній, політичній тощо.

Соціальні ролі — це певні способи дій, поведінки індивіда (або групи), які відповідають прийнятим у суспільстві нормам та здійснюються залежно від соціального статусу. Якщо сам статус визначає позицію людини в суспільстві (учень, студент, військовий, дружина), то соціальна роль — функція, яка виконується нею в даній позиції. Функції (рольові дії) в кожному суспільстві визначаються загальноприйнятими в ньому нормами і часто закріплюються в різних документах (законах, правилах, інструкціях, статутах і т. п.).

Вимоги оточення (у вигляді приписів, побажань, очікувань) щодо виконання певних соціальних ролей втілюються у конкретні соціальні норми (погма — правило, взірець, керівний початок).

Соціальні норми — сукупність, зобов'язуючих принципів, правил, еталонів вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і у всіх сферах людської життєдіяльності.

Для забезпечення належного виконання вимог створюється система соціальних санкцій позитивного і негативного характеру. Санкції існують тому, що далеко не всі члени суспільства належним чином виконують свої ролі. Головне призначення санкцій — привести поведінку людини у відповідність до соціальної норми, застерегти людину від порушень.

Сутність та різновиди санкцій

Таким чином, у нормативній структурі ролі виділяють чотири конструктивні елементи:

- описання типу поведінки, що вимагається при виконанні ролі;
- припис — вимоги щодо виконання ролі;
- оцінка виконання або невиконання припису;
- санкція — позитивні або негативні наслідки дій у рамках вимог.

Соціальна роль є важливим засобом реалізації творчого потенціалу особистості, її розвитку, розкриття здібностей. Виконання ролі вимагає від людини певного обсягу знань, вмінь, досвіду, відповідного інтелектуального та психологічного напруження. Людина формує ставлення до виконання своєї ролі — від активного, цілеспрямованого, творчого, відповідального до байдужого, пасивного. Порівнюючи результати виконання ролі з аналогічними діями інших людей, кожен з нас формує самооцінку, знаходить додаткові стимули для подальшого самовдосконалення особистості.

Якщо рольові вимоги не відповідають внутрішнім потенціям особистості, її статусу, то виникає конфлікт між роллю та людським "Я". у таких випадках, як це показав ще З. Фрейд, спрацьовують захисні психологічні механізми — людина знаходить аргументи на користь своєї поведінки, виправдовує себе, але нерідко під впливом почуття тривоги, провини, постійної психологічної напруги людина відмовляється виконувати певні ролі, звільняється з роботи, розлучається, змінює коло спілкування.

Р. Лінтон дослідив рольовий конфлікт, що пов'язаний з маргінальним (перехідним) статусом особистості. Вважається, що пересічній людині важко

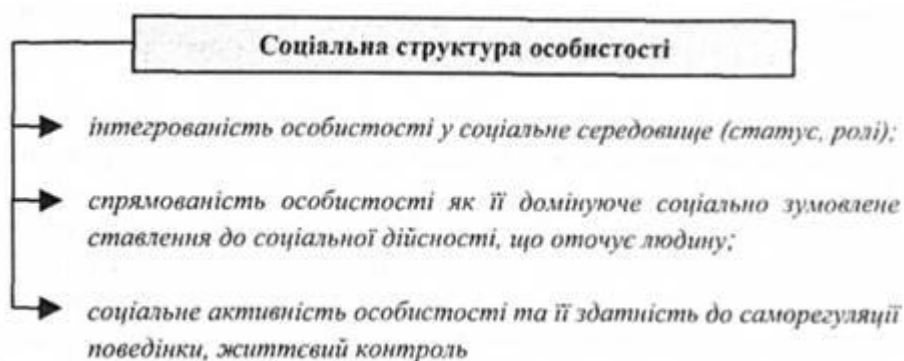

дається одночасне виконання різноманітних ролей, вона виконує їх по черзі. Статусно-рольовий конфлікт виникає також унаслідок того, що оточення висуває несумісні, часом протилежні за змістом вимоги до виконання різних ролей однією людиною.

Властивості особистості, що сформувалися унаслідок виконання нею певних ролей, змінюють структуру особистості. Соціальний статус людини, як і статус групи, до якої вона належить, мають вирішальне значення у формуванні властивостей особистості, зі зміною статусу діапазон властивостей особистості розширюється.

§ 13.4 Соціальна структура та типи особистості

Особистість як сукупність соціальних властивостей має цілісність та характеризується структурою. Основними елементами структури особистості є соціальні статуси і ролі, спрямованість, соціальна активність (потреби, цінності тощо).

Джерелом активності людини є її потреби — внутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає. Задовольняючи власні потреби, людина створює нові умови, які обумовлюють виникнення нових потреб.

Отже, потреби є засобом розгортання діяльності людини. Потреби людини утворюють систему, що має ієрархічну будову. Американський соціальний психолог А. Маслоу вважається засновником ієрархічної теорії потреб. Він розділив потреби на:

- 1) потреби в їжі, воді, одязі, повітрі, теплі, сексі тощо;
- 2) потреби у захисті від фізичної і психологічної небезпеки;
- 3) потреби відчувати причетність до подій (соціальні);
- 4) потреби поваги з боку оточення (начальників, підлеглих), визнання, самоповаги;
- 5) потреби у реалізації своїх можливостей (самовираження).

Потреби формуються під впливом умов життєдіяльності людини, залежать від реальних можливостей людини і суспільства. Вроджені потреби є підконтрольними, підпорядкованими соціальним. Людина, задовольняючи свої потреби, не тільки зважає на свої можливості, але й вирішує питання щодо дозволеності бажаного з огляду на моральні вимоги. Потреби більш високого рівня стають актуальними для людини у міру задоволення ним,

хоча б частково, потреб нижчого рівня. Пріоритет соціальних потреб над природними, вітальними підтверджений багатьма іншими дослідженнями.

Потреби людини бувають неусвідомленими (їх називають потягами) та усвідомленими. У процесі усвідомлення потреб у людини формується інтерес до діяльності, який трансформується у мотив з врахуванням ціннісних орієнтацій особистості. Фіксація потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, а також визначення конкретних способів та засобів їх досягнення — усе це необхідні складові процесу адекватного відображення потреб у свідомості людини, формування мотивів до діяльності.

Інтерес — це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби.

Цінності особистості — це відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також засоби їх досягнення. Ціннісні орієнтації — соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку в особистості і поділяються нею. Основою для визначення мети діяльності людини є ціннісні орієнтації — орієнтації особистості стосовно соціальних цінностей. Саме вони, закріплені життєвим досвідом, спрямовують діяльність, регулюють поведінку особистості. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивіда. Сформована система ціннісних орієнтацій особистості забезпечує її становлення як активного суб'єкту соціальної діяльності.

Соціальна активність розпочинається з формування у людини стану готовності до діяльності, що виникає внаслідок відображення дійсності, певних її об'єктів у свідомості відповідно до потреб та інтересів особистості, її ціннісних орієнтацій. Цей стан людини, що передує конкретним виявам її активності, називається спрямованістю особистості.

Спрямованість особистості	<ul style="list-style-type: none"> • ідейно-політична; • соціально-культурна; • моральна
--------------------------------------	---

Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства.

У структурі соціальних властивостей людини можна виділити загально соціальні риси, що характеризують її як продукт суспільного розвитку, а також такі властивості, які відображають входження людини до складу певних соціальних спільностей — етнічних, професійних, статевих, вікових тощо. На загал, індивіди, які включені у процеси соціальної взаємодії, наділені безліччю різноманітних властивостей, виявити та дослідити які практично неможливо. Отже, коли мова йде про особистість як члена

суспільства, якоїсь спільноти, мають на увазі не властивості окремих людей, а соціальні типи особистостей.

Соціальний тип особистості — певний фіксований набір суттєвих, таких, що повторюються, соціальних властивостей особистості, що виявляються у її свідомості та поведінці. Як вже підкреслювалось, прояви індивідуального в людині опосередковуються соціальним. Разом з тим, індивідуальність людини не розчиняється у соціальному, роблячи її унікальною, неповторною. Типові, відносно стійкі, такі, що повторюються, поєднання соціальних та індивідуальних властивостей особистостей, які знаходяться у конкретних умовах життєдіяльності, дозволяють виявити основу для типологізації особистостей.

Якщо соціальне в людині домінує над індивідуальним, формується демократичний тип особистості. Якщо ж, навпаки, індивідуальне переважає соціальне, формується особистість авторитарного типу. Толерантний тип особистості (для якого характерне терпиме ставлення до думок, поглядів, ідей, вірувань тощо, які не збігаються з власними) і конформний тип (приспособлення особистості до пануючих думок, поглядів, ідеалів, стандартів поведінки тощо) формуються внаслідок самодетермінації процесу розвитку особистості.

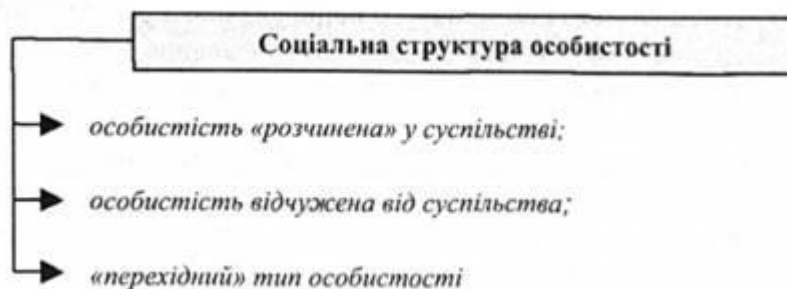
Соціологія особистості оперує поняттями ідеального, базисного та реального (модального) типів особистості.

Якщо перші два типи особистості описуються теоретично, виділяються досить умовно, то реальний тип конструюється на основі результатів конкретних соціологічних досліджень.

Відомий український соціолог Є. Головата враховуючи особливості розвитку нашого суспільства протягом 70-х рр. після більшовицької революції 1917 р. і останнього десятиріччя ХХ ст., запропонувала соціально-історично типологію особистості з трьома головними типами:

Перший тип характеризується духовною обмеженістю та інстинктивним потягом достадності.

Типи особистості	<ul style="list-style-type: none"> • ідеальний — сукупність особистісних властивостей, яка, на думку сучасників, є бажаною, відіграє роль еталона, взірця; • базисний — сукупність властивостей, яка дозволяє у найкращий спосіб адаптуватися до конкретних умов життєдіяльності у даний час, у даному суспільстві; • реальний — сукупність спільних для членів даного суспільства, типових властивостей особистості, що переважають на даному етапі розвитку суспільства
-------------------------	--

Другий тип виник у часи застою, коли відбувався процес відокремлення особистості від держави, політичної системи, її роздвоєння.

Третій, або "перехідний" тип особистості характерний для сьогодення. Йому властиві такі риси:

- недовіра будь-якій владі;
- потяг до релігії;
- відмова від політичного життя;
- роздвоєння свідомості тощо.

Проблема діагностики властивостей конкретної особистості набула за останній час актуальності. Методи соціально-психологічної діагностики активно використовуються у профорієнтаційній роботі та в процесі професійного добору персоналу.

У процесі соціально-психологічної діагностики використовуються різноманітні методи та методики:

- спостереження,
- аналіз документів та продуктів діяльності людини,
- анкетування,
- тестування,
- моделювання ситуацій (стажування, виконання конкретних завдань, імітація професійної діяльності).

Тестування, як метод емпіричного соціологічного обстеження, передбачає стандартизовану процедуру опитування (або виконання певних завдань) респондентів, що проводиться з метою отримання надійної інформації про деякі властивості особистості. За результатами тестування можна оцінити ступінь практичної готовності індивіда до виконання певних завдань, його здатність набувати нові навички та вміння, розширювати діапазон наявних властивостей.

Для підвищення рівня об'єктивності результатів соціально-психологічної діагностики використовуються науково обґрунтовані комплекси тестів — тестові батареї. Для складання соціально-психологічного портрету особистості застосовують батарею тестів, що містить понад два десятки методик, серед яких тести інтелекту, здібностей, а також тести досягнень — установок, мотивацій, інтересів, тести суб'єктивних оцінок суспільних явищ. У сучасному тестуванні все ширше застосовують комп'ютерні методики.

Формування особистості відбувається у конкретних соціальних умовах. Духовний і технологічний стан суспільства визначають ступінь гармонійності, всебічності розвитку особистості:

- з одного боку, особистість — це комплекс суспільних відносин, властивостей, що сформувався на вимогу оточення;
- з другого, людина — це активний суб'єкт, який змінює відносини у суспільстві.

Німецький соціолог Н. Лукман, досліджуючи явище автономізації різних сфер суспільного життя, вказував на небезпеку втрати людиною соціальної ідентичності національної, державної, професійної.

Як вже підкреслювалося, ідентифікація особистості (самоусвідомлення своєї приналежності до певних соціальних спільнот) є єдиним способом інтеграції людини до системи соціальних зв'язків та відносин. Руйнування механізмів самоідентифікації обумовлює атомізацію ("розпорошення") суспільства, воно втрачає свої національно-державні обриси, перетворюючись у глобальне світове співтовариство.

На кожному етапі свого розвитку суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, реалізація яких дозволяє людині успішно інтегруватися до соціального середовища. Скажімо, сьогодні ця успішність обумовлюється комунікативними властивостями людини, її комп'ютерною грамотністю, знанням іноземних мов тощо. Технічна і технологічна модернізація виробництва спричинилася до зміни характеру праці, що вимагає від працівника високого рівня фаховості, компетентності, творчості, самодіяльності.

Найбільш важливими властивостями особистості є:

- 1) її здатність узгоджувати власні цілі діяльності із суспільними, відповідальність за власні вчинки, за наслідки своєї діяльності;
- 2) здатність до аналізу та адекватної оцінки суспільних явищ, самокритичність, загальний рівень культури, освіченість.

У сучасному світі, насиченому різноманітними конфліктами, для ефективної суспільної взаємодії усе більш важливими стають такі властивості особистості, як взаємна довіра, толерантність, визнання і повага до чужих цінностей, звичаїв, традицій, вірувань, гуманізм та духовність. Сучасне українське суспільство переживає період системної трансформації — реформуються економіка і політика, глибокі зміни відбуваються у духовному житті народу. Успіх процесу державотворення залежить від рівня консолідованості суспільства, здатності усіх його членів об'єднати зусилля для досягнення спільної мети — побудови економічно розвинутої, демократичної, правової держави — рівноправного члена світового співтовариства. Визначена новою стратегією економічного та соціального розвитку України орієнтація на інноваційно-технологічну модель розвитку підносить роль людського фактору — головного носія і суб'єкта інноваційних перетворень. За цих умов формування особистості, зорієнтованої на особисту причетність до реформування, суспільну солідарність, особисту відповідальність за те, що відбувається у нашому

суспільстві, набуває вирішального для побудови нового суспільства значення.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості.

2. Формування особистості у процесі її соціалізації.

3. Соціальний статус і соціальні ролі особистості.

4. Соціальна структура та типи особистості.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Поняття про особистість та її соціальну структуру.

2. Співвідношення понять людина, індивід, індивідуальність, особистість, особа.

3. Роль соціалізації у становленні особистості.

4. Соціальний статус і система соціально-функціональних ролей особистості.

Додаткова література з теми

1. Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности. — М, 1984.

2. Гордог Л. А. Социальная адаптация в современных условиях // СОЦИС —1994. — №8-9.

3. Дудченко О. Н. Социальная идентификация и адаптация личности // СОЦИС. — 1995. — №6.

4. Злобіна О. Г. Категорія "особистості" у системі понять соціологічної теорії// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — №2.

5. Злобіна О. Г., Тихонович В. О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. — К., 2001.

6. Особистість у системі соціальних зв'язків // Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. В. Г. Городянська. — К. 2002.

7. Плохов В. Д. Социальные нормы и отклонения//СОЦИС, —1995, — № П.

8. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / За заг. ред. В. М. Пічі. — К., Львів, 2002.

9. Сохань Л. В. Життєвий ареол особистості в суспільстві, що трансформується, як середовище ризику // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — №2.

10. Шульга М. О. Соціальний ареол особистості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — №2.

Тема 14. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Ключові поняття та терміни

- соціальна структура
- соціальна диференціація
- соціальна нерівність

- закрита та відкрита системи соціальної стратифікації
- соціальна мобільність
- соціальний простір
- соціальний статус
- соціальна роль
- соціальна функція
- соціальні відносини
- соціальна взаємодія
- горизонтальна диференція
- вертикальна диференція
- ранг
- соціальна група
- соціальна спільнота
- соціальний клас
- соціальна верства
- ранговий параметр
- статусний профіль
- соціальна нерівність
- вищий клас
- середній клас
- нижчий клас
- закрите суспільство
- відкрите суспільство
- "соціальний ліфт"

§ 14.1 Сутність та основні елементи соціальної структури

Суспільство — складна соціальна будова, яка характеризується структурно організованою цілісністю і багатозначними людськими відносинами. Внутрішня картина цієї соціальної будови віддзеркалюється в її соціальній структурі.

Соціальна структура суспільства — це сукупність його елементів і взаємозв'язків між ними.

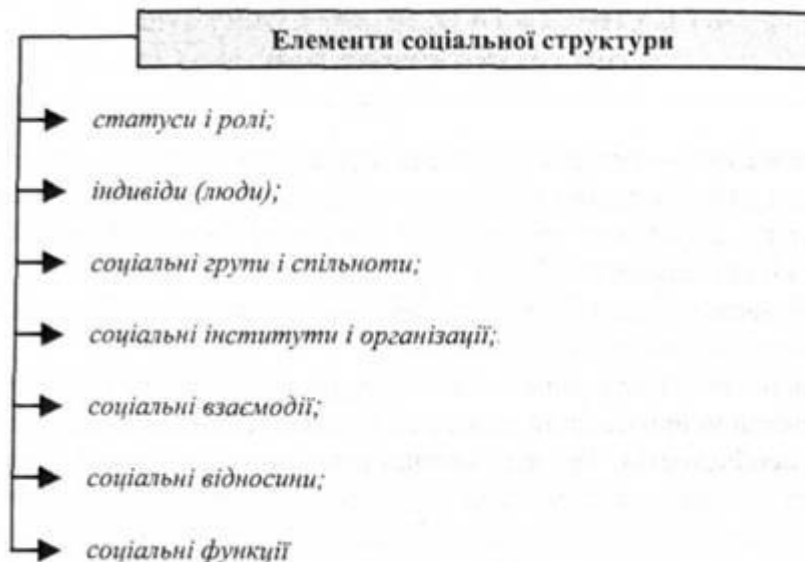
Першоцеглинками соціальної структури суспільства є статуси і ролі. Докладно про поняття "статус" і "роль" мова йде в темі "Соціологія особистості". Тут же важливо наголосити, що перші надають їй статичність, усталеність, нерухомість, а другі — динамічність, рухомість. Будь-який статус складається із ролей, а ті — із сукупності прав і обов'язків, які за традицією суспільство закріплює за статусом. Права і обов'язки визначаються соціальними нормами. Соціальну структуру суспільства утворює сукупність пустих статусів, тобто не заповнених людьми.

Чим розвиненіше суспільство, тим більше в ньому статусів. В сучасному суспільстві одних тільки професійних статусів біля 40000, сімейно-шлюбних відносин понад 200, багато сотень політичних, релігійних, економічних, демографічних.

Соціальні статуси взаємопов'язані один з одним, але не взаємодіють між собою. Взаємодіють між собою тільки суб'єкти (власники, носії статусів, тобто люди). У соціальні відносини вступають не статуси, а їх носії.

Соціальні відносини зв'язують між собою статуси, але реалізуються ці відносини через людей — носіїв статусів.

Хоча статуси безпосередньо не вступають у соціальні відносини, а тільки опосередковано — через їх носіїв, вони головним чином визначають зміст і характер соціальних відносин.

В громадській думці з часом виробляється, з вуст в уста передається, але, як правило, ні в яких документах не реалізується ієрархія статусів і соціальних груп, де одні цінуються і поважаються більше інших. Місце в такій незримій ієрархії називається рангом.

Ролі на відміну від статусів, надають динамічності соціальній структурі суспільства, роблять її рухливою.

Соціальна роль є динамічною характеристикою статусу, це модель поведінки, орієнтованої на даний статус, на виховання прав і обов'язків, які приписані конкретному статусу. Але приписані правила поведінки — соціальні норми характеризують не статус, а саме роль. Роль має справу не з соціальними відносинами (як статус), а з соціальною взаємодією. Отже:

- соціальні ролі і соціальні норми відносяться до соціальної взаємодії;
- соціальні статуси, права і обов'язки, функціональний взаємозв'язок статусів відносяться до соціальних відносин;
- соціальна взаємодія характеризує динаміку суспільства, соціальні відносини — його статику.

Між статусом і роллю є проміжна ланка — очікування людей (еспектакції). Скажімо, від професора студенти очікують досить визначеної поведінки — поведінки професора, а не поведінки прокурора на судовому процесі. Роль індивідуальна у відповідності із статусом. Тільки така поведінка, яка відповідає очікуванням тих, хто функціонально пов'язаний з даним статусом, називається роль.

Отже, соціальна роль неможлива без таких умов, як очікування членів групи, функціонально зв'язаних з даним статусом і соціальні норми, які фіксують коло вимог до виконання цієї ролі. Статус віддзеркалює схожість людей, а роль — їх відмінність.

Кожний індивід (або людина) може успішно себе утвердити, самореалізувати, зайняти той чи інший соціальний статус (статуси) і виконувати необхідні соціальні ролі в результаті входження, інтеграції в різні колективні утворення, особливі соціальні системи і підсистеми. в якості висхідної підсистеми в соціальній структурі людських відносин виступає соціальна група, яка виконує роль проміжної ланки в системі "суспільство - група - особистість".

Соціальна група — це найбільш загальне і специфічне поняття соціології, що означає певну сукупність людей, які мають загальні природні і соціальні ознаки і об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами і традиціями, системою певних відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами.

Для виникнення групи необхідна внутрішня організація, мета, конкретні форми соціального контролю, зразки діяльності.

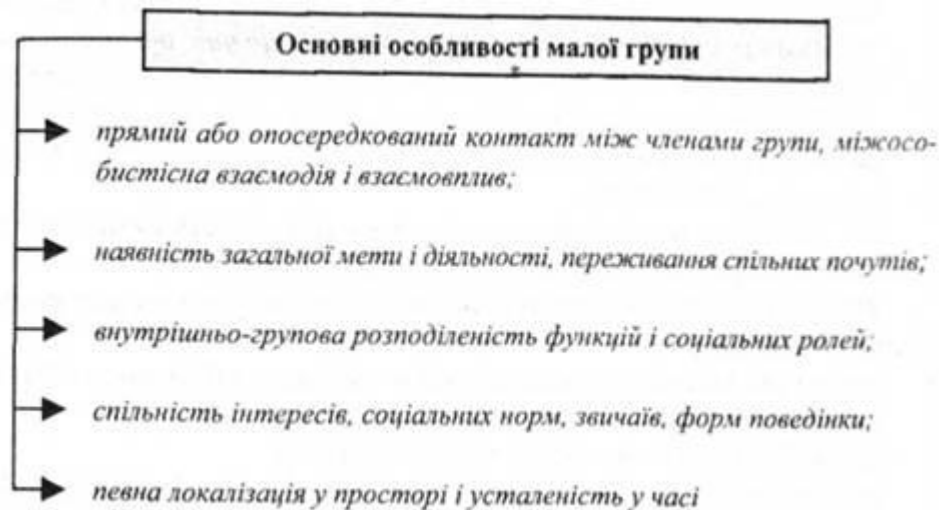
Нестійкі групи відрізняються в основному випадковим характером і слабкою взаємодією між людьми. Це такі групи, як туристична, мітингуочий натовп, нейтральні глядачі на спектаклі і т. п.; групи середньої усталеності — трудовий колектив фірми, студентська група, бригада будівельників і т. п.; усталені групи — такі, як нації або класи.

Великі соціальні групи — групи, які існують в масштабах країни в цілому (це нації, класи, соціальні верстви, професійні об'єднання і т. п.); середні соціальні групи — це, скажімо, мешканці Києва (або всієї Київської

області), працівники Рівненської атомної електростанції і т.п.; малі соціальні групи — об'єднання людей, в яких всі члени знаходяться в безпосередньому контакті один з одним і, як правило, вони нараховують від двох (діада) — трьох (тріада) до кількох десятків людей (сім'я, шкільний клас, виробнича бригада, рота, взвод і т.п.). Малу групу можна визначити як психологічно єдиний соціальний осередок.

Основоположником вчення про малі, групи вважають англійського соціолога Ч. Кулі, який на початку ХХ ст. ввів поняття "первинна група".

Формальною (офіційною) групою є об'єднання людей, яке утворюється на основі офіційного документа юридичних норм, установ, правил, службових інструкцій, приписів тощо. Члени такої групи націлені на виконання якогось виду діяльності і знаходяться в ієрархічно структурованій підпорядкованості (наприклад, учнівський клас, студентська група, виробничий колектив, військовий підрозділ, футбольна команда і т. п.).

Неформальна група складається стихійно і не має особливих документів, які регламентують її функціонування, але вона також утворюється на основі загальних інтересів, прагнень, що об'єднують людей в більш або менш стійкі об'єднання (наприклад, сім'я, дружня компанія, злочинна зграя і т. п.). Поведінка членів такої групи регламентується особливими неписаними правилами, відносини між ними є тісними і залежними один від одного.

За змістом соціальні групи можна поділити ще на п'ять груп:

- соціально-класові (верстви, стани, касти, класи);
- соціально-етнічні (роди, племена, народності, нації);
- соціально-демографічні (молодь, діти, батьки, жінки, чоловіки і т. п.);
- соціально-професійні, або корпоративні (вчителі, лікарі, шахтарі та ін.);
- соціально-територіальні (мешканці Автономної республіки Крим, областей, районів, міст і т. п.).

Соціальні спільноти — це емпірично фіксовані, реально існуючі об'єднання індивідів, які є відносною цілісністю, що може виступати як об'єкт соціального впливу, володіє емерджентними властивостями, тобто

знову виникає в результаті об'єднання за певними характеристиками, не завжди притаманними окремим індивідам.

Наприклад, у високо освітньому товаристві можуть бути люди з дуже низьким рівнем освіти або взагалі не освічені.

Основними історичними детермінантами формування соціальних спільнот є:

- умови соціальної реальності, які вимагають об'єднання людей (наприклад, захист від зовнішніх ворогів);
- спільні інтереси значної кількості індивідів;
- розвиток державності і виникаючі разом з нею форми організації людей у виді різних соціальних інститутів (наприклад, інституту права і законодавства);
- спільна територія, яка передбачає можливість міжособистісних (прямих і опосередкованих) контактів.

Показниками соціальної спільноти як цілості виступають:

- умови життєдіяльності;
- спільні інтереси взаємодіючих індивідумів;
- прихильність конкретним соціальним інститутам і цінностям;
- соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільність;
- приналежність до історично складених територіальних утворень.

Соціальні спільноти різняться між собою за якісними типовими ознаками (наприклад, національними, психологічними і т. п.) і за кількісними показниками, тобто величиною.

В соціологічній культурі при аналізі соціальної структури суспільства, вживається і таке слово, як "соціум" (від лат. socium — загальні, спільні). Соціумом найчастіше називають великі усталені і відносно відокремлені соціальні спільноти, етнічні, класові, територіальні і навіть ті чи інші суспільства в цілому, а також взагалі соціальне оточення людини.

ПАРАМЕТРИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ (за Блау)

Номінальні параметри	Рангові параметри
<ul style="list-style-type: none"> • Стать • Раса • Етнічна належність • Віросповідання • Місце проживання • Сфера діяльності • Політична орієнтація • Мова 	<ul style="list-style-type: none"> • Освіта • Дохід (заробітна плата) • Багатство (спадщина або нагромадження) • Престиж • Влада • Походження • Вік • Адміністративна посада • Інтелігентність

Важливою характеристикою соціальної структури є рангові параметри. Американський соціолог п. Блау запропонував систему параметрів, за якими можна визначити приналежність індивіда до певних соціальних груп або спільнот сучасного відкритого суспільства, а також позицію означених груп, та індивідів — їх членів, у суспільній системі в цілому.

Групи, які виділяються за номінальними параметрами, сприймаються у суспільстві як рівноцінні, такі, які творять горизонтальну диференціацію соціального простору, його неієрархічну організацію. Групи, які виділяються за ранговими параметрами, відображають вертикальну диференціацію, тобто надають своїм членам переваги, привілеї у взаємодіях з представниками інших груп, сприймаються суспільною свідомістю як більш чи менш престижні.

Розподіл параметрів на номінальні та рангові відповідає найважливішим характеристикам соціальної структури суспільства: його гетерогенності (горизонтальна диференціація суспільства) та нерівності (вертикальна диференціація, стратифікація). Гетерогенність відображає ідеї, закладені в принципі природної рівності людей, що лежить в основі сучасних концепцій гуманізму та демократії.

Всі люди є рівними від народження, незважаючи на свої статеві, расові, етнічні характеристики. В процесі співжиття у соціальному просторі з іншими особистостями, самореалізуючись та розкриваючи свої таланти, індивід власними зусиллями, відповідно до того, яку користь він приносить суспільству, заслуговує певної винагороди — переміщення у більш престижну та привілейовану соціальну групу.

В сучасних умовах, у відкритому суспільстві, розподіл людей за ранговим принципом у межах відзначених номінальних параметрів розглядається як несправедливість, дискримінація. Приналежність індивідів до певних соціальних спільнот, що виділяються за номінальними параметрами, достатньо істотно впливає на обсяг, інтенсивність, спрямованість та форми їх життєдіяльності у соціальному просторі, обмежуючи чи активізуючи її.

Віднесення соціальних характеристик індивіда до номінальних чи рангових є не абсолютним. В інших типах суспільств ці характеристики можуть набувати якісно іншого характеру. Рангові характеристики можуть ставати номінальними, а номінальні — ранговими. Наприклад, ще донедавна у багатьох країнах статеві характеристики розглядалася як рангова: жінка трактувалася як істота нижча у соціальному плані, ніж чоловік, вона була позбавлена ряду громадянських прав, а її життєва сфера обмежувалася дітьми, кухнею, церквою. Живучість цього пережитку в суспільній свідомості дає підстави не лише сучасним феміністкам, але і багатьом дослідникам констатувати обмеження прав жінки у нинішньому "чоловічому суспільстві".

Рангові параметри являють собою не що інше, як характеристики соціальної структури, що базується на нерівності (вертикальній диференціації).

Це знаходить свій вираз у тому, що за кожним з наведених вище рангових параметрів можна скласти систему статусів, кожен з яких за рангом буде вищим від одних статусів і нижчим від інших. Вертикальну диференціацію соціальної структури творять групи та спільноти, що виникають внаслідок неоднакового володіння людьми деякими важливими матеріальними і духовними благами, від яких залежить їх суспільний статус та життєві можливості: особистого розвитку та навчання і виховання своїх дітей, перспективи зайняття певного суспільного становища (вищого або нижчого), яке у свою чергу розширює або звужує соціальні потенції індивіда. Нерівність веде до формування "соціальної драбини", по якій люди рухаються вгору, забезпечуючи собі, своїм дітям все кращі життєві умови і все ширші можливості, або вниз, де ці можливості значно звужуються.

Щодо типів соціальних структур, то вони визначаються характером суспільно-економічної системи, в межах якої дана система функціонує. І якщо суспільство переживає процес соціального зламу, стан перехідного періоду, то кардинальні, якісні зміни в соціальній структурі стають неминучими. Вони й реформують економічну, політичну і духовну сфери життєдіяльності суспільства, значною мірою самі визначають їх. Саме ці процеси спостерігаються на території колишнього СРСР, в т. ч. в Україні.

Основні тенденції перетворень соціально-класової структури в нашому суспільстві характеризуються:

- посиленням позицій ринкової економіки,
- зростанням числа зайнятих у приватному секторі і бізнес-діяльності, особливо молоді, менеджерів,
- поглибленням соціальної диференціації,
- появою принципово нових соціальних груп (фермерів, підприємців, банкірів тощо),
- зміною соціальної структури, соціальних пріоритетів.

В якості одного із варіантів можна за рівнем добробуту виділити в сучасному українському суспільстві три основні страти: вищу, середню і нижчу.

За нашими оцінками в Україні середній клас становить всього і 12-15 відсотків дієздатного населення. На Заході — більше 60 %.

А. Гальчинський, радник Президента України, Директор Національного Інституту стратегічних досліджень

Основні страти	Рівень добробуту	Основне коло людей
Вищий клас	дуже високий	правляча еліта, великі бізнесмени, банкіри, фінансисти, частина творчої інтелігенції
Умовн	від	середні та дрібні підприємці і люди з

о середній клас	заможного до задовільного	до	постійною зайнятістю і регулярним одержанням доходу
Нижчий клас	низький і дуже низький	і	люди, що живуть біля і за межею бідності

За таким критерієм, як розмір доходу, населення України можна приблизно поділити на такі чотири групи: багаті, середня верства (заможних), середня верства (які живуть терпимо) і бідні. До останніх, як правило, попадають безробітні, пенсіонери, які не мають додаткових доходів, працівники збанкрутілих підприємств та фірм і ті, хто місяцями не отримує заробітну платню і т. п.

Отже, суспільство є складно-структурованою та багатовимірною будовою. Кожна особистість від народження до кінця свого життя в ньому може бути охарактеризована через набір властивих їй приписних та набутих статусів та відповідних їм соціальних ролей.

§ 14.2 Соціальна стратифікація: поняття та види

В сучасному суспільстві існують групи, які мають значно більші ресурси багатства і влади, ніж інші, а отже, перебувають щодо них у більш привілейованому становищі. Іноді в буденному житті індивіди, що входять у ці групи, не уявляють собі ані розмірів та меж такої групи, ані власного статусу у цій складній соціальній системі. Однак без наукових знань реальної соціальної структури, характеру розподілу цінностей між різними групами і ступеня нерівності між ними неможливо зрозуміти, як функціонує і розвивається суспільство. Сукупність знань, які характеризують саме ці аспекти соціального життя, відноситься сучасними вченими до теорії соціальної стратифікації.

Соціальна стратифікація — це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в певному суспільстві в даний історичний проміжок часу. Таку ієрархічно побудовану структуру соціальної нерівності можна уявити як розподіл суспільства на страти (від лат. stratum — пласт, прошарок).

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Функціоналістський підхід	Конфліктологічний підхід	Еволюційний підхід
1. Стратифікація природна, необхідна, неминуча, бо пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій і соціальних ролей.	1. Стратифікація не необхідна, але й не неминуча. Вона виникає з конфлікту груп.	1. Стратифікація не завжди є необхідною і корисною. Вона з'являється не лише в силу природних потреб, але й на основі
2. Винагорода здійснюється у	2. Стратифікація несправедлива, її визначають інтереси	конфлікту, що виникає у результаті розподілу

відповідності з роллю і тому справедлива.	можновладців.	додаткового продукту.
3. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.	3. Стратифікація утруднює нормальне функціонування суспільства.	2. Винагорода може бути справедливою і несправедливою. Стратифікація може сприяти, а може утруднювати розвиток.

Стратифікацію можна визначити як структуровані нерівності між різними групуваннями людей. Стратифікацію можна уявити як геологічне нашарування різних скельних порід земної поверхні. В такому разі сучасне суспільство можна розглядати як ієрархію "пропорцій" — з привілейованими нагорі й знедоленими внизу.

Е. Гідденс

Розшароване, багаторівневе суспільство в даному випадку можна порівняти з геологічними нашаруваннями ґрунту або різнокольоровими пластами кондитерського виробу. Проте порівняно з простим нашаруванням соціальна стратифікація має принаймні дві суттєві особливості:

- по-перше, стратифікація являє собою рангове розшарування, коли вищі верстви знаходяться у більш привілейованому становищі, ніж нижчі (стосовно ресурсів і можливостей розвитку);
- по-друге, верхні верстви, як правило, значно менші за кількістю членів суспільства, що до них належать, аніж нижчі.

Те саме можна сказати і відносно інших верств, якщо їх розглядати послідовно зверху вниз. Однак у сучасних розвинутих суспільствах цей порядок порушується. Нижчі верстви в кількісному відношенні поступаються так званому "середньому класу".

Спроби пояснити механізм соціального розшарування привели до появи трьох взаємопов'язаних підходів до аналізу соціальної стратифікації.

Отже, соціальна стратифікація — необхідне, неминуче і універсальне явище, пов'язане з природною різноманітністю функцій соціальних ролей.

Суспільство не тільки допускає ієрархію статусного становища груп, окремих індивідів, що до них належать, але й сприймає її як джерело, імпульс для свого розвитку. Соціальна стратифікація вказує на нерівність в суспільстві, його поділ за певним критерієм чи їх сукупністю на стійкі групи, які мають неоднаковий вплив на суспільне життя. Якщо соціальна нерівність потрібна для раціоналізації суспільного устрою, то проблемою залишається вибір критерію нерівності, який би забезпечив стабільність суспільства, його прогрес.

Найчастіше для складання загального уявлення про соціальну ієрархію суспільства є достатнім поділити громадян будь-якого суспільства відповідно до виділених вище критеріїв.

Дохід вимірюється в гривнях або доларах, які одержує окремий індивід (індивідуальний дохід) або сім'я (сімейний дохід) протягом певного періоду часу, скажімо, одного місяця або року.

Освіта вимірюється кількістю років навчання у школі, ліцеї, гімназії, технікумі, коледжі, університеті. Скажімо, початкова школа означає 4 роки, неповна середня — 9 років, повна середня 11(12), коледж — 4 роки, університет — 5 років, аспірантура — 3 роки. Отже, професор має за спиною більше 20 років формального навчання. Інша ж людина може не мати і неповної середньої освіти.

Влада вимірюється кількістю людей, на яких розповсюджується прийняте Вами рішення. Влада — можливість нав'язувати свою волю або рішення іншим людям незалежно від їх волі. Скажімо рішення Президента України розповсюджується на всіх громадян, а рішення бригадира — лише на членів бригади.

Престиж — повага статусу, який склався в громадській думці.

Критерії стратифікації	•
	дохід;
	•
	освіта;
	•
	влада;
	•
	престиж

Система цінностей, яка панує в суспільстві, буде визначати доміанти у співвідношенні чотирьох критеріїв. У більшості закритих суспільств, і зокрема тоталітарному (радянському), визначальною була наближеність до влади, доступ до прийняття владних рішень, що давало можливість піднятися на вершину соціальної піраміди за всіма показниками. Сучасне суспільство орієнтується на фінансовий успіх, досягнення якого відкриває більші перспективи і в набутті влади. Дохід, влада, престиж і освіта визначають сукупний соціальний статус особистості, тобто її становище і роль в суспільстві, соціально-стратифікаційній структурі. Кожна привілейована страта об'єктивно прагне до закріплення і відтворення у спадкоємців свого престижного статусу, до перетворення власного набутого статусу у приписний для нащадків, чи, принаймні, до полегшення їм процесу набуття привілейованого статусу. При тому, чим впливовішою є страта, тим більше в неї таких можливостей, наприклад, через передачу частини нагромаджених багатств у спадок, через створення умов для набуття кращої освіти тощо.

Якщо суспільство у побудові стратифікаційної системи орієнтується на приписний статус особистості, то в результаті формується жорстка система стратифікації, обмежується доступ до привілейованих груп нових членів. Таке суспільство можна визначити як закрите. Класичними прикладами закритих суспільств є рабовласницьке, феодальне, кастове суспільство в Індії, залишки якого збереглися й нині. Суспільство, орієнтоване на набутий статус, який визначається завдяки здібностям, особистій волі людини, вимагає від неї власної ініціативи, має рухливу систему стратифікації, є відкритим. Таке суспільство є високодинамічним, воно допускає вільний

перехід людей вгору і вниз по "соціалній драбині". Такими є сучасне індустріальне та постіндустріальне демократичне суспільство. В деяких країнах, в силу специфічних обставин, збереглася стратифікація змішаного типу, в якій пережитки станового закритого ладу доповнюються елементами відкритого суспільства (Великобританія, Японія).

Найдинамічнішим більшість соціологів вважають відкрите суспільство, у якому поділ на "верхи" та "низи" пом'якшується наявністю масового "середнього класу". До нього належать люди, переважно із набутим соціалним статусом, який неможливо в повному обсязі відтворити у нових поколіннях, і його досягнення вимагає від спадкоємців власних зусиль. Тому представниками середнього класу і в суспільстві, яке переймає ідеологію, систему норм середнього класу, високо цінується освіта, цілеспрямованість. Відповідно, все суспільство одержує могутній стимул до прогресу, базується на принципі конкуренції. Окрім того, середній клас розглядають як гарант стабільності суспільства. Для того, щоб просунутись по соціалній драбині та зберегти свої набути потреби потрібен соціалний мир, відсутність антагоністичних суперечностей між стратифікаційними групами. Завдяки ним і забезпечується стабільний розвиток суспільної системи в цілому.

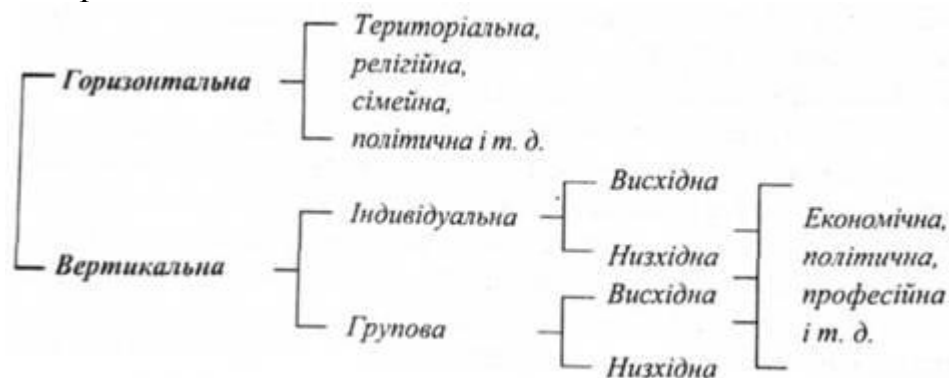
Соціологи по-різному підходять до тлумачення поняття "середній клас", використовуючи неоднакові параметри для його виділення. Як правило, такі параметри як "середній рівень доходів", "усвідомлення себе як представника саме середнього класу" є занадто нечіткими і однобокими. Очевидно, має сенс пошук інтегрального параметру оцінки приналежності до середнього класу. Ним, на наш погляд, могла б бути наявність у представників цієї верстви розвинутого почуття соціалного оптимізму. Тобто впевненості у своїй здатності забезпечити собі та своїй сім'ї належні життєві умови нині та у близькій перспективі, дати своїм дітям "стартовий капітал" перш за все у вигляді доброї освіти, яка забезпечить їм можливість для самореалізації та комфортне становище у соціумі.

Найістотніші соціалні суперечності виникають у "двополюсному суспільстві" (багаті — бідні). Вони призводять до масштабних потрясінь, і навіть руйнування суспільної системи. "Суспільство середнього класу" ще називають плюралістичним. Сам середній клас складається з багатьох прошарків. Відмінності та суперечності між ними відносно слабкі, вони взаємно узгоджуються та нейтралізуються, вирішуються природним шляхом.

Всі розглянуті соціалні групи є лише відносно стабільними. В силу різних обставин вони можуть збільшуватися, чи зменшуватися, а деякі з них повністю зникати із соціалного простору. Кількісний склад, конфігурація соціалних спільнот, тип взаємин між ними істотно впливають на життєздатність суспільства, а отже, як вже зазначалося, вимагають і певного управління соціалними процесами. Воно полягає, зокрема, у стимулюванні, чи навпаки, уповільненні переміщення людей з одних груп в інші, коли це необхідно та можливо.

Кожна людина переміщується в соціалному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення людина сприймає відчутно та

ідентифіковано, наприклад, перехід із православної в греко-католицьку церкву, або з однієї сім'ї в іншу. Все це змінює позицію індивіда в суспільстві і свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Проте, існують такі переміщення людини, які важко визначити як соціальні не лише оточуючим її людям, але й їй самій. Наприклад, дуже складно визначити зміни становища індивіда у зв'язку із зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, змінами доходу. Разом з тим, такі зміни в позиції людини в кінцевому підсумку відбиваються на її поведінці, системі відносин в групі, потребах, установках, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюються переміщення індивідів в соціальному просторі, які в соціології прийнято називати процесами мобільності.

Такі переміщення можуть викликатися як природними (зміни в життєвому циклі особистості: від народження до старіння), так і власне соціальними чинниками.

Поняття соціальної мобільності було введено в соціологічний обіг П. Сорокіним у 1927 р. З того часу воно активно використовується в соціологічних дослідженнях нерівності і буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яка визначається зазвичай з точки зору широких професійних і соціально-класових категорій. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості і рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості. Відомо, що у станово-кастовому суспільстві соціальна мобільність майже повністю відсутня, наприклад, у феодальному суспільстві кріпосний селянин не міг вільно змінити свій статус. В суспільстві буржуазно-демократичному соціальна мобільність проявляється особливо яскраво, надаючи можливість людині переміщатися з однієї верстви чи страти в іншу. За часів СРСР соціальна мобільність найчастіше проявлялася в можливості перейти з лав робітників і селян в клас інтелігенції або управлінців, починаючи з майстра і закінчуючи найвищими державними і партійними чиновниками. В цілому можна стверджувати, що в суспільстві торгово-ринкових відносин можливість переходу людини з однієї соціальної позиції в іншу не визначається лише родовими ознаками, а багато в чому залежить від самої людини, її активності, творчих здібностей, таланту і вольових якостей.

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Горизонтальні соціальні переміщення проходять в рамках груп, що утворюються на підставі номінальних параметрів, наприклад, переїзд з одного місця проживання на інше, чи перехід працівника на іншу роботу без просування по кар'єрній драбині. Вони самі по собі не означають "соціального росту" індивіда, хоча за певних обставин, можуть прискорювати або уповільнювати його. Вертикальні соціальні переміщення передбачають перехід індивіда з нижчої страти у вищу, чи навпаки.

В сучасному відкритому суспільстві оптимальним засобом для стратифікаційної мобільності, вважається освіта. Набувши вищого рівня освіти, працівник підвищує і свою фахову кваліфікацію, може виконувати більш складну та відповідальну роботу, і це дає йому підстави для одержання вищої винагороди за вкладену працю, допускає до прийняття владних управлінських рішень, створює можливості для користування певними привілеями.

Відкрите суспільство передбачає, як вже зазначалось вище, високий рівень соціальної мобільності, тобто можливість горизонтальних та вертикальних соціальних переміщень. Водночас воно є плюралістичним і терпимо ставиться до різних форм самореалізації особистості, допускає різний рівень лояльності до самого себе. А це можна розглядати як одну з передумов виділення в ньому ще однієї стратифікаційної групи — маргіналів. Термін походить від латинського "ad marginem" — скраю, збоку. Ним позначають "нетипових" представників своєї соціальної спільноти, які, як правило, формують власне соціальне середовище, створюють свою субкультуру, дистанціюються від своєї соціальної верстви.

Категорією "маргіналії" ряд соціологів також позначає і людей, які в силу різних обставин втратили, чи добровільно відмовились від зв'язків не лише з тією стратою, з якої вони вийшли, але й з суспільством в цілому. Це — декласовані елементи, люмпен — пролетаріат.

Наявність обмеженої кількості таких людей різні дослідники пояснюють по-своєму, трактуючи це як наслідок соціальної конкуренції (аутсайтери, що "зійшли з дистанції"), або як "природне зло", що з'являється в суспільстві само собою, наприклад, із-за особливостей психологічного складу індивідів і яке необхідно контролювати та обмежувати.

Особливо масово серед цих людей розповсюджуються небезпечні для суспільства форми поведінки, якщо вони поповнюються індивідами, котрих суспільство "виштовхує" з себе (безробітні) і не може налагодити з ними необхідних взаємоприйнятних контактів, системи соціального захисту та соціальної реабілітації.

Небезпека присутності маргінальних елементів у суспільстві і полягає у тому, що ця група часто стає "живильним середовищем" для розповсюдження асоціальних варіантів поведінки, зокрема злочинності.

Отже, поняття соціальної мобільності виявляється виключно важливою характеристикою суспільства. За його критеріями можна порівнювати різні типи суспільства з точки зору динамічності чи задубілості його соціальних

структур, вводити поняття відкритого чи закритого суспільства, демократичного або тоталітарного режиму і т. п.

Наслідки соціальної мобільності (позитивні, негативні) відбиваються і на індивідах, і на суспільстві в цілому. Просування уверх тісно пов'язане з політичним розвитком, інтелектуальним, науковим прогресом, формуванням нових цінностей і соціальних рухів. Рух вниз веде до вивільнення вищих верств від малокорисних елементів. Але найважливіше те, що посилена мобільність сприяє дестабілізації суспільства за всіма його параметрами.

Отже, узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є "соціальна стратифікація". Соціальні відмінності стають соціальною стратифікацією, коли групи людей вишукуються ієрархічно впродовж шкали нерівності, яка виражається в різниці доходів, освіти, влади, престижу, віку, етнічної приналежності або за допомогою якоїсь іншої ознаки. В сучасних високорозвинених суспільствах існує багато стратифікаційних критеріїв, за якими можна ділити будь-яке суспільство.

Стратифікації притаманні декілька системних властивостей: соціальність (позабіологічність) цього явища; традиційність, оскільки нерівність становища різних груп людей зберігається протягом всієї історії цивілізації; універсальність, тобто її історична зумовленість не заперечує можливості оцінки її оптимальності стосовно конкретного суспільства; функціональність, тобто визнання її історичної неминучості передбачає відмову від методологічного сприйняття соціальної нерівності як зла, небажаного в суспільстві феномена, що дозволяє соціології перейти від виконання ролі соціальної критики, від прояву ціннісного почуття справедливості до наукового аналізу реальних відносин між людьми.

Особливостями розвитку соціальної структури українського суспільства протягом ХХ ст. є:

- соціальна структура стала менш жорсткою, рухливішою;
- з'являються економічні класи, верстви і страти з відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей;
- послаблюються існуючі у суспільстві стратифікаційні обмеження;
- з'являються нові канали підвищення статусів, посилення горизонтальної та вертикальної мобільності;
- активізуються процеси маргіналізації, яка породжує феномен "нових бідних", перехід населення в переважно нижчі страти;
- основним критерієм соціальної стратифікації стає дохід;
- у формуванні високостатутних груп посилюється роль освіти і престижу;
- змінюються якісні і кількісні параметри соціальної структури українського суспільства.

Якщо на початку 90-х рр. ХХ ст. за показником здоров'я Україна посідала 40-е місце в світі, то на початку ХХІ ст. вона перемістилася у другу сотню. За рівнем життя наша країна у 2002 р. займала 141-е місце, перед

Бангладеш, Конго, Зімбабве. Щорічно населення України зменшується в середньому на 400 тис. осіб. За переписом населення 2001 р. чисельність населення скоротилася за період з попереднього перепису на 3 млн. осіб і становила трохи більше 49 млн. осіб.

Якщо рівень життя еліти, вищої верстви за ці роки значно зріс, то у більшості населення він різко знизився. Зубожіння і бідність населення, жебрацтво, безпритульність стають все більш поширеним явищем.

Разом з тим, соціальна структура українського суспільства, зазнавши істотних змін порівняно з радянським часом, продовжує зберігати чимало його рис. Щоб позбутися їх і вийти на рубіж "суспільства середнього класу", потрібна істотна трансформація, економічне піднесення країни, що вимагатиме багато років.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Соціально структура суспільства.
2. Види соціальних спільнот та їх роль в суспільній системі.
3. Сутність соціальної стратифікації.
4. Соціальна мобільність, її причини та види.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціальні групи як об'єкти і суб'єкти суспільних взаємин.
2. Соціальна стратифікація сучасного суспільства.
3. Особливості розвитку соціальної структури в Україні.

Додаткова література з теми

1. Арутюнян Ю. О. О трансформации социальной структуры постсоветских наций // СОЦИС. — 1998. — №4.
2. Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС. — 1994. — №5.
3. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // СОЦИС. — 1992. — № 9, И.
4. Голенкова З.Т. и др. Становление гражданского общества и социальная стратификация // СОЦИС. — 1995. — № 6.
5. Кочетов А. Истоки "новой" социальной структуры // Свободная мысль. — 1993. — №9.
6. Комаров М. С. Социальная стратификация и социальная структура // СОЦИС. — 1992. — № 7.
7. Кон М., Хмельно В. та ін. Соціальна структура за умов радикальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1, 2, 3.
8. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура, — К., 1996.
9. Міщенко М. Підприємець сьогодні: штрихи до соціально-психологічного процесу. Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №6.
10. Радаев В. В., Шкаратан О. И Социальная стратификация. — М., 1996.
11. Руткевич М. Н. Социальная поляризация. // СОЦИС. — 1992. — №9.

12. Социальная структура и социальная стратификация. — М., 1992.

Тема 15. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ ЯК РЕГУЛЯТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Ключові поняття та терміни

- цінності
- соціальні норми
- мораль
- право
- девіантна поведінка

§ 15.1 ІНТЕРАКТИВНА РОЛЬ ЦІННОСТЕЙ, НОРМ

Якщо звернутися до історії філософської і соціологічної думки, то істотне місце завжди займали пошуки інтегративних елементів, відносин, що визначають їхню цілісність. У складній системі суспільних відносин, соціальних зв'язків, мислителі намагалися виділити головне. За Гегелем, головними визначальними були правові відносини, саме вони поєднували усі види зв'язків у єдине ціле. За Кантом, таку роль грали моральні відносини. За Марксом — глибинні економічні. Власник і безпосередній виробник не можуть існувати один без одного. Відносини, що складаються в процесі виробництва матеріальних благ, визначають всі інші види відносин, тобто цілісність суспільству додає визначена ієрархічність взаємозв'язків.

М. Вебер вважав головним фактором цілісності типові переконання, що виражають потреби, інтереси. Е. Дюркгейм — колективну свідомість. На думку Б. Дюркгейма, саме ослаблення загальних вірувань і почуттів означає ослаблення соціальних зв'язків і може викликати дезінтеграцією суспільства.

Безсумнівно, загальні цінності є інтегративним фактором, але це не єдиний фактор. Цінності можуть не тільки поєднувати, але і вказувати на диференціацію, тому що системи цінностей можуть бути протилежними. їхня роль може мінятися. Прийнято розмежовувати цінності: існуючі, наявні, наприклад, цікава робота, сім'я, повага людей, багатство і т. д.; цінності цільові. Це ідеали, цілі, цінності бажання. Ідеали формулюють вихідні положення про цілі, засоби, дозволяють дати ідеальну прогностичну модель поведінки. Цінності належного (соціальні норми, ролі, установки). У той же час вони можуть бути самотійною цінністю.

Соціальні норми, подібно іншим цінностям виконують функції оцінки й орієнтації особистості, спільності. Разом з тим вони не обмежуються цими функціями. Норми здійснюють регулювання поведінки і соціальний контроль за поведінкою. Вони носять яскраво виражений вольовий характер. Це не тільки вираження думки, але і вираження волі. При цьому, на відміну від індивідуального волевиявлення, норма виражає типові соціальні зв'язки, дає типовий масштаб поведінки. Норма не тільки оцінює й орієнтує подібно ідеям, ідеалам, але і наказує. Її характерною рисою є імперативність. Це єдність оцінки і розпорядження.

Соціальні норми — це правила, що виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їхніх взаєминах один з одним, соціальними інститутами, суспільством у цілому. Регулюючий вплив норм полягає в тому, що вони встановлюють межі, умови, форми поведінки, характер відносин, цілі і способи їхнього досягнення.

Унаслідок того, що норми передбачають і загальні принципи поведінки, і конкретні її параметри, вони можуть давати більш повні моделі, еталони належного ніж інші цінності.

Порушення норм викликає більш конкретну і чітку негативну реакцію з боку соціальної групи, суспільства, його інституціональних форм, спрямовану на подолання поведінки, що відхиляється від норми. Тому норми є більш діючим засобом боротьби з девіацією, забезпеченням порядку, стійкості суспільства.

Норми виникають унаслідок потреби у визначеній поведінці. Так, наприклад, однією з найдавніших норм була норма чесного відношення до своєї частки в суспільній праці. На зорі людства можна було вижити тільки дотримуючи даної норми. Вона з'явилася в результаті закріплення повторюваних необхідних спільних дій. Цікаво, що ця норма не утратила свого значення і в даний час, хоча її підтримують інші потреби, актуалізують інші фактори.

Різноманіття соціальної реальності, соціальних потреб породжує і різноманіття норм. Класифікувати норми можна по різними підставами. Для соціолога має значення виділення норм за суб'єктами, носіями норм. По цій підставі виділяють загальнолюдські норми, норми суспільства, групові, колективні. У сучасному суспільстві спостерігається складна колізія цих норм.

"Право і моральність — це сукупність уз, що прив'язують нас , один до одного і до суспільства, які створюють із маси індивідів єдиний ціліший агрегат."

Е. Дюркгейм

1) За об'єктом чи сферою діяльності розмежовуються норми, що діють в області визначених видів відносин: політичні, економічні, естетичні, релігійні і т. п.

2) За змістом: норми, що регулюють майнові відносини, спілкування, що забезпечують права і свободи особи, що регламентують діяльність установ, взаємини між державами і т. п.

3) За місцем в нормативно-ціннісній ієрархії: основні і другорядні, загальні і конкретні.

4) За формою освіти і фіксації: жорстко фіксовані і гнучкі.

5) За масштабами застосування: загальні і локальні.

6) За способом забезпечення: ті, що спираються на внутрішнє переконання, суспільну думку чи примус, на силу державного апарату.

7) За функціями: норми оцінки, що орієнтують, контролюють, регламентують, карають, заохочують.

8) За ступенем стійкості: норми, що спираються на соціальну звичку, на звичай, традиції і не мають такої підстави та ін.

У якості складних специфічних і самостійних видів соціальних норм, що представляють основні норми поведінки, основні фактори єдності суспільства, звичайно виділяють норми моралі і права.

І право, і мораль регулюють суспільні відносини шляхом створення загальнообов'язкових правил поведінки і установа визначеної відповідальності у випадку їхнього недотримання. Разом з тим вони істотно відрізняються один від одного. Це відносно самостійні регулятори поведінки.

Насамперед помітимо, що різне походження і доля моралі та права. Мораль давніша. Вона з'являється з появою людського суспільства, у процесі становлення праці. Право ж — тільки з появою держави. Якщо право поділяє долю держави, то мораль одержить найбільш повний розвиток у майбутньому як загальнолюдська мораль.

Мораль і право відрізняються за формою вираження волі суспільства. Мораль виражає волю окремих соціальних груп і суспільства в цілому, право — державну волю. Саме цим пояснюється принципове розходження моралі і права за способом забезпечення. Якщо дотримання норм моралі забезпечується внутрішнім переконанням у справедливості норм і силою суспільної думки, то дотримання норм права, крім того, і силою державного апарату. Однак на цій підставі не можна розглядати норми моралі як внутрішні, засновані на переконанні, і норми права як зовнішні, засновані на примусі. Виконання норм права забезпечується і переконанням. Правопорядок стійкий, коли спирається на свідоме прийняття норм як необхідних і справедливих. Мораль спирається не тільки на переконання, але і на суспільний примус. Головна відмінність полягає в характері і питомій вазі примусу, а не в його наявності чи відсутності. У праві питома вага примусу більша і вона носить державний характер.

Не можна не помітити, що правові норми, як правило, відрізняються від моральних своєю формальною визначеністю. Вони встановлюються чи санкціонуються державою в заздалегідь визначеному порядку, мають строго визначену форму (закону, указу, постанови і т. п.), набирають сили в точно встановлений час. Норми ж моралі постійно складаються в суспільстві в міру його розвитку, поступово поширюються в міру підтримки суспільною думкою.

Правові норми носять і більш конкретний характер. Звичайно вони переслідують чи заохочують конкретні дії. Норми ж моралі, як правило, указують на загальний принцип поведінки.

І головне, що хотілося підкреслити, мораль і право відрізняються один від одного за рівнем вимог, запропонованих до поведінки людини. У принципі мораль висуває великі вимоги. Вимоги моралі необмежені, усеосяжні. Мораль, наприклад, засуджує у всіх випадках погане, неухвалне ставлення батьків до дітей, право ж карає тільки таке ставлення, що свідчить про неналежне виконання батьківських прав і обов'язків, передбачених законом. Мораль засуджує усі випадки несумлінного, халатного відношення

до дорученої справи, право ж переслідує тільки таке невиконання службових обов'язків, що заподіяло істотну шкоду державним, суспільним інтересам чи правам та інтересам окремих осіб, які охороняються законом.

Мораль на відміну від права завжди засуджує байдужне формальне ставлення до людей, будь-які прояви егоїзму, цинізму. Право ж засуджує тільки особливо злісні випадки цих негативних явищ. Так, право засуджує цинізм, який приймає форму хуліганських дій, тобто пов'язаний із крайніми формами неповажного ставлення, що ображають гідність присутніх.

Про те, що моральні норми пред'являють більш високі вимоги ніж правові, свідчить і велика тривалість морального осуду. З особи, що скоїла злочин і відбула покарання, може бути знята судимість, але це не означає відмову від морального осуду.

Для суспільства аж ніяк не байдуже, якими мотивами керується людина, тому мораль засуджує не тільки дурні справи, але і дурні думки.

Унаслідок того, що мораль висуває великі вимоги до поведінки, сфера її дії набагато ширша за право. Сфера моралі ширша також тому, що є стосунки, які узагалі не можуть бути піддані правовому регулюванню (стосунки дружби, любові, товариства та ін.).

Нарешті, норми моралі гнучкіші за норми права. У силу специфіки свого утворення вони швидше відбивають нові потреби, вони йдуть ніби попереду, указуючи шлях праву. Правові норми в більшій мері відстають від потреб суспільства. Звідси неминучість колізій моралі і права. Перехід, наприклад, у нашій країні до ринкової економіки привів до появи моральних норм, що позитивно оцінюють і стимулюють підприємництво, правові ж норми ще продовжують його обмежувати. Давно назріла необхідність у нових правових нормах, які регулюють індивідуальну трудову діяльність, регламентують приватизацію та ін., але такі норми не приймаються. Моральні норми нашого суспільства давно вимагають посилення правової відповідальності за порушення суспільного порядку, за особливо небезпечні для суспільства злочини.

Протиріччя можуть виникнути і внаслідок недосконалості окремих правових норм, їхнього неправильного тлумачення, недостатньо активного використання.

Протиріччя виникають і в зв'язку з нерозумінням органічного характеру зв'язку права і моралі. У середині 80-х років широко рекламувалася формула "У суспільстві дозволене усе, що не заборонено законом". Її розглядали як символ, прапор будівництва правової держави. У дійсності вона уособлювала аморалізм, тому що більшість заборон у суспільстві носить моральний характер. Правова держава, що захищає права і свободи особи, суспільства, може затвердитися тільки підтримуючи моральні вимоги. Мораль і право доповнюють і забезпечують один одного. Але все-таки в їхній взаємодії пріоритет належить моралі. Вона лежить біля джерел утворення права, супроводжує весь його розвиток, є найважливішим способом його забезпечення.

§ 15.2 Девіантна поведінка

Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства, коли її поведінка взаємозв'язана з оточуючими і має соціальний характер.

Соціальна поведінка — це дії людини стосовно суспільства, інших людей, до оточуючої природи і речей.

Діяльність і поведінка особистості детермінується, тобто обумовлюється, обмежується не лише внутрішнім механізмом мотивації, взаємодії потреб, інтересів, цінностей особистості. Ззовні на поведінку людини впливають існуючі у суспільстві норми.

За своїм характером соціальна поведінка, може бути найрізноманітнішою: альтруїстичною або егоїстичною, законслухняною або протизаконною, серйозною або легковажною, коректною або грубою і т. д.

Унаслідок різноманітних причин духовного, економічного, політичного характеру в суспільстві завжди є люди з девіантною поведінкою,

Девіантна поведінка — поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів. Наприкінці XIX і початку XX століття були поширені біологічні і психологічні трактування причин девіації. Італійський лікар Цезаре Ломброзо вважав, що існує прямий зв'язок між злочинною поведінкою і біологічними особливостями людини. Особливе значення він додавав рисам обличчя. Американський лікар і психолог Вільям Шелдон підкреслював важливість будови тіла. Прихильники психологічного трактування пов'язували девіацію з психологічними рисами (нестійкістю психіки, порушенням психологічної рівноваги і т. п.).

Розгорнуте соціологічне пояснення девіації вперше дав Б. Дюркгейм. Він пропонує теорію аномії, яка розкриває значення соціальних і культурних факторів. За Дюркгеймом, основною причиною девіацій є аномія, буквально, "відсутність регуляції", "безнормність". По суті аномія — це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають хиткими і суперечливими.

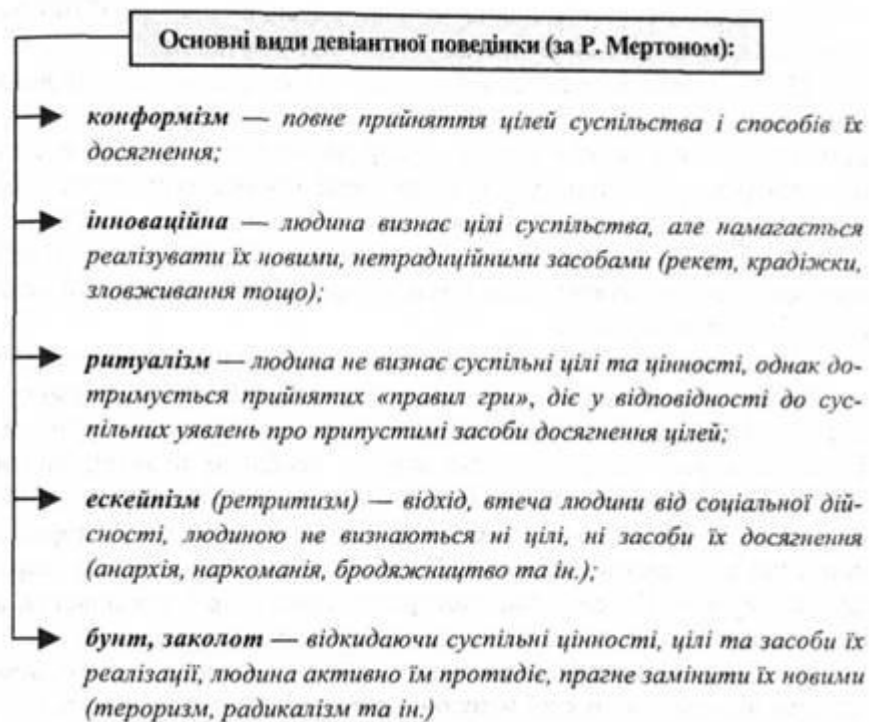
Усе, що порушує стабільність, приводить до неоднорідності, нестійкості соціальних зв'язків, руйнування колективної свідомості (криза, змішання соціальних груп, міграція і т. п.), породжує порушення суспільного порядку, дезорганізує людей, і в результаті з'являються різні види девіацій.

Поняття девіації у соціологічну систему ввів французький соціолог Еміль Дюркгейм, вивчаючи такий вид девіантної поведінки, як самогубство. Проявами цього типу поведінки є правопорушення, злочини, наркоманія, проституція, алкоголізм тощо.

Е. Дюркгейм вважає девіацію настільки ж природною, як і конформізм. Більш того, відхилення від норм несе не тільки негативний, але і позитивне начало. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманіття норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, зміцнює і забезпечує

соціальну єдність. І, нарешті, девіація сприяє соціальній зміні, розкриває альтернативу існуючому, веде до удосконалювання соціальних норм.

Теорія аномії одержує подальший розвиток у Р. Мертона. Головною причиною девіації він вважає розрив між цілями суспільства і соціально схвалюваними засобами здійснення цих цілей. Відповідно до цього він виділяє типи поведінки, що, з його погляду, є разом з тим типами пристосування до суспільства.

Один з засновників теорії структурного функціоналізму "американський соціолог Р. Мертон розробив класифікацію девіантної поведінки, основною причиною якої він вважав розрив між цілями суспільства та соціально прийнятними засобами досягнення цих цілей. Більшість членів суспільства визнають пануючі у ньому норми і цінності, прагнуть реалізувати їх легальними, тими, що схвалюються суспільством, рекомендуються засобами.

Слід розуміти позитивну і негативну девіацію.

У періоди, коли суспільні відносини зазнають суттєвих трансформацій, у кризові моменти розвитку суспільства прояви девіантної поведінки збільшуються.

Усі ці різновиди відносини за цілями суспільства і засобами їхнього забезпечення є основою для девіантної поведінки.

Поряд з такими джерелами девіантної поведінки, як соціальна дезорганізація суспільства, катастрофа цінностей у сучасному суспільстві, ряд соціологів звертає увагу на значення впливу в суспільстві різних субкультур, у тому числі субкультури злочинної поведінки. Спілкування з представниками злочинного світу (членами вуличних банд, торговцями наркотиками, рекетирами та ін.) приводить до прийняття їхніх норм, цінностей, що відповідно веде до девіантної поведінки.

Розглядаючи девіацію як негативне явище, прихильники теорії конфлікту, у тому числі і марксистки, пояснюють її внутрішньою суперечливістю суспільства, конфліктами між соціальними групами. Правлячі класи використовують норми, особливо правові, проти тих, хто позбавлений влади. Девіантом у зв'язку з цим може бути оголошений той, хто виступає не проти загальноновизнаних норм, а норм, що захищають інтереси небагатьох. Відповідно до цієї теорії джерелом девіації є соціально несправедливий устрій суспільства, а її подолання пов'язане з подоланням соціальної несправедливості.

До даного напрямку примикає теорія так званого навішування ярликів, відповідно до якої пануючі соціальні групи нав'язують суспільству своє уявлення про девіації. Навішування ярлика девіанта приводить до того, що людина найчастіше й поводить як девіант.

Здається, що цінні моменти щодо характеру і причин девіантної поведінки містяться в різних теоріях. Зовсім очевидно, що сучасні західні концепції віддають перевагу аналізу соціальних джерел девіації.

У країнах СНД одержала розвиток загальна теорія соціальних відхилень і конкретні правові і соціологічні дослідження поведінки, що відхиляється.

Появу і поширення девіації більшість дослідників пов'язує з протиріччями соціального розвитку. Девіантна поведінка є результатом дії широкого кола соціальних, економічних, культурних, історичних і політичних факторів.

При соціологічному вивченні причин поведінки, що відхиляється, особлива увага приділяється аналізу механізмів взаємозв'язку різних факторів. Зокрема, аналізується вплив ціннісних орієнтації особистості, її установок, особливостей формування особистості, соціального середовища, стану суспільних відносин, інституціональних форм суспільства.

Як правило, соціальні відхилення пов'язані зі стійкими перекручуваннями ціннісних орієнтацій, типових для суспільства, соціальних груп. Так, жадоба наживи, придбання, презирство до праці, нерозбірливість у засобах діяльності спонукає до майнових злочинів. Егоцентрична орієнтація, зневага до інтересів інших, жорстокість ведуть до агресивних дій і т. п.

Перекручування в системі ціннісних орієнтацій можуть виражатися в їхній суперечливості і нестійкості. Якщо, наприклад, високо оцінюються моральні норми поважного ставлення до людини, але немає установки на їхню реалізацію, немає готовності відстоювати цю норму, захищати гідність іншої особи, то це робить поведінку хитливою, непослідовною.

Украй негативно позначаються на поведінці протиріччя між ціннісною орієнтацією і діяльністю, між цінностями декларованими і реально функціонуючими, словом і справою, між цілями і можливостями їхнього досягнення.

На формування девіантної поведінки дуже впливає стан інституціональних форм суспільства, їхня суперечливість. Наприклад, погана робота системи торгівлі сприяє поширенню спекуляції. Бюрократизм, сам будучи відхиленням від норми, сприяє появі різних відхилень, у тому числі господарських злочинів, викликає соціальну напруженість і т. п.

Істотний вплив на формування поведінки, що відхиляється, роблять такі соціально-психологічні особливості людей, як національна нетерпимість, брутальність і неврівноваженість, самовпевненість, марнославство, кар'єризм, низький самоконтроль. У нашій країні вони були в значній мірі породженням адміністративно-командної системи управління.

Позначається на поведінці суперечливість, нестійкість норми, недоліки її фактичного застосування.

Необхідно враховувати вплив на поведінку етану реальних суспільних відносин. Стан соціальної напруженості, конфронтації, кризи — підсилюють розвиток негативних явищ: злочинності, алкоголізму, наркоманії і т. п.

Дослідники сучасних процесів звертають увагу на те, що аномія закономірно виникає в суспільствах, що переживають трансформацію. Більш того, в умовах загальної кризи суспільства вона може здобувати тотальний характер, що породжує хворобливі соціально-психологічні стани. На тлі посилення кризових явищ наростає незадоволеність своїм положенням. За даними загальнонаціональних опитувань в Україні біля половини населення в тій чи іншій мірі незадоволена своїм положенням, одна третина затрудняється визначити своє положення. Масове почуття соціальної незадоволеності, незатребуваності приводить до відчуження від суспільства, до наростання тривожності. Одним з наслідків соціальної незадоволеності в умовах тотальної аномії є наростання песимістичних настроїв і навіть поява деморалізованості населення (занепад духу, розгубленість).

Механізм поведінки, що відхиляється, розкривається через аналіз взаємодії нормативного регулювання, особливостей особистості, її відносини до норми і реальної життєвої конфліктної ситуації. На поведінці позначаються гострота і тривалість конфліктної ситуації, особливості адаптації до неї особистості й інші моменти.

Різні види поведінки, що відхиляється, тісно пов'язані між собою, стимулюють один одного. Стосовно підлітків дослідження показали, що небезпечним насильницьким злочинам у 83 % випадках передували порушення різних правових норм, а в 100 % — моральних вимог. Дослідники

вважають, зокрема, що наркоманія і злочинність молоді, як правило, є наслідком зловживання спиртними напоями.

Перше місце серед факторів, що впливають на формування девіантної поведінки молоді, займає середовище перебування (сімейне і так зване "двірське середовище"). Порівняльні дослідження правопорушень підлітків у містах України показали, що перевернені уявлення про норми моралі в них в основному склалися під впливом сім'ї і закріплювалися потім у неформальних групах з найближчого оточення.

За даними ВООЗ (Всесвітньої організації охорони здоров'я), у середньому від 2,8 % до 8 % алкоголіків кінчає життя самогубством, до 21 % з них робить спроби суїциду. Серед наркоманів висока питома вага злочинів проти суспільного порядку, хуліганства. Наркоманія, алкоголізм прискорюють деградацію особистості, є джерелами різних видів девіантної поведінки.

У сучасну епоху гострих соціальних потрясінь негативні відхилення, у тому числі злочини, одержують усе більше поширення. З'явилися чи одержали поширення нові особливі небезпечні її форми, у тому числі злочинність у бізнесі на внутрішньодержавному і міжнародному рівнях (злочинність транснаціональних монополій), корупція службовців, розкрадання творів мистецтва, злочинність, пов'язана з наркотиками, міжнародний тероризм, злочини проти споживача (фальсифікація продуктів), екологічні злочини, економічний шантаж та ін.

Змінилися і форми злочинів, і типи негативних відхилень у нашій країні. Розвиток приватного підприємництва, кооперації викликали до життя таку форму зазіхань як рекет. Одержала розвиток організована злочинність, дитяча злочинність, проституція.

Якісне відновлення суспільства, розвиток демократії активізували боротьбу з бюрократизмом. Момент новизни полягає в тому, що ця боротьба ведеться в умовах становлення нових політичних структур і утвердження нової бюрократії як соціально-класового утворення. Проява бюрократизму різноманітна: від захисту інтересів відомства, остраху нового, до організованої злочинності. Для сучасного бюрократа характерні: прагнення перебільшити свою роль, нетерпимість до ініціативи, самоврядування, "командний" стиль, марнославство, амбіції, низька культура. Бюрократизм тісно пов'язаний з іншими негативними відхиленнями, з аморальною поведінкою. Він створює ґрунт для розкрадань, хабарництва, переслідувань за критику і т. п. Бюрократизм пов'язаний, як правило, з некомпетентністю, безініціативністю. Його подолання вимагає удосконалювання політичних інститутів, розвитку демократії, розвитку соціального контролю за діяльністю чиновництва. Українці необхідні спеціальні правові норми боротьби з бюрократизмом.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Інтегративна роль цінностей, норм.
2. Спільність та різноманітні моралі й права.

3. Девіантна поведінка.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Відмінність норм права та моралі.
2. Біологічні та психологічні трактування причин девіації.
3. Суїцид, його причини.

Додаткова література з теми

1. Головаха Е. И., Панина Н. И. Социальное безумие. История, теория и современная практика. —К.: Абрис, 1994.
2. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение. Норма и патология. — М.: Наука. 1982.
3. Мертон Р. Социальная структура и аналогия. //СОЦИС. — 1992. — №3,4.
4. Смелзер Н. Девиация и социальный контроль. //СОЦИС. —1992. — № 1.
5. Чичерин В. Н. Философия права. — М.: Наука, 1990.
6. Тадевосян Э. В. К вопросу о предмете и месте социологии права // СОЦИС. — 1997. — 11.

Тема 16. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

Ключові поняття та терміни

- етносоціологія
- функції етносоціології
- український народ
- національність
- націогенез
- національний розвиток
- національна ідея
- плем'я
- державна національна політика
- націократія
- етнос
- титульна нація
- етногенез
- нація
- соціологічна теорія нації
- національні інтереси
- національне відродження
- етнічна група

§ 16.1 Етносоціологія та предмет її дослідження

Етносоціологія є порівняно молодую спеціально-соціологічною наукою, що виникла на межі етнографії та соціології. Сам термін "етносоціологія" складається з двох слів різного походження: етнос (від грец. ethnos — народ) і соціологія (від лат. societas- суспільство і грец. logos —

вчення). Тому буквально цей вислів означає вчення про суспільство та місце в ньому народів.

Етносоціологію визначають як науку, що досліджує походження, суть і функції різноманітних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з іншими етносами, а також механізми їх входження у систему соціальних відносин.

Для етносоціології етнічні і національні спільноти є складними соціальними системами, що динамічно розвиваються у взаємозв'язку з динамікою соціальної структури суспільства, з політичними, економічними, соціокультурними процесами, які відбуваються у суспільстві. Етносоціологія досліджує також особливості етнічної ідентифікації людей, соціальну зумовленість національної свідомості і міжнаціональних взаємин.

Саме тоді у західній соціології починає свою роботу перша когорта етносоціологів на чолі з Х. Сетон-Уотсоном, яка акцентувала свою увагу переважно на етнічних процесах в доіндустріальних та примітивних суспільствах. Але з часом виявилось, що індустріалізація та пов'язані з нею урбанізація і зростання впливу засобів масової комунікації не затушовують значення і ролі етнічності. Навпаки, вони посилюють прагнення людей до збереження етнічної самототожності. Утворення багатонаціональних держав не означає етнічного нівелювання і повної асиміляції етнічних груп, а навпаки, вони посилюють боротьбу за рівний доступ до соціальних і культурних благ, за досягнення рівноправного статусу у такому суспільстві, за врахування прав національних меншин.

Термін "етносоціологія" був впроваджений у науковий обіг зарубіжної соціології ще у 30-х рр. ХХ ст. Р. Турнвальдом.

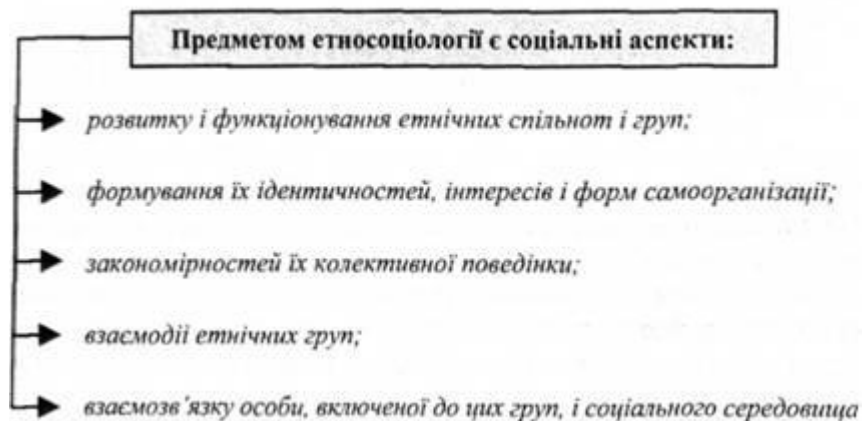
Таким чином, предметом етносоціології є взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами та процесами етнічними, а об'єктом — особливості етнічних виявів соціального.

Дослідники відзначають, що сфера етносоціологічного вивчення є надзвичайно широкою, а проблеми, які досліджуються етносоціологією, — вельми численними. Це — етнічні особливості наступних соціальних змін:

- динаміки розвитку основних етнічних груп як всередині тієї чи іншої країни, так і в діаспорі;
- темпів соціальних переміщень в етнічних групах;
- внутрішньої і зовнішньої міграції етнічних груп і національних меншин;
- тенденцій розвитку внутрішньо-сімейних стосунків;
- напрямків змін у використанні мови титульної нації, мов національних меншин та мов діаспори різноманітними соціальними групами;
- процесів взаємодії сучасної і традиційної етнічно-національної культури;
- змінюваної ролі традицій у політичному житті і соціальній поведінці, процесах модернізації, постіндустріальному розвитку;
- міжкультурних взаємодій представників різних етнічних і національних груп;

- зростаючої ролі релігії у житті суспільства взагалі та окремих його етнічних спільнот;
- формування етнічної самосвідомості, авто- і гетеро-стереотипів, етнічних установок і національних інтересів, вироблення національної ідеї;
- розвитку націоналізму;
- виникнення та розв'язання міжетнічних конфліктів, послаблення міжетнічної напруги.

Етносоціологія має свою внутрішню структуру і поділяється на соціологічні субдисципліни, які вивчають певні етнічні спільноти — племена, народності тощо. Серед них особливе місце займає соціологія нації.

Роль соціології вбачається у виявленні таких точок напруги і недопущенні міжнаціональної конфронтації; в разі ж виникнення міжнаціональних конфліктів соціологи допомагають знайти шляхи їх мирного розв'язання, полагодження міжнаціональних стосунків.

З наведеного видно, що етносоціологія і соціологія нації покликані виконувати важливі соціальні функції у суспільстві. Серед таких функцій виділимо наступні.

1. Теоретико-пізнавальна. Вона полягає у тому, що етносоціологічні дослідження дозволяють:

- одержати знання про розвиток етнічно-національних спільнот у сучасних умовах,
- з'ясувати їх місце і роль у суспільному розвитку,
- виявити вплив соціуму на етнічні спільноти і групи тощо.

2. Описово-інформаційна. Її суть в тому, що соціологами здійснюється систематичний опис і накопичення матеріалу про етнонаціональні спільноти і групи. На основі цього в подальшому:

- робляться практичні висновки,
- приймаються управлінські рішення, законодавчі акти;
- виробляється державна національна політика.

3. Функція соціального планування. Соціологи надають результати своїх досліджень для:

- планування розвитку різноманітних сфер життєдіяльності нації та національних меншин,

- сприяння планомірному розвитку титульної нації й інших етнічних груп,
- забезпечення умов для всебічної реалізації національних інтересів як всередині країни, так і за її межами.

4. Прогностична функція. Етносоціологія та соціологія нації здатні розробляти науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку етнопонаціональних спільнот і груп в майбутньому, особливо в перехідні періоди.

Можна вичленувати й інші функції етносоціології та соціології нації, такі, як критична (суть якої полягає в критичному аналізі теоретичних положень і практики регулювання етнопонаціональної політики), світоглядна (їх вплив на формування національної свідомості й культури, етнополітичні орієнтації та поведінки), інтеграційна (що передбачає інтегрування знань, набутих іншими соціо-гуманітарними науками щодо етнопонаціональних процесів) тощо. Всі вони засвідчують велику роль і значення етносоціології в житті суспільства та в забезпеченні гармонійного розвитку етнопонаціональних процесів і явищ.

<p>Предмети досліджень соціології нації</p>	<ul style="list-style-type: none"> • соціальні, економічні, політичні, духовні взаємовідносини між націями та національними меншинами як в окремих багатонаціональних державно територіальних утвореннях, так і у федеративній державі; • процеси формування і розвитку національних спільнот і груп, зміни в їх складі, відмінності у способі життя та культурних проявах; • сфера міжнаціональних напруг і конфліктів
--	--

§ 16.2 Основні підходи до вивчення етнічних спільнот

Головними рядоутворюючими категоріями етносоціології та соціології нації є етнос і нація. З приводу їх суті, утворення й функціонування існують різноманітні концепції і точки зору.

<p>Теоретичні підходи до визначення суті етносів</p>	<ul style="list-style-type: none"> • соціобіологічний; • еволюційно-історичний; • інструментальний; • конструктивістський; • психологічний
---	---

Соціобіологічний підхід, — описує етнос з еволюційно-генетичних позицій як природну форму існування людини, як живий організм з певними віхами розвитку (народження, розквіт, занепад). Етнос як жива система працює на біохімічній енергії, поглинаючи її з довкілля. Надлишок енергії приводить до активізації етнічної системи, а дефіцит — до згасання її життєвих функцій і розпаду. В останньому випадку етнічна система переходить до старечого животіння, поки не згине зовсім. Втім, руйнація тієї

чи іншої етнічної системи не означає її цілковитого знищення. Часто настає лише період розриву зв'язків між її компонентами і подальше їх входження до нової етнічної системи. Найбільш відомим представником такого підходу був російський вчений Л. Гумільов.

Еволюційно-історичний підхід, — пов'язує етнос не з біологічними аспектами існування, а з певними стадіями розвитку суспільства. Згідно з ним кожній такій стадії суспільного розвитку відповідає окрема стадія розвитку етнічності. Можна виділити такі стадії етнічності, як плем'я, народність, нація.

Плем'я — найбільш стародавня етнічна спільнота, життя і діяльність якої була заснована на родинних і соціальних зв'язках. Кожне плем'я мало ознаки етнічної спільності: вони різнились одне від одного своїм походженням, мовою, сформованими традиціями і звичаями, поведінкою і духовною культурою.

З переходом до цивілізації, при якій розпались племена і на перший план вийшли не родові, а соціальні зв'язки між людьми, плем'я поступилось місцем іншому типу етнічної спільності — народу. На відміну від племені народи досягли в епоху цивілізації незрівнянно більшої соціально-етнічної колонізації і більш високого розвитку своєї мови, матеріальної і духовної культури. Саме в цей період почали формуватися національні характери багатьох народів, що знайшло своє вираження в їх національній свідомості і самосвідомості.

Формування й існування народності пов'язується з суспільствами докапіталістичної стадії розвитку (рабовласництвом і феодалізмом). Нація в цьому ланцюгу виникає на індустріальній фазі розвитку соціуму, в період становлення капіталізму; саме тому нація розглядається як вища (для сучасності) форма існування етносу.

Інструментальний підхід. Згідно з цим підходом потреба збереження етнонаціональних спільнот зумовлена практикою сьогодення, а саме: розгортанням процесів інтеграції, асиміляції, нищення етнічної ідентичності, а відтак виступає противагою цим процесам. Такий підхід міститься в працях американського вченого Дж. Девіса.

Конструктивістський підхід. Він полягає у твердженні, що етносів і націй насправді не існує, що це — сконструйовані інтелектуальною елітою чи вченими поняття. Представники цього підходу (зарубіжні вчені Ф. Гекманн, Е. Геллнер вважають, що етнічна спільнота — це об'єднання людей, яке цілеспрямовано формується довкола певного ключового символу. Це може бути мова, міф про спільне походження, спільна історична пам'ять тощо.

Психологічний підхід. Його суть полягає у визнанні провідної ролі психічних чинників у формуванні і функціонуванні етнічних спільнот. Поштовх до появи такого роду концепцій дає наприкінці XIX ст. французький вчений Е. Ренан.

Формування націй, яке почалося з розкращу родоплемінного стану, завершилося з розвитком машинного виробництва капіталістичного

ринку, який зв'язував всі райони і області тієї чи іншої країни в єдиний економічний організм.

В. Лавриненко

Рядоутворюючою категорією соціології нації виступає такий складний феномен, як нація. З приводу суті точаться наукові дискусії і виникають різноманітні концепції. Вагомий внесок у розвиток соціологічних концепцій нації зробили українські вчені, особливо у період між Першою і Другою Світовими війнами. Переважна більшість з них працювала в еміграції, оскільки в радянській Україні будь-які спроби Дослідження національної проблематики мусили здійснюватися лише в межах марксизму-ленінізму. У середовищі ж українських соціологів в еміграції були розповсюджені і представлені майже всі відомі з західної науки концепції нації та націогенезу. Поразка у національно-визвольній боротьбі 1917-1920 рр. зумовила концентрацію наукових інтересів українських дослідників на першочергових за вагою для українців питаннях: Що таке нація? Що таке українська нація, в чому полягає специфіка її творення?

Серед великого різноманіття означень нації та її суті виділимо лише три групи концепцій.

1. Об'єктивістська (або атомістична) концепція. Її зміст полягає в розумінні нації як суми, як збірної назви для певної кількості людських одиниць-атомів, що відрізняються від інших спільними, притаманними їй прикметами чи ознаками. Серед даних ознак звичайно виступають мова, культура, територія, історичні традиції, економічне життя тощо. До цієї групи поглядів належать концепції одного фактора або ж багатофакторності.

Багатофакторні концепції нації в якості основних прикмет нації визнають сукупність різних ознак чи їх різноманітну комбінацію. В концепціях такого ґатунку жодна з ознак чи прикмет не відіграє, домінуючої чи визначальної ролі.

Прикладом однофакторної концепції можна вважати марксистське вчення про націю, де з чотирьох її ознак чільне і визначальне місце відіграє ознака спільності економічного життя.

В середовищі українських соціологів в еміграції найбільшого розповсюдження дістали власне концепції багатофакторності. Так, засновник Українського соціологічного інституту у Празі М. Шаповал аналізує процеси етногенезу та націогенезу і стверджує, що проміжними ступенями розвитку етносу були плем'я, народність і нація. Плем'я характеризується чинниками мови, релігії і раси. Народність є верства мовно-територіальна.

Об'єктивні ознаки нації витворюють складні комбінації, що розвиваються в історично-просторових формах, коли одна з них змінює іншу.

2. Суб'єктивістська концепція нації розглядає останню як єдність, самоусвідомлювану людьми. Серед багатьох прихильників цієї концепції можна назвати українських соціологів в еміграції В. Старосольського та О. — І. Бочковського.

Отже, основна сутнісна характеристика нації — це національна свідомість, воля і бажання належати до певної спільноти. Джерелом творення

національної спільноти та тією силою, якою вона існує, виступає прагнення до політичної самодіяльності і самостійності, боротьба за суверенність і створення власної незалежної держави.

Основний мотив концепції О. — І. Бочковського збігається з положеннями В. Старосольського про визначальну роль психічного чинника — національної свідомості, який об'єднує і перетворює первісний народ у новітню націю. У зв'язку з цим він розрізняє етногенез (тобто процес творення європейських народів з VIII по XVIII ст.) та націогенез (тобто процес творення націй, розпочатий з часу Французької революції 1789р.). Націогенез завершується утворенням новітньої нації, яку Бочковський розуміє як окрему суспільно-культурну особовість, індивідуальність, посталу шляхом масового усвідомлення себе як самості. Ним особливо підносяться національна свідомість і воля як вирішальні сутнісні ознаки нації. Завершується праця Бочковського міркуваннями про відносини між нацією і державою.

3. Синтезовані концепції нації характеризуються пошуками якогось проміжного підходу до нації, її нового, синтетичного поняття, яке включає комбінацію елементів суб'єктивістської та об'єктивістської концепцій. Таку спробу здійснює професор Колумбійського університету (США), українець за походженням О. Мотиль.

Як бачимо, тут міститься спроба поєднати певні об'єктивні характеристики нації (насамперед систему культурних вартостей і символів) з суб'єктивним прагненням належати до цієї спільноти. Такий підхід можна вважати найбільш поширеним у сучасній соціологічній думці — як західній, так і українській.

Незважаючи на існування різноманітних підходів і концепцій етносу і нації, уявляється можливим дати їх сучасні соціологічні тлумачення.

Етнос — це специфічна природно-соціальна і антропологічна стала спільнота людей, яка виникає і розвивається на основі єдності природно-ландшафтних умов, кровної спорідненості, мови, особливостей зовнішнього вигляду, спільної культури і релігії, яка володіє самоусвідомленням себе як соціальної солідарності і відмежуванням себе від інших спільнот.

Націю сьогодні можна розуміти як сукупність людей, об'єднаних певною системою символів і знаків, які ними поділяються і відрізняють одну національну спільноту від іншої і які і свідомі цього. До таких символів і знаків належать спільні способи і знаки комунікації, мова, спосіб мислення, поведінки, міфологія, символічні вартості тощо.

О. Мотиль

Ознак и нації	<ul style="list-style-type: none"> • спільність походження від якихось нащадків; • спільність мови; • спільність території; • спільність економічного життя;
--------------------------	---

	• спільність інтересів людей, які до неї входять
--	---

Нація — це поліетнічна соціальна спільнота людей, що історично склалася, яка виникла і розвивається на основі спільності їх території, економічних зв'язків, особливостей національної самосвідомості, психічного складу, єдиної уніфікованої мови в її літературній формі, поліфонічної культури з своєю системою цінностей і символів, державно-правового регулювання усіх сфер життєдіяльності.

Якщо етнос є спільнотою, утвореною на культурно-історичних та духовно-регулятивних засадах, то нація є утворенням поліетнічно-правовим і соціально-економічним. Єднає їх те, що нація є вищою формою існування етносу. Раса вказує на споріднення за кров'ю, а нації можуть формуватися в процесі сумісного життя і "змішування" представників різних рас. Найбільш великі країни — Росія, Англія, Франція, Італія, Німеччина, США — це ті, в яких кров найбільш змішана. Саме дана обставина характеризує нації всіх країн. По суті, немає нації, всі представники якої відносилися б тільки до однієї раси.

Поняття "національність" позичає етнічні ознаки не тільки цілих націй, які компактно проживають на певних територіях, і але й всіх її представників, де б вони не проживали, в тому числі на території інших народів і держав.

§ 16.3 Концептуальні схеми етносоціології і соціології нації

Відповідно до розглянутих підходів до розуміння нації існують і основні концептуальні схеми її розвитку, або націогенезу, тісно пов'язані з соціальною практикою.

В межах об'єктивістського напрямку прибічники однофакторності перебільшують роль і значення одного чинника, зазвичай економічного. Це приводить до тверджень, що в сучасну добу економічне життя має тенденцію до інтеграції та створення світової економічної системи, де національні явища поволі втрачають своє значення і нація поступово відмирає. Прикладом такого роду процесів часто слугує створення Європейської Спільноти з руйнацією кордонів, об'єднанням економічного і політичного життя.

На думку вчених, які визнавали однаково важливу роль декількох факторів у національному розвитку, з часом переважна більшість об'єктивних ознак нації втрачає своє значення і у своєму розвитку людство прийде до якихось безнаціональних форм об'єднання.

Помірковану позицію у поглядах на націогенез займає український соціолог м. Шаповал. Не заперечуючи інтеграційних тенденцій у сучасному світі, він вбачає подальшу можливість утворення в майбутньому "громади національних громад", в якій би органічно поєднувалися інтернаціональні та національні чинники у рівній мірі. Нація тоді не має спрямування до зникнення, а шукає можливостей до співпраці і рівноправних стосунків між національними державами.

Погляди представників суб'єктивістського напрямку щодо розвитку і майбутнього націй є більш послідовними. По-перше, націогенез передбачає проходження нацією певних етапів розвитку і переходу від культурницької фази свого існування до державницької.

По-друге, створення національної держави не є тією висхідною точкою, від якої починається занепад нації чи її розчинення серед інших етнічних організацій.

Нині серед соціологів, політиків, державних і громадських і діячів домінує ідея української нації насамперед соціально-політичної спільноти, члени якої пов'язані єдиною територією, спільними економічними і політичними інтересами і усвідомлюють себе громадянами України незалежно від їх етнічної та релігійної приналежності, мови спілкування тощо. Те, що їх єднає, сьогодні є більш вагомим, ніж те, що їх розмежовувало в минулому: це — ідея побудови власної незалежної держави особливої соціальної спільноти — Українського народу. Таке положення закріплене у Конституції України.

О.-І. Бочковський передбачає консолідацію людства через об'єднання і вільний розвиток націй. Він прогнозує появу нової політичної системи — націократії, в якій вільний розвиток націй-держав створить гармонійне єднання всіх народів і де не буде жодних національних утисків і несправедливостей. Тому нація для українських, соціологів не є засудженою на загибель формою суспільства. Вона ще далеко не вичерпала усіх своїх внутрішніх ресурсів розвитку.

Синтезований чи символічний підхід до націогенезу наголошує на тому, що національний розвиток відбувається з використанням як традиційних символів і знакових мереж, так і виробництвом нових. У такий спосіб нація створює стимули до спільного життя своїх представників, адаптуючись до нових, змінених обставин. Особливу роль у співжитті членів нації нині відіграють різного роду політичні події, які набувають значення символічної вартості. В якості такої події для консолідації нової української нації, наприклад, виступає грудневий (1991 р.) референдум з питання про незалежність. На думку О. Мотиля, він, і особливо Акт про незалежність України, вже став складовою частиною семіотично-символічної мережі тих людей в Україні (незалежно від їх походження та національності), яку вони вважають своєю. Подібні приклади свідчать про творення нової української нації у значенні держави і громадянства.

Етнічна група — це та низка культурних ознак, які відрізняють одну групу від іншої. Головні визначальні ознаки етнічної групи — це мова, історія або походження, релігія, а також манера вбиратися та прикрашати себе. Етнічні ознаки повністю засвоюються в процесі культурного навчання, хоча іноді їх вважають "природними".

Таким чином, соціологія займається аналізом суспільства як органічної соціальної системи, утвореної з спільнот, до яких належить і нація. Нація, в свою чергу, виступає великою етносоціальною спільнотою, члени якої

свідомі своїх спільних політичних, культурних, господарських та інших інтересів.

Національні інтереси — це вибіркова скерованість нації на збереження своєї самобутньої життєдіяльності та її розвиток в усіх сферах суспільного життя у гармонії із загальнолюдськими вартостями та ідеалами.

Свій концептуальний вираз національні інтереси знаходять в національній ідеї, зміст якої зумовлений історичними епохами у житті нації та їх істотними соціальними характеристиками. Щодо суті національної ідеї, то в ній відображення й осмислення реального стану національного розвитку доведене до обґрунтування основної мети — досягнення національної незалежності і здобуття держави. Національні інтереси і національна ідея виступають збудником волі до практичних дій, особливо в часи національного відродження. Суть національного відродження полягає в усвідомленні нацією себе як активного дійового суб'єкта історії та сучасного світу.

§ 16.4 Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства

Проблема національного відродження виступає однією з центральних в етносоціології включно з соціологією нації. Це зумовлено тим, що нині український народ, будуючи свою державу, відроджує досвід минулого з метою перетворення національного організму в масово свідому націю. Цей процес здійснюється ступенево. Професор Празького університету М. Грох вважає, що він для низки центрально- і східноєвропейських країн (до яких належить й Україна) вкладається у тричленну модель, основні фази якої є наступними.

Фази відродження	національного	<ul style="list-style-type: none"> • академічна; • культурницька; • політична
-------------------------	----------------------	--

На першій, академічній фазі дана нація стає предметом уваги дослідників, які збирають і публікують народні пісні і легенди, прислів'я, досліджують звичаї і вірування, складають словники, досліджують історію.

У другій фазі — культурницькій — мова, яка раніше була предметом вивчення, стає літературною і загальноживаною у науці, технічній літературі, політиці, громадському житті, побуті і взагалі в місті (бо на селі нею користувалися здавна).

Завершенням національного відродження і одночасно його політичною фазою є усвідомлення потреб політичного самоврядування та суверенності, висунення вимог власної держави та досягнення або реалізація цієї мети.

Своєрідність ситуації в Україні полягає в тому, що досягнення мети національного відродження — проголошення української самостійної незалежної держави — ще не означає остаточного вирішення завдань всіх

трьох попередніх фаз відродження нації. В Україні не можна вважати повністю завершеною академічну фазу, бо нагромадження знань українського народу про себе лише розпочалося і триває. Йдеться не тільки про повернення та очищення від фальсифікацій наукових здобутків українських соціогуманітарних наук. Слід нарощувати науковий потенціал сучасних соціогуманітарних дисциплін з метою одержання достовірної наукової інформації про нашо- і державотворчі процеси в Україні.

Нині стоять і проблеми вирішення багатьох завдань культурницької фази: відродження культурних традицій, історичної свідомості, повернення в повному обсязі комунікативних функцій української мови в усіх регіонах України та на всіх щаблях суспільного життя — від Верховної Ради до школи і дошкільних закладів, досягнення структурної повноти української культури та виведення її на світовий щабель. Нарешті, не знімаються з порядку денного завдання наповнення реальним змістом політичного самоврядування і суверенності, розбудова політико-правових норм національної свідомості як в окремих осіб спільноти, так і українського народу в цілому.

Отже, специфіка національного відродження в Україні полягає в тому, що основні його фази не можна вважати завершеними із досягненням основної мети — здобуттям своєї власної держави. Консолідація української нації ускладнюється наявністю багатьох проблем етнонаціонального розвитку.

Водночас наведені проблеми, багато з яких зумовлені спадщиною радянських часів, не можуть перешкодити процесам поступової консолідації українського суспільства. Соціологи дедалі частіше фіксують факт поступового нівелювання різниць і відмінностей серед мешканців основних регіонів країни, тенденцію творення єдиної політичної нації, всі представники якої зможуть усвідомлювати себе українцями у сенсі громадянства, незалежно від своєї етносоціальної чи лінгвостнічної приналежності. Цьому сприяє й виважена державна національна політика України, для вироблення якої великою мірою прислужилися й українські соціологи, досліджуючи проблеми етнонаціонального розвитку суспільства і постачаючи матеріал для прийняття законодавчих рішень і актів у цій сфері.

<p>Проблеми етнонаціонального розвитку української нації</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Скорочення питомої ваги українців у складі населення. • Зростання числа росіян, які проживали й проживають в Україні. • Звуження сфери вживання української мови. • Поділ населення України на три великі лінгвостнічні групи: україномовних українців (40%), російськомовних українців (33-34%) та російськомовних росіян (20-21%). Навіть серед тих, хто вважає себе українцями, більше третини — російськомовні.
---	---

• Існування різного ставлення до проблем державного суверенітету: прихильників входження України до міжнаціонального утворення на зразок союзу Росії та Білорусі нараховується значно більше у східному та південному регіонах, натомість в західному і частково у північному та центральному регіонах переважають прагнення до існування України як самостійної незалежної держави.

• Наявність різних політичних симпатій населення у цих регіонах, коли на Сході традиційно підтримують ліві сили, а на Заході — праві сили і почасти центристів. Вибори до Верховної Ради у березні 2002 р. підтвердили поляризацію населення цих регіонів України за політичними уподобаннями. Так, наприклад, за комуністів у східному регіоні України голосували від 30% (Харківська, Донецька, Херсонська області) до 40% (Луганська область) виборців, в той час як у Західній Україні більшість виборців віддали свої голоси за блок "Наша Україна" (69% у Тернопільській, 63% у Львівській областях).

Державна національна політика базується насамперед на Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, Акті проголошення незалежності України, Декларації прав національностей України, а також на низці спеціальних законів. Зокрема, у Законі України "Про національні меншини" визначено статус, права та обов'язки осіб, що належать до титульної нації та інших етнонаціональних груп як колективних суб'єктів. Нині українське законодавство у цій галузі, і це визнано міжнародною громадськістю, є одним з найдосконаліших у Європі.

Одним з пріоритетів державної національної політики є збереження міжетнічного миру та стабільності у суспільстві. Україна — чи не одна з республік колишнього СРСР, де не відбулося міжетнічних та міжнаціональних конфліктів та зіткнень. До інших пріоритетів цієї політики відноситься винайдення адекватних можливостей задоволення етнічних потреб як титульної нації (української), так й інших елементів етнонаціональної структури українського суспільства, тобто національних меншин, оскільки всі вони нині перебувають на стадії етнополітичного відродження.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Місце етносоціології у системі соціологічного знання та у суспільному розвитку.

2. Зміст і особливості соціологічних концепцій нації.
3. Національне відродження України як проблема соціології нації.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Типи етнічних спільнот та їх зв'язок із стадіями історичного розвитку людства.
2. Етнос і нація: спільне і відмінне.
3. Проблема регіоналізму в сучасній Україні та її специфіка.

Додаткова література з теми

1. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. Н., Сусоколов А. А. Этносоциология. — М, 1999.
2. Балущок В. Етнічне й національне: динаміка взаємодії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. —1999. —№ 1.
3. Бочковський О. Вступ до націології. — К., 1998.
4. Етносоціологія // Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. — К., 2002.
5. Життя етносу: Соціокультурні нариси. —К.,1997.
6. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. —К., 1997.
7. Пірен М.І. Етносоціологія. — Чернівці, 1996.
8. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, — 1998, —№ 3.
9. Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994.
10. Степико М. Буття етносу: Витоки, сучасність, перспективи. — К. 1998.
11. Черниш Н. Етносоціологія і соціологія нації // Н. Черниш. Соціологія: Курс лекцій. 2 вид. — Львів, 1998.
12. Шаповал М. Загальна соціологія. —К., 1994.

Тема 17. СОЦІАЛЬНО-ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Ключові поняття та терміни

- урбанізація
- поселенська структура
- передмістя
- місто-супутник
- соціальні переміщення
- міграція
- реміграція

§ 17.1 Урбанізація як тенденція розвитку поселенської структури

Основною тенденцією розвитку поселенської структури є зростання ролі і питомої ваги міст (урбанізація). Якщо на початку століття міста склали 10 % усіх поселенських утворень, то до його кінця їх уже більше 50 %. Для багатьох країн міський спосіб життя є переважним. Уже зараз в Японії у містах живе 4/5 населення, у Німеччині — більш 90 %, в Ізраїлі —

89 %, у Великобританії — 76 %, у СІНА — 75 %. Сьогодні в Україні у містах живе 67,3 %, а на сході 75 - 90 %.

Існує багато видів міських утворень. За числом жителів прийнято розмежовувати чотири види міст:

- малі (50 - 100 тис.),
- середні (100 - 500 тис),
- великі (більш 500 тис),
- найбільші (понад 1 млн.).

За функціями розмежовуються передмістя житлові і промислові, міста-супутники (що мають самостійну виробничу базу, де працює основна маса жителів), міста поліфункціональні і монофункціональні (у яких переважає одна функція, пов'язана з певним матеріальним чи духовним виробництвом). За рівнем містоутворюючих процесів виділяються міста старі й нові.

Звертає на себе увагу нерівномірність розвитку міст різного виду. Особливо швидкими темпами ростуть великі і найбільші міста. Очікується, що до 2004 року у надвеликих містах буде проживати 1/5 частина всіх жителів землі. Можна сказати, що для сучасного етапу урбанізації характерна концентрація населення у надвеликих містах і різке зниження темпів розвитку малих і середніх міст. Найбільш багатонаселеними містами світу є Токіо (18,8 млн.), Москва (8,8 млн.), Мехіко (8,6), Нью-Йорк (7,6), Шанхай (6,4).

Якщо в 1959 р., у країні були лише три міста з населенням понад 1 млн. (Москва, Київ, Ленінград), то в 1987 р. таких міст нараховувалося вже 23.

Загальною тенденцією розвитку поселенської структури є її ускладнення. Модель місто-село вже не вичерпує всього різноманіття зв'язків. Активний процес урбанізації приводить до появи зв'язків місто-місто, місто-передмістя, місто і тимчасові поселення на селі в літній період для забезпечення, відпочинку і відновлення сил, в останні роки і для забезпечення родини продуктами харчування.

У великих і найбільших містах процеси соціального переміщення, соціальної мобільності протікають інтенсивніше. Більше людей одержують можливості для розвитку своїх здібностей, просування, вибору професій. Міста є центрами соціокультурних процесів. Велике місто створює можливості для залучення великого числа людей до техніки, науки, мистецтва. Разом з тим розвиток великого міста має і негативну сторону, тому що поглиблює розрив із природою, загострює екологічні проблеми.

Які ж у зв'язку з цим перспективи розвитку поселенських утворень?

Маються на цей рахунок різні точки зору. Деякі говорять про поглинання міськими формами всіх інших форм, про витіснення сільських утворень, інші вірять у тривале їхнє співіснування, треті виступають за їхнє злиття, четверті вірять, що на базі існуючих міських і сільських поселенських утворень виникнуть нові.

Поселенські утворення, зокрема місто, вивчаються різними науками: історичними, економічними, географічними^ містобудуванням, архітектурою, демографією і т. п. Соціологія на відміну від цих наук вивчає

місто як єдиний цілісний соціальний організм. Перші роботи із соціології міста з'явилися на початку XX сторіччя. Це роботи М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Бюхера та ін. М. Вебер звернув увагу на зв'язок міських поселенських утворень з індустріалізацією. Соціологи показали відмінність сучасного їм індустріального суспільства від традиційного. Якщо основною формою поселенських утворень традиційного суспільства були невеликі сільські спільноти в декілька сотень людей, багато з яких перебували в родинних зв'язках, то в індустріальному суспільстві найбільш характерною формою стають міські утворення, що охоплюють великі маси людей. Безпосередні контакти, коли усі знали один одного, перемінилися складними опосередкованими зв'язками. М. Вебер визначав місто як таке велике поселення, де взаємне особисте знайомство один з одним, що полегшує сусідські зв'язки, відсутнє.

На зміну незначній соціальній мобільності прийшли інтенсивні соціальні переміщення. На зміну строгому соціальному контролю спільноти за поведінкою членів, який здійснювався за допомогою звичаїв і традицій, в індустріальному суспільстві прийшли численні строго формалізовані правові норми.

Істотно відрізняється сучасне суспільство від традиційного за соціально-психологічними процесами, психологічній атмосфері. Для нього характерна соціальна напруженість, суперечливість, анонімність в особистому житті.

Соціолог вивчає протиріччя у функціонуванні, розвитку міста. Його найбільше цікавить проблема збалансованого розвитку міста, зокрема, господарської сфери й інфраструктури, матеріальних умов і духовних процесів і т. д. Подружжя Лунд у 30-і роки показали це на прикладі середнього міста. Г. Зіммель, К. Бюхер на прикладі великих міст.

Місто — складне соціальне явище. З одного боку, це середовище перебування людини. З іншого боку, соціальний інститут, що організує і регулює життєдіяльність людей.

Соціологія розглядає місто як єдиний організм, як цілісну, відносно самостійну соціально-економічну і культурну систему.

Виділяються і вивчаються наступні елементи міста:

- господарська сфера;
- соціально-побутова інфраструктура (житлово-комунальне господарство, торгівля і суспільне харчування, побутове обслуговування, охорона здоров'я, дошкільне виховання, транспорт, освіта, матеріальна база культури);
- природне середовище;
- керування містом.

Місто виконує різноманітні функції.

1. Економічна — забезпечує ефективне використання індустріального і науково-технічного потенціалу, трудових і природних ресурсів.

2. Екологічна — забезпечує доцільне використання природних ресурсів і охорону навколишнього середовища.

3. Демографічна — забезпечує формування його населення, трудових ресурсів, регулювання міграційних процесів, охорону здоров'я.

4. Соціально-побутова функція пов'язана з організацією побуту, задоволенням побутових потреб населення.

5. Суспільно-політична — пов'язана з організацією політичного життя.

6. Культурно-виховна — з організацією системи освіти, виховання і культурно-просвітницької діяльності.

Реалізація функцій має своєрідні специфічні риси в містах різного виду. Так, у нових містах особливо активно реалізуються суспільно-політична і соціально-побутова функції. Цікаво, що в нових містах, як свідчать дослідники, перші 10-15 років вища середня народжуваність, що не може не позначатися на реалізації соціально-побутової функції.

У монофункціональних містах усі функції підлеглі виконанню головній, пов'язаній з організацією визначеного виробництва.

У найбільших містах особливого значення набуває проблема збалансованого розвитку міста, забезпечення відповідності розвитку матеріального виробництва і соціальної інфраструктури.

Предметом уваги соціологів є і просторова організація міста.

Великі міста відрізняються складною просторовою структурою, що проходить ряд ступенів розвитку. Спочатку найзручнішим і престижним є центр. Надалі з'являються мікрорайони, виникає проблема відновлення центру. Є кілька теорій розвитку міста як феномена.

Американський урбаніст Ернест Бургесс говорив у 20-і роки про 5 концентричних зон:

- 1-а центральна зона — центр ділового, комерційного, соціального життя;
- 2-а зона — житлові райони, у яких переважає непорядковане житло, бідняцькі і етнічні квартали;
- 3-я зона — житлові райони для працюючих за наймом, для робітників;
- 4-а зона — для представників середнього класу, тут переважають упоряджені житлові будинки, у тому числі особняки для однієї родини;
- 5-а зона — за міською рисою для представників вищого шару середнього класу і вищого класу.

Американський урбаніст Хойот (1939) розвиває концепцію секторів, у яких комфортні райони переміщуються від центру до периферії.

Широко розповсюдженою зараз є концепція багатоядерної структури з декількома центрами І. Гарріса та Е. Ульмана. Усі ці моделі не виключають одна одну. У реальних містах можна знайти ознаки всіх типів внутрішньої структури.

Розселення населення у певних частинах міста і передмістя пов'язане насамперед із соціальним і економічним становищем жителів міста й у свою чергу закріплює це нерівне положення. Можна виділити 3 основних фактори, що визначають соціально-просторову диференціацію населення.

1) Це соціально-економічний статус. Прямими показниками соціально-економічного статусу є прибуток, рівень освіти, характер зайнятості, непрямими — якість житла, розмір його оплати.

2) Це сімейний статус (включає розмір родини, вік її членів, число дітей — прямі показники; тип житла, його вік — непрямі). До передмістя тяжіють багатодітні і багатопокілінські родини.

3) Расово-етнічний статус (раса, національність, мова).

У різних країнах соціально-просторова структура міста має свої особливості. Так, у містах Радянського Союзу не було, як правило, етнічних поселень, не було різкого контрасту за соціальним складом комфортних і некомфортних районів. Хоча і тут соціально-економічне положення позначалося на просторовому розселенні й особливо на типі житла. Особливе значення мав такий фактор, як професійний зв'язок з визначеними підприємствами, установами, їхня вагомість, матеріальні можливості. Робочі передмістя також виявилися пов'язаними з визначеними підприємствами, районами їхнього розташування.

У 80-і роки в зв'язку з необхідністю реконструкції центру в ряді найбільших міст Радянського Союзу було проведено спеціальне вивчення проблем центру. Аналізувалася думка населення щодо концентрації в центрі торгових, побутових, культосвітніх установ, кінотеатрів. Був зроблений висновок про необхідність збереження в процесі реконструкції двору як замкнутого простору, характерного для старого міста і високооціненого жителями. Виявилось, що не виправдовує себе будівництво в центрі величезних кінотеатрів, оскільки жителі воліють відвідувати кінотеатри у себе в мікрорайоні. Разом з тим їх залучають у центрі торгові підприємства, і в зв'язку з цим, потрібне розширення їхніх приміщень.

Міста відрізняються своїм архітектурним виглядом, географічними умовами. Неповторність, самобутність місту додають його історія, культура, духовна атмосфера. Своєрідні міста, своєрідні і жителі міста. У художній літературі ми можемо знайти опис цієї неповторності, самобутності. Досить згадати книгу АЛ. Купріна "Київські типи" і А. Гіляровського "Москва і москвичі".

Міста відрізняються за своїм соціальним складом. Місту Харкову несхожість на інші додавали, наприклад, кваліфікований робітничий клас, студентство. На вигляд Києва накладає відбиток не тільки Дніпро і Дніпровські схили, але і колосальний столичний чиновницький апарат.

§ 17.2 СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПЕРЕМІЩЕНЬ, СПОСОБУ ЖИТТЯ

Постійним предметом дослідження соціологів є соціальний склад і соціальні переміщення в місті. У м. Києві в 70-і і 80-і роки проводилося масштабне дослідження соціальних переміщень. Було виявлено, що в м. Києві тільки 37 % жителів складають ті, хто в ньому народився, 27 % переїхали в Київ з інших міст, 36 % вихідці із села. Тобто 2/3 жителів відносяться до маргіналів. Усі ці групи відрізняються одна від одної за

ціннісними орієнтаціями, соціальною активністю, освітою, культурою та іншими характеристиками.

Дослідники вивчали не тільки реальну, але й потенційну міграцію і дали соціальний портрет мігранта. Серед мігрантів 3/5 склали особи до 29 років.

Поряд з міграцією в 80-і та 90-і роки з'явилися і процеси реміграції. Дослідження в Саратові показали, що кожний третій сільський мігрант має намір повернутися. Як правило, ремігранти — люди старшого віку.

В останні роки активно досліджується соціальна напруженість, що наростає в містах між визначеними соціальними групами. Наприклад, у дослідженнях в Ростові-на-Дону була виявлена така напруженість між працівниками різних сфер зайнятості, зокрема, між керівниками, трудящими, працівниками торгівлі і сфери обслуговування.

Активно вивчаються соціологами міський спосіб життя, його протиріччя, екологічні проблеми.

Для міського способу життя на відміну від сільського характерна "велика розмаїтість форм трудової діяльності, "великий вибір соціальних позицій, "постійне інтенсивне соціальне переміщення, а отже, "великі можливості для розвитку здібностей людини, "самоосвіти, "споживання культурних цінностей. Цьому сприяє розвиток сфери обслуговування, але, з іншого боку, підсилюється залежність жителя міста від підприємств торгівлі і побутового обслуговування, зростає соціальна суперечливість життя. Якщо в сільській місцевості переважає спілкування за територіальним принципом, то в міському середовищі — за виробничим.

Спосіб життя звичайно визначається як сукупність стійких, типових, реальних форм життєдіяльності, узятих у єдності з її умовами.

У міському способі життя виявляються і негативні наслідки урбаністичного процесу.

Демографічні негативні наслідки виражаються:

- в нестійкості родини,
- в зниженні природного приросту населення,
- в погіршенні здоров'я.

Економічні виражаються:

- в збільшенні витрат на соціальну інфраструктуру,
- охорону навколишнього середовища,
- у транспортних витратах.

До соціальних наслідків відносяться:

- великі витрати на переміщення до місця роботи,
- до місць відпочинку,
- ослаблення соціального контролю,
- зростання поведінки, що відхиляється,
- зростання соціальної напруженості.

Соціально-психологічні витрати — це:

- ослаблення родинних зв'язків,
- анонімність спілкування і пов'язана з ними самотність,

- зростання емоційних психологічних навантажень.

Екологічні — це:

- руйнування навколишньої природи,
- забруднення води,
- повітря і т. п.

Найважливішим завданням соціології є вивчення соціально-демографічної структури населення міста. Остання включає статевовікову, сімейну і генетичну структури. Об'єктом аналізу при цьому виступає кількість і якість населення, яка виражається через чисельність і темпи зростання, чисельність і склад родин, структуру населення за статтю, віком, здоров'ям.

Для нашої країни характерний у даний час тип відтворення населення на основі низької народжуваності і утвердження малодітної родини. Дорожнеча, інфляція, злидарське становище багатьох родин привели до зниження народжуваності і зростанню смертності. У великому місті народжуваність нижча, ніж у середньому місті і особливо на селі. Останні кілька років спостерігається в країні перевага смертності над народжуваністю.

Негативно впливає на демографічні процеси нестійкість родини, що пропорційна величині міських утворень. Найбільша частка розлучень припадає на вік 25-29 років: у жінок — 43,9 %, у чоловіків — 25,1 %; і вік 30-34 року — 18,2 %.

Один з негативних наслідків низької народжуваності — старіння населення. В 90-і роки число пенсіонерів збільшилося на 21 %, у той час як усе населення — тільки на 9 %. Частка осіб пенсійного віку в Україні складає більше 20 %. Старіння населення складає більше 20 %. Старіння населення супроводжується старінням працюючого населення, скороченням частки 20 - 39-літніх і збільшенням частки 40-59-літніх, що не сприяє прогресу суспільства. Літні люди, добре виконуючи звичну роботу, швидко стомлюються при постановці нових завдань. Демографічно старе покоління володіє і більш низьким потенціалом здоров'я, потребує більшої допомоги і т. п.

Тип вікової структури населення визначається за співвідношенням трьох груп:

- дітей до 14 років;
- молодих та осіб середнього віку 14-49 років;
- 50 років і більше.

Під прогресивною структурою розуміють таку, де частка дітей більше частки 3-їй групи.

Оптимальна структура за статтю припускає рівний розподіл чоловіків і жінок. Друга світова війна привела до істотної диспропорції. За переписом 1959 р., чоловіків у СРСР було на 20 млн. менше, ніж жінок. Зараз розриви в чисельності майже переборені. Чоловіки складають 47,1 % населення, жінки — 52,9 %. Збільшення кількості жінок починається з 30-літнього віку. Істотний розрив зберігся тільки в групі пенсійного віку.

Демографічна структура впливає на всі соціальні процеси, у тому числі на соціально-класову, професійно-кваліфікаційну, статусну, поселенську структуру. Вона позначається на таких якісних показниках населення міста, як трудова активність, система потреб, рівень культури, соціальні зрілість особистості.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Тенденції розвитку соціально-поселенської структури суспільства.
2. Основні елементи і функції міста як соціального організму.
3. Соціально-демографічна структура і процеси великого міста.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціальні переміщення та спосіб життя у великому місті.
2. Нові міста: соціологічний аналіз.
3. Екологічні проблеми сучасного міста.

Додаткова література з теми

1. Денисова Г. С. Социальное расслоение как фактор напряженности в городе // СОЦИС. — 1992. — № 9.
2. Куцее Г. Ф. Новые города. — М.: Мысль, 1982.
3. Макеев С. А. Социальные перемещения в крупном городе. — К.: Наукова думка, 1989.
4. Матяш С. А. Человек в городе. — К.: Наукова думка, 1990.
5. Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости. — К.: Наукова думка, 1989.
6. Тощенко Ж. Т. Социальная инфраструктура. — М., 1980.
7. Яницкий О. Н. Экологическая перспектива города. — М., 1987.

Тема 18. СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ: ГЕНЕЗИС ТА МЕХАНІЗМ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Ключові поняття та терміни

- конфлікт
- соціологія конфлікту
- суб'єкти конфлікту
- предмет конфлікту
- об'єкт конфлікту
- конфліктна ситуація
- конфліктна взаємодія
- наслідки конфлікту
- причини конфлікту
- інституалізація конфліктів
- умови конфлікту
- управління конфліктами
- методи розв'язання конфліктів
- стратегії виходу з конфлікту
- принципи поведінки суб'єктів конфлікту

- профілактика конфліктів
- методи запобігання конфліктам
- правила безконфліктної поведінки

§ 18.1 *Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції*

Термін "конфлікт" (від латинського *conflictus*) у буквальному перекладі означає "зіткнення". Конфлікт виникає тоді, коли люди починають усвідомлювати, що їхні інтереси, потреби, цілі не можуть бути задоволеними у разі збереження існуючої системи соціальних відносин і починають діяти так, аби змінити ситуацію. В залежності від змісту, характеру та спрямованості таких дій конфлікт може наростати, пом'якшуватись, або розв'язуватись.

Отже, конфлікт — це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів суб'єктів соціальної взаємодії, які усвідомлюють суперечливість своїх інтересів. Конфлікт має соціальну природу, оскільки учасниками конфлікту завжди є люди, або певні соціальні групи та спільноти. В свою чергу, соціальна природа конфлікту зумовлює включення його у коло проблем, які становлять безпосередній інтерес для соціології та окреслюють її предмет. Враховуючи, що безконфліктного розвитку соціальних систем (від суспільства до особистості) не існує і не може існувати, проблематика конфлікту є однією з найбільш актуальних у соціології і досліджується у соціології конфлікту.

Соціологія конфлікту — це галузь соціології, яка вивчає природу, механізми виникнення та розгортання, а також способи попередження та розв'язання соціальних конфліктів.

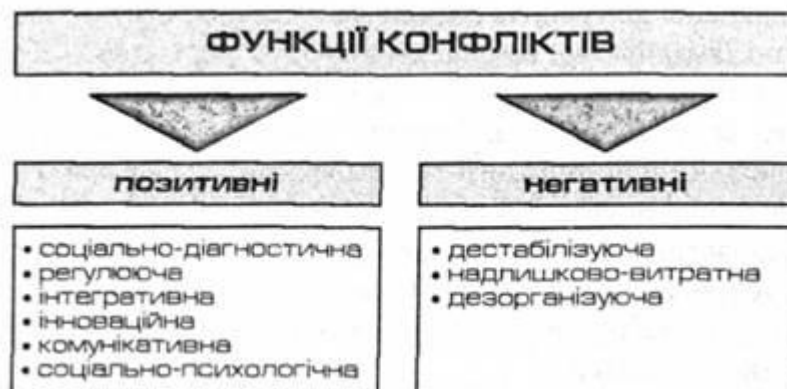
Предмет соціології конфлікту	<ul style="list-style-type: none"> • з'ясування соціальної природи та сутності конфліктів; • з'ясування принципів діагностики конфліктів та соціологічний їх аналіз; • типологія та класифікація конфліктів; • визначення способів подолання та механізмів правління соціальними конфліктами
-------------------------------------	--

У вивченні конфліктів соціологія зосереджує свою увагу на дослідженні їх соціальної природи та структури, причин та умов виникнення, механізмів попередження та подолання конфліктів, можливостей їх прогнозування. Значний інтерес для соціології становлять також питання типології та класифікації конфліктів, з'ясування їх ролі у функціонуванні соціальних систем.

Соціологія конфлікту акцентує увагу на необхідності створення таких суспільних умов і пошуку таких форм соціальної взаємодії, у яких конфліктне зіткнення отримувало б культурний, цивілізований та гуманний характер.

Які ж конкретно функції виконують конфлікти у житті суспільства?
До позитивних функцій конфліктів більшість соціологів відносить:

- соціально-діагностичну — виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп;
- регулюючу — конфлікти створюють і підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;
- інтегративну — участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні своїх зусиль;
- інноваційну — конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових норм та цінностей, дозволяють уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій;
- комунікативну — пошук шляхів розв'язання конфлікту активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємоприспосовування його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень;
- соціально-психологічну — конфлікти сприяють зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їх інтенсивності.

Водночас, конфлікти можуть нести і деструктивні тенденції, посилювати нестабільність соціальної системи, порушувати її нормальне функціонування. У такому випадку говорять про негативні функції конфліктів, до яких відносять:

- дестабілізуючу — деструктивні конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосуванню насильницьких методів розв'язання існуючих проблем;
- надлишково-витратну — конфлікти, як правило, вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема, емоційних ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;
- дезорганізуючу — конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності. Величезне розмаїття конфліктів, що повсякчас виникають у нашому житті, надзвичайно актуалізує проблему їх класифікації, згрупування їх за певними ознаками для вибору адекватних методів управлінського впливу. Серед соціологів немає одностайності з

проблеми класифікації конфліктів, проте більшість з них вважають суттєвим виділення наступних видів конфліктів:

- за способом розв'язання — насильницькі або ненасильницькі;
- за сферою розгортання — політичні, соціальні, економічні, організаційні, юридичні, сімейно-побудові, ідеологічні, соціокультурні тощо;
- за напрямком впливу — вертикальні та горизонтальні, в залежності в характеру соціальних зв'язків між суб'єктами конфлікту;
- за ступенем виявлення — відкриті та скриті;
- за суб'єктами — внутрішньо особистісні, міжособистісні, між-групові, між малими та великими соціальними спільнотами, міжетнічні та міждержавні;
- за наслідками — конструктивні та деструктивні;
- за мотивацією — конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу розподілу ресурсів, з приводу цінностей та життєвих установок;
- за масштабами — глобальні, соціетальні, регіональні, локальні;
- за формою — прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (суспільний протест, бунт, соціальна революція, війна).

Проблема природи конфліктів, причин та умов їх виникнення, способів попередження та розв'язання в усі часи цікавила вчених, філософів, державних та громадських діячів. Перші спроби раціонального осмислення природи соціальних конфліктів належать ще давньогрецьким філософам. Зокрема, Геракліт у своїх трактатах намагався обґрунтувати позитивну роль боротьби у процесі суспільного розвитку.

Цю думку у середньовіччі розвинув Фома Аквінський, зазначивши, що війни є припустимими у житті суспільства за умови, що їх санкціонує держава.

Однак, у часи Відродження великі гуманісти Т. Мор, Е. Роттердамський, Ф. Рабле, Ф. Бекон виступили з різким засудженням соціальних зіткнень і соціальних конфліктів. Е. Роттердамський зазначав наявність власної логіки у протіканні конфлікту, звертав увагу на складність примирення конфліктуючих сторін. Англійський філософ ф. Бекон вперше всебічно проаналізував причини соціальних конфліктів, а також можливі способи їх подолання.

Засновником соціології конфлікту вважається німецький соціолог Г. Зіммель, який впровадив термін "соціологія конфлікту" у науковий обіг.

У ХУІІІ-ХІХ ст. з різкою критикою збройних конфліктів починають виступати англійські демократи (Д. Прістлі), французькі просвітителі (Д. Дідро, Ж. Ж. Руссо, Вольтер), німецькі філософи (І. Кант, Г. Гегель).

Цілісну і логічну концепцію конфліктів містить у собі соціологічна теорія К. Маркса. Визнаючи можливість, а, за умов гострої класової боротьби — й необхідність соціальних конфліктів у суспільному житті, Маркс, однак, помилково вважав, що у майбутньому, коли буде ліквідовано приватну

власність на засоби виробництва як основу антагоністичних суспільних відносин, розвиток суспільства носитиме безконфліктний характер.

У цілому ж, на початку ХХ століття соціологічна думка обґрунтувала систему фундаментальних ідей соціології конфлікту:

- конфлікт є нормальним соціальним явищем, оскільки природі самої людини притаманні біологічні, психологічні, соціальні та інші фактори, які неминуче породжують чисельні й різноманітні конфліктні ситуації;

- конфлікт виконує позитивні функції у процесі суспільного розвитку, сприяє утвердженню у суспільстві загальнозначущих соціальних норм та цінностей;

- протилежність між правлячою меншістю та керованою більшістю, яка є постійним джерелом конфліктів, є неминучою і вічною;

- існує залежність між економічними, політичними, соціокультурними змінами та конфліктними ситуаціями, що виникають внаслідок таких змін.

Своє подальше теоретичне обґрунтування соціологія конфлікту отримала в ХХ столітті, особливо у 50-і рр., коли у країнах Західної Європи та США почали посилюватись кризові явища. Всебічний соціологічний аналіз кризової ситуації, пошук шляхів запобігання її подальшого поглиблення, розв'язання існуючих суспільних протиріч призводить до появи таких фундаментальних теорій, як концепція позитивно-функціонального конфлікту Л. Козера, теорія конфліктної, моделі суспільства Р. Дарендорфа та загальна теорія конфлікту К. Боулдінга.

Розвиваючи ідеї класиків соціології конфлікту, американський соціолог Л. Козер у роботах "Функції соціальних конфліктів" (1956) та "Продовження дослідження соціального конфлікту" (1967) обґрунтовує свою теорію позитивно-функціонального конфлікту, де, на противагу домінуючій у той час концепції структурного функціоналізму, що базувалась на ідеях гармонії, єдності та безконфліктного розвитку суспільства, доводить, що не існує соціальних груп без конфліктних відносин і що конфлікти мають позитивне значення для функціонування соціальних систем та їх зміни. Стабільність суспільства, на його думку, залежить від кількості існуючих у ньому конфліктних відносин та типу зв'язків між ними. Чим більше конфліктів існує у суспільстві, тим більш складним є його поділ на групи, тим важче розколоти суспільство на два антагоністичних табори, що апріорі загрожує його єдності. Отже, чим більше незалежних один від одного конфліктів, тим міцнішою є соціальна єдність.

У якості постійного джерела соціальних конфліктів Л. Козер розглядає соціальну нерівність, що породжує напругу між індивідами і соціальними групами.

Соціальний конфлікт — це боротьба за цінності та претензії на певний статус, владу та ресурси, у якій супротивники прагнуть і нейтралізації, нанесення збитків або знищення один одного.

Л. Козер

Це визначення конфлікту є на сьогодні найбільш розповсюдженим у західній соціології, а теорія Л. Козера фактично стала науковим

обґрунтування моделі побудови суспільства "конфліктного функціоналізму". Вихідним принципом цієї теорії є принцип ненасильницького розв'язання існуючих у суспільстві конфліктів.

У середині 60-х рр. ХХ століття з обґрунтуванням нової теорії соціального конфлікту, яка отримала назву конфліктної моделі суспільства, виступив німецький соціолог Р. Дарендорф. Основні положення своєї теорії ним були викладені у роботах "Класи і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві" (1959), "Елементи теорії соціального конфлікту" (1965), "Конфлікт і свобода" (1972) та ін. і зводяться до того, що будь-яке суспільство постійно піддається соціальним змінам, які породжують соціальні конфлікти. Головну причину конфліктів він, як і Л. Козер, також вбачає у нерівності соціальних позицій людей (наприклад, у розподілі власності і влади), що зумовлює відмінність їх інтересів і виникнення соціальних протиріч. Адже нерівність соціальних позицій означає неоднаковий доступ до ресурсів розвитку індивідів, соціальних груп та спільнот. Звідси — й протиріччя їх інтересів. Боротьба за володіння та розпорядження дефіцитними ресурсами, за лідерство, владу та престиж і зумовлюють неминучість конфліктів, які виступають як спосіб розв'язання протиріч.

Дарендорф розглядає конфлікти як джерело інновацій та соціальних змін, оскільки вони допомагають уникнути застою, консервації застарілих відносин, створюють у суспільстві постійну напругу, надають динаміки суспільним відносинам.

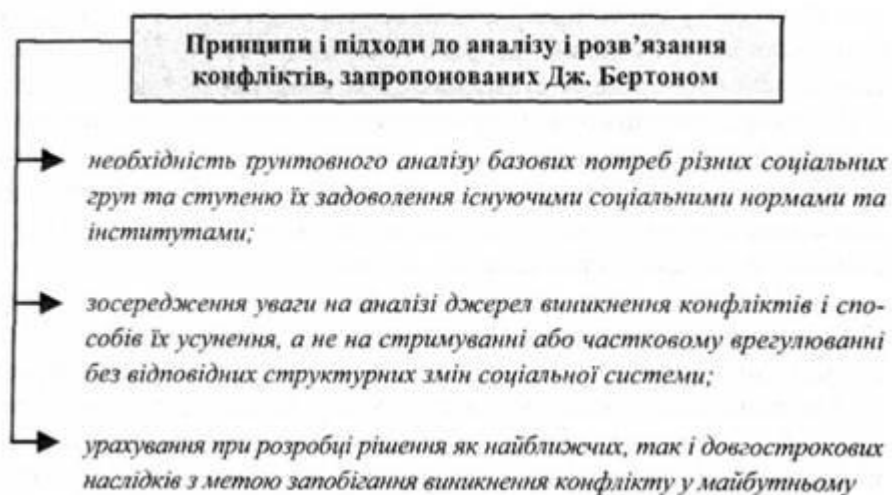
Той, хто вміє долати конфлікти шляхом їх визнання та регулювання, бере під свій контроль ритм історії. Той, хто упускає таку можливість, отримує цей ритм собі у супротивники.

На відміну від Л. Козера, який вбачав у соціальних конфліктах суспільне благо і головне джерело поступального розвитку, а тому вважав, що слід свідомо стимулювати їх позитивні функції, Дарендорф стверджує, що конфлікти — це не благо, а реальність, неминучий наслідок існуючих соціальних протиріч. Тому головне завдання полягає у тому, щоб контролювати конфлікт: він повинен бути легалізованим, інституційованим, розвиватися і розв'язуватися за існуючими у суспільстві правилами.

К. Боулдінг стояв у витоків формування загальної теорії конфлікту. В своїй роботі "Конфлікт і захист: загальна теорія" (1963) він виходить з того, що більшість конфліктів мають спільні елементи і спільні риси у моделях свого розвитку, вивчення яких дозволяє зрозуміти феномен конфлікту у будь-якому конкретному вияві. Таке розуміння дає можливість суспільству ефективно контролювати і управляти розвитком конфліктів, передбачити їх можливі наслідки.

Ідеї Боулдінга отримали свій подальший розвиток у дослідженнях Л. Кпісберга, одного з найбільш авторитетних дослідників соціальних конфліктів, автора наукової моделі соціального конфлікту як системи структурно-динамічних показників, що виступають методологічною основою діагностики і регулювання різноманітних соціальних конфліктів. Суттєві

зміни у концептуальному осмисленні конфліктів відбулися у 80 - 90 роки минулого століття, коли у США та інших розвинутих країнах інтенсивно розпочався процес їх інституціалізації — створення нормативно-правової бази процесу врегулювання соціальних конфліктів, який супроводжувався різким зростанням попиту на послуги різноманітних посередницьких та консультативних агентств. Головним завданням соціальних досліджень стає розробка теорії і практичних технологій розв'язання соціальних конфліктів. Ініціатором об'єднання зусиль представників різних наукових дисциплін стає Дж. Бертон — американський політик і дипломат, який очолив Центр аналітичного вивчення та розв'язання конфліктів Національного інституту миру при Університеті Дж. Мейсона (Вірджинія).

Бертон ставить за мету розробку загальної теорії розв'язання конфліктів. Він обґрунтовує положення про те, що головним джерелом усіх соціальних конфліктів є прагнення до задоволення базових потреб — у безпеці, ідентичності, визнанні, свободі тощо, які властиві як окремому індивіду, так і соціальним групам, суспільствам у цілому.

Становлення української конфліктології лише тільки відбувається, оскільки у радянські часи офіційною науковою заперечувалось наявність при соціалізмі антагоністичних протиріч, а отже — й підґрунтя для виникнення конфліктів. Відповідно, й наукові дослідження конфліктологічної проблематики практично не проводились.

§ 18.2 Структура та причини виникнення конфліктів

Узагальнення та зіставлення різних конфліктологічних концепцій свідчить, що кожний конфлікт має деякі спільні складові, до яких зазвичай відносять:

- суб'єктів конфлікту;
- відносини між ними;
- предмет (проблему, спірне питання), з приводу якого він виникає;
- соціальне середовище, у якому протікає.

Розглянемо характеристики кожного з цих компонентів.

1. Суб'єкти конфлікту (конфліктуючі сторони) — це безпосередні учасники конфлікту, які складають основні структурні елементи будь-якого

конфлікту, оскільки своїми діями вони породжують сам конфлікт, надають йому того чи іншого змісту та гостроти, визначають його тривалість та зміни. Чітке визначення суб'єктів конфлікту допомагає з'ясувати його предмет, спрогнозувати динаміку та можливі варіанти розв'язання.

Згідно з К. Боулдінгом, суб'єктами конфлікту виступають або окремі індивіди, або соціальні групи та спільноти, що з них складаються. На цій підставі, за своїми суб'єктами, як вже зазначалося, можна виділити наступні види конфліктів:

- 1) між окремими особистостями — міжособистісні;
- 2) між окремою особистістю та групою — особистісно-групові;
- 3) між групами — міжгрупові.

Окремим видом конфлікту за цією класифікацією можна вважати внутрішньо особистісний конфлікт, коли індивід немов би "роздвоюється" на протилежних суб'єктів і відчуває внутрішню боротьбу із самим собою за те, яким чином йому діяти.

2. Характер відносин між конфліктуючими сторонами визначається ступенем їх взаємодії та взаємозалежності. Якщо ж у суб'єктів конфлікту у попередній період були відсутні будь-які стосунки і вони не мають наміру підтримувати їх у майбутньому, вони мають більш широкий вибір лінії поведінки у конфліктній ситуації. Тому важливо встановити, які відносини між учасниками конфлікту були до його початку, у момент конфлікту, і які відносини між собою вони планують після його завершення.

За спостереженнями Л. Козера, якщо одна із конфліктуючих сторін має можливість оцінити силу протилежної сторони ще до початку розвитку конфлікту і визнає її достатньо високою, це може спонукати її намагатися врегулювати спірне питання неконфронтаційним шляхом. До того ж, зіставлення сил дає можливість кожній із сторін обрати більш раціональні засоби досягнення поставлених цілей або взагалі відмовитись від подальшого "розкручування" конфлікту.

3. Предмет конфлікту є змістовною характеристикою конфлікту і передбачає з'ясування його об'єкту, тобто того, що саме зосереджує на собі увагу та прагнення учасників конфлікту, і, водночас, протиставляє їх один одному, а, отже, є об'єктивною основою виникнення між ними конфліктних відносин.

Та сукупність характеристик об'єкту, що робить увагу до них та прагнення кожного з учасників такими, що суперечать увазі та прагненням іншого, і становить предмет конфлікту.

Загально визнано, що основними об'єктами більшості соціальних конфліктів виступають ресурси, статус та цінності. До ресурсів відносять все те, що може бути ефективно використано для задоволення потреб суб'єкта, реалізації його інтересів та цілей — фінанси, техніка, технології, земля та її надра тощо (матеріальні ресурси), а також культура, наука, освіта та інші види духовних ресурсів.

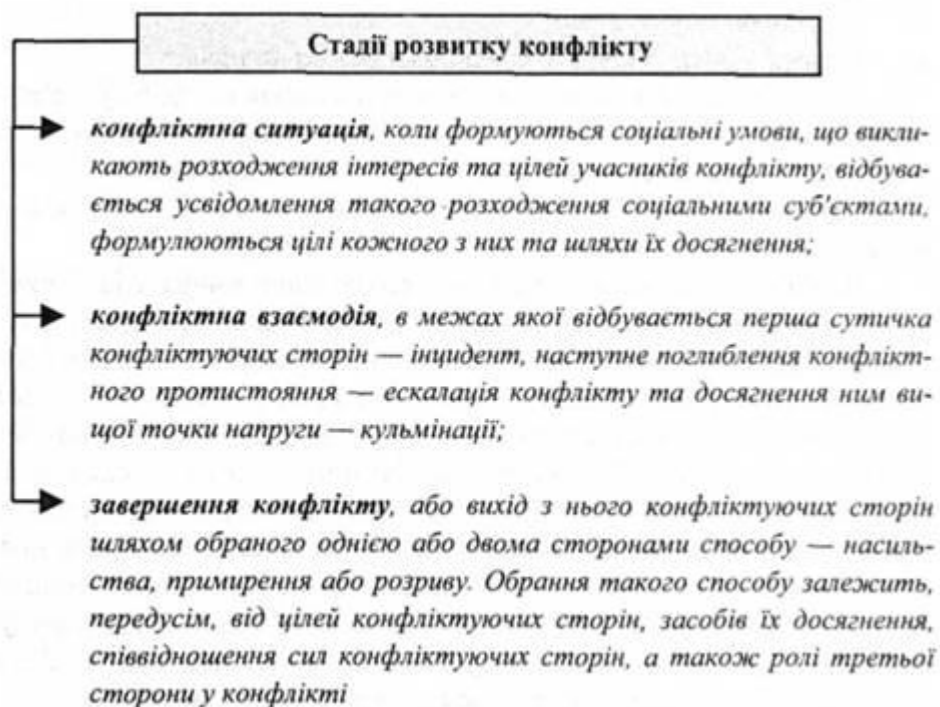
На відміну від ресурсів, які переважно є засобом забезпечення нормальної життєдіяльності суб'єктів конфлікту, Статус, як об'єкт боротьби

між ними, сумовою її забезпечення. Саме від статусу залежить, яким — рівноправним або нерівноправним — буде положення суб'єкта у суспільстві, серед інших соціальних суб'єктів, наскільки вільними або примусовими будуть його взаємини з ними, у якій мірі буде збережене або понижене його почуття людської гідності.

Нарешті, цінності, які у даному випадку розуміються у вузькому сенсі: як те, що є принципово важливим для певного соціального суб'єкта та його життєдіяльності, виступає для нього самоціллю, виразом його розуміння самого себе, своєї власної природи, з втратою якої зникає він сам як власне суб'єкт, який гідний визнання та поваги інших суб'єктів. Конфлікти на ґрунті цінностей виникають, як правило, на ґрунті примусового нав'язування їх одним соціальним суб'єктом іншому.

4. Зовнішнє соціальне середовище здійснює суттєвий вплив на виникнення та розвиток конфліктів через стандарти в оцінках соціальних ситуацій, стилі аналізу, моделі вирішення проблем, способи прийняття рішень, які сформувались у даному середовищі. До факторів зовнішнього середовища належать також засоби масової інформації, громадська думка, включення у конфліктний процес третьої сторони тощо.

Якщо структурні елементи конфлікту виступають його статичними характеристиками, то динамічними показниками конфлікту прийнято вважати стадії розгортання конфлікту і процес його розвитку від однієї стадії до наступної.

Причини конфліктів	<ul style="list-style-type: none"> • соціальна нерівність; • обмеженість ресурсів; • невідповідальність реальної дійсності суб'єктивним уявленням про неї; • етнічна або релігійна нетерпимість;
---------------------------	--

	• розходження у поглядах та орієнтаціях сторін-суб'єктів взаємодії та інше

До важливих характеристик конфлікту належать також наслідки конфлікту. Такі наслідки можуть бути відмінними:

- для кожної з конфлікуючих сторін;
- для відносин між ними;
- для соціальної системи, яку ці наслідки зачіпають.

Центральною ж проблемою аналізу наслідків конфлікту є з'ясування ступеня ймовірності виникнення нових конфліктних ситуацій, якщо результати завершеного конфлікту є нестабільними.

Соціологічний аналіз конфлікту як соціального явища передбачає виявлення його причин в їх системному зв'язку.

Найбільш загальною причиною соціальних конфліктів є соціальна нерівність, такий розподіл позицій у ієрархічній системі соціальних відносин, який робить неможливим досягнення своїх інтересів та задовольнити свої потреби в доходах, знаннях, інформації тощо, певними особистостями або соціальними групами. Споконвічний розподіл людської спільноти, соціальних груп та колективів на тих, хто керує, приймає рішення і тих, хто вимушений підкорятися і виконувати накази згори, тобто на тих, хто наділений владними повноваженнями, і тих, хто таких повноважень не має, є невичерпним джерелом різноманітних соціальних конфліктів. Люди завжди очікують влади, яка здатна розв'язати усі їхні проблеми, але у практичному плані такі очікування ніколи не можуть бути задоволеними.

Іншою причиною конфліктів, що тісно пов'язана з першою, є обмеженість ресурсів (у тому числі — й статусних), на володіння якими висуваються претензії. Людям властиво завищувати свій особистий внесок у загальні результати діяльності, у зв'язку з чим будь-який розподіл ресурсів на будь-якому рівні може призвести до конфлікту.

Більшість західних конфліктологів пов'язують виникнення конфліктів зі свідомістю людей. У такому контексті конфлікти трактуються як зіткнення "конфлікуючих свідомостей", а їх причиною визнається невідповідність реальної дійсності суб'єктивним уявленням про неї.

Причинами конфліктів (зокрема, політичних) також можуть бути етнічна або релігійна нетерпимість, ідеологічна зашореність. Значна частина побутових та сімейних конфліктів зумовлена причинами психологічного характеру: агресивністю, почуттям ненависті, заздрості тощо.

Міжгрупові конфлікти у більшості випадків породжуються розходженнями у поглядах або інтересах, хоча у кінцевому рахунку такі розходження зводяться переважно до боротьби за ресурси.

Підсумовуючи, зазначимо, що при усьому розмаїтті причин, як і конфліктів, що ними породжуються, універсальним джерелом конфліктів є несумісність претензій конфлікуючих сторін за умов обмеженості можливостей їх задоволення. Умови виникнення конфлікту формуються на передконфліктній стадії, зміст якої становить зростання соціальної напруги у

відносинах між потенційними суб'єктами конфлікту. Соціальна напруга є психологічним станом людей і до початку конфлікту носить латентний (скритий) характер. Взагалі певний рівень соціальної напруги в оптимально функціонуючому суспільстві вважається природним і розглядається як захисна і адаптивна реакція соціального організму на соціальні зміни, що відбуваються. Перевищення ж цього оптимального рівня може призвести до виникнення конфліктів.

Дослідження напруження в Україні виявило такі характеристики соціальної ситуації:

- високий рівень незадоволеності населення умовами життя (насамперед матеріально-економічними);
- посилення недовіри до офіційних структур влади й політичних лідерів;
- зростання розчарування в легітимних засобах вирішення державних та особистісних справ.

З трьох складових напруження (проблема — суперечність, ставлення населення до влади та ситуації, готовність до активних форм протесту) остання є стимулом конфліктної поведінки. Українські соціологи, вивчаючи це питання, дійшли висновку, що нині населення має досить високий ступінь готовності до соціального протесту.

Важливою умовою переростання соціальної напруги у конфлікт є посилення стану незадоволеності існуючим станом справ або розвитком подій та усвідомлення потенційним суб'єктом конфлікту неможливості зміни ситуації звичайними способами взаємодії.

Наступною умовою виникнення конфлікту є пред'явлення учасниками конфлікту односторонніх або взаємних претензій, прагнення довести їх правомірність, звинувачення опонента у небажанні вирішувати спірні питання законними, справедливими методами.

Обов'язковою умовою виникнення конфлікту є руйнування традиційних структур соціальної взаємодії, перехід до взаємних звинувачень та погроз, наростання агресивності, а у кінцевому рахунку — формування "образу ворога" та установки на боротьбу з ним.

§ 18.3 Управління соціальними конфліктами

Певних умов потребує не тільки виникнення, але й успішне розв'язання конфлікту. Набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати. Але якщо конфлікт виник, необхідно зробити все для його швидкого розв'язання.

<p>Умови розв'язання конфлікту</p>	<ul style="list-style-type: none"> • своєчасна і точна діагностика причин виникнення конфлікту, в ході якої виявляються об'єктивно існуючі протиріччя, інтереси, цілі сторін. На підставі такого аналізу визначається так звана "ділова зона конфлікту"; • взаємна зацікавленість сторін у подолання існуючих між ними протиріч. Це можливо лише за умови визнання інтересів кожної із сторін, подолання недовіри одна до одної;
---	---

• спільний пошук шляхів подолання конфліктів

Розв'язання конфлікту — це повне чи часткове усунення причин, що його породжують, або зміна цілей та поведінки учасників конфлікту.

Розв'язання конфліктів є головною, проте не єдиною складовою процесу управління конфліктами, який включає в себе заходи і стратегії не тільки подолання, а й попередження конфліктів.

Управління конфліктами — це цілеспрямований вплив відповідних державних органів, громадських організацій на характер відносин між соціальними суб'єктами з метою:

- уникнення їх конфліктної взаємодії,
- усунення чи мінімізації причин ймовірних конфліктів,
- а у разі їх виникнення — корегування поведінки учасників конфлікту у напрямку пошуку взаємоприйнятних шляхів його конструктивного розв'язання.

Розробка технологій управління соціальними конфліктами, регулювання конфліктних відносин у суспільстві є однією з центральних проблем сучасної соціології конфлікту. Такі технології спираються на використання апробованих практикою науково обґрунтованих методів розв'язання конфліктів.

Методи розв'язання конфліктів	<ul style="list-style-type: none"> • метод уникнення конфлікту; • метод переговорів; • метод використання посередництва; • метод третього розгляду
--	--

Метод уникнення конфлікту дозволяє виграти час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, скорегувати свої цілі, однак не усуває причини, а, отже — і ймовірності виникнення конфлікту у майбутньому.

Метод переговорів дозволяє уникнути насильницьких методів, зняти гостроту конфлікту, зрозуміти аргументацію опонента, об'єктивно оцінити реальне співвідношення сил та умови примирення. Переговори дозволяють розглянути альтернативні ситуації, прийти до взаєморозуміння, відкрити шлях до співробітництва.

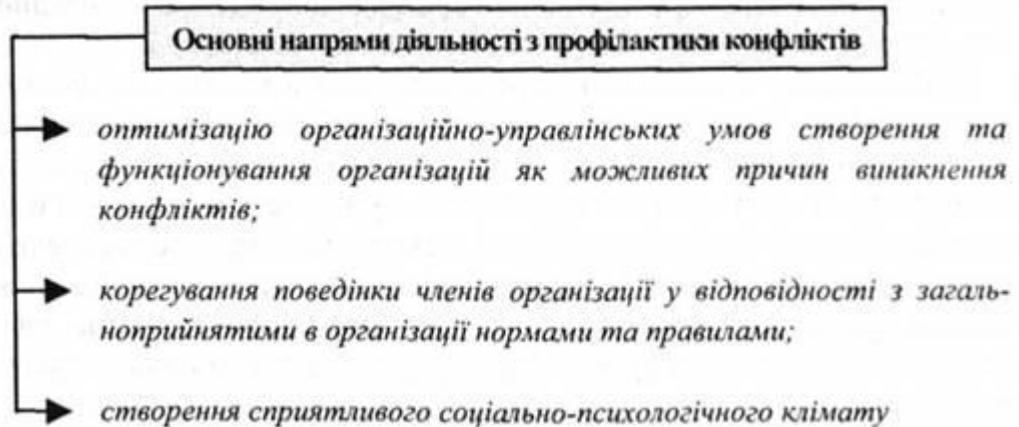
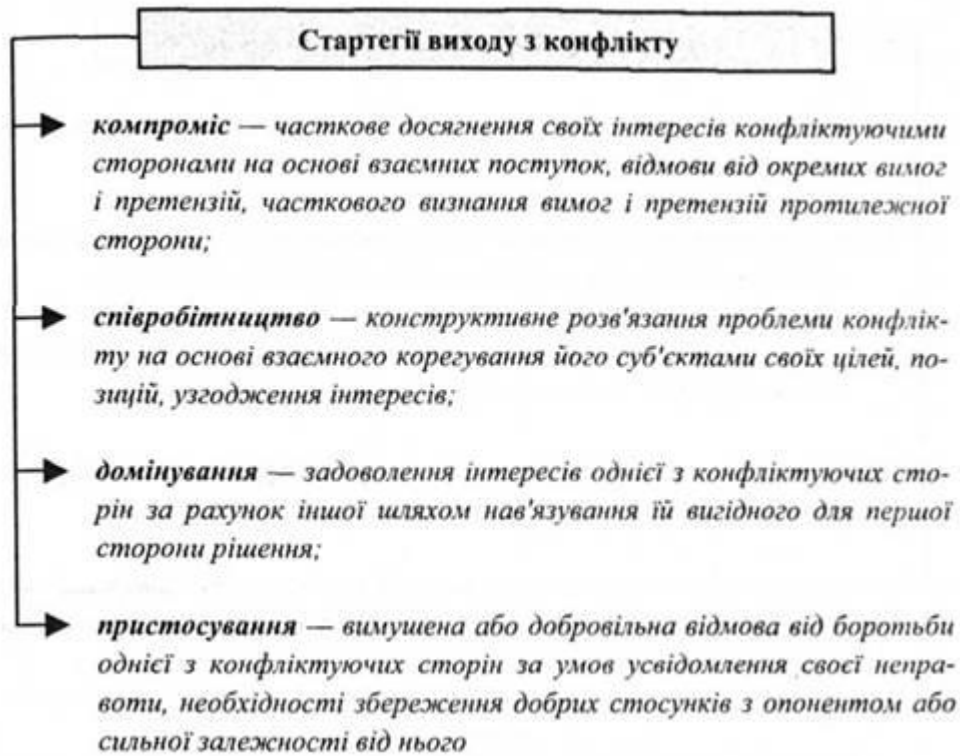
Метод використання посередництва. Практика доводить, що вдало підібраний посередник може швидко врегулювати конфлікт там, де без його участі згода була б неможливою. Метод третейського розгляду передбачає, що аналіз конфлікту здійснюється у чіткій відповідності нормам закону, у тому числі, й міжнародного права.

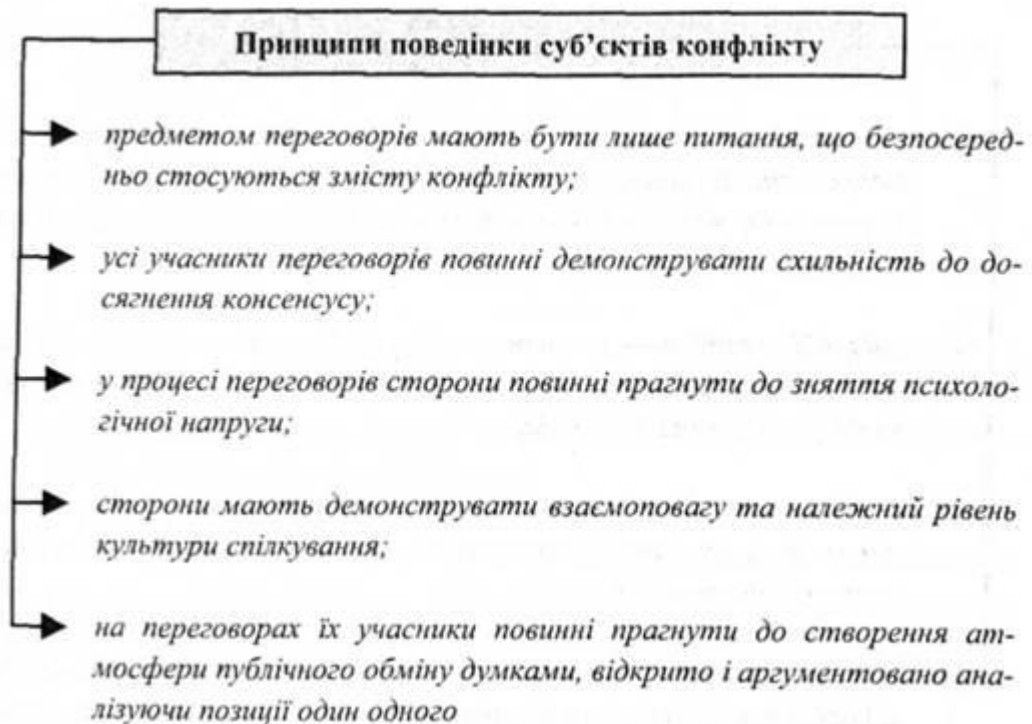
Використання зазначених методів, або їх поєднання дозволяє учасникам конфлікту успішно реалізувати ту чи іншу стратегію виходу з конфлікту.

Апробація зазначених методів та стратегій розв'язання конфліктів на практиці дозволила вченим сформулювати також принципи поведінки суб'єктів конфлікту.

Профілактика конфліктів — сукупність напрямів, засобів та

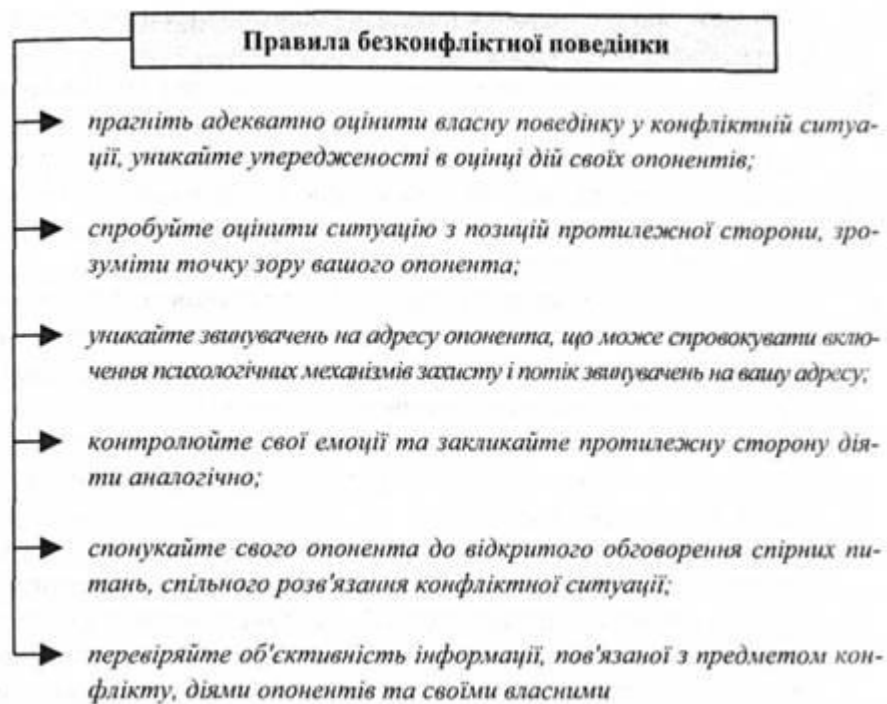
методів управління соціальними організаціями, що зменшують ймовірність виникнення конфліктів.

Важливою складовою запобігання конфліктів є "навчання" співробітників організації правилам безконфліктної поведінки, дотримання яких дозволить зменшити ризик виникнення та поглиблення конфліктів в організації із суб'єктивних причин.

Важливою проблемою управління конфліктами є їх інституалізація — формування у суспільстві стійкого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм регулювання конфліктних відносин, які визнаються суб'єктами соціальної взаємодії. Наявність інституційних механізмів, які забезпечують проведення консультацій, переговорів, залучення третьої сторони, пошук взаємоприйнятних рішень, вивчення можливих альтернатив тощо є запорукою мирного, ненасильницького врегулювання конфліктів.

Поряд із закріпленням у суспільній свідомості певних правил і норм конфліктної поведінки, інституціоналізація конфліктів також передбачає:

- закріплення на ментальному рівні образу конфлікту як нормального, а не патологічного явища, його своєрідна легітимація у суспільній свідомості;
- визнання альтернативності соціальних позицій — політичних, соціально-економічних, духовно-ідеологічних, соціокультурних, національно-етнічних, релігійних тощо;
- розповсюдження загальновизнаних правил, норм конфліктної поведінки не тільки на дії суб'єктів конфліктів, а й їх закріплення у політико-правовій культурі суспільства, держави;
- наявність або формування спеціальних інститутів регулювання соціальних конфліктів;
- існування конституційних підходів до управління соціальними конфліктами.

Значну роль у попередженні та подоланні конфліктів відіграють також соціологічні методи їх вивчення, які дозволяють своєчасно діагностувати, всебічно аналізувати та прогнозувати розвиток конфліктів. До таких методів, зокрема, належать:

- метод системно-структурного аналізу, за допомогою якого визначаються змістовні та просторово-часові параметри конфлікту, з'ясовуються його структурні елементи та характер зв'язків між ними, встановлюється їх ієрархія;
- метод системно-функціонального аналізу, який дозволяє зафіксувати зовнішні прояви конфлікту у суспільстві, його вплив на макро- і мікросередовище;

- методи конкретних соціологічних досліджень, зокрема, метод вимірювання, за допомогою якого здійснюється регулярне вимірювання соціальної напруженості та її діагностика, методи збору та аналізу соціологічної інформації, що дозволяють узагальнити та систематизувати соціальні факти про розвиток конфлікту та поведінку конфліктуючих сторін та інші.

§ 18.4 Соціальні конфлікти у сучасній Україні

Започаткований проголошенням незалежності України процес демократизації та переходу до ринкових відносин, які передбачають "вільну гру" різноманітних соціальних та індивідуальних інтересів та прагнень, різко посилив дію конфліктогенних факторів в усіх сферах життя українського суспільства. Практичний досвід останнього десятиліття ХХ ст. яскраво демонструє значне загострення боротьби за владу, статус і ресурси, права і сфери впливу найрізноманітніших соціальних суб'єктів від владних структур центрального і регіонального рівня до трудових колективів, профспілок, політичних партій і громадських рухів, національних та релігійних спільнот, соціальних груп та окремих особистостей. Протиборство конфліктуючих сторін набуває різноманітних форм — від трудових суперечок, страйків до масових акцій соціального протесту з вимогами зміни існуючої системи влади, що супроводжуються внутрішніми розколами соціальних спільнот, рухів, соціальних інститутів.

Провідною тенденцією розвитку соціальних процесів у сучасній Україні є наростання дезінтеграції традиційних соціальних структур та зв'язків і поступове формування якісно нового типу інтеграції диференціації суспільства. Внаслідок глибоких економічних і соціальних перетворень від початку 90-х рр. ХХ ст. суттєво змінилась соціальна структура українського суспільства, формуються його нові соціальні групи, зокрема, власників та підприємців. Значно зміцнились і такі групи, як номенклатурна бюрократія, представники "тіньового" бізнесу, фінансова олігархія. Водночас, інтенсивно відбувається маргіналізація суспільства і "декомпозиція" його соціальної структури. Посилюється розходження між її елементами у характері праці, розмірах доходів, рівні освіти тощо. Внаслідок цього зростає соціальна нерівність, яка є головним джерелом реальних та ймовірних соціальних конфліктів.

За усього розмаїття факторів, що впливають на ступінь конфліктності у суспільстві, головну роль відіграють протиріччя між трьома головними суспільними структурами та всередині них. Мова йде про владу (законодавчу, виконавчу та судову), підприємництво (державне, колективне, приватне, спекулятивне, мафіозне, компраторське) та виробників матеріальних та духовних благ (інтелігенція, службовці, робітники і селяни, фермери, студентство та ін.). Протиріччя між ними посилюються, деякі з них набувають форму соціальних антагонізмів. Антагоністичного характеру, зокрема, набуло протиріччя між прихильниками та супротивниками центральної виконавчої влади, що особливо яскраво виявилось під час так званого "касетного скандалу", парламентських виборів 2002 року, коли

"партія влади", по суті, виявилась аутсайдером парламентських перегонів. Цей антагонізм охопив усі рівні соціального організму — класи, соціальні групи, соціальні інститути, суспільство у цілому.

Посилюється конфлікт новонародженого класу буржуазії з іншими класами та соціальними групами, який розгортається навколо розподілу кредитів, механізмів приватизації, податкового законодавства. Наростають страйки шахтарів, працівників бюджетної сфери, організовані виступи трудящих у протест проти невиплати заробітної плати, заборгованостей з пенсій, підвищення цін на товари та комунальні послуги. Почастішали акції трудящих, пов'язані із відстоюванням свого права власності на майно підприємств. Поряд з економічними вимогами трудящі все частіше висувають політичні вимоги зміни існуючої системи влади, відставки уряду, переобрання президента України.

Загалом трудові конфлікти є реакцією на перекоси в економічній та соціальній політиці уряду і пов'язані з перерозподілом власності та становленням ринкових відносин, які неминуче призводять до поляризації соціальних груп.

Більшість соціально-політичних конфліктів виникають з приводу перерозподілу влади, домінування тих чи інших політико-бізнесових груп, прагненням розширення ними сфери свого впливу. Тут домінують конфлікти між різними гілками влади (зокрема, законодавчою та виконавчою), конфлікти між політичними партіями та блоками (як, наприклад, нинішній конфлікт між провладним блоком "За єдину Україну" та опозиційними політичними силами, представленими блоком "Наша Україна", Соціалістичною та Комуністичною партіями України та блоком Юлії Тимошенко), конфлікти між центральною та регіональною владою.

Суттєву роль у сучасній українській дійсності відіграють такий різновид політичних конфліктів, як конфлікти з приводу вибору стратегії та головних векторів суспільного розвитку, зокрема, між прихильниками ліберальної та соціально-орієнтованої стратегії, європейської інтеграції та проросійської орієнтації, входження України в НАТО та збереження позаблокового статусу української держави тощо. Розв'язання таких конфліктів можливе лише за умов досягнення широкого суспільного консенсусу шляхом проведення публічних дискусій, відкритого обговорення у засобах масової інформації, проведення референдумів з найбільш гострих проблем суспільного розвитку.

Особливістю сучасної ситуації в Україні є те, що значна частина конфліктів, причини яких знаходяться поза політикою, набуває політичного забарвлення внаслідок спекулятивного використання політичними партіями та рухами історичних, соціокультурних, духовних проблем сьогодення у своїх вузькопартійних інтересах. Це, зокрема, стосується проблеми двомовності в Україні, оцінки окремих історичних подій та особистостей, міжконфесійних взаємин.

**План семінарського заняття
(2 год.)**

1. Сутність конфлікту, його види та функції в суспільстві.
2. Порівняльний аналіз основних соціологічних концепцій конфлікту.
3. Стратегії виходу з конфліктів та умови застосування основних методів їх вирішення.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Розвиток соціології конфлікту в Україні.
2. Особливості виробничих конфліктів та способи їх подолання.
3. Умови ненасильницького вирішення міждержавних конфліктів.

Додаткова література з теми

1. Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика: у 3-х частинах. — Київ-Чернівці, 1995.
2. Паніш Н. Готовність населення до соціального протесту //Політологічні читання. — 1992. —№2.
3. Пірен М.І. Дентологія конфліктів та управління. — К, 2001.
4. Пірен М.І. Основи конфліктології. —К, 1997.
5. Пірен М.І. Конфлікт і управлінські ролі. Соціально-психологічний аналіз. — К., 2000.
6. Піжес Ж. П. Конфликты и общественное мнение // СОЦИС. — 1991. — № 7,10.
7. Платонов Ю. Л. Социальные конфликты на производстве // СОЦИС. — 1991. — МП.
8. Преторнус Райнет Теория конфликтов //Полис — 1991. — №5.
9. Скотт Д. Г. Конфликты и пути их преодоления. — К., 1991.
10. Соціологія конфлікту // Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. — К, 2002.
11. Социальный конфликт: современные исследования. — М., 1991.
12. Фромм З. Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994.
13. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. — М, 1990.

Тема 19. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

Ключові поняття та терміни

- соціальний інститут
- функціоналізм
- феноменологія
- дисфункція
- сім'я
- шлюб
- рольовий конфлікт
- адаптація
- структура сім'ї
- демографічна політика
- моногамія
- полігамія

- полігінія
- неповна сім'я
- молода сім'я

§ 19.1 Поняття "соціального інституту". Інституціоналізація громадського життя

Важливим елементом соціальної структури є соціальний інститут (лат. *institutum* — улаштування, установлення). Саме через той або інший соціальний інститут забезпечується організація і регулювання сумісної діяльності людей, сталість соціальних відносин, від яких залежить буття соціальних груп і соціальних спільностей. В соціології соціальний інститут розглядається як:

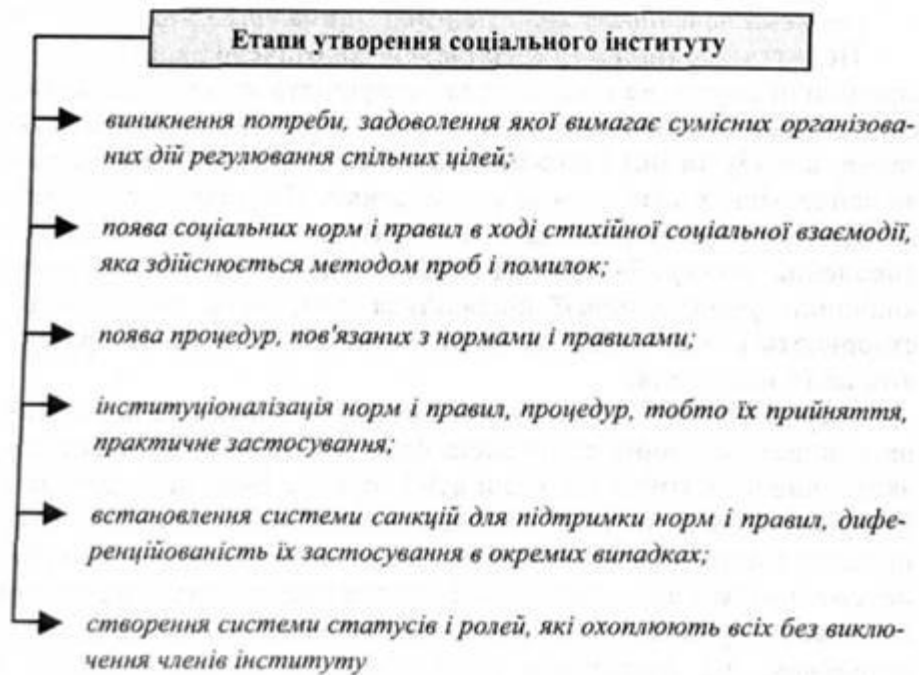
- певна сукупність установ, які відповідають соціальній структурі суспільства;
- сукупність соціальних норм і культурних зразків, які визначають сталі форми соціальної поведінки і дії,
- система поведінки у відповідності з цими нормами.

Поняття "соціальний інститут" запозичене соціологією з юридичної науки, де воно означає сукупність юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини (інститут наслідування, шлюбу та ін.) і використовується достатньо широко, хоча найчастіше і поза точним визначенням. Наприклад, симпатичні функціоналісти розглядають інститути як спрямовані на задоволення "потреб" індивідів або суспільства, тоді як прихильники феноменології цікавляться тим, яким чином люди створюють і видозмінюють різні інститути, а не просто реагують на їх існування.

Нерідко термін "інститут" використовують для позначення конкретних форм комплексів функцій, які виконуються деякими членами групи від імені всієї групи, а іноді цим терміном іменують соціальні ролі, особливо важливі для групи або суспільства (інститут материнства). Згідно зі структурно-функціональним підходом, соціальний інститут розглядається як сталий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх в систему ролей, статусів, що й утворює соціальну цілісність. В цьому контексті соціальний інститут виступає узагальненим показником (в порівнянні з роллю) в соціальній структурі суспільства, бо він складається з багатьох ролевих позицій та їх компонентів.

Не дивлячись на цю багатоманітність теорій соціальних інститутів, можна виділити певні загальні елементи, які характеризують будь-який соціальний інститут.

По-перше, у всіх групах, які мають зачатки інституціоналізації, існують певні способи дії від імені членів групи як цілого; ці способи дії повинні виконуватися незалежно від особистих інтересів включених в даний інститут індивідів.

По-друге, будь-який соціальний інститут має функції, які можуть носити різний характер. Серед них:

- ті, що регулюють поведінку членів суспільства, соціальних груп;
- ті, що забезпечують стабільність суспільного життя;
- ті, що створюють можливість задоволення різного роду потреб;
- ті, що здійснюють інтеграцію прагнень, дій і відносин індивідів і забезпечують внутрішню згуртованість спільності.

По-третє, в рамках окремих соціальних інститутів виділяється система соціальних ролей.

Інститути, таким чином, є символами порядку і організованості в суспільстві.

На основі усього вищевикладеного, можна дати наступне визначення соціального інституту.

Соціальні інститути — це організовані об'єднання людей, що виконують певні соціально значимі функції, які забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконаних членами своїх соціальних ролей, що задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

§ 19.2 Види та функції соціальних інститутів

Кожен інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Сукупність цих соціальних функцій складається в загальні соціальні функції соціальних інститутів як визначених видів соціальної системи. Ці функції дуже різноманітні. Соціологи різних напрямків прагнули якось класифікувати їх, представити у вигляді визначеної упорядкованої системи. Найбільш повну і цікаву класифікацію подала так звана "інституціональна школа". Представники інституціональної школи в соціології (С. Ліпсет, Д. Ландберг та ін.) виділили три основних функції соціальних інститутів.

1. Відтворення членів суспільства. Головним інститутом, що виконує цю функцію, є сім'я, але до неї причетні й інші соціальні інститути, такі, як держава.

2. Соціалізація — передача індивідами встановлених у даному суспільстві зразків поведінки і способів діяльності — інститути сім'ї, освіти, релігії та ін.

3. Виробництво і розподіл. Забезпечуються економічно-соціальними інститутами управління і контролю — органи влади.

Функції управління і контролю здійснюються через систему соціальних норм і розпоряджень, що реалізують відповідні типи поведінки: моральні і правові норми, звичаї, адміністративні рішення і т. п. Соціальні інститути керують поведінкою індивіду через систему заохочень і санкцій.

Люди завжди прагнуть інституціоналізувати свої відносини, які пов'язані з актуальними потребами (інститут черги, інститут шлюбу і т. д.). В залежності від сфери дії і функцій соціальні інститути поділяються на:

- реляційні, які визначають ролеву структуру суспільства за найрізноманітнішими категоріями: від статі і віку до виду занять і здібностей;

- релятивні, які визначають можливість індивідуальної поведінки стосовно існуючих в суспільстві норм дій, а також: санкції, що карають порушників максимумів (всі види механізмів соціального контролю: культурні, зв'язані з релігією, наукою, ідеологією, мистецтвом і т. д.);

- інтегративні інститути, пов'язані з соціальними ролями, відповідальними за забезпечення інтересів соціальної спільності як цілого.

Ефективність діяльності соціальних інститутів залежить від великої кількості факторів (умов):

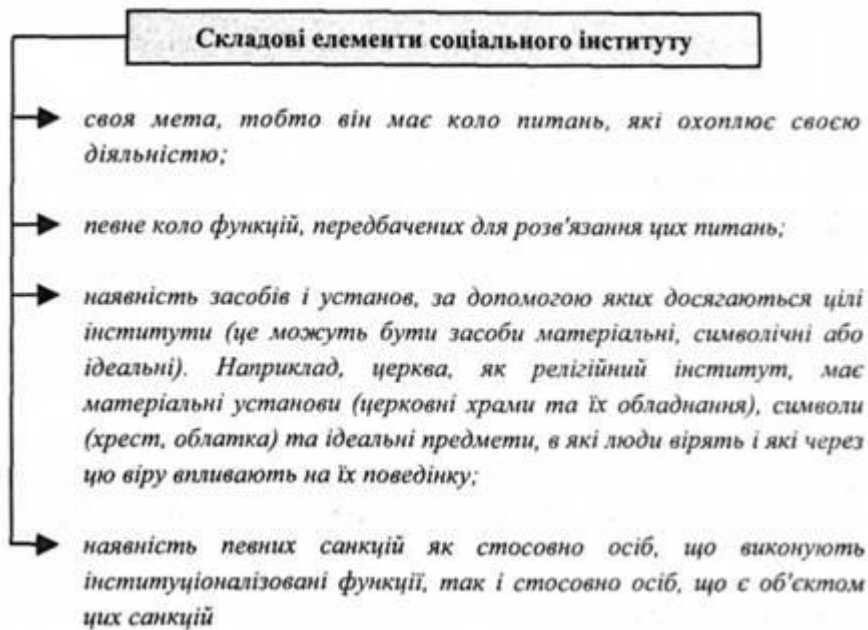
- чіткого визначення мети, завдань і обсягу функцій соціального інституту;

- регіонального розподілу праці і її раціональної організації в середині соціальної системи інститутів і кожного соціального інституту, зокрема;

- деперсоналізації дій і об'єктивації функцій і виконаних окремими особами від імені соціального цілого ролей, близькість поведінки членів інституту до соціальної максимуми;

- визнання і престижу, якими володіє даний соціальний інститут в очах груп, спільностей, суспільства (тобто цілісності),

- безконфліктності включення соціального інституту в глобальну систему соціальних інститутів, тобто в суспільство.

Зміна системи соціальних інститутів (як і кожного окремого інституту) може бути як еволюційною, так і революційною, що в кінцевому рахунку визначається станом соціальної системи в цілому. Крім того, джерелом розвитку соціальних інститутів можуть бути ендогамні (внутрішні) фактори, які зазвичай породжують обмеження в розвитку системи, і екзогамні (зовнішні) фактори. Так, розпад такого соціального інституту, як сім'я, може бути викликаний змінами ролевої поведінки подружжя (наприклад, зрадою) або конфліктами в сім'ї на ґрунті пияцтва одного із подружжя.

Найвпливовішими детермінантами змін (як внутрішніх, так і зовнішніх) є політика, економіка, культура. Вони діють на соціальні інститути, що функціонують в суспільстві, як безпосередньо, так і опосередковано через різні позиції індивідів.

Структура соціальних інститутів суспільства дуже складна, тому що:

- 1) дуже складними і багатоманітними є людські потреби та інтереси, які стимулюють створення даних соціальних інститутів;
- 2) соціальні інститути постійно видозмінюються.

В процесі системної трансформації окремі елементи структури інститутів можуть зникати (відмирати), наповнюватися новим змістом, набирати нові завдання і функції. Наочним прикладом цьому слугує виробнича функція сім'ї. Колись сім'я, особливо сільська, займалась підготовкою молоді до професійної праці. Розвиток виробничих відносин і ускладнення розподілу суспільної праці привели до відмирання цієї функції, однак з відродженням в Україні приватної власності, розвитком фермерства і підприємництва, сільська сім'я частково відновлює цю функцію. Збагачується також її функція накопичення капіталу.

Найбільших змін зазнає система соціальних інститутів в процесі трансформації суспільства, прикладом чого може слугувати практика 90-х рр. країн Східної і Центральної Європи, в тому числі й України, де відбувається переорганізація самих соціальних інститутів на основі нових норм,

цінностей, відносин, що утверджуються, і які можуть бути більш складними, універсальними, узагальнюючими, ніж ті, що існували до цього. Це, у свою чергу, вимагає формулювання нових максимум поведінки як всередині соціального інституту, так і в міжінституціональних взаємодіях всередині соціальної системи.

Зазначимо ще, що в ході трансформаційних процесів виникає проблема більш швидкого формування нових стандартів поведінки, що підвищує вимоги до адаптивних властивостей соціальної системи людини, її здатностей засвоювати нову соціальну реальність. Глибокі соціальні зміни в характері соціальних інститутів вимагають тривалих часових періодів, бо неможливо швидко змінити свідомість, психологію і поведінку людей, скажімо, змінити у них колективістську психологію, що формувалась за часів існування так званого соціалізму, на індивідуалістську, без якої людина в умовах ринкових відносин не в стані виборювати свої власні інтереси, конкурувати з іншими тощо.

Якщо діяльність соціального інституту сприяє інтеграції людини у суспільні відносини, то її називають функціональною. Якщо соціальний інститут не сприяє або навіть заважає задоволенню потреб системи суспільства в цілому, то його діяльність може бути охарактеризована як дисфункційна. Наростання дисфункцій значної кількості соціальних інститутів може привести до незворотної дезорганізації і руйнування соціальної системи.

В залежності від сфер соціальних відносин виділяють такі соціальні інститути:

- економічні, які забезпечують відтворення і розподіл матеріальних благ, організацію праці, грошовий обіг і т. п.;
- політичні або інститути, пов'язані зі встановленням, виконанням і підтриманням влади. Політичними інститутами є такі інститути, як уряд, парламент, політичні партії і т. п.;
- соціальні або суспільні у вузькому значенні цього слова. Суспільними в широкому значенні слова є всі види інститутів. Під соціальними ми тут розуміємо всі ті, які організуються добровільним об'єднанням, — місцеві товариства, клуби і товариські установи, "церемоніальні" інститути, тобто способи взаємної поведінки членів товариства з нерівним становищем і т. п.
- інститути стратифікації, які визначають розміщення позицій і ресурсів;
- виховні і культурні, тобто всі інститути, створені для зміцнення і розвитку культури, для соціалізації кожного покоління, для передачі йому культурних цінностей суспільства як цілого (родинні інститути, сім'я, школа, наукові інститути і т. п.);
- релігійні, які регламентують відносини людей з представниками релігійних структур (служителів церкви);
- відтворення (інститути шлюбу і сім'ї).

Така кваліфікація не є єдиною і вичерпною; стосовно сучасного суспільства вона не охоплює чимало інститутів, але вона включає так звані

"головні соціальні інститути", які регулюють основні суспільні функції, що мають місце у всіх типах цивілізації.

Дослідники виділяють дві форми існування соціальних інститутів: просту і складну. Прості соціальні інститути — організовані об'єднання людей, що виконують визначені соціально значимі функції, що забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконання членами інституту своїх соціальних ролей, обумовлених соціальними цінностями, нормами.

§ 19.3 Сім'я як важливий соціальний феномен

Соціологія сім'ї зосереджує свою увагу на аналізі всієї сукупності важливих проблем, пов'язаних із сім'єю. Соціологія сім'ї — це галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

На відміну від інших галузей соціології, соціологія сім'ї, виникнення якої припадає на 20-ті рр. ХХ ст., розвивалась досить успішно. Найбільш відомими спеціалістами в галузі соціології сім'ї на Заході є і. Най, Дж. Хілл (США), ф. Мішель (Франція), З. Тишка (Польща), Л. Чех-Сомбаті (Угорщина), А. Г. Харчев, М. С. Мацьковський, І. В. Бестужев-Лада (Росія) та ін.

Українськими соціологами (Л. Р. Аза, н. В. Лавриненко, М.Й. Боришевський, С.О. Войтович, І. С Дьоміна, В. М. Піча, Г. О. Ковтун, В. ф. Рибаченко, Б. О. Татенко, В.І. Зацепін, Л. М. Бучинська, О. Д. Цимбалюк, Ю. М. Якубова та ін.), вивчається ряд важливих проблем, пов'язаних із репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподілом влади та обов'язків у сім'ї тощо.

Об'єктом соціології сім'ї є шлюбно-сімейні відносини, сфера сімейного життя. Предметом вивчення соціології сім'ї є досить широке і різноманітне коло питань:

- загальні основи та принципи шлюбу і сім'ї;
- взаємозв'язок сім'ї і суспільства;
- типи соціальних відносин, характерні для сім'ї;
- фактори, що визначають чисельність і структуру сімейної спільності;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільностями та сферами соціального життя;
- суспільні функції сім'ї, її структура та особливості як соціального інституту, і як малої соціальної групи;
- мотивація шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів;
- інтеграція та дезінтеграція сім'ї;
- історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;
- умови життя сім'ї, етапи життєвого циклу сім'ї та ін.

Розглянемо спочатку два найголовніші об'єкти, які вивчає соціологія: шлюб і сім'ю. Шлюб і сім'я — історично змінні соціальні явища, їх

соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду соціальних інститутів та соціальних відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природньо-біологічною інстинктивною природою статевих потреб людини.

Існує думка, що в доісторичні часи Шлюбу і сім'ї не існувало. Панували відносини так званого проміскуїтету (невпорядкованих статевих зв'язків), при якому кожна жінка даного скупчення могла вступати у близькі стосунки зі всіма чоловіками цього гурту, а кожний чоловік з усіма жінками цього ж скупчення.

Пізніше мала місце так звана ендогамія, коли в статеві стосунки вступали представники одного роду. Поступово стало зароджуватися примітивне соціальне регулювання статевого життя первісних людей. Ендогамія стала переростати в екзогамію, що являла собою систематичні статеві зв'язки між представниками різних родів. Початковою формою екзогамного шлюбу був груповий шлюб.

Поступово групова сім'я і шлюб стали трансформуватися в парну сім'ю. Вона об'єднувала тільки одну подружню пару. Спочатку кожний із подружжя продовжував жити в своєму родовому гурті (дислокальний шлюб). Потім чоловік почав переходити в рід дружини (матрилокальний шлюб), а ще пізніше і дружина в рід чоловіка (патрилокальний шлюб). В західних суспільствах поширювалася і неолокальна форма шлюбу — коли молоде подружжя живе окремо від своїх батьків.

Від парного шлюбу суспільство переходить до нових сучасних форм сім'ї та шлюбу: моногамії та полігамії.

Моногамія — форма шлюбу, в якому кожному з подружжя дозволяється мати тільки одного партнера в будь-який відрізок часу.

Полігамія — форма шлюбу, в якому особа може одночасно мати більше, ніж одного шлюбного партнера. Полігамія може проявитися у формі полігінії і поліандрії.

Полігінія — форма шлюбу, в якому чоловік може одночасно мати більше, ніж одну жінку.

Поліандрія — форма шлюбу, в якому жінка може мати двох або більше чоловіків одночасно.

Американський соціолог Дж. Мердок дослідив 250 суспільств і прийшов до висновку, що в більшості з них надається перевага полігінії: в 145 суспільств існувала полігінія, в 40 переважала моногамія і лише в двох спостерігалась поліандрія.

Отже, шлюб — це суспільно визнаний і схвалений союз між двома дорослими індивідами. Інститут шлюбу втілює певні соціальні норми, визнання кола прав та обов'язків подружжя по відношенню один до одного, до дітей, майна, оточення. У сімейному кодексі України (ст. 21) зазначається, що шлюбом є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований в державному органі реєстрації актів громадянського стану, проживання однією сім'єю жінки і чоловіка без шлюбу не є основою для виникнення у них прав і обов'язків подружжя. Релігійний обряд шлюбу не є основою для виникнення у жінки і

чоловіка прав і обов'язків подружжя. Шлюбний вік для жінки встановлюється в 17 років, а для чоловіків — у 18 років.

Шлюб майже завжди об'єднує двох осіб протилежної статі, проте в деяких культурах допускаються різні види гомосексуального шлюбу. Багато гомосексуальних чоловіків та жінок живуть стабільними парами. У Великобританії, наприклад, фактично кожна гомосексуальна пара з дітьми складаються з двох жінок. Нинішній рівень техніки штучного запліднення робить можливим для лесбіянок мати дітей і без гетеросексуальних контактів. Послаблення колишньої нетерпимості до гомосексуальності спостерігається сьогодні в багатьох країнах Європи та США. В деяких країнах можна навіть формально "одружитися", хоча такі церемонії й непередбачені законом.

Зазначимо, що останні два-три десятиліття як на Заході, так і у нас набуває дедалі більшого поширення, особливо серед молоді, так званий феномен співжиття (конкурбінат).

Співжиття — це коли двоє людей живуть разом, маючи між собою сексуальні стосунки, але не одружуються. Співжиття стало широко практикуватися в студентському середовищі. Здійснені у США дослідження показують, що близько однієї чверті студентів живуть там із партнерами, з якими перебувають у сексуальних стосунках протягом певного періоду навчання в коледжі або університеті.

Соціологи доводять, що у нас більшість молодих людей ставляться до співжиття як до "пробного шлюбу".

Сім'я — основане на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей.

Н. Смелзер

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до "оригіналу" моделі всього суспільства, в якому вона функціонує.

З одного боку, сім'я — досить замкнуте об'єднання людей, які захищають свій внутрішній світ, свої таємниці і секрети, що протистоять зовнішнім впливам. Якщо сім'ю позбавити її внутрішнього світу, зробити все, що діється в ній, відкритим для суспільства, вона розпадеться. З другого боку, сім'я — об'єднання людей, відкрите для всього, що відбувається у суспільстві. Для неї характерні проблеми, якими живе суспільство.

Якою б герметично замкнутою сім'я не була, вона пов'язана із суспільством.

Сім'я і шлюб — це форми, що є по суті, стосунками подружжя, які санкціоновані суспільством.

Сім'я — це суспільний інститут (з точки зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що має історично означену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або

родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення. За сімейним Кодексом України, підписаному Президентом України 10 січня 2002 р., сім'ю становлять особи, які проживають сумісно, пов'язанні спільним побутом і мають взаємні права і обов'язки.

Основні ознаки сім'ї	<ul style="list-style-type: none"> • шлюбні зв'язки; • зв'язки спорідненості; • спільний побут; • спільний сімейний бюджет
-----------------------------	--

Щодо типів сім'ї, то найбільш поширеною є проста, або нуклеарна сім'я (від лат. Nucleus – ядро). Вперше така назва вжита в 1949 р. американським соціологом Ж.П. Мурдоком. Така сім'я складається з подружжя та дітей, які не перебувають у шлюбі. При одруженні дітей утворюється інший тип сім'ї — розширена або складна сім'я. Вона включає три і більше поколінь або дві і більше нуклеарних сімей, які проживають разом і ведуть спільне господарство. Залежно від наявності в сім'ї батьків виділяють повну сім'ю (коли є обидва подружжя) і неповну, де один із батьків відсутній. Отже, тип сім'ї визначається станом родинних зв'язків.

Під структурою сім'ї розуміється сукупність відносин між її членами, включаючи, крім родинних, систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносин влади, авторитету та ін. Виділяють так звану авторитарну структуру і у зв'язку з цим авторитарні сім'ї які характеризуються жорстким підкоренням дружини — чоловікові, а дітей — батькам. Демократичні сім'ї засновані на розподілі ролей згідно не з традиціями, а з особистісними якостями і здібностями подружжя, на рівній участі кожного з них у прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків у вихованні дітей тощо. Важливу роль у сучасних сімейно-шлюбних відносинах відіграють правові відносини, які регламентують закріплені в юридичних нормах взаємні права й обов'язки подружжя, батьків і дітей один до одного.

Так, наприклад, сімейний кодекс України акцентує увагу на право особистої власності дружини і чоловіка, сумісної власності подружжя, на права і обов'язки матері, батька і дитини, інших членів сім'ї і родичів.

Типи сімей	<ul style="list-style-type: none"> • розширена (або складна); • повна; • неповна; • нуклеарна (проста)
-------------------	--

Сім'я проходить ряд етапів, послідовність яких складається у сімейний, або життєвий цикл сім'ї. Виділяється різна кількість фаз цього циклу:

- утворення сім'ї — вступ у перший шлюб;
- початок дітонародження — народження першої дитини;

- завершення дітонародження — народження останньої дитини;
- "порожнє гніздо" — вступ у шлюб і виділення із сім'ї останньої дитини;
- припинення існування сім'ї — смерть одного із подружжя.

На кожному етапі сім'я має специфічні соціальні та економічні характеристики. Життєвий цикл сім'ї, який іноді називають моделлю сім'ї, або моделлю розвитку сім'ї, досліджується за шкалою віку подружжя (або одного з них) чи віку сім'ї, під яким розуміється тривалість шлюбу подружжя, яке становить ядро сім'ї.

Частота і причини таких змін, а також їх вплив на дальший розвиток сім'ї вивчені ще недостатньо. Однак зрозуміло, що при високій смертності населення основною причиною припинення шлюбу виступає смерть одного з подружжя, в умовах низької смертності — розірвання шлюбу.

Чи можна збільшити середню тривалість шлюбу? Для цього є, безумовно, багато можливостей:

- зниження смертності,
- поліпшення показників середньої тривалості життя,
- зменшення загибелі людей від нещасних випадків,
- оздоровлення нашого способу життя тощо.

Функції сім'ї відбивають систему взаємодії сім'ї і суспільства, з одного боку, і сім'ї й особи — з другого. Залежно від еволюції суспільства і зміни вимог, які ставляться до сім'ї як соціального інституту, змінювалися як зміст, так і її соціальні функції.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функцій сім'ї. Залежно від сфер життєдіяльності можна виділити такі основні функції сучасної сім'ї.

Репродуктивну функцію називають ще функцією дітонародження або відтворення населення. Прийнято виділяти три типи репродуктивності сім'ї: багатодітну, середньодітну, малодітну. Зараз намітилась тенденція до малодітного типу відтворення населення. З метою регулювання дітонародження різні держави виробляють і проводять у життя демографічну політику. Демографічна політика — це система соціальних заходів, спрямованих на формування бажаної для того чи іншого суспільства свідомої демографічної поведінки населення. Основне питання демографічної політики полягає в тому, як держава може впливати на рішення про народжуваність, які приймаються на рівні сім'ї, з тим щоб їх кінцевий результат відповідав економічним і соціальним потребам суспільства. Нині очевидною є необхідність наукової розробки нової, щодо нових умов, демографічної політики в Україні. Вона, мабуть, повинна стати передусім диференційованою для різних регіонів республіки, завчасно прогнозувати як сприятливі, так і несприятливі тенденції в розвитку демографічної ситуації.

Відомо, що з початку 90-х років у нас намітилась тенденція до зменшення населення (чисельність вмираючих перевищила кількість народжуваних). Отже, постає необхідність державного стимулювання народжуваності. В січні 2002р. Президент Л. Кучма підписав указ "Про

заходи щодо заохочення народжуваності в Україні". Розробити та затвердити ці "плідні заходи повинен уряд." Це можуть бути, з одного боку, заходи безпосереднього стимулювання народжуваності, зокрема, надання жінкам більш тривалих післяродових відпусток з оплатою та виплата допомоги на дітей та деякі інші заходи, а з другого — заходи опосередкованого стимулювання народжуваності (розвиток соціальної сфери, вдосконалення охорони здоров'я, продаж помешкання в кредит тощо).

Виховна функція сім'ї — це здійснення соціалізації дитини і виховання дітей аж до досягнення ними соціальної зрілості. Під вихованням розуміється система цілеспрямованого впливу на особистість з метою прищеплення їй певних моральних норм і зразків поведінки, а також певних морально-психологічних і фізичних якостей.

Важливого значення набувають функції, пов'язані із спілкуванням, взаємодопомогою, емоційними відносинами подружжя, батьків і дітей. Створення умов для розвитку особистостей і щастя кожного із подружжя, емоційна підтримка старих батьків і у випадку необхідності догляд за ними, виховання дітей і підлітків — ці функції є однаково важливими як для суспільства, так і для членів сім'ї.

Слід підкреслити, що значення функцій, які задовольняють емоційні і соціально-психологічні потреби в сучасній сім'ї зростає. Навіть функції переважно матеріального характеру мають нині помітний емоціональний відтінок. Чим більше розвиваються великі міста з їх напруженим, стрімким ритмом життя, тим важливішу роль відіграє сім'я як свого роду психологічне "сховище" зі своєю особливою, інтимною атмосферою, яка забезпечує людині і кардинальну зміну психологічної обстановки і, відповідно, зняття нервової напруги, що нагромадилась за час виробничої діяльності.

Успішне виконання сім'єю своїх функцій визначається не тільки її внутрішнім станом, але й соціальним здоров'ям суспільства. Кризові процеси в розвитку нашої країни не могли не відбитися на функціонуванні сім'ї, особливо на її фінансово-матеріальному забезпеченні.

Сучасні тенденції в розвитку сім'ї характеризуються такими соціальними особливостями:

1) Шлюб, який є основою сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, матеріальних розрахунків, втручання або тиску третіх осіб, союзом жінки і чоловіка.

2) Додержання принципу егалітарності на противагу патріархальності, чоловічої авторитарності, які не обмежують права і гідність чоловіка та жінки, забезпечують кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання.

3) Нині створюються реальні передумови для подолання суперечностей між коханням і обов'язком, індивідуальним та суспільним інтересом в інтимному житті людини.

4) Суспільна цінність сім'ї все більше визнається її роллю в примноженні і передаванні в спадковість приватної власності, організації виробництва (у фермерів і ремісників), організації споживання і побуту тощо.

До специфічних обставин, в яких формується, живе, функціонує сім'я, належать:

- місце проживання (регіон, вид поселення); щ. в соціально-класова та етнічна належність;
- матеріальне становище;
- рівень освіти і культури членів сім'ї;
- традиції, цінності, на які орієнтуються у своїх життєвих планах і прагненнях члени сім'ї;
- стартова позиція, тобто та моральна й економічна база, на якій будується кожна сім'я і від якої багато в чому залежить її здатність до консолідації, згуртування, інтеграції.

За даними перепису 2001р. в Україні налічується понад 17млн. сімей, з яких понад 11млн. — в міських поселеннях і майже 6млн. — в сільській місцевості. Кількість сімей зростає швидше чисельності населення, що відбиває тенденцію до відокремлення молодих сімей і скорочення їх кількості як серед міського, так і сільського населення. Частка сімей з однією дитиною становить 30,4 %, з двома — 49,3 %, з трьома — 7,4 %, багатодітних — 2,9 %, бездітних — 10 %.

Нині в Україні переважають прості сім'ї, які у своєму складі мають подружжя з дітьми (будь-якого віку) або без них. На сім'ї такого типу припадає майже 75 %. А от сім'ї, які складаються з двох і більше подружніх пар, становлять лише 4,8 %. Це в основному сім'ї, в яких діти, що одружились, живуть разом з батьками. Значна категорія сімей, у складі яких немає подружньої пари.

Процеси етнічної асиміляції приводять до утворення етнічно змішаних сімей, які об'єднують осіб різних національностей. У міських поселеннях, де більше можливостей міжнаціонального спілкування, частка їх майже у три рази більша, ніж на селі.

Кінець XX ст. і початок XXI ст. принесли у розвиток сім'ї радикальні зміни, які відбуваються в усьому світі. Це, зокрема:

- зменшення кількості розширених сімей та інших груп спорідненості;
- загальна тенденція вільно вибирати собі дружину чи чоловіка;
- зростання рівня сексуальної свободи, поширення відвертих дошлюбних статевих зносин;
- зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності і опрацювання рішень сім'ї;
- винахід надійних контрацептивних заходів і методів запобігання вагітності, що дозволило відокремити секс від зачаття;
- збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються;
- зменшення середньої тривалості шлюбу, в тому числі і за такої причини як відкладання часу вступу у шлюб;
- збільшення кількості розлучень (абсолютне й відносне).

Було б помилкою перебільшувати ці тенденції або доходити висновку, що відбувається процес глобального розкладу сучасної сім'ї. Сім'я була і залишається найбільш сталим і гнучким соціальним інститутом, її монополія на регулювання інтимних стосунків, дітонародження і догляд за маленькими дітьми збережеться і в майбутньому.

Розлучення стало більш поширеним способом вирішення серйозних конфліктів між подружжям, які існували завжди.

Н. Смелзер

Найскладнішою соціальною проблемою майже у всіх сучасних суспільствах є проблема розлучень. В Україні протягом року реєструється близько 500 тисяч, в тому числі повторних шлюбів, і понад 200 тисяч розлучень. Пік розлучень припадає на перший — четвертий роки подружнього життя.

Соціологи називають низку чинників того, чому розлучення стали таким звичайним явищем:

- сьогоднішній шлюб не дуже пов'язується з бажанням зберегти майновий та соціальний статус у процесі їхньої передачі від покоління до покоління;
- мірою того як жінки стають матеріально менш залежними, шлюб втрачає свої класичні характеристики необхідного економічного партнерства;
- вищий загальний рівень життя означає, що людям стало значно легше створювати собі окрему домівку у випадку подружньої нелюбові, аніж це було раніше;
- розлучення майже перестало нести на собі тавро ганьби, морального осуду;
- дедалі більше тенденція оцінювання шлюбу з поглядів рівнів особистого задоволення, яке він дає.

Розлучення за будь-яких мотивів — явище з певними соціальними наслідками. Майже в усіх країнах, де воно не заборонено:

- підвищується рівень повторних шлюбів;
- збільшується кількість сімей з нерідним батьком або мачухою;
- більш поширеним явищем стають неповні сім'ї (переважно сім'ї з однією матір'ю).

Проте, розлучення — це аж ніяк не віддзеркалення нещастя. Воно є, можливо, невдалим але останнім засобом подолання багаторічного конфлікту, неприязні між подружжям, емоційного напруження в сім'ї.

Поширеним і небезпечним для сім'ї є сексуальне скривдження дітей, домашнє насильство. Відкриття сексуального скривдження дітей, яке почалося в Сполучених Штатах, набуло меж міжнародного характеру.

Сексуальне скривдження визначається як сексуальний контакт між дитиною й дорослим, у якому дорослий шукає сексуальної втіхи. Щодо сексуального зловживання в родинах, то найчастіше мова йде про кровозмішувальні сексуальні стосунки між батьком і неповнолітньою дочкою або між вітчимом і пасербицею. Але мають місце також зносини дядько - племінниця, брат - сестра, батько - син, мати - дитина.

Домашнє насильство — застосування фізичної сили одним із членів родини до іншого або інших. Найпершими об'єктами насильства знову стають діти. Другий широко розповсюджений вид — це насильство чоловіків стосовно жінок, проте буває, що й жінки вдаються до домашнього насильства, спрямованого проти малих дітей та проти своїх чоловіків.

Соціологи вказують на такі причини поширення домашнього насильства:

- 1) це поєднання емоційної напруги та персональної інтимності, характерне для сімейного життя;
- 2) це те, що чимало виявів насильства в сім'ї люди толерують, а іноді схвалюють.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Соціальний інститут та етапи його утворення.
2. Види та функції соціальних інститутів.
3. Сім'я як найважливіший соціальний інститут.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Інституціоналізація та її соціальна роль.
2. Соціологічні дослідження шлюбу та сім'ї в Україні.
3. Проблеми студентської сім'ї.

Додаткова література з теми

1. Андреев Ю. П. Категория "социальный институт" // Философские науки. — 1984. — М.
2. Антонов И. А. Микросоциология семьи (Методология исследования структур и процессов). — М.: Note Bene, 1998.
3. Гідденс Е. Сім'я, шлюб і особисте життя /і Соціологія. — К., 1999.
4. Гребеников И. В. Основы семейной жизни. — М., 1991.
5. Ильчиков М. В., Смирнов Б. А. Социология воспитания. — М., 1998.
6. Лейман И. И. Наука как социальный институт. — Л., 1971.
7. Комарова А.І. та ін. Результати соціологічного дослідження "Сучасна сім'я: проблеми, перспективи розвитку" // Уряду України: Президенту, законодавчій, виконавчій владі (Прогнози, пропозиції наукових та практичних працівників). Т.1. — К., 1994.
8. Прибиткова І. М. Основы демографії — К., 1995.
9. Смелзер Н. Семья / Социология. — М.: Феникс, 1994.
10. Якуба О. О. Сім'я як соціальний інститут / Соціологія. — Харків, 1996.

Тема 20. СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І САМООРГАНІЗАЦІЇ

Ключові поняття та терміни

- соціальна організація
- ієрархічність
- внутрішньоорганізаційні норми
- організаційний ефект
- синергія

- бюрократична система
- неформальна організація
- власність
- суспільний розподіл праці
- державний апарат
- господарство
- цивільне суспільство
- правова держава

§ 20.1 Основні риси соціальної організації

Із соціальними інститутами тісно пов'язані соціальні організації — штучно сконструйовані спільноти людей. Соціальна організація — це в широкому понятті будь-яка організація в суспільстві; у вузькому понятті — соціальна підсистема організації.

Термін "організація" (від франц. organisation, пізньолат. organise — повідомляю, улаштовую) використовується в декількох значеннях:

- елемент соціальної структури суспільства;
- як вид діяльності якої-небудь групи;
- як сутність внутрішньої упорядкованості, узгодженості функціонування елементів системи.

В соціології головним поняттям є елемент соціальної структури. У цьому плані соціальна організація розуміється як система відносин, які об'єднують якусь кількість таких елементів (груп) для досягнення певної мети. Промислове підприємство, гуртовня, банк, ресторан, школа і т. п. — види соціальної організації.

За розмірами соціальні організації бувають дуже великими (сотні тисяч людей), великими (десятки тисяч), середніми (від декількох тисяч до декількох сотень), дрібними або невеликими (від ста чоловік до декількох чоловік). По-суті, соціальні організації — проміжний між великими соціальними групами і малими групами тип об'єднання людей. Іншими словами, на них закінчується класифікація великих груп і починається класифікація малих.

Соціальна організація, за А.І. Пригожиним, має ряд характерних рис:

1) Вона має цільову природу, оскільки створюється для реалізації визначених цілей і оцінюється через ціледосягнення. Це означає, що організація є засобом і інструментом забезпечення функції об'єднання і регламентації поведінки людей заради такої мети, що не може бути досягнута людьми порізно, поодиноці.

2) Заради досягнення мети члени організації змушені розподілитися за ролями і статусами. Отже, соціальна організація є складною взаємозалежною системою соціальних позицій і ролей, які виконуються її членами.

3) Організація виникає на основі розподілу праці та її спеціалізації за функціональною ознакою. Тому в соціальних організаціях мають місце різні горизонтальні структури. Однак більш істотним для розуміння організації є те, що вони завжди будуються за вертикальною (ієрархічною) ознакою, у

якій досить чітко виділяються керуюча і керована підсистеми. Необхідність керуючої системи викликана потребою координації різноспрямованої діяльності горизонтальних структур. Ієрархічність же побудови організації забезпечує досягнення єдності мети, додає їй стійкість і ефективність.

4) Керуючі підсистеми створюють свої специфічні засоби регулювання і контролю за діяльністю організації. Серед цих засобів значну роль відіграють так звані інституціональні, чи внутрішньоорганізаційні норми, тобто норми, що створюються діяльністю особливих інститутів, що мають на це особливі повноваження. Дані інститути здійснюють і проводять нормативні вимоги в життя, підтримують їх своєю особливою владою і впливом, контролюють їхнє здійснення і застосовують свої санкції.

5) Соціальні організації є цілісною соціальною системою. Тому на базі з'єднання різних елементів організації в ціле створюється організаційний, чи кооперативний ефект. Організаційний ефект означає синергію, приріст додаткової енергії, що перевищує суму індивідуальних зусиль її учасників.

З чого ж складається цей ефект? Дослідники організації називають три основних його складових:

- організація поєднує зусилля багатьох своїх членів, уже проста масовість, тобто одночасність багатьох зусиль, дає приріст енергії;
- самі одиниці — елементи організації, включаючись в неї, стають трохи іншими: вони перетворюються в частково спеціалізовані, а, отже, односпрямовані елементи, що виконують лише визначену функцію;
- завдяки керуючій підсистемі дії людей синхронізуються, а це також служить могутнім джерелом підвищення загальної енергії організації.

Поряд з виділенням характерних рис організації соціологи пропонують визначену пеню типологію. Найбільш часто розрізняються формальні і неформальні організації. Критерієм цього розмежування, як випливає з названих типів організації, служить ступінь формалізації існуючих у них зв'язків, взаємодій і відносин. А.І. Пригожий характеризує формальну організацію як спосіб організаційної побудови на основі соціальної формалізації зв'язків, статусів і норм. В основі формальної організації лежить розподіл праці, що виникає як результат необхідної спеціалізації. Розподіл праці виступає у вигляді системи статусів — посад, кожна з яких наділена специфічними функціями таким чином, що усі функціональні завдання виявляються розподіленими між членами організації. Посадові статуси упорядковуються в ієрархічну структуру за подібністю функціональних завдань, у різні організаційні підрозділи за принципом керівники — підлеглі, за сходами залежностей між нижчими (підлеглими) і вищими (керівниками).

Формальна організація забезпечує проходження ділової інформації, необхідної для функціональної взаємодії. Вона містить у собі різні регулятори, що нормують і планують діяльність даної соціальної організації: норми і зразки службової поведінки, програми діяльності, принципи і норми винагороди. Формальна організація раціональна, тобто в її основі лежить принцип доцільності, свідомого руху до відомої мети. Вона принципово безособова, тобто розрахована на абстрактних індивідів.

Формальна організація має сильну тенденцію перетворюватися в бюрократичну систему. У соціології існують протилежні оцінки і характеристики цієї системи. М. Вебер високо оцінював можливості бюрократії і вважав її розвиток позитивною перспективою історичного процесу. За Вебером, ідеальний тип бюрократії включає наступні властивості:

- управлінська діяльність здійснюється постійно;
- встановлена сфера влади і компетенції кожного рівня й індивіда в апараті керування;
- ієрархія утворює основний принцип контролю за чиновником, останній відділений від власності на засоби управління, а посада відділена від індивіда, що виконує адміністративні функції;
- управлінська діяльність стає особливою професією;
- існує система освіти з підготовки чиновників, управлінські функції документуються;
- в управлінні панує принцип безособовості.

Головна перевага бюрократії, за Вебером, — це висока господарсько-економічна ефективність:

- точність,
- швидкість,
- знання,
- сталість управлінського процесу,
- службова таємниця,
- єдиноначальність,
- субординація,
- зведення до мінімуму конфліктів,
- неекономічність.

Такі основні переваги бюрократичного управління організацією. Головний же недолік — ігнорування специфіки конфліктних ситуацій, дії за шаблоном, відсутність необхідної гнучкості. М. Вебер вважав, що можна виробити визначені гарантії від бюрократичних недоліків і зловживань владою.

Веберівська теорія бюрократії зазнає критики в сучасній соціології організацій з різних позицій. Т. Парсонс, А. Голднер та інші вважають, що два типи влади — на основі становища в ієрархії і професійному знанні — суперечать один одному. Влада бюрократа базується на праві наказу, і тому підпорядкування йому не є добровільним. Підпорядкування фахівцю пов'язане з визнанням його соціального і професійного статусу і тому добровільне. Протиріччя між цими двома підставами влади може бути основою постійних конфліктів. Головною практичною проблемою сучасних організацій є визначення ступеня самостійності фахівців у сфері оперативного формулювання цілей діяльності, типу розв'язуваних завдань, способу використання знання і контролю виконання.

Велике місце в соціології організацій приділяється дослідженню протиріч між бюрократичною організацією управління і творчою діяльністю,

сприйнятливості організацій до нововведень. Французький соціолог М. Крозьє переконливо показав, що здатність організацій до нововведень залежить від існування таких норм, що заохочують конструктивну і творчу діяльність. Тим часом, сама логіка діяльності бюрократичних організацій, характер сформованих у ній зв'язків і залежностей перешкоджають національній діяльності: бюрократія координує діяльність нижчих ланок з опорою на сформовану ієрархію службових залежностей.. Дії підлеглих тлумачаться як правильні, якщо вони відповідають статутам і наказам начальства. Однак знання і здатність до творчості не можуть передаватися в наказовому порядку. Система заохочення в бюрократичних організаціях також сприяє конформізму поведінки і мислення, а не самостійності і творчості. Висновок впливає однозначний: бюрократія не в змозі керувати творчим процесом.

Гальмуючі впливи бюрократії на нововведення виявляються і при протиріччі між централізованим керуванням і професіоналізмом. Бюрократія прагне до однорідності в організаційних системах. Надмірна різноманітність завдань, функцій і ланок організації затрудняє керівництво, хоча і створює великі можливості для нововведень. Американські соціологи Блау і Скотт на основі емпіричних досліджень довели, що групи, які виконували прості завдання, розв'язують їх краще, якщо існує ієрархічна структура керування. А групи, що розв'язують складні, комплексні і невизначені проблеми, дають кращі результати, якщо організаційні відносини виключають ієрархічну систему влади.

Бюрократія як ідеально-типова система організаційних відносин передбачає перетворення одиничних і особливих інтересів у загальні інтереси організації і, отже, виключає наявність власного інтересу в керуючих структурах і осіб (канцелярії й установи створюються для реалізації цілей організації). Але усередині канцелярій і установ діють конкретні індивіди, матеріальні й інші інтереси яких більше пов'язані не стільки з цілями організації взагалі, скільки з фактами існування установ і формами регламентації керуючої діяльності. Тим самим стійкість даних установ і форм керування стає головною метою людей, зайнятих в управлінні.

Як протизвагу і компенсації недоліків формальних організацій виникають і функціонують неформальні організації. Неформальні організації є спонтанно сформованою системою соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісних і міжгрупового спілкування. Неформальні організації виникають там, де несправність формальної організації викликає порушення важливих для життєдіяльності всього соціального організму функцій. Вони компенсують його за рахунок функціонально спрямованої самоорганізації і саморегуляції. В основі механізму такої компенсації лежить визначена спільність інтересів організації і її членів.

Неформальна організація як безпосередня спонтанна спільність людей, заснована на особистому виборі зв'язків і асоціацій між собою, припускає особистісні неформалізовані службові відносини, розв'язання організаційних завдань способами, відмінними від формальних розпоряджень і т. п. У ній

немає жорстокого закріплення безособових стандартів, що роблять організацію стійкою. Навпаки, у ній превалюють групові норми, а спонтанна взаємодія людей додає гнучкість організаційній поведінці. Якщо формальна організація спирається на тверду структуру відносин, зафіксовану в ієрархії посадових функціональних позицій, то в неформальній — подібна структура носить ситуаційний характер. Неформальна організація створює великі можливості для творчої, продуктивної діяльності, розробки і впровадження нововведень.

§ 20.2 Марксистське вчення про державу як соціальну організацію. Держава і цивільне суспільство

Найбільш великою соціальною організацією суспільства є держава. Держава виникає з визначених соціальних потреб, з визначеною цільовою спрямованістю, у ній досить чітко здійснюється соціальна стратифікація, виявлення соціальних статусів і позицій, є в наявності яскраво виражені керуюча і керована підсистеми й інші ознаки соціальної організації. у соціології існує безліч теорій держави. Найбільш розробленим нам представляється марксистське вчення про державу як соціальну організацію класово-антагоністичного суспільства.

Основоположники цієї теорії К. Маркс, Ф. Енгельс і В.І. Ленін виходили з передумови, що в основі усіх форм суспільних відносин, у тому числі і політичних відносинах, що насамперед організують державу, лежать соціальні інтереси. Інтереси — це реальні життєві прагнення індивідів, шарів, груп, класів та інших спільнот, якими воно усвідомлено чи не усвідомлено керується у своїх діях і якими визначається їхнє об'єктивне становище в системі суспільного виробництва. Основу соціальних інтересів складає та чи інша форма власності. Вольове, авторитарне вираження інтересу суб'єкта власності, що виявляється в організації соціального керування, є соціальна влада. Основні функції влади — це здійснення інтересів суб'єкта власності за допомогою організації керування. Засобами здійснення влади виступають різні соціальні інститути, що функціонують з метою реалізації владної волі.

З погляду марксизму, у первіснообщинному, безкласовому суспільстві, що базувалося на суспільній власності, існував повний збіг корінних інтересів людей і соціальна влада належала усім його членам. у цьому суспільстві не було диференціації його членів на пануючих і підвладних. Суб'єкт і об'єкт влади збігалися.

Суспільний розподіл праці порушив цілісність суспільного інтересу, сприяв розподілу щодо самостійних інтересів і соціальних груп, відбувся процес класоутворення. у своїй основі процес класоутворення є процесом відчуження основних засобів виробництва від безпосередніх виробників, у результаті чого докорінно змінюється відношення однієї групи людей до іншої, а також відбуваються процеси відокремлення цих груп. Суб'єкт власності конституюється як клас, що протистоїть безпосереднім виробникам, відчуженим від засобів виробництва. Інтереси цих двох класів непримиренні, розпалюється класова боротьба. Щоб ці протиріччя і протилежні класи "не пожирали один одного в марній боротьбі", відзначав

В.І. Ленін, виникає сила, що стоїть, очевидно, над суспільством, — держава. Таким чином, унаслідок відчуження власності в процесі класоутворення соціальна влада також відчужується від суспільства і знаходить спосіб своєї реалізації в державі як формі відчуженої влади. у класовому суспільстві влада в її структурно-функціональному вимірі виражає політичні відносини, в інституціональному плані — влада є державою як публічно-владна форма організації класового суспільства.

Класове розшарування зажадало наділення соціальних інститутів додатковими функціями, зокрема, уведення розпоряджень, що вимагають безумовного їм підпорядкування. Для цієї мети норм релігії, моралі, звичаїв і традицій виявилось явно недостатньо. Треба було формування інституціональних норм, тобто норм, що створюються особливими інститутами, які наділені на це особливими прерогативами.

У випадку, коли таким складним типом соціального інституту виступає держава, нормативна діяльність реалізується у формі правової регламентації. Основним елементом правової системи є правові норми.

Правові норми — це організовані у визначеній структурі і виражені у встановленій формі загальні правила, що регулюють типові суспільні відносини або ту чи іншу сторону цих відносин.

Державний апарат — це той необхідний комітет, що у силу розподілу праці усередині публічно-владної форми, організації класового суспільства здійснює функції цієї організації і класової влади.

У державі вже чітко розділяються керуюча і керовані підсистеми. Найважливіше місце в структурі держави як соціального інституту належить державному апарату.

Державний апарат є результат поділу політико-управлінської діяльності усередині класового організованого суспільства.

Державний апарат — це той шар, "корпорація", що практично здійснює владу в державі, приводячи в рух усю величезну і складну державну машину. Концентрація владних повноважень у руках державної бюрократії найчастіше приводить до дуже значної самостійності державного апарата стосовно класу, аж до того, що бюрократія диктує свою волю, засновану на приватному "корпоративному інтересі", панівному класу. К. Маркс неодноразово відзначав наявність у бюрократії своїх особливих цілей, які вона в процесі володарювання видає за загальні. Бюрократія складає особливе замкнуте суспільство в державі.

Головна функція держави складається у формуванні такого соціального середовища, яке містило б у собі передумови розвитку пануючих виробничих відносин і самого класу власників. Марксизм стверджує, що організація суспільства у формі держави є інституціоналізація в політичній формі економічної могутності панівних класів, концентроване вираження цієї могутності і створення на його основі принципів умов існування даного способу виробництва.

Іншою не менш важливою функцією держави є придушення опору пригноблених класів, установа відносин панування і підпорядкування.

Панування — це не що Інше, як нав'язування волі класу іншої частини суспільства за допомогою застосування інституціонального примусу.

Примус здійснюється різноманітними формами впливу, у тому числі й ідеологічними.

Державі, як найбільш загальній формі соціальної організації відносин людей, у певній мірі, протистоїть така форма соціальної організації, як цивільне суспільство.

Як самостійна форма соціальної організації цивільне суспільство формується в процесі боротьби з владою, спочатку вимагаючи зміни своїх прав, потім домагаючись участі в керуванні державою і, нарешті, перетворюючи державну владу в надійний інструмент регулювання суспільних відносин.

У центрі цивільного суспільства знаходиться суверенна особистість, що володіє різноманітними правами і волями, насамперед, такими "невідчуженими" правами, як право на життя, власність, волю. У цих умовах поведінка людини визначається, насамперед, її власними інтересами, на неї лягає і уся відповідальність за свої дії. Така особистість вище усього цінує власну волю, поважаючи, разом з тим, законні інтереси інших людей. Цінність людини визначається її особистісними якостями, що стимулює в неї прагнення до розкриття і розвитку її здібностей. Усвідомлення особистісної самооцінки є найважливішою характеристикою цивільного суспільства.

Цивільне суспільство — це сукупність незалежних особистостей, що мають можливість реалізувати свої цілі, і їхніх добровільних об'єднань.

Формування цивільного суспільства пов'язане зі становленням і розвитком капіталістичного способу виробництва, що сприяв утвердженню ідеології індивідуалізму. В умовах капіталістичних суспільних відносин індивід одержав можливість діяти як самостійна суспільна сила, чії можливості багато в чому залежали від його власних здібностей. Становлення капіталістичного суспільства в політичній сфері сприяло утвердженню правової держави, що виробляє механізми захисту суспільства й особистості від сваволі державної влади.

Такий тип суспільства в країнах Західної Європи формувався на рубежі XIX - XX ст. В Україні в цей час почали закладатися тільки первісні задатки цивільного суспільства. Але цей процес був перерваний у жовтні 1917 р. У результаті соціалістичної революції радянське суспільство перетворилося в тоталітарну систему. Тоталітаризм цілком підкоряє інтереси особистості інтересам держави. Державна машина регламентувала всі, навіть найінтимніші сторони життя радянських людей. У наш час Україна встала на шлях державотворення з усіма його необхідними атрибутами: правовою державою, правом людей на власність, на волю діяльності і вираження думок і переконань.

**План семінарського заняття
(2 год.)**

1. Основні риси соціальної організації.
2. Бюрократична система та її властивості.
3. Марксистське вчення про державу як соціальну організацію. Держава і громадянське суспільство.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціальний аналіз організаційних систем.
2. Влада та бюрократія.
3. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні.

Додаткова література з теми

1. Блау П. М. Исследование формальных организаций. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1970.
2. Голднер Э. Анализ организаций. — М., 1967.
3. Кравченко А. И. Трудовые организации: структура, функции, поведение. — М., 1992.
4. Лашин Н. И. Проблемы социального анализа организационных систем // Вопросы философии. — 1974. — №7.
5. Макаренко В. П. Вера, власть и бюрократия. — Ростов, 1988.
6. Пригожин А. И. Социология организации. — М., 1980.

Тема 21. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЇ І ФОРМУВАННЯ ЦЕРКВИ

Ключові поняття та терміни

- релігія
- трансцендентне
- культові дії
- жрецькі корпорації
- служителі культу
- церква
- універсалізм
- християнська церква
- харизма
- канонічне право
- капітулярії
- конкордат

§ 21.1 Закономірності формування релігії як соціального інституту

Релігія є необхідним складовим елементом громадського життя, у тому числі і духовної культури суспільства. Її головна функція полягає в тому, щоб допомогти людині переборювати історично мінливі, короткочасні, відносні сторони його буття і піднімати людину до чогось абсолютного, незмінного, вічного. Виражаючись філософською мовою, релігія покликана укорінити людину в трансцендентне (тобто таке, що знаходиться "по той бік" людського досвіду). у суспільстві як соціокультурній системі це виявляється в наданні цінностям, ідеалам, нормам і зразкам поведінки абсолютної

цінності, їхньої незалежності від історично минутих просторово-тимчасових координат людського буття.

Абсолютну неминущу цінність релігії виявляють богословські і релігійно-філософські вчення. Разом з тим:

Релігія — це суспільно-історичне утворення — один з найважливіших соціальних інститутів людства.

Дослідженню релігії як соціального інституту присвятили свої роботи Б. Дюркгейм, М. Вебер та інші відомі соціологи. Існує ціла галузь соціологічного знання за назвою "соціологія релігії".

Однією з найдискусійніших проблем соціології релігії є проблема визначення найбільш важливої ознаки релігії. Тут борються в основному дві позиції. Перша представлена марксистським релігієзнавством. у цьому релігієзнавстві основною ознакою релігії визнається віра в існування надприродного і наявність відносин з ним. Другу позицію представляють Е. Дюркгейм і його послідовники. Вони вважають, що основу релігії складає культова система.

Не вдаючись у докладну аргументацію сильних і слабких сторін тієї чи іншої точки зору, ми будемо виходити з загальної передумови Е. Дюркгейма, що нам представляється більш науково обґрунтованою.

У первісному суспільстві культові дії були уплетені в процес матеріального виробництва і громадського життя, а здійснення культових обрядів ще не виділялося в самостійний вид діяльності. Як відзначається в етнографічній літературі, в австралійців, що затрималися на примітивній стадії розвитку, не було професійного духівництва. Однак у міру ускладнення громадського життя починають виділятися фахівці з проведення культових дій: чаклуни, шамани і т. п.

Наступний етап у процесі інституціоналізації пов'язаний із зародженням системи громадської організації, при якій керівники громад, старійшини племен та інші діячі, що здійснюють у них функції управління, одночасно відігравали ведучу роль у релігійному житті громади, Як відзначає німецький історик І. Г. Баховен, у Стародавній Греції на стадії розкладання родового ладу військовий керівник був одночасно і верховним жерцем.

Становлення ранньокласового суспільства приводить до істотного ускладнення громадського життя, у тому числі і релігійних уявлень, а також до зміни соціальних функцій релігії. На передній план виходить завдання із забезпечення регулювання помислами і поведінкою людей в інтересах правлячих класів, доказу надприродного походження влади правителів. І тоді починають формуватися відносно самостійні системи культових дій — богослужіння і разом з ним організація служителів культу — жрецькі корпорації.

У різних країнах і регіонах формування цього стану відбувається неоднаково. В одних країнах жрецький стан формується як особливий стан усередині знаті, з якого виділяється група сімей, що спеціалізуються в даній області і передають свої знання і соціальне становище в спадщину.

Жрецькі корпорації — це не просто професійна організація людей, зайнятих однотипною працею, а соціальний прошарок, і а точніше, стан.

В інших країнах цей стан утворює замкнуту касту, що займає пануюче становище в суспільному житті. І на даному етапі навряд чи варто говорити про утворення релігійної організації як самостійного соціального інституту. Тут ще здійснюється тісне переплетення господарсько-економічної діяльності, державно-правового регулювання і культової практики. У ранньокласових суспільствах храми були власністю держави й у них накопичувалися величезні багатства. Жрецький стан деякою мірою є складовою частиною державного апарату. Але економічна міць храмів і роль жрецтва як власника і розподільника цього багатства створює основу для його автономії в рамках держави, перетворює жрецтво у своєрідну "державу в державі".

Провідна роль жерців визначалася не тільки тим, що вони були найосвіченішими людьми свого часу, а тією роллю, що у суспільному житті ранньокласового суспільства грав сакральний елемент. Державно-правова регламентація в цих суспільствах була складовою частиною культової системи. Ідеологічне регулювання носить синкретичну форму, що включає в себе поряд з моральним характер релігійного і державно-правового регулювання.

В міру ускладнення суспільних відносин і уявлень перетворюється й ускладнюється вся суспільна система, у тому числі і релігійна надбудова. Поступово разом із самовизначенням інших надбудовних систем відбувається самовизначення релігійної системи. Цей процес пов'язаний з конституюванням релігійних організацій.

Найважливішою метою релігійних організацій є нормативний вплив на їхніх членів, формування в них визначених цілей, цінностей, ідеалів. Здійснення цих цілей досягається за допомогою виконання ряду функцій: вироблення систематизованого віровчення, розробки систем його захисту і виправдання, керівництва і здійснення культової діяльності, контролю і здійснення санкцій за виконанням релігійних норм, ведення зв'язків зі світськими організаціями, державним апаратом і т. п.

Поява релігійних організацій об'єктивно обумовлена розвитком процесу інституціоналізації, одним з наслідків якого є посилення системних якостей релігії, поява власної форми предмечування релігійної діяльності і відносин. Вирішальну роль у цьому процесі зіграло виділення стійкого соціального шару, що протистоїть основній масі віруючих, — служителів культу, які стають на чолі релігійних інститутів і які зосереджують у своїх руках усю діяльність з виробництва, трансляції релігійної свідомості і регуляції поведінки маси віруючих.

У розвинутій формі релігійні організації є складною централізованою і ієрархізованою системою — церква. Внутрішня структура такого інституту є організаційно оформленою взаємодією різних систем, функціонування кожної з яких пов'язане з формуванням соціальних організацій і установ, що також мають статус соціальних інститутів. Зокрема, на рівні церкви вже чітко

розділяються керуюча і керовані системи. Перша система містить у собі групу, що займається виробленням, збереженням і переробкою релігійної інформації, координацією власне релігійної діяльності і відносин, контролем за поведінкою, яка включає в себе розробку і застосування санкцій. Друга, керована підсистема, містить у собі масу віруючих. Між цими підсистемами існує система нормативно оформлених, ієрархічно витриманих відносин, що дозволяють здійснювати керування релігійною діяльністю. Регулювання цих відносин здійснюється за допомогою так званих організаційно-інституціональних норм. Ці норми містяться в різного роду статутах і положеннях про конфесійні організації.

Церкву як організацію, на відміну від жрецького стану, не можна розглядати як частину чиновницького апарату. Спираючись на масу віруючих як на свою соціальну базу, вона є автономною системою в політичній надбудові суспільства, що діє поряд з іншими політичними й ідеологічними силами. Включення церкви в соціальну систему здійснюється в основному через політико-ідеологічну сферу, де складається особливий тип взаємин церкви і держави. Держава надає церкві всіляку підтримку для впровадження релігійної ідеології в маси і тим самим сприяє зміцненню її становища в суспільстві. Церква ж в інтересах держави нав'язує народним масам визначені стандарти поведінки і мислення, прагне загальмувати процес становлення класової свідомості трудящих, приглушити їхнє невдоволення проти гнобителів. Класичною формою функціонування надбудовної системи подібного типу є середньовічний феодалізм. Тут релігійна організація — церква — була безпосередньо пов'язана зі своєю соціальною і державною структурою. Таким чином, церква як соціальний інститут виступає як носій політичної влади й одночасно як суб'єкт власної влади. Власну владу церкви варто визначати як ідеологічну владу церкви. Ідеологічна влада церкви є перетворена форма політичної влади класу, а реалізація церквою своєї влади є не що інше, як один зі способів здійснення класом політичної влади. Ідеологічна влада церкви здобуває відносно самостійний характер, зовні незалежну від політичної влади форму.

§ 21.2 Основні етапи становлення християнської церкви як соціальної організації

Формування інституту церкви в християнстві повною мірою відбиває загальні закономірності соціальної інституціоналізації культових систем. Християнська церква як соціальний інститут оформляється в Римській імперії в II—V ст. нової ери. Корені цього явища закладені не в особливому віровченні, а полягають в особливостях соціальних, економічних, політичних, ідеологічних умов розвитку римського суспільства на даному історичному етапі. В II столітті н. е. в античному суспільстві, що розкладається, з'явилася нова релігійно-культова система, яка послужила основою для утворення специфічної соціальної групи — одновірців-християн. Представники цієї соціальної групи у світоглядному відношенні протиставляли себе іншим соціальним групам римського суспільства. Світоглядні розходження, пов'язані з особливим розумінням пристрою

світобудови, місця і цілей у цій світобудові людини, привели і до ідеологічного розмежування з представниками інших світоглядних систем і консолідації представників нової релігії. Ідеологічною основою утворення християнських об'єднань послужив універсалізм — звертання до всіх людей, незалежно від етнічної, релігійної, класової і державної приналежності. На базі даної ідеологічної установки була створена можливість для об'єднання представників усіх шарів населення. Таким чином, формуються вихідні, первинні осередки християнської церкви — християнські громади. Головну інтегративну роль у цих громадах грає заснована на визначеному віровченні культова система.

Ранньохристиянські громади не є церковними організаціями. На перших етапах становлення християнства їх можна б характеризувати як культові співтовариства. Культові співтовариства складаються з осіб, які спільно виконують культові дії, і мають різний ступінь стійкості. Вони можуть утворюватися на основі об'єднання тих самих осіб, які регулярно і в тому ж місці здійснюють культові дії, і в цьому випадку ці співтовариства носять відносно стійкий характер. Вони можуть утворюватися й у разовому порядку для здійснення того чи іншого обряду. У всякому разі культове співтовариство розпадається, як тільки закінчуються культові дії.

Перетворення культового співтовариства в релігійну організацію відбувається тоді, коли в його рамках утвориться стійкий прошарок служителів культу з закріпленням соціальним статусом, виробляється єдине віровчення, що носить нормативний характер, відбувається виконання визначених соціальних функцій як стосовно членів даної організації, так і до більш широких соціальних утворень, у тому числі і держави. Конкретно, у Римській імперії (I - II ст.) християнські об'єднання перетворювалися з культових співтовариств у релігійні організації в міру поділу її членів на клір та мирян і виконання цими об'єднаннями соціальних функцій на базі загального майна.

Християнська церква як специфічний соціальний Інститут є історично сформованою системою влади і управління поведінкою і діяльністю людей, усередині якої поступово складався визначений розподіл праці, диференціація функцій і ролей. Першою, найбільш значною віхою на цьому шляху, є набуття особливого соціального статусу усередині християнських громад, що тлумачать віровчення, виконавців і керівників культових дій, організаторів господарської й іншої повсякденної діяльності громади: апостолів, пророків, пресвітерів та єпископів.

Духівництво, що виділилося в громадах, бере у свої руки керівництво ідейним, моральним і матеріальним життям. Особливий статус духівництва ідеологічно закріплюється віроповчальними установками і культовими діями. На це, зокрема, спрямоване встановлення обряду рукоположення. У ранньохристиянських громадах — еклесіях — клірики обиралися на свої посади віруючими. Але для того, щоб виборна посада одержала авторитет, існував обряд рукоположення, у пам'ять про рукоположення пресвітерів, які, відповідно до християнського переказу, здійснили перші пророки й апостоли,

що вважали себе носіями божественної благодаті — харизми. Рукоположенням як би передавалася благодать, отримана від самих апостолів, новому поколінню керівників християнських громад.

Спочатку між представниками духовенства, що формується, не було строгого розмежування функцій, а отже, і строгого фіксованого статусу усередині громад. В міру еволюції християнства відбувається велика диференціація й у середовищі духівництва. Протягом II - III ст. зі старійшин-пресвітерів виділяються посадові особи — єпископи, за якими закріпилося право виконання найважливіших християнських обрядів: причащення, рукоположення, відпущення гріхів і т. д. Єпископи робили добір священних книг, визначали порядок богослужіння. У їхніх руках зосередилося також управління всім майном громади.

Однак висування в християнських громадах єпископів ще не означало створення єдиної церковної організації. Посади єпископів протягом III в. були виборними, хоча кандидатура висувалася керівниками громад — пресвітерами й узгоджувалася з єпископами сусідніх областей, що повинні були здійснити рукоположення. Єпископи мали велику духовну і матеріальну владу, але недостатньо ефективний апарат примусу, за допомогою якого могли б змусити коритися віруючих. Періодично в християнстві виникали різні ідейні плини, поширення яких істотно загрожувало єдності релігійної організації, що складається — гностицизм у II ст., монтанізм у III ст. і т. п.

Боротьба різних напрямків істотно підривала єдність, і не було створено досить ефективного організаційного механізму, який би виконував інтегративні функції в християнстві. З'їзди єпископів окремих областей — помісні собори носили спорадичний характер і не завжди приводили до бажаних наслідків.

Визначений ступінь упорядкованості церковної організації пов'язаний із встановленням інституту митрополитів (від грец. *metropolitēs* — людина з головного міста) — єпископів головних міст провінцій. За митрополитами закріпилося право відводити кандидатури при виборі єпископів інших областей із запропонованих духівництвом і знаттю кандидатур, призначати одну з них на свій вибір. Відбувається також розмежування функцій у сфері нижчого духівництва. Усе це сприяє формуванню централізованої, строго ієрархізованої організації з чіткою структурою, спеціалізацією кадрів. Повне оформлення християнських громад у єдину централізовану організацію — церква — здійснюється в IV столітті в міру канонізації віровчення і культу та перетворення християнства спочатку в терпиму (313 р.), а потім і в державну (324 р.) релігію Римської імперії.

З цього часу церква як орган управління здобуває відносну самостійність і стає власницею особливих інтересів стосовно віруючого. Однією з найважливіших цілей церковної організації стає підтримка і відтворення цілісності і стійкості самого інституту церкви.

Історично ця форма діяльності вилилася в створення канонічного і церковного права. Канонічне право містить у собі систему норм, що

регулюють всі істотні сторони життя церкви і віруючих. У цьому праві тісно переплітаються один з одним релігійні і правові норми. Тісне переплетення двох видів соціальних норм приводить до того, що протиправна поведінка розглядається як гріховна, юридичним нормам же приписується надприродне походження.

Нормотворча діяльність у християнстві починається з перших століть його існування. Спочатку вона здійснюється на помісних дворах (провінційних), а потім і на вселенських соборах, де, крім проблем віровчення і культу, розглядалися питання управління церквою, церковної дисципліни, поведінки кліру і мирян та ін. Прийняті за даними питаннями рішення, що ґрунтуються найчастіше на сформованих у християнських громадах звичаях і традиціях, здобувають характер загальнообов'язкових для усіх віруючих канонів.

З V ст. канонічне право римо-католицької церкви стало вводитися декретами римських єпископів. Згодом нормотворчість пап стала ведучим джерелом католицького канонічного права, тому що постанови вселенських соборів римсько-католицької церкви розглядалися як одна з урочистих форм папського "законодавства". Ідеологічним обґрунтуванням нормотворчості пап служить теорія церковного володарювання, що виникла в середні століття і широко розповсюджена в сучасній церковно-правовій літературі. Відповідно до цієї теорії, Бог нібито заснував у церкві чисто правову владу і передав її апостолу Петрові, від якого вона перейшла до римських єпископів. Основне джерело канонічного права — правоутворююча воля церкви. Тому що християнська церква має божественне походження, то ця правоутворююча воля є воля божественна.

Насправді, нормотворча діяльність церкви здобуває юридичний характер за цілком земними законами, а саме в силу того, що релігійні норми, які регулюють діяльність церкви і віруючих, санкціонуються державою і забезпечуються державним примусом. З часу визнання християнства державною релігією Римської імперії постанови вселенських соборів офіційно затверджувалися римськими імператорами. І саме в силу цього твердження вони здобували характер правових актів.

Важливе джерело католицького канонічного права — капітулярії франкських королів — постанови, прийняті зборами духовних і світських баронів, які одержали королівське утвердження. Особливе значення у формуванні канонічного права католицизму належить конкордатам — договорам між державами і римським папою, які регулюють широке коло питань, пов'язаних з церквою державними відносинами.

Відносини церкви і держави, регулювання всіх сторін життя російської православної церкви й інших конфесіональних організацій — одне з центральних місць у "Зводі законів Російської імперії". Ця частина "Зводу законів" лежала в основі канонічного права Руської православної церкви.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Закономірності формування релігії.

2. Основні етапи становлення християнської церкви як соціальної організації.

3. Конфесійні відносини в Україні.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Релігія як складовий елемент суспільного життя.

2. Релігія, держава, право.

3. Релігія і влада в Україні.

Додаткова література з теми

1. Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира. — М., 1990

2. Вебер М. Философия и социология религии. Вып. 1. — М., 1991.

3. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. Вып. 1.—М., 1991

4. Добренское В. И., Радугин А. А. Методологические вопросы исследования религии. — М., 1989.

5. Клочков В. В. Религия, государство, право. — М., 1978.

6. Токарев С. А. Ранние формы религии. — М., 1990.

7. Яблоков И. Н. Социология религии. — М., 1979.

Тема 22. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

Ключові поняття та терміни

- праця
- зміст праці
- умови праці
- зайнятість
- безробіття
- соціологія праці
- соціологія управління
- соціологія праці та управління
- предмет соціології праці та управління
- суб'єкти праці
- соціально-трудова відносина
- соціально-трудова процеси
- соціальні інститути в сфері праці
- соціальне управління
- людський фактор
- трудовий колектив
- мотиви трудової діяльності
- менеджмент
- соціологічні основи менеджменту
- об'єкт соціології праці та управління

§ 22.1 Предмет соціології праці та управління

Соціологія праці та управління — одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці.

Об'єктом соціології праці та управління є праця як суспільно значуще явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Праця — цілеспрямована діяльність людей, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага. Соціологія розглядає працю як основну форму життєдіяльності людського суспільства, основну умову його буття.

Далі визначимо основні категорії, якими оперує соціологія праці та управління.

Процес праці — включає в себе:

- доцільну діяльність людини (сама праця),
- предмет праці, тобто те, на що спрямована діяльність.
- знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.

Організація праці — форми, способи і порядок поєднання живої і предметної праці.

Умови праці — сукупність соціально-економічних, санітарно-гігієнічних організаційних та соціально-побутових чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника. Умови праці можуть бути нормальні і шкідливі. За нормальних умов праця не шкодить здоров'ю людини. Шкідливі умови праці небезпечні для здоров'я людини і нерідко ставлять під загрозу саме людське життя.

Зміст праці — узагальнена характеристика процесу праці. Основними елементами змістовності праці, якщо її розуміти як соціально-психологічну структуру трудової діяльності, є: мета, стимули до праці, ставлення до праці, мотиви праці, цінності і ціннісні орієнтації.

Якщо в американській соціології не проводять жорстких міждисциплінарних "кордонів", наприклад, між соціологією праці, індустріальною та економічною соціологією та ін., то у традиціях вітчизняної соціології чіткому поділу предмета тієї чи іншої науки приділяється серйозне значення. Особливо, коли йдеться про неї як про навчальну дисципліну.

Трудовий колектив — це добровільне соціально-політичне і економічне об'єднання людей для спільних дій заради досягнення особистісно-цінних і суспільно-корисних цілей, які пов'язані єдністю інтересів, оформлені структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідності. Трудовий колектив — найважливіша характеристика суспільної праці, його слід розглядати як соціальну організацію і як соціальну спільноту.

Нині існують різні підходи до визначення предмету соціології праці. Так, А.О. Дикарева і М. Й. Мирська вважають, що соціологія праці — це взагалі комплексна соціологічна дисципліна, яка включає й інші галузеві

соціології, що вивчають будь-які проблеми, пов'язані з характером і змістом праці, ставленням людини до неї. Вони "відводять" соціології лише ці функції вивчення структури та механізму соціально-трудова відносин і процесів.

Соціологія праці та управління — це галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути, а також: соціальні спільності в сфері праці, соціально-трудова відносини і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Наведене визначення виділяє щодо соціології праці (перша частина) чотири ключові елементи, які вивчає соціологія взагалі:

1) соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін.;

2) соціальні інститути в сфері праці, тобто історично сформовані специфічні форми спільної діяльності людей, а саме: праця, трудова діяльність та поведінка, трудовий колектив та ін.;

3) соціально-трудова відносини, тобто відносини рівності та нерівності між: працівниками та соціальними групами;

4) соціально-трудова процеси, тобто процеси, що відбуваються безпосередньо в трудових колективах, у процесі праці і пов'язані з функціонуванням та зміною станів соціальних груп, окремих працівників, пов'язаних з їх трудовою діяльністю.

Щодо другої частини визначення, то тут слід зазначити таке. Взагалі, спеціалісти-соціологи виділяють окремо дві теорії середнього, рівня: соціологію праці, що вивчає соціальні спільності, відносини, інститути, процеси у сфері праці, і соціологію управління, що концентрує увагу безпосередньо на закономірностях, формах і методах впливу на них, їх регулюванні.

Предмет науки нами визначено так, що він "поєднує" п'ять складових:

- соціальні верстви,
- соціальні інститути в сфері праці,
- соціально-трудова відносини,
- соціально-трудова процеси,
- соціальне управління ними.

Суб'єкти праці — це соціальні верстви працівників, які беруть участь у трудовій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним станом, положенням у трудових колективах. Вони мають різні кваліфікацію, досвід, соціальне становище, рівень і канали здобуття прибутків, нарешті, інтереси, які не завжди збігаються.

Отже, соціологія праці та управління вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є

підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них.

Соціально-трудові відносини — це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов'язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.).

Зайнятість — діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Безробіття — соціальне явище, викликане низькими темпами економічного зростання, змінами у структурі економіки (наприклад, падіння традиційних галузей працевітської промисловості), а також кількісним зростанням потенційної робочої сили.

Щодо соціально-трудових процесів, то тут соціологія праці та управління має справу із багатьма різновидами змін, які відбуваються в соціально-трудовому стані робітників і колективів: адаптацією, тобто пристосуванням до виробничого середовища; співробітництвом; суперництвом; конфліктами та ін. Найбільш характерний та цікавий приклад — роль соціології праці та управління у виробленні теорії трудових конфліктів та практичних рекомендацій щодо їх вирішення. На жаль, ці можливості соціології нині недостатньо використовуються.

Проте вже сьогодні очевидно, що причини страйків, які відбуваються в Україні, не можна зводити лише до економічних (тут і погані умови праці, незадоволеність нерівністю у прибутках, що має місце між керівництвом підприємства та робітниками, та ін.).

Страйк можна визначити як тимчасове припинення роботи групою найманих працівників з метою висловити незадоволення або поставити свої вимоги. Страйк є одним із різновидів трудових конфліктів, в який можуть втягуватися робітники та урядовці.

Е. Гідденс

До страйків призводять не тільки ті чи інші конкретні причини, а й чимало внутрішніх та зовнішніх приводів, так би мовити "чинників провокування" страйків: невиконання керівництвом своїх обіцянок працівникам, загальна дестабілізація ситуації в суспільстві тощо.

Навряд чи доцільно говорити про те, наскільки велике значення має вивчення соціологією праці та управління соціальних інститутів у сфері праці. Цілком зрозуміло, що праця як соціальний інститут, специфічна форма сумісної діяльності людей є не тільки методом, процесом здобування засобів існування людьми, а й визначає специфіку практично всіх соціальних, економічних та інших процесів у суспільстві, навіть суспільний лад у державі.

Такий соціальний інститут суспільства, як трудовий колектив, не тільки поєднує людей для сумісного виробництва товарів та послуг, а й є

практично єдиною у суспільстві формою узгодження, поєднання індивідуальних, групових, суспільних інтересів людей, найважливішою формою соціалізації особистості.

Нарешті, декілька слів про соціальне управління соціально-трудовими відносинами і процесами.

Сутність соціального управління в трудовому колективі реалізується у функціях таких напрямів:

- формування й оптимізація соціальної організації колективу та вдосконалення його соціальної структури;
- створення умов для здійснення працівниками своїх соціальних і політичних прав та задоволення їхніх потенціальних і духовних благ;
- виховання і розвиток соціально значущих якостей працівника;
- дослідження стану соціально-трудових відносин і проявів виявлення соціальних резервів творчого комплексу і прогнозування на їх базі подальшого його оптимального розвитку.

§ 22.2 Зв'язок соціології та управління з іншими науками про працю

Вивчення закономірностей трудової діяльності людини з урахуванням того важливого місця, що займає у суспільстві праця, свідчить, що багатосторонність різних аспектів її впливу на життя людей є предметом ряду наук як несоціологічного так і соціологічного профілю.

Економіка праці — наука, що вивчає механізми дії економічних закономірностей у галузі організації праці, ефективності її використання, відтворення та розподілу робочої сили. Вона розробляє теоретичні основи вдосконалення організації та оплати праці, методи найефективнішого і раціонального використання трудових ресурсів.

При порівнянні предметів соціології і економіки праці очевидно, що перша вивчає, наприклад, найбільш загальні мотиви праці, сукупність таких мотивів, що включають не лише матеріальні, а й інші. Водночас економіка праці вивчає трудові витрати на усіх стадіях виробничого циклу, встановлює найприйнятніші й ефективні принципи та форми оплати праці.

Трудове право визначає правовий аспект соціально-трудових та функціональних-відносин між працівниками та колективами, регламентує порядок прийому на роботу, переведення та звільнення робітників і службовців, тривалість робочого часу, розміри і форми оплати праці, міри стягнень за порушення трудової дисципліни, правил охорони праці та ін. Якщо соціологія праці вивчає міри

контролю, але соціального, а саме: механізмів регулювання діяльності робітників через соціальні норми та цінності, які прийняті в суспільстві, то трудове право розглядає їх через призму адміністративного контролю, який ґрунтується на нормах праці, закріплених в юридичних документах, законах, постановках уряду тощо.

Зв'язок соціології праці та управління з іншими науками	З не соціологічними науками	
	Економіка праці	Трудове право
	Інженерна психологія	Наукова організація праці
	Фізіологія праці	Психологія праці
	Гігієна праці	Ергономіка
	Статистика праці	Економічна психологія
	Економічна теорія	Філософія праці
	Історія	Антропометрія
	Технічна естетика	Педагогіка праці
	Медицина праці	Демографія
	Охорона праці	Промислова токсикологія
	З соціологічними науками	
	Соціологія трудового колективу	Економічна соціологія
	Соціологія професій	Соціологія організацій
Соціологія міста	Аграрна соціологія	
Промислова соціологія	Соціальне планування	
Соціологія освіти	Заводська соціологія	
Соціологія менеджменту	Соціологія бізнесу	
Соціологія особистості	Соціологія споживання	
Соціологія середовища	Соціологія повсякденного життя	
Соціологія зайнятості	Соціологія побуту	

Інженерна психологія є галуззю психології, що вивчає процеси інформаційної взаємодії між людиною і різноманітними технічними засобами, причому її насамперед цікавлять проблеми ефективного проектування й експлуатації систем "людина-машина". Інженерна психологія тісно пов'язана з ергономікою, науковою організацією праці, технічною естетикою і докладає зусиль до проектування такої техніки і устаткування, яка б враховувала можливості, недоліки та особливості людини.

Можна розглянути і предмети інших несоціологічних наук, які вивчають працю:

- наукової організації праці (розробляє міри комплексного проектування оптимальних трудових процесів з урахуванням технічних, економічних, психофізіологічних, правових і соціальних критеріїв);
- фізіології та психології праці (вивчає ті психофізіологічні зміни, які виникають в організмі людини під впливом певних простих чинників праці, наприклад, фізичних чи нервових навантажень);
- санітарії та гігієни праці (вивчає й оцінює чинники, пов'язані з робочим місцем і які можуть призводити до захворювань, погіршення здоров'я, зниження трудової активності).

Всі вищенаведені науки вивчають проблеми взаємозв'язку людини з природою в процесі праці. Але є й інша складова трудової діяльності: взаємозв'язок людини з людиною, який вивчає ряд соціальних і гуманітарних

дисциплін. Розглянемо тут ті, що належать до наук соціологічного профілю, не аналізуючи економічні, філософські, правові, педагогічні та інші галузі знання, що також торкаються проблем праці.

Тут ми маємо справу з досить невідпрацьованою проблемою розподілу предметів галузевих соціологій, тобто соціологічних теорій середнього рівня, що так чи інакше торкаються проблем праці. Ця проблема нині настільки загострена, що у виданих останніми роками у країнах СНД (Росії, Україні, Білорусії) словниках і довідниках переплутані визначення предметів таких наук, як соціологія праці, соціологія управління, економічна соціологія, індустріальна соціологія, промислова соціологія, заводська соціологія, соціологія колективів та ін.

Справа не в термінології. Зазначені науки дійсно існують, певною мірою стикуються з предметом соціології праці й управління. Тому їх коротка характеристика необхідна, щоб скласти уяву про те, які проблеми розглядаються в межах ряду інших суміжних соціологічних дисциплін, де можна знайти відповідні, потрібні спеціалісту матеріали, інформацію.

Індустріальна соціологія — це практично та ж соціологія праці й управління, але називається так за традиціями західної соціології. Вона також вивчає соціальні проблеми праці, соціально-трудові відносини, процеси, проблеми управління ними.

Промислова соціологія — одна із складових частин соціології праці й управління, яка вивчає відповідні проблеми у такій специфічній сфері матеріального виробництва, як промисловість (таким же чином соціологія села, сільського виробництва вивчає відповідні проблеми села).

Соціологія організацій вивчає ієрархічну структуру управління виробництвом, формальну і неформальну організацію підприємства, систему влади і підпорядкування, особистісні та безособистісні чинники організації праці.

Соціологія трудового колективу вивчає широке коло питань, що відбивають закономірності сумісної трудової діяльності людей, функції, цілі та структуру трудових колективів як найважливіших економічних, соціальних і політичних осередків суспільства.

Соціологія професій виділяє свій предмет у сфері суспільного поділу праці, вивчаючи проблеми специфіки різноманітних професій та їх соціального змісту, престижності певних видів діяльності людей у тому чи іншому суспільстві, ціннісні орієнтації молоді.

Таким чином, усі наведені та деякі інші суміжні соціологічні теорії (соціологія освіти, особистості, соціальне планування) знаходяться із соціологією праці й управління у таких стосунках, що остання практично покриває предмети окремих галузевих соціологій.

Щодо інших наведених теорій, то вони вивчають відповідні проблеми детальніше, розкриваючи власні процеси, закономірності та ін. Тобто, вивчаючи проблеми соціології праці й управління, спеціаліст може здобути, наприклад, загальну уяву відносно трудового колективу, його специфіки як соціального інституту та соціальної спільності, видів, структури. Але, коли

треба здобути більш детальну інформацію про специфіку трудового колективу, потрібно звернутися до такої спеціальної соціологічної теорії, як соціологія трудового колективу.

Таке становище соціології праці й управління впливає з того, що серед соціологічних теорій середнього рівня виділяються теорії різного рівня ієрархії, тобто теорії, так би мовити, "елементарні", що вивчають окремі соціальні процеси чи явища, і "міжгалузеві", які поєднують певну сукупність "елементарних". Це стосується не лише соціології праці та управління.

Слід лише зазначити, що дещо осторонь від циклу соціологічних дисциплін, про які йшлося вище, "розташований" предмет економічної соціології. Економічна соціологія (на відміну від вищезгаданих) виникла на "перехрещенні" економіки та соціолога праці, її предмет — соціальний механізм розвитку економіки, під яким розуміють сталу систему поведінки і свідомості соціальних груп в економічній сфері, а також їх взаємодію у цій галузі між собою і державою. Тому до економічної соціології звертаються коли вивчаються найскладніші проблеми взаємодії соціальної та економічної сфер суспільства.

§ 22.3 Соціологія праці й управління та менеджмент

При розгляді взаємозв'язку соціології праці та управління з іншими науками про працю виникає ще одна важлива й актуальна проблема. Йдеться про менеджмент, його розгортання та впровадження в умовах переходу нашої країни до ринку.

Першим спробував обґрунтувати головні засади наукового менеджменту американський інженер Ф.-В. Тейлор.

Система Тейлора заклала основи наукової організації праці, вимагала нової організації управління, нових обов'язків управляючих менеджерів.

Уточнимо, що ж розуміють нині під менеджментом. Менеджмент (від англ. Managment — управління, керівництво). Нині менеджмент трактується принаймні в таких чотирьох значеннях:

- як специфічний соціальний і економічний інститут, який впливає на підприємницьку діяльність і породжує специфічний спосіб життя у ринковому суспільстві (який, наприклад, дуже відрізняється від способу життя у суспільстві розвинутого соціалізму, чому ми так важко і звикаємо до оточуючих нас нових реалій);

- як сукупність осіб, зайнятих управлінською працею у сферах приватного та суспільного бізнесу, тобто це своєрідний клас управляючих;

- як наукова дисципліна, що вивчає проблеми управління суспільним виробництвом. У цьому плані виділяють два рівні менеджменту. З одного боку, це загальні теорії соціального управління, які по суті є нічим іншим, як загальними політико-економічними чи соціально-філософськими концепціями (наприклад, теорії революції менеджерів, постіндустріального суспільства, наукового менеджменту, менеджменту людських відносин та ін.). З другого боку, це прикладні теорії організації й управління, тобто спрямовані на вироблення конкретних підходів щодо раціоналізації та

вдосконалення управління (наприклад, бригадні форми організації праці чи "гуртки якості");

- як своєрідне, мистецтво управління, поєднання керівництва виробництвом і практичних зразків ефективного управління, які становлять основу професійної кваліфікації менеджера. Тобто йдеться про формування у менеджерів і застосування ними на практиці якихось загальних принципів, методів, прийомів управління.

Таким чином, коли йдеться про взаємозв'язок соціології праці й управління, з одного боку, і менеджменту — з другого, то мається на увазі третє значення менеджменту (тобто менеджмент як наука управління).

Відмінність нашої ситуації від ситуації на Заході полягає не в тому, що там соціологія праці й управління (індустріальна соціологія), з одного боку, і менеджмент — з другого, конституювалися як різні наукові дисципліни, а в тому, що і індустріальна соціологія, і менеджмент там реально існують та мають порівняно тривалу історію розвитку. Так, соціологія праці розвивається на Заході понад сторіччя, виникла задовго до менеджменту, у її межах були здійснені досить глибокі дослідження соціальних проблем праці (роботи Ф. Тейлора, Е. Мейо та ін.). Щодо вітчизняної соціології праці, то її розвиток не був перманентним, постійно стримувався різноманітними ненауковими чинниками (наприклад у роки культу особи).

Крім того, менеджмент, що існує на Заході як могутній соціальний інститут, за яким стоять великі монополії і корпорації, не міг виникнути у нас із загальновідомих причин. Однак навіть незалежно від розвитку соціології праці й управління (це, наприклад, у США головним чином академічна дисципліна, представники якої теоретично вивчають проблеми праці або займаються соціоінженерною діяльністю на виробництві), проблеми менеджменту, управління виробництвом там розвивалися.

Таким чином, у нас нині склалася така ситуація, що треба наздоганяти Захід, паралельно і швидко розвивати, соціологію праці й управління та менеджмент.

Якщо тепер розглянути предмети цих наук сумісно, то можна зробити такі висновки. Менеджмент, по-перше, пов'язаний лише з проблемами управління виробництвом (звичайно, у найширшому плані), по-друге, розглядає ці проблеми комплексно, поєднуючи соціологічні, економічні, організаційні, психологічні та інші підходи.

Соціологія праці й управління, по-перше, розглядає не тільки проблеми управління виробництвом, а й методологічні й інші аспекти функціонування і розвитку соціальних інститутів, специфіку соціально-трудових відносин, різноманітні соціальні групи в сфері праці тощо. По-друге, коли вона розглядає проблеми управління, вона це робить, виходячи з найбільш широкого соціального змісту, використовуючи принципи, методи, закономірності соціального управління.

Таким чином, предмети соціології праці та управління, з одного боку, і менеджменту — з другого, взаємно перехрещуються, а не знаходяться у

відносинах підпорядкованості. Отже, соціологія праці й управління йде попереду менеджменту, вивчає найбільш глибокі загальні тенденції, притаманні розвитку соціальних інститутів, соціально-трудова відносин і процесів, найважливіші методологічні принципи і методи їх регулювання. Менеджмент, використовуючи ці підходи, поєднуючи їх з підходами економічними, організаційними, правовими, психологічними та іншими, виробляє і застосовує на практиці найбільш ефективні моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Предмет і основні категорії соціології праці и управління.
2. Зв'язок соціології праці й управління з іншими науками про працю.
3. Соціологія праці та управління і менеджмент: відмінність і взаємозв'язок предметів дослідження.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Об'єкти дослідження соціології праці й управління.
2. Соціологія праці та управління і менеджмент.
3. Значення соціології праці та управління у вирішенні соціально-економічних проблем сучасного українського суспільства.

Додаткова література з теми

1. Андрушків Б. М., Кузьмін О.Є. Основи менеджменту. — Львів, 1995.
2. Гурьянов С. Т. Социология управления. — М.1990.
3. Кравченко А. И. Социология труда в XX веке: Историко-критический очерк. — М., 1987.
4. Лесів Й. Сучасні методи менеджменту. — Ужгород, 1994.
5. Маркевич Д. Социология труда. — М., 1988.
6. Мескон М. Х, Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента /Пер. с англ. —М., 1992.
7. Наука управляют. —К., 1993.
8. Пилипенко В. Трудова поведінка за умов ринкової економіки і проблеми соціологічного дослідження // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №6.
9. Полторак В. А. Соціологія: Основи соціології праці та управління. — К, і 992.
10. Соціологія праці та управління: Термінологічний словник-довідник / Відп. ред. В. А. Полторак. —К., 1993.
11. Социология труда: Учебник / Под. ред. Н. Й. Дряхлова, А. И. Кравченко— М.Р 1993.
12. Удальцова М. В. Социология управления: Учебник для вузов. — М., Новосибирск, 2002.
13. Хміль Ф.1. Менеджмент. —К, 1995.

Тема 23. КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОГРЕС

Ключові поняття та терміни

- культура
- еволюційні процеси
- революційні процеси
- цивілізація
- соціальний прогрес
- матеріальна культура
- духовна культура
- людський фактор
- цінності культури
- комунікація
- мистецтво
- субкультура

§ 23.1 Сутність культури суспільства

Культура не є застиглою, раз і назавжди даною. Вона змінюється в міру розвитку потреб суспільства. І ці зміни зв'язані з взаємодією внутрішнього саморозвитку культури з зовнішніми факторами.

Зміни в культурі відбуваються і під впливом взаємодії різних культур.

Соціальні зміни виявляються в виникненні чи зникненні певних елементів культури, трансформації зовнішніх і внутрішніх зв'язків, що відбиваються в способі життя індивідів.

Розглянуті в динаміці соціальні зміни є соціальним процесом. Розрізняють соціальні процеси функціонування, що забезпечують відтворення якісного стану об'єкта, і соціальні процеси розвитку, що обумовлюють перехід до якісно нового стану.

Розвиток — це не що інше, як необоротні закономірні зміни (складу, структури), тобто ті, що носять характер корінних, якісних. За спрямованістю розвиток може бути прогресивним і регресивним.

у соціологічній літературі розмежовуються два типи соціальних механізмів зміни, розвитку: еволюційний та революційний і відповідно формулюються два методологічних підходи до аналізу змін.

При цьому еволюційні процеси трактуються як поступові, повільні, плавні кількісно-якісні перетворення, революційні — як відносно швидкі, корінні якісні зміни. Ці підходи виходять з ідеї поступального розвитку як переходу від простого до складного, від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого.

Найбільш повно еволюційний підхід представлений у Г. Спенсера, який розглядає історичний процес як частину глобальної еволюції світу. Критерієм прогресу Г. Спенсер вважав ускладнення соціальної організації суспільства.

Е. Дюркгейм, розвиваючи ці ідеї, обґрунтовує положення про те, що причиною і результатом зростаючого ускладнення суспільства є поділ праці.

Представники еволюційного підходу розглядають розвиток суспільства як поступовий перехід від традиційного до сучасного суспільства. У Ф.

Тьонніса в книзі "Громада і суспільство" критерієм прогресу є зміна в системі зв'язків і типі регуляції поведінки. Якщо для традиційного суспільства, за Ф. Тьоннісом, характерні нерозвинена спеціалізація, особливе значення сім'ї та громади, общинних цінностей і релігії, то для сучасного суспільства характерна поява спеціалізованої професійної діяльності, великих об'єднань людей, ослаблення соціальної солідарності, орієнтація на особисту вигоду. Якщо регуляція поведінки в традиційному суспільстві здійснюється найбільше на основі звичаю, то в сучасному суспільстві переважає регуляція на основі формалізованих правових норм.

На основі порівняння традиційного і сучасного суспільства виникла і теорія індустріального суспільства, популярна в 60-х роках. Американський економіст і соціолог У. Ростоу в книзі "Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест" говорить про п'ять стадій еволюції суспільства:

- 1) традиційне суспільство продовжується від первісного суспільства до 1780 року (час створення парової машини),
- 2) стадія підготовки переходу до індустріального суспільства,
- 3) індустріальне суспільство,
- 4) стадія зрілості індустріального суспільства,
- 5) стадія масового споживання.

Критерій прогресу за Ростоу — зміни в характері виробництва і споживання.

У 70-х роках одержує розвиток теорія "постіндустріального суспільства", відповідно до якої суспільство у своєму розвитку проходить три стадії:

- 1) доіндустріальну (аграрну),
- 2) індустріальну,
- 3) постіндустріальну.

3. Бжезинський називає третю стадію технотронною, а А. Тоффлер — надіндустріальною. Якщо для першої стадії характерна перевага сільського господарства, для другої — промисловості, то для третьої — сфери послуг. Кожна стадія має свою соціальну структуру, мету, специфічну організацію. У постіндустріальному суспільстві це установи науки й освіти, вчені. Стадії відрізняються за первинним продуктом і фактором виробництва, за основними технологіями, за роллю людини. Для третьої стадії вихідним продуктом є послуги, знання і досвід людини, передові технології — організаційні, інформаційні технології. Людина виступає в ролі творця.

Сучасні теорії переборюють представлення про однолінійний прогрес, підкреслюють його багатолінійність, багатоплановість, особливо коли говорять про нинішній розвиток суспільства. Сучасний французький соціолог Ж. Гурвич говорить, наприклад, про десять типів глобальних суспільств:

- харизматичні теократії (типу Стародавнього Єгипту, Вавилону),
- патріархальні суспільства,
- феодалні,
- міста-держави,

- суспільства становлення капіталізму (17 - 18 ст. у Європі),
- суспільства конкуруючого капіталізму (19 - поч. 20 ст.),
- суспільство розвинутого капіталізму,
- фашистські суспільства на техніко-бюрократичній основі,
- суспільства що, спираються на принципи колективного централізованого етатизму,
- суспільства, що спираються на принципи множинного децентралізованого колективізму.

Марксизм пропонує концепцію революційного перетворення суспільства. Відповідно до марксизму суспільство у своєму розвитку проходить кілька основних стадій:

- 1) первіснообщинну,
- 2) феодальну,
- 3) капіталістичну,
- 4) комуністичну.

Кожна зі стадій є цілісною суспільно-економічною формацією, у розвитку якої особливу роль грає матеріальне виробництво, економічні відносини.

Крім еволюційного і революційного підходу, що базуються на ідеї прогресу суспільства, існують циклічні теорії розвитку суспільства, що розглядають окремі типи культур як історично замкнуті утворення й аналізують цикли їхнього розвитку. Видатні їхні представники — німецький вчений О. Шпенглер, англійський історик А. Тойнбі.

О. Шпенглер виділяв 8 культурно-історичних типів:

- єгипетський,
- індійський,
- вавилонський,
- китайський,
- греко-римський,
- візантійсько-аравійський,
- культура майя,
- російсько-сибірська культура,

кожний з яких унікальний, своєрідний, підкоряється внутрішнім законам і разом з тим проходить ті самі стадії народження, висхідного, а потім спадного розвитку і загибелі. Висхідний розвиток О. Шпенглер називає живою творчою історією-культурою, спадний — цивілізацією, що містить тільки мертві продукти культури.

А. Тойнбі дає інше розуміння цивілізації. Він називає цивілізаціями усі типи культур. Розглядаючи цивілізацію, А. Тойнбі виділяє 6 основних типів:

- первинні відособлені цивілізації (єгипетська, андська),
- первинні невідособлені цивілізації (шумерська, мінойська, індська, шанська, майя),
- вторинні цивілізації (вавилонська від шумерської, давньоіндійська від індської, давньокитайська від шанської і т. д.),

- третинні, дочірні (православно-християнська, російська, західна, арабо-мусульманська, японська),
- застигли цивілізації (ескімоська, спартанська, османська, кочова),
- нерозвинуті цивілізації (далекосхідна християнська, далеко західна християнська).

Критерієм розвитку цивілізацій А. Тойнбі вважає найбільш повний розвиток внутрішнього самовизначення, закладеного в даній цивілізації. А. Тойнбі дає порівняльний аналіз цивілізацій, розглядаючи особливості їхнього розвитку.

Зі сказаного очевидно, що поняття "цивілізація" вживається в соціології у різних змістах. Цивілізація ототожнюється з культурою (наприклад, в А. Тойнбі). Поняття цивілізація вживається для характеристики більш пізніх, зрілих етапів у розвитку суспільства (наприклад, цивілізація на відміну від дикості і варварства в Моргана). Цивілізація розглядається як особлива сфера, частина культури (наприклад, в О. Шпенглера цивілізація — окостенілі, мертві предмети культури). Цивілізація розглядається як рівень культури суспільства. У теорії індустріального і постіндустріального суспільства виділяються такі види (рівні культури) як аграрна, індустріальна, постіндустріальна цивілізація,

У сучасну епоху все частіше поняття цивілізації вживається для характеристики розвитку суспільства в цілому.

Існують і інші позиції з питання розвитку цивілізацій. Відомий американський геополітик С. Хантінгтон виступив з концепцією неминучого зіткнення цивілізацій. Він визначає цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу і прогнозує значні конфлікти уздовж лінії розламу між цивілізаціями: західною (європейською і північноамериканською), ісламською, конфуціанською, православно-слов'янською та ін.

У водячи поняття цивілізація, шотландський філософ Анрі Фергюссон ставив двоєдину ціль: показати принципову відмінність людського суспільства від тваринного світу, з одного боку, і відмінність суспільства від всіх інших, — з іншого. Пізніше під цивілізацією стали розуміти суспільство з певною сукупністю цінностей, збагачуваних на шляхах соціального і культурного регресу.

На такій основі відбувається поділ понять цивілізація і суспільство. Термін цивілізація характеризує суспільство, що знаходиться на високому рівні розвитку культури і на магістральному шляху суспільного прогресу,

У сучасних умовах поняття цивілізація стає одним з найважливіших у політичній науці, філософії і соціології. Поняття цивілізація відбиває унікальність людського роду як космічного явища,

У широкому змісті культура суспільства виражає особливу, значенневу спрямованість цивілізації в нарощуванні духовно-практичних здібностей і соціальних цінностей.

Культура виражає самодіяльний, а значить, вільний творчий елемент людського життя.

Форми людської діяльності довільно не вибираються, а задаються людям історично. У залежності від обставин форми можуть і відповідати, і перешкоджати прояву творчих начал особистості. Соціальні умови виступають формами розвитку культури лише оскільки і до того часу, поки вони збігаються з індивідуальними потребами.

Досвід людського розвитку свідчить, що доля людства в остаточному підсумку визначається діяльністю людей. Від того, яка людина, які її ціннісні установки й цілі, залежить і настрій, і майбутнє людства. А це є питання окультурення людини, перетворення процесу розвитку цивілізації в справді культурно-історичний процес. Головне в культурі — не речі, а люди. Культура виступає способом самовизначення особистості. Культура постає процесом залучення індивідуальної життєдіяльності до колективного досвіду і соціально-культурного арсеналу. Освоєння культури — процес виявлення творчих здібностей людини.

Цивілізація – соціальна організація громадського життя, характеризується загальним зв'язком індивідів, їхніх об'єднанніш і що забезпечує існування і прогресивний розвиток людства.

Активна творчість мас, будучи втіленням у матеріалі природи чи акумульованою у творах мистецтва, перетворює народ в універсальний суб'єкт культури. Основною метою культурної політики стає активізація творчості мас

Поділ культури на матеріальну і духовну, одна з яких продукт матеріального, а інша — духовного виробництва, здається очевидним. Предмети матеріальної і духовної культури можна використовувати по-різному. Тому функціональне розходження між матеріальною і духовною культурами дійсно існує. Але разом з тим те й інше є культура, що несе в собі матеріальне і духовне в єдності. Світ культури — це світ матеріальних і ідеальних, духовних цінностей.

У культури, як і всякого діалектично розвинутого процесу, є стійка консервативна і розвиваюча, новаторська сторони. Стійка сторона культури — це культурна традиція, завдяки якій відбувається нагромадження і трансляція людського досвіду в історії.

Культурна політика будується з врахуванням двох моментів:

1. Відвідування установ культури ґрунтується винятково на добровільних началах і здійснюється у вільний час, який кожна особистість вільна використовувати за своїм розсудом, виходячи з внутрішніх духовних потреб і спонукань.

2. Пряме і непряме проникнення у світ духовних захоплень і бажань особистості, уміння задовольнити їх.

Освоєння особистістю культури не тотожне тільки лише засвоєнню змісту минулої культурної спадщини. Це пов'язане з природою людської практики, що представляє власне соціокультурний процес. Культура існує як єдність об'єктивного і суб'єктивного. Змінюючи навколишнє середовище, людина формує певну культурну історичну форму життя, у тому власне, складається активний, творчо-перетворюючий характер людської практики, її

здатність, створювати відсутні в природі у чистому вигляді предметні форми людської культури, об'єднати і погоджувати в процесі діяльності логіку буття предметів людської праці з логікою суспільних умов життєдіяльності особистості.

§ 23.2 Культура — спосіб функціонування цінностей

Формально до культури в широкому розумінні відноситься все, створене людиною. Але виникає необхідність чітко розмежувати справді культурні явища і такі, які відносяться до них тільки за формальним визначенням. По сутності культура глибоко гуманістична, спосіб самоствердження і самопіднесення людини. Вона стоїть на сторожі цінностей, що володіють не просто утилітарною, а гуманістичною доцільністю. В усіх вимірах своєї сутності культура може бути зрозуміла тільки в зв'язку з цінностями.

Вихідним у розумінні природи культурних цінностей виступає визнання за людською діяльністю чуттєво-предметного і цілемислячого характеру. Представлення про цінності і саме ціннісне відношення мають своєю підставою суспільне буття людини і ним же визначаються. І тут присутні два моменти, що сприяють розумінню культурних цінностей. Варто враховувати, яким буттям і як визначаються вони, і в якій залежності знаходиться саме буття від цінностей культури. І як відноситься первинно визначальне і ціннісне.

Немає іншого способу соціалізації індивіду, крім шляху прилучення його до різноманітних формоутворень культури. Для цього виробляється цільова настанова на освоєння різних сфер культури і відповідно до різних видів людської діяльності, на формування відповідних потреб.

Узятий у загальнокультурному вимірі, індивід складає вищу цінність і головне багатство суспільства.

Дві головні функції культури: нормативно-санкціонуюча і творчоспонукальна. Функції діють в одному напрямку: справжнє оволодіння культурними цінностями вимагає творчого процесу, а всяка справжня культуро-творчість закріплюється в культурі у вигляді еталонів і стереотипів майбутньої діяльності.

Виробництво загальнолюдських культурних цінностей не може вважатися привілеєм неабияких особистостей. Усі люди беруть участь у творенні культурних цінностей, але ця участь залежить від двох факторів.

- 1) Від культурного тла, що складається в житті індивіда.
  - 2) Від природної чи соціальної схильності індивіда до творчості.
- Звичайно ж, створення культурних цінностей — це повсякденне явище, але такий процес завжди припускає володіння матеріалом (необхідними знаннями і навичками), унаслідок чого постійна творчість доступна фахівцям — ученому, поету. Культурні цінності стають такими як тільки одержують поширення серед більш-менш великої аудиторії.

Засоби масової комунікації дуже різноманітні. Для цієї мети використовуються і зорові і звукові форми. Форми масової комунікації відрізняються за видами повідомлень, за ступенем їхньої складності, за

категоріями одержувачів інформації, для яких повідомлення призначені. Книга, картина, газета, телепередача, фільм представляють різні форми поширення продуктів культурної творчості.

Особистість формує індивідуальну культуру на основі усього соціокультурного багажу, збереженого в пам'яті суспільства. Занурюючись у потік культури, індивід приступає до засвоєння її окремих елементів. Однак, засвоєння завжди сполучене з обмеженою вибіркою, коли одні елементи відкидаються, а іншим надається особлива значимість. Вибірка в більшості випадків здійснюється стихійно.

Культурний процес представлений формами.

Творча особистість, виділена із загальної маси людей, приступає до здійснення основної функції: створює оригінальний добуток культури, відштовхуючи від безлічі ідей та інших елементів думки, що переважають у даний момент в її свідомості.

У процесі творчості ідеї, проходячи через фільтри критичного розуму і вимог формалізації і стандартизації, відливаються в канони раціональної чи естетичної думки, втілюючись у науковому відкритті, художньому творі чи інших елементах культурного надбання.

З моменту культуротворчості його продукт уже належить світу реально існуючих речей, відокремлюється від особистості автора і вступає (втягується) у складні взаємозв'язки з частиною соціального середовища.

Одним з культурних факторів, що впливають на активізацію суспільної життєдіяльності, виступає мистецтво, яке вносить специфічний внесок у формування особистості.

Мистецтво адресується вибірково. Мистецтво дає можливість збагачувати духовний світ практично кожної особистості. Мистецтво задовольняє одночасно різні духовно-культурні потреби: потребу в знаннях, у комунікації, у соціальній орієнтації, у моральних цінностях, у естетичних позиціях. Мистецтво — самостійний спосіб творчої діяльності людини поєднує естетичне і художнє. Естетичне — суспільно-обумовлена якість об'єктивного світу, тоді як художнє — образно-емоційна обробка естетичного. Є підстави виділяти два різних, але пов'язаних один з одним, рівні творчості.

1) Творчість як процес збагачення скарбів людської культури, як створення нових суспільно значимих культурних цінностей.

2) Творчість як розкриття здібностей і дарувань особистості в різних сферах суспільної життєдіяльності.

Кожен твір мистецтва є результатом матеріальної, духовної творчої діяльності художника. Причому матеріальне втілення образу невіддільне від духовної діяльності його творця. Творчий характер носить не тільки процес створення творів мистецтва, але і процес їхнього сприйняття, у якому завжди є присутнім момент активної переробки художніх вражень, тобто має місце своєрідний процес співучасті глядача, слухача чи читача у творчому художньому процесі. Мистецтво розширює і поглиблює знання особистості про навколишній світ.

Основна функція інтелігенції складається в створенні, збереженні і передачі (трансляції) духовної культури.

Інтелігенція, виконує важливу роль у задоволенні соціально-культурних потреб суспільства, в організації суспільного виробництва і управління. Структура інтелігенції визначається структурою духовної сфери суспільства. Часто і дуже спрощено структуру інтелігенції представляють трьохланковою формулою:

- творча інтелігенція (письменники, діячі мистецтва),
- науково-технічна інтелігенція,
- фахівці розумової праці й апарату управління.

Під інтелігенцією розуміється соціальна спільність людей, що професійно займаються виробництвом і відтворенням духовних продуктів і знань у всіх сферах громадського життя.

У соціології застосовуються різні критерії диференціації інтелігенції. Так, з погляду місця в суспільному розподілі праці виділяють три основних групи:

- працівники розумової праці (письменники, художники, скульптори, архітектори і т. д.);
- група суб'єктів праці,
- працівники переважно розумової праці, що безпосередньо беруть участь у виробництві матеріальних благ.

Інтелігенція поділяється на групи за способом одержання й оперування знаннями. Знання як основний продукт інтелектуальної діяльності в русі від виробництва до практичного втілення проходять ряд окремих, відносно самостійних етапів, у кожному з яких зайняті такі відносно самостійні групи працівників, які виділяються не тільки загальними для всієї інтелігенції, але й специфічними рисами.

Найчисельніша група сучасної інтелігенції пов'язана з використанням знань, із упровадженням їх у практику. Сюди відносяться інженерно-технічні, агрономічні, зоотехнічні працівники, працівники управлінського апарату, сфери медичного обслуговування. Кожна з груп інтелігенції поєднує безліч професій, представники яких здійснюють різні функції в сукупній інтелектуальній діяльності.

Основною формою поповнення рядів інтелігенції виступає вища школа. Прагнення до вищої освіти пояснюється комплексом економічних і соціально-психологічних факторів.

1) Вища освіта відкриває шлях до творчої, менш контрольованої і більш самостійної праці.

2) Тяга до вищої освіти обумовлена ростом інтелектуального потенціалу сучасної молоді, що відчуває внутрішню потребу в збільшенні своїх знань.

3) Через збереження різниці в заробітках дипломованих фахівців і осіб, що мають тільки середню освіту. Диплом в нз у ряді випадків дає можливість одержання відносно престижної і високооплачуваної роботи.

Унаслідок соціального і науково-технічного прогресу різко підвищується частка розумової праці в сукупній суспільній праці. Ця закономірність знаходить конкретне втілення в зростанні чисельності інтелігенції й у збільшенні її питомої ваги в структурі зайнятого населення, в інтелектуалізації фізичної праці, у зміні співвідношення між фізичною і розумовою працею на користь праці розумової. Про зростання ролі інтелігенції в соціальному прогресі свідчить прояв у суспільстві нових прогресивних тенденцій.

1) Спостерігається більш швидкий ріст фахівців у сфері духовного виробництва в порівнянні з матеріальним.

2) Зростає загальна чисельність фахівців з вищою освітою. Причому темпи зростання кількості дипломованих фахівців випереджають темпи росту населення.

3) Зростання ролі і значення розумової праці знаходить конкретне вираження в збільшенні питомої ваги інженерно-технічних працівників у загальній структурі промислово-виробничого потенціалу.

У цивілізованих країнах особливо бурхливо збільшується чисельність інженерно-технічних працівників у ведучих галузях промисловості.

Культура функціонує в суспільних взаємозв'язках на різних рівнях у певних конкретних формах. Для відображення цієї конкретної форми буття культури в соціології використовується поняття субкультур и.

Субкультура — це набір символів, переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, що відрізняють те чи інше співтовариство чи будь-яку соціальну групу.

Кожне співтовариство створює свою субкультуру. Субкультура не заперечує загальнолюдської культури, але в той же час вона має свої специфічні відмінності. Ці відмінності пов'язані з особливостями життєдіяльності тих чи інших співтовариств.

Можна виділити національні, конфесійні, професійні субкультури організацій, соціальних груп і т. д. Термін "національна культура" застосовується для визначення символів, вірувань, цінностей, норм і зразків поведінки, що характеризують людське співтовариство в тій чи іншій країні, державі. У державі, однорідній в лінгвістичному й етнічному відношенні, може бути одна національна культура. Однак у більшості країн земної кулі є кілька різних національних культур. Як правило, у цих країнах можна виділити субкультуру більшості націй і субкультуру національних меншин. Прикладом такого співвідношення культур є Російська Федерація.

Для соціології важливо визначити, чи змішуються ці субкультури, співіснують і терпимо відносяться одна до одної чи мають місце культурні конфлікти. Часто культурні меншини докладають особливих зусиль, щоб зберегти свою самобутність, захистити свої цінності і вижити в середовищі, де переважають культури більшості населення, що впливають на всі інші культури і навіть придушують їх. Від правильної культурної політики залежать стан економіки, соціально-політичний клімат і весь добробут даної держави.

Іншою найважливішою формою є конфесійна субкультура. Конфесійна культура складається на основі спільності віросповідання, приналежності до тієї чи іншої церкви. На базі цієї спільності формується спільність символів, цінностей, ідеалів і зразків поведінки. Наприклад, можна говорити про християнську, мусульманську, буддійську культурах у цілому. Окремі галузі, напрямки у світових релігіях створюють свої субкультури: наприклад, православну, католицьку, протестантську. У свою чергу, у цих субкультурах можливі свої субкультури. Професійна субкультура утворюється на основі загальних символів, цінностей, норм і зразків поведінки, розділених тією чи іншою професійною групою. Вона тісно пов'язана зі змістом роботи і роллю, яку в суспільстві грають її представники. На неї впливають професійна освіта і підготовка.

В усіх різноманітних формах функціонування культура (як субкультура) має єдиний механізм впливу на особистість, передбачає єдиний спосіб споживання вироблених культурних цінностей.

У сучасних умовах інтеграційні процеси захоплюють, насамперед, національні і регіональні культури. Завдяки їм відбувається, з одного боку, асимілювання елементів суспільної культури, а з іншого, — розвиток у національних культурах елементів загальнолюдської культури. В умовах становлення національних держав культура виступає об'єднуючим началом. Шлях до національного життя — це шлях до становлення національної державності і національної культури. Наявність національної культури ще не є достатньою умовою набуття етичною спільністю нової якості національної консолідації. Приналежність до етносу здавна задається фактом народження людини, приналежність до нації — результатом її свідомого вибору.

Процеси інтеграції культур складні і різноманітні. Інтенсивне зближення створює основу для інтегративних процесів у духовній культурі більшості народів. Зростаюче зближення націй разом з тим приводить до інтенсифікації національних почуттів.

Культура існує і розвивається в житті великих колективів та спільнот.

Національна культура виникає одночасно з іншими національними культурами як реакція на розширення міжнародної взаємодії зовнішнім асимілюючим фактором. Національне й інтернаціональне формуються в діалектичному зв'язку між собою.

Взаємодія національних культур ставить ряд проблем.

1) Проблему перегляду і реставрації вже, здавалося б, вирішених проблем. Сюди відносяться проблеми визначення приналежності шедеврів культури і культурної спадщини.

2) Співвідношення подальшої інтелігенції національних культур і питання збереження і розвитку національної самобутності.

3) Проблема мови в багатонаціональній державі.

4) Проблема форм взаємодії національних культур у державах, що раніше складали єдине ціле (СРСР, ЧРСР, Югославія) і в державах, які об'єдналися в одну державу (ФРН).

5) Проблема обміну духовними цінностями, ідеологізації національних культур.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Суть культури суспільства.
2. Культура — спосіб функціонування цінностей.
3. Україна в європейському соціокультурному просторі.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Культура і цивілізація.
2. Цінності як елементи культури.
3. Субкультура професійної діяльності.

Додаткова література з теми

1. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: Производство и потребление. — М., 1988.
2. Витаньи И. Общество, культура, социология. — М.: Прогресс, 1984.
3. Здравомыслов А. П. Потребности. Интересы. Ценности. — М., 1986.
4. Ионин Л. Г. Социология культуры. — М.: Логос, 1996.
5. Ионин Л. Г. Социология знания. — М.: Логос, 1998.
6. Лісовий В. Культура та цивілізація // Філософська і соціологічна думка.—1993. — № 1.
7. Основы социологии/Под ред. А. Г. Эфендиева. — М.: МГУ, 1993.
8. Смелзер И. Социология. — М.: Наука, 1994.
9. Тойнби А. Постыжение истории. — М.: Прогресс, 1991.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Политические исследования. — 1994. — № 1.

Тема 24. ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ КУЛЬТУРИ

Ключові поняття та терміни

- мова
- знання
- переконання
- соціальні цінності
- соціальні норми
- соціологія культури
- соціологія науки
- соціологія освіти
- соціологія права і мистецтва
- соціологія моралі

§ 24.1 Природа, функції і структура культури

Культура — історично сформована сукупність соціальних норм і цінностей даної суспільної системи. Норми і цінності культури генетично не успадковуються, тому культура своїм існуванням демонструє соціальну природу, виражаючи в кожен момент спрямованість суспільства на створення, збереження і поширення результатів людської діяльності.

Культура — не окремі оцінки, норми, не їхній набір, сума, а лише ціннісні моменти, узяті як цілісність.

Культуру розрізняють — матеріальну і духовну. Матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності і її результати (знаряддя праці, житла, засобу транспорту, предмети побуту), представляючи матеріалізацію людських ідей, опредмечення знання. Пов'язана з перетворенням навколишнього Середовища, матеріальна культура включає, по-перше, доцільне формування матеріального Середовища виробництва, по-друге, зміна матеріального Середовища побуту, і, по-третє, зміна соціального Середовища фізичного розвитку людини.

Духовна культура — дуже складна і багатогранна система, що включає усі види та форми і рівні суспільної свідомості, системи освіти і виховання, системи установ культури. Сюди ж відносяться усі види пізнання й просвіти, усі форми і типи літератури, мистецтва, філософії, релігії, науки, моральності. Соціологія виходить з того, що духовне виробництво розвивається разом з матеріальним, що в антагоністичних суспільствах культурний розвиток відбиває боротьбу класів і що в індустріальних, постіндустріальних, соціально-інтегрованих суспільствах формується зовсім нова загальнолюдська культура, ядром якої стають загальнолюдські інтереси і цінності. Якщо матеріальна культура переважно представляє досягнення в оволодінні силами природи, то духовна культура характеризує рівень і глибину пізнання природи і суспільства.

Мова. Властиві світосприйманню того чи іншого народу поняття, система понять — мова є першооснова будь-якої культури. Усі люди освоюють світ, осмислюють, фіксують його елементи в чомусь по-своєму, по особливому. В Україні багато є понять явищ природи властивих тільки українцям у визначенні їх. Так, пори року, у назвах місяців, відбиті явища природи, характерні саме Україні, її природним умовам, клімату. У мовах одних народів тверда побудова фраз, з підметом обов'язково на першому місці, в інших — може стояти підмет на початку, у середині, і наприкінці фрази. І все це має відношення до культури.

Мова грає і важливу роль ретранслятора культури. Адже культура поширюється і жестом, обрядом, танцем і т. п. Існують два крайні погляди, дві позиції в оцінці мови як ретранслятора культури. Одні узагалі вважають, що для передачі національної своєрідності, колориту, звичаїв, удач роль мови не така вже значима. І цілком припустимо, що не наносить реальної шкоди розвитку національної культури практика витіснення рідної мови мовою, що має міжнародний статус і т. п. Мабуть, з доводами й аргументами не можна погодитися. Справа в тому, що витіснити рідну мову в передачі національних цінностей культури навіть мовою, що має міжнародний статус, значить звужувати межі розквіту національної культури. Але разом з тим не можна й абсолютизувати роль мови ледве чи не єдиного носія національної культури.

Однак мова не тільки ретранслятор культури, але за всіх часів мова є засіб влади.

Переконання, знання — основні елементи культури. У переконаннях міститься те, чому люди в дійсності прихильні, чим керуються в повсякденній діяльності, що втілюють у образах, нормах і звичках поведінки і т. д.

Переконання — певний духовний стан, властивість, для якого характерна генетична не розчленованість інтелектуально-раціонального, чуттєво-емоційного і вольового компонентів.

Переконання пов'язані з природними об'єктами і соціальними. Будь-які переконання, чи пов'язані вони з об'єктами природи чи із соціальними об'єктами, у свою структуру включають визначені зведення, інформацію (наукову і повсякденну) про явища громадського життя, про суть норм, принципів поведінки, тобто знання.

Під взаємодією об'єктивних умов буття людей і в процесі засвоєння створеної суспільством духовної культури і нагромадження особистого практичного досвіду і складаються переконання. У структуру переконань обов'язковим компонентом входять визначені знання, що здобувають характер особисто значимого. Природно, що далеко не всі знання, що входять у переконання, рівнозначні, тим більше, що більшість знань, якими володіє суспільство, переконаннями так і не стають. Між існуючими і розповсюдженими в суспільстві знаннями і переконаннями людей завпеди існує невідповідність. Особливо часта невідповідність стосується знань ідеологічного спектра. Якщо знання суперечать дійсності, але мають статус пануючих і нав'язуються суспільству, то люди рано чи пізно починають чинити опір їхньому розвитку. І, навпаки, коли знання відбивають об'єктивні тенденції розвитку, те їхнє поширення істотно впливає на переконання, сприяє духовному прогресу.

Поряд зі знаннями найважливішою частиною соціальної культури є соціальні цінності і норми.

Соціальні цінності — продукт соціальної взаємодії людей і їхніх груп, у процесі якого виявляється здатність того чи іншого соціального явища чи процесу задовольняти потреби, інтереси, бажання особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому і відбувається їх оцінка. Саме вони дозволяють кожному члену суспільства зрозуміти і засвоїти, що в ньому визнається добром, а що злом; які риси поведінки особистості приймаються, схвалюються і наскільки, а які і наскільки засуджуються; у чому щастя і сенс життя і т. д. Поведінка людей у суспільстві, у соціальній групі чи спільності визначається насамперед їхньою орієнтацією на визначені цінності (ціннісною орієнтацією).

Соціальні цінності — це більш-менш загально визнані вагомі стандарти, тобто розділені суспільством чи соціальною групою переконання з приводу цілей, які необхідно досягти тих основних шляхів засобів, що ведуть до цих цілей. Іншими словами, соціальні цінності відповідають на запитання, як відноситися до того, що вже є, до того, що може бути.

Звичайно, далеко не всі люди в тому самому суспільстві (групі) прихильні тим самим цінностям, однаково розуміють і приймають принципи добра, рівності, справедливості, волі, братерства і т. д. Одні — прихильники колективізму, інші — індивідуалізму; для одного головне в житті — кар'єра, для іншого — багатство, для третього — чесність і порядність і т. п. Ціннісна орієнтація індивідів у суспільстві може бути і дійсно буває не тільки різною, але й протилежною. Але це не означає, що в суспільства (чи соціальної групи) не може бути загальних соціальних цінностей, що воно висуває, затверджує і захищає. Цінності притаманні суспільству чи соціальній групі, а ціннісні орієнтації — особистості.

Категорію "соціальні цінності" ввів у соціологію М. Вебер. Надалі Т. Парсонс та інші структурні функціоналісти стали розглядати їхню спільність як найважливіший принцип, завдяки якому досягається соціальна згода і соціальний порядок. Так, у демократичному суспільстві найважливішими цінностями звичайно виступають світ, воля, рівність і братерство людей, їхня честь і гідність, соціальна справедливість, солідарність, громадянський обов'язок, матеріальне благополуччя, духовне багатство і багато чого іншого.

Соціальні норми похідні від соціальних цінностей і ґрунтуються на них.

Соціальні норми — це правила поведінки, очікування стандарти, що регулюють поведінку людей, громадське життя відповідно до цінностей визначеної культури і зміцнюють стабільність і цілісність суспільства.

Повторюваність, стійкість і регулярність визначених соціальних взаємодій викликають у суспільстві потребу в закріпленні таких загальних правил, норм, які б одноманітно визначали дії людей і відносини між ними у відповідних ситуаціях. Завдяки цьому суб'єкти соціальної взаємодії одержують можливість передбачати поведінку інших учасників суспільних відносин і відповідно до цього будувати власну поведінку, а суспільство — контролювати й оцінювати поведінку кожного.

Дотримання цих норм забезпечується в суспільстві звичайно шляхом застосування соціальних заохочень і соціальних покарань, тобто позитивними і негативними санкціями, що виступають як найбільш конкретний, прямий і безпосередній елемент у структурі соціальної регуляції. Соціальні норми класифікуються за різними підставами. Особливо важливий для ціннісно-нормативної регуляції життя суспільства поділ їх на правові і моральні. Перші виявляються у формі закону, іноді державного чи адміністративного нормативного акту, містять чіткі диспозиції, що визначають умови застосування даної юридичної норми, і санкції, здійснювані відповідними органами. Дотримання других забезпечується силою суспільної думки, морального боргу особистості.

Цінності виступають фактором, що грає визначену роль у регуляції соціальних взаємозв'язків. Цінності — визначальний елемент культури, її ядро. Культура — спосіб, метод іменного, ціннісного освоєння дійсності і явищ природи. Цінності — це своєрідний соціальний механізм, що виявляє,

систематизує, упорядковує, відтворює, зберігає, захищає, розвиває і передає все корисне в суспільстві

Соціологічний підхід до ціннісних явищ складається в розгляді саме їх як стандартів, зразків, еталонів соціальної поведінки. Тут цінності виступають не стільки елементами мотивів, скільки в значенні змісту норм, критеріїв спілкування, що мають характер розпоряджень, обов'язків, вимог. Цінність виражає істотне відношення, де визначається значимість об'єкта для цілей суб'єкта в якісних і кількісних показниках. Для того, щоб те чи інше явище дійсності стало цінністю, воно повинне мати визначені властивості, здатні бути корисними для людини. У такому змісті цінність — об'єктивна. Цінність — це значення предмета для людини. Поза відношенням до людини категорія цінності позбавлена змісту. У такому понятті цінність суб'єктивна.

Єдність суб'єктивного й об'єктивного в ціннісному виявляється в градації самих цінностей. З одного боку, цінність — явище визначається інтенсивністю тих об'єктивно властивих йому властивостей, що мають користь для людини. Але з іншого боку, сам вибір інтенсивності визначається людськими інтересами, що можуть знаходитися в зворотню пропорційному відношенні до інтенсивності оцінюваної властивості. Якщо усі відомі цінності розподілити за ступенем їхньої значимості для людського існування, то вийде класифікація у вигляді ієрархії цінностей, підлеглих принципу субординації, де кожна цінність стосовно старшої відіграє роль засобу чи умови. Вищі цінності буття — людина і людство. Всі інші цінності — є такими лише постільки, оскільки забезпечують існування й еволюцію людства.

Класифікація цінностей:

- 1) Людина і людство — вищі цінності.
- 2) Природні ресурси, знаряддя праці і продукти праці необхідні для існування і відтворення людства — цінності матеріального життя.
- 3) Різні суспільні утворення, необхідні для життєдіяльності суспільства — цінності соціального життя.
- 4) Наукові знання, філософські, моральні, естетичні й інші уявлення, ідеї, норми, покликані задовольнити духовні потреби — цінності культури.

Визнають цінності не за їхньою приналежністю до світу речей, соціальних явищ чи елементів свідомості, а за тим, яку потребу вони переважно задовольняють. Соціальний механізм, за допомогою якого відбувається виявлення, систематизація, відтворення і розвиток цінностей, і складає людську культуру.

Культура має такі функції:

1. Пізнавально-евристична функція. Знання матеріальної і духовної культури тієї чи іншої епохи дає можливість адекватно судити про ступінь пізнання природи і суспільства. Культура дає не тільки цілісну картину пізнання й освоєння світу за допомогою усіх форм суспільної свідомості, але і сприяє здійсненню евристичних цілей людини, її пошукам найбільш ефективних форм посилення влади людини стосовно навколишнього світу.

Будучи реалізацією сутнісних сил людини у всіх сферах її діяльності, культура нерозривно пов'язана з творчістю.

2. Функції передачі соціальної спадщини. Поряд з генетичною програмою, розвиток людини здійснюється шляхом освоєння соціального досвіду попередніх поколінь. Це стає можливим переважно завдяки особливій суспільній системі — культурі, яка виступає формою збереження, соціальної трансляції, застосування й удосконалювання людського досвіду.

3. Регулятивно-аксіологічна, ціннісна функція. Культура з позиції такої функції виступає як система суспільних норм і цінностей у сфері міжособистісних відносин. Регулятивна функція культури підтримується суспільною думкою, мораллю, правом.

Інтелектуальне, духовне життя суспільства виявляється в двох якостях. Духовне життя суспільства — реальний процес життєдіяльності людей, один з основних видів життєдіяльності, що включається в усі соціальні процеси. Щоб мати необхідні матеріальні засоби для життя, люди займаються матеріально-виробничою діяльністю. Але як свідомі істоти, люди не можуть не задовольняти свої духовні потреби, тому, здійснюючи виробництво свідомості, вступають у духовне спілкування. Духовне життя, з однієї сторони загальний спосіб життєдіяльності, а з іншої, — утворює відносно самостійну сферу.

Поняття духовне життя суспільства нерідко розглядають як синонім поняття духовна культура. Однак, духовне життя — визначена сфера громадського життя поряд з економічною, соціально-політичною сферами. Вона включає всі духовні формування, утворення, у тому числі, психологію людей, повсякденну свідомість, мораль і т.п. Духовна культура — визначений зріз духовного життя, її ядро. Загальносоціологічна теорія розглядає духовне життя у відносній цілісності і нерозчленованості, переважно в співвідношенні з матеріальним життям і суспільними сферами.

У соціології виділяються чотири групи показників розвитку культури суспільства.

1) Показники, що характеризують рівень розвитку суспільної свідомості, інтенсивність протікання культурних процесів.

2) Показники пов'язані з розкриттям домінуючого типу культурної орієнтації суспільства.

3) Фіксує ступінь утвердження в суспільній свідомості цінностей людського існування.

4) Характеризує культурний розвиток суспільства в аспекті взаємин пануючої культури з іншими культурами.

Культурне життя, будучи вбудованим в існуючу соціальну систему, підкоряється різним закономірностям. Серед них виділяються закономірності, властиві суспільству і ті, що розповсюджують свою дію на всю соціальну сферу, включаючи і культуру. Виділяються закономірності взаємозв'язку культури і системи відтворення матеріального життя, тобто взаємозв'язку між основними формами соціального буття. Постійно дають звітку закономірності взаємозв'язку культурного життя з іншими сферами

життєдіяльності людей (економічною, політичною, сімейною, побутовою і т. п.). Не можна ігнорувати закономірності власне культурного життя. Заявляють про себе закономірності взаємозв'язку різних рівнів організації культурного життя, зокрема взаємозв'язку професійного й аматорського, суспільних і індивідуальних форм культурного виробництва і споживання, новаторства і тиражування.

Особливість закономірностей культурного життя складається в тому, що вони відносяться не тільки до духовного світу індивіда, але і до суспільного духовного виробництва, духовного споживання і духовного спілкування.

Формування суб'єкта соціокультурного процесу пов'язане з освоєнням інтеріоризацією культурних цінностей і норм, коли набувають соціальну значимість і визнання природні потреби і почуття індивіда. Механізм освоєння культурних цінностей і норм одночасно виступає механізмом відтворення й утворення культури. Дію такого механізму можна викласти у вигляді деякої послідовності (якщо не лінійної, то логічної) включення особистості у світ культури:

- залучення до світу культури починається з освоєння наявних культурних цінностей, залишених у спадщину від попередніх поколінь;
- наявність суспільно значимих цінностей створює можливості комунікації в культурній діяльності, звільняє її від впливу чисто суб'єктивної сваволі;
- створення нових культурних цінностей можливо лише за умови високої організації суспільного виробництва;
- для створення й освоєння культурних цінностей і норм формуються організації двох типів: інституціалізовані спілки, об'єднання, санкціоновані державою (університети, академії, консерваторії і т. п.) та неформальні групи, екзотичні спілки однодумців (політичні партії, творчі спільноти, художні суспільства, комуни і т. п.). Сформовані організації мають щось загальне: вони викликають поділ творчих організаційних функцій, що закріплюються поділом праці усередині духовного виробництва.
- різні форми масової комунікації закладають технологічні основи створення й освоєння норм і цінностей культури, що здобуває через системи освіти систематизований, комплексний та формально загальний характер. Культура, відкриваючи шлях наукою просвіті, стає могутнім фактором впливу на свідомості мас.

§ 24.2 Відношення соціології культури і соціології науки, освіти і моралі

Предметом соціології культури як наукової галузі і навчального предмета є вивчення місця і ролі ціннісної системи культури в її зв'язках з іншими системами суспільства.

у соціології культури пропонується наслідувати три основні позиції.

1) Вивчення питань загальної теорії соціології, сполучених з дослідженням сфери культури як специфічної соціальної сфери.

2) Знайомство з прикладними аспектами соціології в сфері культурологічних проблем.

3) Оволодіння елементарними навичками емпіричних досліджень культури.

у якості допоміжної соціологія науки бере початок із праць основоположника позитивізму Опоста Конта. у 30-і роки ХХ століття багато в чому завдяки дослідженням Еміля Дюркгейма, Макса Вебера, Пітирима Сорокіна й особливо класичної праці Роберта Мертона "Наука техніки і суспільство в Англії ХІІ століття" сформульована соціологічна концепція науки, яка стала в 60-і роки домінуючим зразком, що розвивається у взаємодії з філософією і методологією науки, соціологією пізнання.

Важливим у соціології науки є визначення місця і ролі науки в соціальній системі, що розвивається. Розвиток науки визначається п'ятьма соціальними нормами:

- універсалізмом (результати науки належать усім),
- розумним скептицизмом {піддаючи всі і вся сумніву, невизнання абсолютно непогрішних вчених та їхніх тверджень),
- безкорисливістю (наукою займаються заради її самої, вважаючи визнання колег найбільшою винагородою за успіх у дослідженні чи винаході, відкритті і т. п.),
- раціоналізмом (прагненням до узагальненого знання, вираженому в логічно несуперечливій формі),
- емоційним нейтралітетом.

Соціологія науки — галузь соціології, яка вивчає динаміку науки і її взаємини із суспільством, а також динаміку і соціальні аспекти наукової діяльності на рівні окремих вчених колективів суспільства.

На початку 70-х років норми соціології науки піддаються перегляду з постпозитивістських позицій (Майкл Поланьї, Томас Кун, Пауль Фейєрабенд, Імре Лакатос, Стівен Тумлін та ін.). У своєрідному маніфесті постпозитивізму книзі Томаса Куна "Структура наукових революцій" наука розглядається як чистий зразок, сприйнятий науковим співтовариством.

Соціологія освіти — галузь соціології, яка вивчає освіту як соціальний інститут, як форму і засіб суспільної життєдіяльності. Ключовим відношенням у соціології освіти вважається взаємодія інститутів освіти з виробництвом, соціальними структурами, політикою, мораллю і т. п. Предметом соціології освіти виступає реальний процес соціалізації особистості, придбання її соціального досвіду шляхом засвоєння природничо-наукових і гуманітарних знань, що складають соціальні потенції цивілізації. У межах соціології — освіта розглядається не як процес навчання і виховання (це складає предмет педагогіки) і не як сукупність знань і навичок, а саме як соціальний інститут з його підсистемами в їхній цілісності і сукупності.

Початок соціології освіти поклали праці американських учених Літера Франка Уорда і Джорджа Дьюї.

Соціологія освіти розкриває диспропорції між розвитком системи освіти і потребами суспільства, вивчає стимули до одержання освіти й ефективність отриманих знань, ступінь відповідності підготовки фахівців потребам суспільства. Система освіти розглядається не як замкнута сама в собі, а через різні "виходи" в інші великі соціальні системи.

Соціологія права — спеціальна соціологічна теорія, що вивчає право як соціальний інститут, як систему регулювання суспільних відносин і трансформації юридичних норм у соціальну поведінку громадян на всіх рівнях їхньої життєдіяльності. Цей напрямок соціологічної науки складається на стику юриспруденції і соціології, переслідуючи основну мету: вивчення функціональної дії права і його соціальної ефективності.

Ще на початку XX століття виникає соціологія права, утворюючи різні школи соціологічної юриспруденції. Протиставлення правових законів і "живого права", яке постійно складається в суспільстві стало основою становлення соціології права. У 60-х роках XX століття американськими юристами Франком і Паундом робиться чітке формування соціологічного підходу до права. З тих пір об'єктом соціології права стають проблеми престижу суддівського рішення, співвідношення суду і гласності в пресі, право і конституційні норми, політична влада і право. Ефективність правових норм — найважливіша проблема соціології права, яка шляхом соціологічних досліджень виявляє фактори, що визначають ефективність чи неефективність права.

Соціологія мистецтва — галузь соціології, що вивчає виникнення, функціонування і розвиток мистецтва в конкретно-історичних системах суспільних відносин. У соціології мистецтва в широкому обсязі реалізується апарат філософії, психології, педагогіки, мистецтвознавства. Для соціології мистецтва основними виступають два положення:

- визнання відповідності між станом суспільства і мистецтвом як специфічною сферою громадського життя;
- можливість визначення ступеня відповідності в досить чітких поняттях, що піддаються математичній обробці.

Сучасна соціологія мистецтва розпалася на відносно самостійні суспільства: соціологія театру, соціологія кіно, соціологія літератури, соціологія музики, соціологія живопису і т. п. У середині самої соціології мистецтва виділяються напрямки, що розрізняються за широтою охоплення явищ мистецтва і за "зрізами" соціологічного аналізу. У загально-соціологічному аспекті розкривається соціальна сутність мистецтва, аналізуються соціальні закономірності розвитку мистецтва.

Соціологія моралі — галузь соціології, що досліджує емпіричними методами закономірності практичної моралі на різних соціальних рівнях. Об'єкт дослідження соціології моралі — моральна практика, сформована в різних соціальних спільнотах, шарах (родина, трудовий колектив, професійна група, студентська група, нація і т. п.). Соціологія моралі покликана вирішити триєдине завдання: по-перше, описувати реальні моральні відносини і специфіку їхньої появи в суспільстві; по-друге, досліджувати

відношення різних соціальних груп до постановки і способів рішення моральних проблем; по-третє, вивчати еволюцію, прогнозувати тенденції і шляхи розвитку моральної свідомості.

Наприкінці XIX ст. термін соціологія моралі запропонований французьким соціологом Емілем Дюркгеймом і тоді ж склалася в основному проблематика галузі соціологічного знання: роль моралі в суспільстві; мораль віруючих і невіруючих; поняття щастя; моральні ідеали молоді; сімейна мораль. Соціологія моралі виходить з того, що сутність морального регулювання вимагає добровільного прагнення людей керуватися у вчинках моральними розпорядженнями і нормами. Моральні норми, що затвердилися, стають рушійною силою і засобом впливу на соціальні процеси. Тому моральний фактор у силі його всепроникнення значно визначає стабільність основних основ способу життя.

Соціологія моралі значне місце відводить етико-соціологічним дослідженням суспільної думки, механізму подвійної моралі. Використовуються різні методи: історичний, типологічний, статистичний, метрологічний. Починаючи з 80-х років у соціології моралі є значні елементи скептицизму і песимізму щодо оцінки стану вдач, що дає основу для висновків про зростаючу деградацію моральних цінностей і т. п. Нова мораль висуває Два принципи: "Насилуй себе" і "Роби, що хочеш".

В історії соціологічної і соціально-філософської думки виявилися два основних і найзагальніших підходи до визначення місця і ролі культури в житті суспільства — матеріалістичний та ідеалістичний. і хоча обидва не заперечували важливого значення культури в суспільному розвитку, проте ті (наприклад, марксизм), хто виходив з матеріалістичного розуміння історії, бачили в духовній культурі вторинний, похідний, надбудовний фактор такого розвитку; а ті (Е. Дюркгейм, М. Вебер та ін.), хто в цілому віддавав перевагу історичному ідеалізму, бачили саме в духовній культурі (наприклад, у "дусі капіталізму") вирішальний і визначальний момент у житті і розвитку суспільства. Остання позиція переважає в немарксистській соціології.

Соціальна роль культури виявляється в трьох основних аспектах.

1. Культура є основою і вирішальним фактором перетворення індивіда в особистість, його підготовки до життя в суспільстві, його соціалізації (про що докладно говориться в наступному параграфі даної глави). Ця роль визначається тим, що культура виступає як своєрідний резервуар нагромадження, акумуляції і передачі соціального досвіду.

2. Забезпечуючи єдність цінностей, норм, значень, ідеалів і вірувань усіх членів даного суспільства відповідна культура служить його найважливішою гуртуючою, інтегруючою силою, такою, яка багато в чому визначає стабільність, стійкість усієї суспільної системи. Наявність у системі культури того чи Іншого суспільства своєрідних субкультур звичайно не порушує такої єдності і зазначену функцію культури, якщо в них відбивається діалектика загального й особливого при ведучій ролі першого, "єдність у різноманітті". Більш того, як показує досвід, таке різноманіття може служити посиленню суспільної інтеграції. Якщо ж субкультура

виступає у формі контркультури, то її роль стає дисфункціональною, дезінтеграційною.

3. Культура — найважливіша основа і фактор організації, регулювання і модернізації громадського життя, про що також докладніше в подальшому викладі. Ця функція культури пов'язана насамперед з тим, що її основну частину складають соціальні цінності і норми. Культура визначає поле діяльності людей, зміст і стиль їхнього життя, орієнтири в її розвитку.

Особливо наочно велика соціальна культура виявляється в перехідні епохи розвитку суспільства. Справа в тому, що культура настільки широко, повсюдно і глибоко проникає в тканину суспільних відносин, що, коли суспільство переживає періоди нормального, відносно і порівняно плавного розвитку, її роль особливо не виділяється, як би непомітна, сама собою розуміється. Але коли суспільство попадає в кризову ситуацію, часто пов'язану з його перехідним станом, відразу виявляються надзвичайно важливе значення і нічим не замінна, унікальна роль культури для всього громадського життя, її організації, функціонування і розвитку.

Категорії соціології культури класифікують за рівнем соціологічної теорії на категорії загальної соціології культури і на категорії спеціальних теорій соціології культури. Усі категорії соціології культури поділяють на два розряди: методологічні, процедурні. Якщо методологічні категорії груп категорій розкривають культурне життя суспільства, то процедурні — складають загальносоціологічні категорії, застосовувані в процесі обробки й одержання соціальної інформації. Соціологія культури має широкий вибір методів дослідження, що забезпечують різні напрямки ефективної діяльності, надійність і вірогідність отриманого знання. У повному обсязі використовуються стандартні методи: анкетне опитування, інтерв'ю, факторний аналіз, спостереження, експерименти і т. п.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Природа, функції і структура культури.
2. Відношення соціології культури і соціології науки, освіти та моралі.
3. Соціальна культура та її роль у житті і розвитку суспільства.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціальна культура і суспільство.
2. Динаміка зміни соціальних цінностей в українському суспільстві.
3. Соціальні норми та відхилення.

Додаткова література з теми

1. Здравомыслов А. П. Потребности. Интересы. Ценности. — М., 1986.
2. Ионин Л. Г, Культура на перепутье // СОЦИС. — 1995. — №2.
3. Комаров МС. Социология. — М., 1994.
4. Культура: теории и проблемы. — М., 1995.
5. Орлова Э. А. Введение в социальную и культурную антропологию. — М., 1994.

Тема 25. ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Ключові поняття та терміни

- освіта
- система освіти
- освіта як соціальне явище
- функції соціології освіти
- предмет соціології освіти
- освітня діяльність
- виховання
- соціальні функції освіти
- безперервна освіта
- загальна освіта
- вища освіта
- соціальні принципи освіти
- ефективність освіти
- види освіти
- технічна освіта
- глобалізація вищої освіти
- освіта як соціальне явище
- суб'єкти освіти
- структура освіти
- об'єкт соціології освіти
- соціальні вимоги до освіти
- соціальні функції освіти
- навчання
- пізнання
- самоосвіта
- гуманітаризація освіти
- професійна освіта
- демократизація освіти
- функції освіти
- форми освіти
- природничо-наукова освіта
- післявнзівська освіта
- регіоналізація вищої освіти
- освіта як соціокультурний інститут

§ 25.1 Основні віхи становлення соціології освіти

Виокремленню соціології освіти в самостійну наукову дисципліну сприяли такі об'єктивні чинники:

- перетворення феномену освіти в складне й багаторівневе соціальне явище, яке визначає напрямки розвитку людської цивілізації;
- набуття освітою найпотужнішої виробничої сили, якою людство почало опановувати тільки протягом ХХ ст.;

- швидке зростання протягом останніх 100 років кількості навчальних закладів і охоплення освітньою діяльністю всього населення — дітей і дорослих;
- зростання ролі освіти в соціалізації особистості, підготовці працівників нового типу, громадянина, активного соціального суб'єкта;
- переростання системи освіти у відносно самостійну і стійку форму соціальної практики і в той же час поглиблення взаємозв'язків і взаємозалежності освіти з економічною, політичною, культурно-духовною та іншими сферами суспільного життя;
- широке використання освіти як послуги, що продається, як цінної інтелектуальної власності, як підприємництва і як джерела прибутку;
- швидке зростання престижу вищої освіти як джерела розвитку промисловості та військової могутності;
- поява значної кількості теоретично підготовлених і практично працюючих в царині освіти соціологів.

Ці та інші тенденції і закономірності в розвитку освіти — її глобалізація та модернізація, зростання ролі у вирішенні глобальних проблем, поширення безперервної і дистанційної освіти, загострення конкурентоспроможності держав на світовому ринку експорту освіти, наявність кризових тенденцій у сфері освіти багатьох держав світу — і сьогодні посилюють увагу соціологів до неї.

Початок і становлення соціології освіти в Європі іноді пов'язують з творчістю Р. Оуена і Ш. Фур'є, які ще на початку XIX ст. обґрунтували необхідність суспільного виховання підростаючих поколінь і зв'язок з трудовою діяльністю.

Проте, основи соціології як самостійної науки заклав е. Дюркгейм. Саме він впритул наблизився до постанови і початкового розв'язання проблем соціальних функцій освіти. Процес освіти, за Б. Дюркгеймом, слід розуміти з точки зору його вкладу в сприяння й збереження соціального порядку.

В подальшому розвиток соціології освіти в Європі пов'язаний з творчістю М. Вебера, А. Турена, К. Манхейма, Р. Будона, П. Бурдьє та ін. К. Манхейм наприклад, бачив в освіті засіб розв'язання проблем і подолання соціальних антагонізмів. Р. Будон проаналізував вплив соціального становища молоді на її успіхи в навчанні. П. Бурдьє з'ясував взаємодію освіти з процесами в економіці та політиці.

У США поштовх розвитку соціології освіти дали наукові дослідження Л. Уорда "Динамічна соціологія" (1883р.) і Дж. Дьюкої "Школа і суспільство" (1899 р.). Л. Уорд вивчав освіту як один з чинників цивілізації і прогресу. Дж. Дьюї обґрунтував соціальну визначеність освіти. На початку XX ст. у США з'явилися дослідницькі установи із соціологічних проблем освіти. У 1927р. було створено Американське національне товариство.

У цей час при національних соціологічних асоціаціях засновуються секції соціології освіти, спеціальні журнали. Починаючи з III Міжнародного

соціологічного конгресу (1956р.) проблеми освіти постійно обговорюються на його засіданнях. З 1971 р. при Міжнародній соціологічній асоціації діє дослідницький комітет "Соціологія освіти" а з 1972р. — Європейський центр із вищої освіти при ЮНЕСКО.

Інтерес до соціології освіти в індустріально розвинених країнах різко зріс у 1970-і рр. у зв'язку із відставанням систем освіти, що склались, від нових вимог науково-технічної революції і на фоні масових виступів студентів та інтелігенції західних країн за демократизацію вищої і середньої школи. Ситуація, визначена американським соціологом Ф. Кумбсом як "криза освіти", викликала до життя багаточисельні дослідження доступності різних ступенів освіти, взаємовідносин учнівської молоді з педагогічним колективом, існуючі в школах, класах соціометричних структур. Почалось широке вивчення ролі освіти як чинника "вирівнювання життєвих шансів"; каналу соціальної мобільності, зв'язку освіти та соціальної стратифікації.

Послідовники Т. Парсона досліджували освіту як інститут соціалізації в сучасному суспільстві, розглядали навчальні заклади та їх елементи як соціальні системи (системи ролей, норм та ін.).

Щодо розвитку соціології освіти в колишньому СРСР, у тому числі й в Україні, то він ускладнювався негативним ставленням до соціології загалом. Лише з початку 60-х рр. ХХ ст. в практику стали входити конкретно-соціологічні дослідження проблем освіти, з'являються публікації з соціології освіти. Об'єктами досліджень в соціології освіти ставали учні і студенти.

У 70-80-х рр. в радянській соціології освіти її різні аспекти представлені в працях Н.А. Аїтова, ("Освіта як фактор формування соціальної структури"), Л. Н. Кочана ("Оптимізація різних форм освіти"), В. М. Димова ("Соціальна політика у сфері освіти"), М. Х. Тітми ("Роль системи освіти в прогресивному самовизначенні молоді"), В. Н. Турченка ("Науково-технічна революція та розвиток освіти"), Ф. Р. Філіппова ("Соціальні функції освіти"), В. Н. Шубкіна ("Освіта, життєві плани і шляхи молоді"), Є.І. Головахи ("Життєва перспектива і професійне самовизначення молоді").

Лише починаючи з 80-90-х рр. російські та українські соціологи почали глибше і детальніше вивчати:

- зміст, якість навчально-педагогічного процесу, окремі компоненти навчальної діяльності;
- взаємодію навчання з іншими формами і видами життєдіяльності суб'єктів, що забезпечують функціонування освіти;
- проблеми кризи вітчизняної освіти та шляхи виходу з неї;
- взаємодію системи освіти з виробництвом, соціальною структурою суспільства, дозвіллям, політичними інститутами, духовним світом людини тощо;
- професійну орієнтацію, життєві шляхи учнівської та студентської молоді, задоволеність обраною професією і майбутньою роботою;
- вплив позанавчальної діяльності на формування спеціаліста, організацію в школах та вищих навчальних закладах самоуправління.

Вітчизняна соціологія освіти 90-х рр. представлена працями Ю. М. Алексєєва ("Освіта і держава"), В.І. Астахової ("Трансформація соціальних функцій вищої освіти"), Л.В. Чернецького ("Система освіти в умовах ринкових перетворень"), Л. Н. Герасіної ("Вища школа в умовах реформації освіти"), О. О. Якуби ("Освіта як соціальний інститут"), А.О. Лігоцького ("Проектування сучасних освітніх систем") та ін.

Спробу систематизованого викладання соціології освіти як науки і навчальної дисципліни зроблено в працях Ф. Р. Філіппова, В. А. Нечаєва, м. Н. Лукашевича, В.Т. Солодкова, І. М. Гавриленка, О. А. Скідіна.

З виникненням недержавних (приватних) навчальних закладів почались дослідження цього сектора освітянського простору. Процесу інституціоналізації приватної вищої школи присвячена монографія О. Л. Сидоренка "Приватна вища освіта: шляхи України у світовому вимірі", публікації В.І. Астахової "До питання про соціальні функції та принципи становлення системи приватної освіти в Україні", "Державні і недержавні вузи в системі освіти", "Про стан, перспективи розвитку приватного сектора національної системи освіти України", /./ Тимошенко "Приватна освіта України, успіхи та труднощі становлення", "Система недержавної освіти в Україні" та ін. Питання розвитку системи недержавних навчальних закладів обговорювались на науково-практичних конференціях.

§ 25.2 Освіта та її функції і зв'язок з іншими науками

До свого виокремлення в самостійну соціологічну дисципліну соціологія освіти розвивалася в межах соціології культури, концептуально вона нерозривно пов'язана із філософією освіти і соціологією культури (освіта є частиною культури), а у своїй практичній спрямованості — із соціологією виховання, педагогічною соціологією, соціальною психологією і соціальною педагогікою. Соціологія освіти, на відміну від загальної, спеціальної і соціальної педагогіки, вивчає не лише специфіку освітнього процесу, але й певну сукупність взаємозв'язків системи освіти з іншими соціальними системами суспільства, його соціальними інститутами.

Якщо загальна і спеціальна педагогіка визначає зміст освіти, її організаційну основу, то соціологія освіти вивчає ефективність діяльності відповідних соціальних інститутів по формуванню у людей науково-практичного світогляду в результаті підвищення їх загальноосвітньої підготовки. Якщо педагогіка вивчає людину в процесі навчання, то соціологія освіти вивчає її в інтроспективі і перспективі, в процесі включеності її у всі сфери соціальної діяльності і форми суспільних відносин у зв'язку із одержанням певної освіти, виявляє, як змінюються соціальні ролі людини в залежності від рівня освітньої підготовки.

<p>Зв'язок соціології освіти з іншими науками</p>	<ul style="list-style-type: none"> • педагогічна соціологія; • педагогіка (безпосередньо вивчає методичні і дидактичні основи освіти і виховного
--	--

процесу);

- соціологія культури;
- соціологія науки;
- психологія (розглядає освіту як джерело формування особистості);
- соціальна філософія (розглядає освіту як соціальне явище і соціальну систему)

Отже, соціологія освіти — це галузь соціологічного знання, яка вивчає закономірності та функціонування освіти як соціокультурного інституту, її взаємодію з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси і соціальну політику у сфері освіти.

З цього визначення стає достатньо очевидним об'єкт соціології освіти. Це сфера освіти, те соціальне середовище, в якому відбуваються процеси навчання і виховання, взаємодіють суб'єкти освіти.

До визначення предмету соціології освіти спеціалісти підходять по-різному. Одні акцентують увагу на вивченні соціальних функцій освіти, другі — на виявленні різних аспектів взаємодії освіти та інших соціальних інститутів.

Вивчення освіти як системи обумовлює два основних підходи до її аналізу. З одного боку, освіта є видом людської практичної і пізнавальної діяльності. Тому систему освіти спеціалісти вивчають з гносеологічної (теоретико-пізнавальної) точки зору. З іншого боку, освіта є системою певним чином пов'язаних між собою установ, організацій, які виконують функції навчання й виховання. В якості елементів цієї системи виступають підсистеми, які у свою чергу можуть розглядатися як системи меншого масштабу і навіть ділитися на системи ще більш приватні, аж до кінцевих елементів (конкретна школа, ліцей, коледж, училище, інститут, академія, університет). Феномен освіти можна вивчати в різних аспектах:

- діяльнісний аспект передбачає вивчення мети, змісту, мотиваційної структури, організації освітньої діяльності;
- культурологічний аспект передбачає аналіз освіти як одного з факторів відтворення і розвитку культури;
- інституціональний аспект передбачає аналіз сталості та визначеності впливу освіти на цілеспрямоване формування особистості;
- технологічний аспект передбачає аналіз методів, способів, процедур освітньо-виховної діяльності;
- соціологічний аспект передбачає аналіз проблем управління освітою;
- інформаційний аспект аналізу освіти вивчає місце її як каналу інформації в інформаційних системах.

За своєю структурою соціологія освіти поділяється на:

- теоретичну соціологію освіти, яка займається розробкою теоретико-методологічних проблем реформування освіти, виявом соціально-культурних факторів, пізнання і виховання, взаємообумовленістю соціальних і духовних процесів в освіті і т. д.

- прикладну (емпіричну) соціологію освіти, завданнями якої головним чином є діагностика соціально-педагогічної ефективності різних типів і стилів життя, традицій культури.

- експериментальну прикладну соціологію освіти, яка виступає зазвичай у нерозривному зв'язку із соціальною педагогікою і спрямована на розробку нових соціально-педагогічних центрів, форм і методів виховної роботи і т. д.

Відповідно з проблемно-тематичним змістом предмету соціології освіти можна визначити такі її основні функції:

- 1) теоретично-пізнавальна, яка спрямована на відкриття нових закономірностей соціально-культурних процесів в освіті, розробку нових теорій і парадигмальних підходів до вивчення освіти;

- 2) інформаційна, яка спрямована на відкриття нових соціальних фактів;

3) прогностична, яка передбачає розробку соціальних прогнозів в галузі розвитку освіти на основі теоретико-методологічного аналізу одержаних соціальних фактів, впливу на них змін, що відбуваються в самому суспільстві;

4) реформування освіти, створення її нових соціальних моделей, адекватних основам організації життя громадянського суспільства, ринковим відносинам.

Методологічною основою соціології освіти є:

- концепція єдності процесів пізнання, навчання і виховання як видів соціально-культурної діяльності;
- теорія соціалізації, тобто включення індивіда в той або інший соціально-культурний простір життєдіяльності.

Методи досліджень, що використовуються в соціології освіти, випливають із методології конкретно-соціологічних досліджень. Особливе значення в соціології освіти мають соціометричний аналіз, спостереження, порівняння, аналіз документів, експеримент, анкетування, інтерв'ю та ін.

Основна функція освіти — передавати цінності конкретної культури.

Е. Дюркгейм

Освіта — це розвиток особистості й формування громадянина, здатного самостійно й вільно мислити й діяти. Навчання — ядро освіти, але остання відбувається й за межами навчальних закладів — протягом усього життя людини.

Освіту розглядають як цілісну самостійну систему, яка має інституційний характер. Ознаками соціального інституту освіти є:

- соціальні функції освіти (навчання і виховання);
- наявність суспільно вироблених форм, освітніх установ, їх організація і становище в суспільстві, а також певних осіб, які здійснюють функціонування даного інституту, їх статус в суспільстві;
- наявність регулятивів по функціонуванню даних установ і осіб, які беруть участь в освітній діяльності, тобто свідомо поставлених цілей, законів, які визначають функціонування установ, засобів та методів освітньої діяльності, матеріально-технічних засобів.

Отже, освіта як соціальний інститут, як цілісна система передбачає наявність:

1) суб'єктів освітньої діяльності — педагогів, учнів та студентів навчальних закладів;

2) об'єктів освітньої діяльності — як окремих учнів та студентів, так і їх колективів, в яких розвиваються здібності, здійснюється обмін діяльністю, знаннями, формами спілкування;

3) засобів освітньої діяльності — навчальних планів, програм, методів й організаційних форм навчання, підручників, посібників, технічних засобів і т. ін.

Розглядаючи освіту як соціокультурний елемент, як частину культури відповідного суспільства, як результат соціокультурної взаємодії людей, що проявляється у формі пізнання і його кінцевих результатів (знань, досвіду, вмінь і навичок), соціологія визначає функції освіти.

- Культурна функція забезпечує передання від покоління до покоління культурної спадщини, відтворення та розвиток культури.

- Професійно-економічна функція визначає характер взаємозв'язку освіти з розвитком продуктивних сил суспільства.

- Соціальна функція містить можливості впливу на соціальну структуру, створює певні канали соціальної мобільності, рольових та статусних переміщень.

- Виховна функція втручається у процес гармонізації та вдосконалення людських якостей, формування громадянина, стимулює саморефлексію — глибоке усвідомлення людиною своєї суті та особистих потенцій.

- Функція соціального захисту поширює потенційні соціальні можливості людини у професійному й особистому самовизначенні, особливо за ринкових умов.

- Гуманістична функція освіти покликана забезпечити формування системи якості, які дозволять людині виконувати функції носія культури, духовності, творчо налаштованого суб'єкта суспільних відносин.

- Урбаністична функція розкриває вплив освіти на міграційні процеси (найбільше вона проявляється у діяльності вищої школи). Демографічна функція підкреслює вагомість культурно-освітніх факторів у демографічних процесах у державі (склад населення, тривалість життя, шлюбність, народжуваність тощо). Функція історичного спадкоємництва та наслідування соціального досвіду відтворює характер відносин із зовнішнім світом та відбиває різноманіття соціально-рольової структури суспільства.

- Соціалізаційна функція забезпечує засвоєння широкого кола цінностей, соціальних ролей і очікувань, на основі яких складається повсякденне життя людей.

- Функція соціального контролю проявляється у тому, що, перебуваючи у навчальних закладах по декілька годин на день учні та студенти одержують знання на основі стандартизованих підручників, виконують внутрішній розпорядок закладу, вимоги адміністрації та наставників, засвоюють звички і переконання, що пропагуються освітньою установою. Отже, освіта, тим самим, сприяє підтримці стабільності суспільства.

Доводячи соціокультурний зміст інституту освіти, соціологія досліджує систему соціальних принципів, на яких побудовані освітянські системи сучасності.

- Принцип загальності освіти, або демократизації школи визначає доступність освіти для будь-яких соціальних та етнічних верств населення.

- Принцип безперервності освіти демонструє наслідування, вертикальний та горизонтальний зв'язки між всіма ступенями у навчанні, стимулює процеси підвищення кваліфікації та відновлення освіти.

- Принцип освіти широкого профілю тяжіє до гуманітарного змісту навчання, його фундаменталізації та багатопрофільності.

- Принцип поєднання навчання з вихованням посилює гуманістичну компоненту освіти, відбиває координацію дій через школу, всіх навчальних, виховних, культурних, комунікаційних та інших соціальних інститутів у їх впливі на особу.

- Принцип інтенсифікації нагромадження знань вимагає від сучасної системи освіти переробки наукової, економічної та соціально-політичної інформації, її ретельного відбору відповідно до потреб навчання, отже, й певної структурної мобільності та механізмів внутрішнього самооновлення.

- Принцип полікультурності освіти відбиває певні аспекти побудови плюралістично інтегрованих освітніх систем у етнічно неоднорідних суспільствах.

- Принцип інституційної рефлексії означає здатність системи освіти до соціальної та змістової адаптації під впливом науково-технічного та соціального прогресу.

- Принцип пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей над політичними і класовими інтересами, що вимагає незалежності освіти від політичних партій та рухів. Принцип випереджуючого розвитку освіти закладається у порівнянні з динамікою соціального руху, він гостро відстоюється сучасною соціологією як провідний фактор соціогенезу освіти. Принцип інноваційності в освіті сучасна наука вважає за доцільне сполучати з принципами зваженого консерватизму в освітянській політиці для збереження інституційної цілісності та ціннісних надбань в освіті.

- Принцип елітарності набуває нового змісту, що пов'язаний як з якісним відбором учнів за рівнем їх здібностей і таланту, так і з диверсифікацією формалізованих інститутів, що становлять структуру системи освіти.

- Принцип формування "вільного освітнього середовища", закладає поширення демократичних можливостей вибору форм, засобів, рівнів та напрямів у навчанні.

<p>Основні завдання системи освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • формування соціальної потреби громадян в освітніх послугах; • регулювання характеру, змісту та обсягів набутих і засвоєваних знань на основі розробки нових навчальних планів, програм, методів і форм навчання; • розробка, запровадження і регулювання меж різномірності культурно-освітнього й наукового простору країни на базі системи міжнародних стандартів; • значне збільшення варіантів освітніх закладів, установ, систем, що віддзеркалюють специфічні,
---	---

	<p>національні, регіональні, релігійні та інші інтереси населення;</p> <ul style="list-style-type: none"> • посилення уваги до неформальної освіти і самоосвіти; • подолання міжнародної ізоляції, входження у європейський та світовий освітянський простір
--	--

Таким чином, методологія побудови освітянської системи та спрямованість змісту її головних соціальних функцій визначає соціокультурний характер інституту освіти. Освіта — соціальна система, яка має свою структуру (форми, види, ступені).

- дошкільна освіта і виховання — здійснюються разом із сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей.

- загальна середня освіта — забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення.

- позашкільна освіта і виховання — забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів.

- професійно-технічна освіта — забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовку;

- вища освіта — забезпечує фундаментальну, наукову та загальнокультурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей;

- післядипломна підготовка — забезпечує систематичне поновлення набутих у ВНЗ знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій;

- аспірантура і докторантура забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук;

- самоосвіта — система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмінь, одержання професії і спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та оцінки знань системою екстернату.

Система освіти в Україні переживає радикальні зміни, які торкаються всіх її елементів і ланок. Поруч з традиційною школою з'явилися ліцеї, гімназії, коледжі, школи і класи з поглибленим вивченням предметів, профільні класи т. д. Паралельно з системою безоплатної освіти існує платна (комерційна) освіта у всіх ланках — від дитячих садків до університетів.

Змінюється система відносин між інститутом освіти і церквою, яка розвиває свої семінарії, відкриває богословські факультети та університети, недільні школи тощо.

Ще на початку 90-х рр. ХХ ст. в монолітній системі державної освіти України виникли окремі недержавні (приватні) навчальні заклади, які значно розширюють можливості вибору варіативних форм освіти. На сьогодні частка недержавного сектору освіти України становить приблизно 17 %.

У 2002 р. в Україні функціонувало 200 недержавних вищих навчальних закладів. В цілому вони довели доцільність свого існування. Провідними серед них є Харківський гуманітарний інститут, "Народна Українська академія", Європейський університет фінансів і т. д.

На функціонування освіти як системи значний вплив здійснює економіка, політика, культура та інші сфери суспільного життя.

Система освіти, формуючи громадянина, тим самим здійснює вплив на політичну сферу суспільного життя. Зрозуміло, освіта через культурно-виховну функцію впливає на духовне життя суспільства, є одним із факторів прогресу культури.

§ 25.3 Тенденції і проблеми модернізації сучасної вітчизняної освіти

Сучасні соціологи (А. Печчеї, Ф. Кумбас та ін.) звертають увагу на перебіг в останній чверті ХХ ст. глобальної кризи освіти. Вказується, зокрема, на такі ознаки цієї кризи:

- зростання "функціональної неосвіченості" у світі, яка охоплює 1 млрд. чоловік;
- розрив між освітою та культурою;
- відставання освіти від науки;
- збереження дисфункцій сучасних освітянських систем, що обумовлює зниження якості освіти;
- послаблення впливу освіти на соціалізацію молоді;
- зростаюча диспропорція між потенціями людської культури, досягненнями суспільства і культури мас;
- низький коефіцієнт корисної дії використання людством своїх могутніх ресурсів, наукових відкриттів, нових технологій, інформаційних систем;
- постійно зростаючий розрив між вищими досягненнями, професійною майстерністю окремих видатних особистостей і діями в цій галузі основної маси працівників та ін.

Слід відзначити, що й Україна не запобігла освітянській кризі, наслідуючи як набутки й досягнення, так й невирішені проблеми й суперечності радянської системи навчання і виховання. Освітянська криза у нашій державі була зумовлена не тільки глобальними, а й деякими національними факторами.

<p>Фактори кризи вітчизняної освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> • крах головних принципів та догм радянської освіти, спричинений падінням минулої політико-ідеологічної системи; • одержавлення та бюрократизація освітянської системи; • викривлення цілеспрямованості та соціальних функцій • школи; • залишковий принцип фінансування освіти і культури;
--	---

	<ul style="list-style-type: none"> • відсутність нових моделей освіти, наукової та формальної альтернативи; • соціальний та етичний розрив між викладацьким корпусом, студентами та учнями; • зниження соціального престижу освіченості й інтелекту у кризовому соціумі, яким залишається українське суспільство
--	---

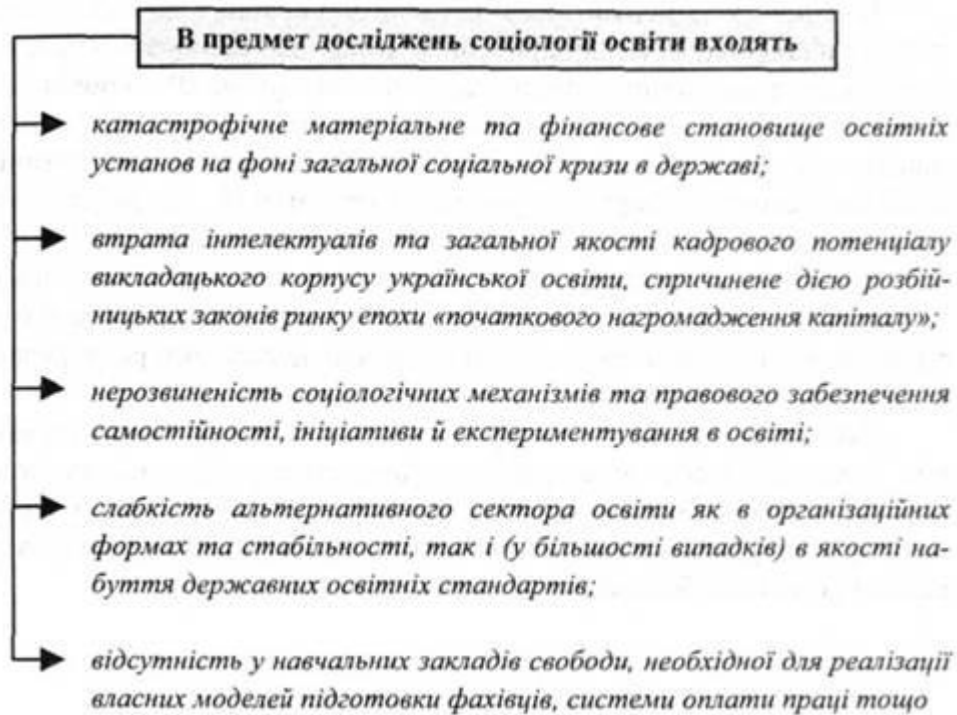
Спроби подолання кризи освіти в нашій державі сконцентровані у Державній національній програмі "Україна XXI століття: стратегія освіти", що визначила інноваційні цілі, напрями й антикризові завдання модернізації національної освіти. Цей комплекс дій та заходів концептуально відповідає світовій практиці, що понад 10—15 років впроваджує реформацію освітянських систем, як найважливіший засіб подолання глобальної кризи: міжнародні проекти "Освіта для 2000 року" (ФРН); "Освіта американців для XXI сторіччя" та "Нація у небезпеці" (США); "Освіта майбутнього" (Франція); "Модель освіти для XXI ст." (Японія) та ін.

Серед загальних тенденцій, що характеризують вихід освіти Ъ кризи, спеціалісти називають такі:

- 1) Демократизація всієї змістовної системи навчання і виховання та інституційної структури освіти.
- 2) Структурне оновлення.
- 3) Прагнення змістовно оновити освіту підвищенням фундаменталізації, гуманізації та гуманітаризації, посиленням екологічного й психологічного компонента в освіті, впровадженням комплексної інформації.
- 4) Використання провідних, найновітніших технологій навчання.
- 5) Інтеграція та глобалізація освіти як на національному, так і на світовому рівні.
- 6) Нарешті, провідною ідеєю модернізації освіти є її розвиток за принципом безперервності, створення єдиної системи неперервної освіти, що становитиме органічний комплекс державних і громадських (приватних) освітніх установ.

Спеціалісти вважають, що в сучасній Україні реалізація наведених провідних тенденцій поки що гальмується дією визначальних об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Для формування зрілого суспільства, до якого ми прагнемо, потрібний високий економічний і освітній потенціал. Хоча ми й говоримо про наш освітній потенціал, він нижчий, ніж у високорозвинених країнах. Наприклад, у них середні терміни навчання становлять 18-20 років, а в нас — 14, а можливо, і 13 років.

Вважається, що неможливо раз і назавжди створити постійно діючу ефективну систему освіти. Вона має безперервно вдосконалюватися, розвиватися, змінюватися під впливом вимог часу. А все це неможливо забезпечити без належного соціологічного аналізу, в тому числі без розробки соціальних прогнозів розвитку освіти і діагностики негативних явищ, які гальмують процес поступу освіти. Це завдання повинно розв'язуватися диференційовано соціологією загальноосвітньої школи, соціологією професійної школи і соціологією вищої школи.

Розв'язання проблем, що постали у вітчизняній освіті, вимагатиме від соціології ще більших зусиль по всебічному аналізу її реального стану, визначених тенденцій і проблем розвитку і участі в забезпеченні інтеграції України з Європейською спільнотою.

Ключовим елементом розвитку освіти України в XXI ст. є розробка національної концепції освіти. Вона має включати систему взаємопов'язаних принципів розвитку на найближчі 20-30 років початкової і середньої освіти, професійної підготовки, розвитку вищої школи, системи підготовки наукових кадрів з відповідними організаційно-правовими формами установ і організацій. Розробка саме такої концепції, визначення пріоритетів і напрямків діяльності окремих підсистем та контроль за забезпеченням конституційних прав громадян України на отримання освітніх і наукових послуг має бути, на думку спеціалістів, головною формою державного регулювання системи освіти і науки.

Необхідно сприйняти модернізацію та адаптацію освіти до нових ринкових умов як складну соціокультурну дію, що вимагає впровадження особливої політики, державної та громадської підтримки, програмування новацій, соціальних проектів, експериментів у цілому комплексі безпосередніх соціальних дій.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Місце соціології освіти в системі соціологічного знання.
2. Характеристика системи освіти в Україні.
3. Проблеми модернізації вищої освіти.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Місце соціології освіти в системі соціологічного знання.
2. Характеристика системи освіти в Україні.
3. Проблеми модернізації вищої освіти.

Додаткова література з теми

1. Астахова В.І. Вища школа України. —Х, 1991.
2. Астахова В. И. Трансформация социальных функций высшего образования в современных условиях. —Х, 1999.
3. Герасіна Л. М. Оновлення сучасної вищої школи в контексті глобальних проблем освіти. —Х, 1994.
4. Лігоцький А. О. Теоретичні основи проектування сучасних освітніх систем. —К., 1997.
5. Лукашевич Н. П., Солодков В. Т. Социология образования. — К., 1997.
6. Нечаев В. Я. Новые подходы в социологии образования // Социологические исследования. — 1999. —№ 1.
7. Сидоренко О. Л. Приватна вища освіта: шляхи України у світовому виміру. —Х, 2000.
8. Сучасні системи вищої освіти: порівняння для України / За заг. ред. В. Зубка. — К., 1997.
9. Философия образования для XXI века. — М., 1992.
10. Частная высшая школа в объективе времени: украинский вариант. Монография / Под. ред. В. И. Астаховой. —Х., 2000.
11. Шереги Ф. Е., Харчева В. Г., Сериков В. В. Социология образования: прикладной аспект. — М., 1997.
12. Якуба О. О. Освіта як соціальний інститут // Соціологія: навч. посібник. —Х, 1996.

Тема 26. СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ

Ключові поняття та терміни

- виховання
- соціологія виховання
- індивід
- соціальні регулятори
- соціальна поведінка
- соціальна програма
- соціальне дослідження
- потреби
- інтереси
- соціальна роль

§ 26.1 Соціальна поведінка особистості та фактори її формування

Соціологія розглядає виховання як особливий вид суспільно необхідної діяльності людей.

Виховання — діяльність з передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду, планомірний і цілеспрямований вплив, що забезпечує формування особистості, її підготовку до громадського життя і продуктивної праці.

Розглядаючи виховання як функцію суспільства, що складається у свідомому соціальному впливі на індивіда з метою підготовки його до виконання тієї чи іншої суспільної ролі шляхом передачі йому накопиченого людством соціального досвіду, вироблення визначених рис і якостей, можна визначити специфічність предмета соціології виховання.

Соціологія розглядає виховання як одну з найважливіших форм взаємозв'язку суспільства й особистості. Аналізуючи взаємозв'язок суспільства й особистості соціологія виховання виділяє два її рівні: первинний і вторинний.

Первинний рівень взаємозв'язку складає об'єктивна взаємодія людини й умов її побуту, її життєдіяльності, здійснюваної у певному соціальному середовищі. Якщо формування особистості здійснюється у всіх сферах життя суспільства, то людина в динаміці її особистісного розвитку розглядається як модель суспільства, що розвивається. В особистості, як у краплі води, відбивається різноманіття і багатосторонність громадського життя людей. Формування особистості — основний підсумок суспільного розвитку, глибинний його зміст. І тому, сукупність характерних рис особистостей красномовно свідчить про стан усіх сторін життя соціального організму.

Соціологія виховання — формування особистості як конкретного носія соціальності з визначеними світоглядними, моральними, естетичними установами і життєвими устремліннями в результаті виховання як цілеспрямованої діяльності суспільства.

Відтворення особистості, наділеної певними характеристиками, є природний і закономірний результат життя. Особистість виступає ніби дзеркалом об'єктивних тенденцій і протиріч, що визначають її існування. Контрагентом особистості на такому рівні виступає соціальне життя в тій мірі, у якій звернена до конкретної особистості, сприймається нею, впливає на неї і, у свою чергу, випробує на собі її вплив. От чому виховання необхідне для того, щоб людина переросла рівень чисто ситуативної поведінки. Виховання покликане формувати особистість, що сама, добровільно і свідомо, побудує своє життя відповідно до вимог суспільства.

Виховання як одна з форм взаємозв'язку між суспільством і особистістю реалізується у свідомій діяльності суспільства, спрямованій на одержання визначених, передбачених правил поведінки індивідів. Така діяльність складає вторинний рівень виховання і має самостійний зміст і значення. Універсальні зв'язки індивідів — результат універсального обміну знаннями, трудовими навичками, уявленнями, переконаннями і т. д.,

визначає необхідність застосування до людей загальних вимог. Ці вимоги виробляються як моральні, правові й інші норми соціальної регуляції. Затверджені в суспільстві правила поведінки, виступаючи засобом закріплення найбільш важливих суспільних відносин, трохи відстають від них у своєму розвитку чи випереджають, викликаючи конфліктні ситуації. Дотримання норм і правил поведінки відповідає закономірному розвитку людської індивідуальності, виражаючи єдність особистих і суспільних інтересів.

Управління людиною, людьми — це раціональна організація їхньої життєдіяльності. При усій важливості цілеспрямованої діяльності з виховання вирішальне значення для формування особистості із соціально-значимими рисами, якостями, принципами поведінки має все-таки сам по собі вплив конкретних умов її життя. Вторинний рівень виховання дає визначену можливість зм'якшити, нейтралізувати небажані, а часом і негативні впливи, що є в процесі виховання і гальмують формування і розвиток особистості. Суть виховання особистості — облік її взаємодії з об'єктивними конкретно-історичними умовами і соціальними інститутами, що здійснюють цілеспрямований, свідомий вплив на особистість. У принципі, це двоєдиний процес. З одного боку, виховання особистості спрямоване на прилучення людини до цінностей культури, на присвоєння їм конкретних суспільних відносин. З іншого, — з огляду на те, що покликання, призначення всякої людини — усебічно розвивати свої здібності і задатки — виховання складається в індивідуалізації, у знаходженні особистістю власного Я. Головним критерієм вихованості людини соціологія вважає ступінь практичної участі особистості в суспільно-корисній праці. Виховання повинне сприяти привнесенню і нагромадженню конкретною особистістю свого індивідуального внеску в життєдіяльність суспільства.

Соціологія виховання через поняття якісного стану суспільства прагне інтегрувати різні сторони суспільної поведінки і її результати. Одна зі складових станів суспільства — соціальні регулятори людської поведінки і діяльності. Власне кажучи такими регуляторами виступає вся система суспільних відносин, що кожне покоління одержує готової.

Найважливіше місце належить економічним відносинам. Не можна розраховувати на кардинальні зміни в такому суспільстві, у якому не відбувається настільки ж кардинальних змін економічної структури. Соціальні регулятори ефективні тоді, коли вони не просто існують у виді звичних для суспільства інститутів, норм і правил, але й охоче приймаються людьми, природні для них.

У сучасних умовах в Україні, у суспільстві діють дві ціннісно-різні системи соціальних регуляторів. Орієнтована на натуральні економічні показники, зрівняльний розподіл, на традиційний колективізм "гвинтика", на зовнішній контроль за поведінкою людини, командні методи керування і бюрократичне адміністрування. Така система нав'язується досвідом минулого, а її живучість визначається наявністю соціальних шарів, сприйнятливих до регулятивних впливів типу твердого економічного і

позаекономічного тиску. Система соціальних регуляторів ставить в основу ринкові механізми, грошові доходи, оплату праці за індивідуальні здібності людини, волю вибору, засновану на внутрішній відповідальності, солідарність людей, об'єднаних загальними інтересами. Реально механізми регулювання в такій системі (регулювання товарно-грошових відносин, виборні механізми формування органів державної і політичної влади, судові механізми дозволу конфліктів і т. д.) спрацьовують не завжди. Вони більш ефективні переважно в тих випадках, коли в суспільстві накопичується більше людей, що сформувалися як самостійні й ініціативні особистості. Коли незабаром такі ж особистості виявляються, то вся система соціальних регуляторів повинна перебудовуватися відповідно: вона орієнтується не на придушення прояву різних індивідуальностей, а на заохочення їх.

У сучасних умовах у процесі демократизації громадського життя в Україні очевидно: адміністративно-командна система терпить крах, її соціальна база неухильно звужується. Хід речей вимагає перенастроювання на іншу систему регуляторів.

Соціальні регулятори мають інструментальні і ціннісні компоненти. Люди не усвідомляють інструментальної ролі економічних чи моральних принципів, релігійних і етнічних символів, але додають їм самостійне значення, бачать у них вищий зміст і нерідко готові відстоювати їх за будь-яку ціну. Навіть і тоді, коли інструментальна роль звичних регуляторів вичерпана, вони можуть ще якийсь час по інерції зберігати колишній престиж у суспільній свідомості.

§ 26.2 Взаємодія між суспільством, особистістю і вихованням

Соціологія вивчає людину як носія суспільних відносин і соціальних функцій, прав і обов'язків. Без соціологічного підходу неможливо розкрити складний механізм соціального визначення людської свідомості і поведінки, що реалізується в процесі соціалізації особистості. Соціологія впливає на процес виховання переважно ззовні. Виховний процес же носить схоластичний характер, що означає, що значна частина причин і факторів, які роблять вплив на кінцеві результати виховання, не піддаються ефективному контролю чи просто залишаються невідомими. Сучасна теорія виховання надає велике значення навчанню про цінності — основні і часткові.

Оксіологія — вчення про цінності — і деонтологія не є самостійними науковими галузями. Якщо у вченні про цінності насамперед висувається відношення цінність-цінність, що знаходить вираження в оцінному акті, то в деонтологічній сфері основного значення набуває відношення між нормою (вимогою) і виконавцем. Деонтологічна сфера представляється як складна мережа взаємних вимог і зобов'язань особистості і суспільства, суспільства і колективу, колективу й особистості.

Деонтологічні цінності — особливий вид духовних явищ задовольняючих потреби суспільства в регулюванні соціальних відносин і вчинків людей. Виховний аспект деонтологічних цінностей пов'язаний з механізмом перетворення суспільних вимог у свідомість і поведінку особистості.

У загальному виді виховання визначається як триєдиний процес взаємодії впливу суспільного Середовища, цілеспрямованих політичних, моральних, естетичних і т. п. впливів і соціальної активності самої особистості. Особистість — складна система, здатна сприймати зовнішні впливи, відбирати з них певну інформацію і впливати на навколишній світ з соціальних програм. Всі особливі ролі і заслуги, що відрізняють одного індивіда від іншого, власне кажучи є суспільними відносинами.

Для позначення процесу передачі соціальної програми в соціології застосовується поняття соціальне спадкування, у зміст якого включається вся сукупність культурної спадщини людства. Соціальна спадщина забезпечує наступність, передачу і засвоєння позитивного соціального досвіду минулих поколінь, як і елементи заперечення частини соціального досвіду. Без цього неможливий розвиток і удосконалення соціальної програми, а, отже, і соціальний прогрес. Соціальна програма — синтез не тільки минулого і сучасного досвіду, але і перспективних потреб і цілей. Це — прогностична модель для особистості її майбутнього стану. Під процесом становлення і розвитку особистості соціологія має на увазі, насамперед, процес присвоєння індивідом, що володіє визначеними задатками і здібностями, суспільних відносин і перетворення його суспільних функцій у вільну самостійність.

У становленні і розвитку особистості соціологія виділяє три основних етапи.

1. На початку життєвого шляху індивід цілком підлеглий впливу соціального оточення. Він привласнює, усмоктує системи цінностей, норми і стандарти, зразки поведінки, прийняті в суспільстві. Цілі його діяльності носять переважно пошуковий характер. Сукупність різноманітних зовнішніх впливів, проходячи через призму індивідуальних особливостей поступово створює соціально-психологічну структуру особистості. Індивід досягає нового якісного рівня розвитку, стає суб'єктом саморозвитку. Логічним завершенням такого етапу стає поступове перетворення особистості в цілісність.

2. Людина стає суб'єктом соціальних змін, перетворює соціальне оточення, орієнтуючи його на установлення вироблених цілей діяльності. Отже, виховання особистості здійснюється через присвоєння індивідом суспільних відносин і саморозвиток до перетворення його в суб'єкт удосконалювання соціального середовища.

3. Зв'язок суспільства з кожним окремим його членом реалізується в процесі конкретної соціальної діяльності члена суспільства, то під прогресивним розвитком особистості мається на увазі процес внутрішньо обумовлених якісних змін її сутності в ході становлення особистості як суб'єкта цілеспрямованої діяльності, орієнтованої на процес соціальної системи.

Створення атмосфери творчості і пошуку нового, ініціативи і цивільної відповідальності членів суспільства за ефективність і якість роботи і діяльності багато в чому визначається факторами соціально-психологічними. При правильному співвідношенні суспільних і особистих інтересів, при

сучасному, принциповому дозволі назріваючих конфліктних ситуацій у суспільстві створюються реальні можливості для оперативного викорінювання антиподів моралі. Саме знання протиріч, що ведуть до конфліктів, допомагає знайти найбільш раціональні шляхи і методи оперативного їхнього дозволу.

Протиріччями виступають:

- протиріччя пошуку, коли зіштовхуються новаторство з консерватизмом,
- протиріччя групових інтересів, коли люди відстоюють інтереси своєї групи і ігнорують чи недооцінюють загальні інтереси, що часом породжує, корупціонізм, місництво і т. п.,
- протиріччя, пов'язані з особистими егоїстичними спонуканнями, коли користь, кар'єризм придушують всі інші мотиви,
- протиріччя пов'язані з застосуванням нової техніки, технології нових виробництв.

Щоб попередити виникаючий соціальний конфлікт, важливо знати індивідуальні особливості людей, їхні інтереси, мотиви і т. п. Знаючи про сутність людини як сукупності суспільних відносин, важливо в кожному підході до оцінки індивіда враховувати конкретні обставини. У соціології пріоритет віддається суспільним потребам.

Співвідношення суспільних потреб з потребами індивідуальними дає можливість визначити вирішальне значення суспільних потреб стосовно індивідуальних потреб, виконує на всіх етапах людської історії дві основні функції:

- потреба в регуляції спільної діяльності,
- потреба в спілкуванні людей.

Протиставлення особистістю своїх інтересів колективним, суспільним не обов'язково виступає у відкритій формі відвертого індивідуалізму, але допоможе формуватися як групівщина, що протиставляється справжній колективності.

Суспільну ж діяльність складають дії, вчинені індивідами. Не всі суспільні потреби стають індивідуальними. Поряд з потребами суспільства існують потреби нації, етносу, професіоналізму чи вікової групи і т. п. Вони можуть збігатися і суперечити один одному. Далекими для індивіда можуть виявитися й об'єктивно важливі нестатки його соціальної групи, суспільства. Індивідуальні потреби виявляються нерідко в повній опозиції суспільним, а участь у задоволенні їх власних нестатків не є активною.

Відносини між людьми з приводу задоволення їхніх потреб утворюють зміст соціального інтересу. Складається соціальний інтерес незалежно від свідомості людей. Його зміст заданий соціально-економічним становищем людини в існуючій соціальній системі. Якщо особисті інтереси відбивають суспільні умови життя людини, то вони виступають як суспільні інтереси. Між потребами й інтересами існує прямий взаємозв'язок, обумовлений тим, що обидва прояви — потреби й інтереси мають багато загального. І потреби й інтереси представляють специфічний вид відносин особистості із

соціальному середовищу. Основу їхнього виникнення утворить матеріальне і духовне виробництво.

Місце і роль інтересів у соціальному механізмі виховання особистості обумовлені тим, що інтереси не тільки з'єднують членів суспільства, але одночасно виступають і формою реалізації діючих у суспільстві об'єктивних законів.

Соціальна роль потреб і інтересів, матеріального і духовного виробництва складається насамперед, у тому, що вони працюють у системі механізмів виховання формування і особистості.

Визначальна роль соціальних інтересів у вихованні і формуванні особистості полягає в тому, що вони виступають безпосередньою основою для стимулювання виробничої діяльності і соціальної активності людей.

Кожна особистість виступає носієм найрізноманітніших інтересів: суспільних, національних, колективних, сімейних, економічних, політичних, духовних і т. п. Тому соціальні якості людини, її внутрішній духовний світ формуються під впливом дуже складного, динамічного суперечливого, часом зовсім непередбаченого переплетення різноманітних інтересів, нашарування їх один на одного, чи їхньої конфронтації.

Інтересами безпосередньо визначаються багато соціальних якостей особистості, у тому числі здібності, потреби, внутрішній духовний світ. Під їхнім впливом в особистості складається складна ієрархія духовних спонукань: прагнення, мотиви. Інтереси у вирішальній мірі визначають соціальну спрямованість особистості. Індивід, власне кажучи, лише тоді й стає особистістю, коли опановує досвідом соціального життя, визначає свою особисту позицію в суспільному житті. Питання про співвідношення особистих і суспільних інтересів безпосередньо пов'язане із проблемою особистої волі людини, тому що особиста воля в найбільш істотному своєму прояві є не що інше, як констатація протиріччя між потребами й інтересами соціального суспільства. У такому розумінні людська воля виявляється залежною, з одного боку, від соціально-економічного ладу, а, з іншого, — від системи виховання і ступеня вихованості особистості, її універсальності.

Людство нагромадило величезне духовне багатство, склалася гуманна система моральних норм і суспільних цінностей. Відбуваються зміни і зміни в соціальній психології людей, устанавлюються зв'язки між людьми в процесі праці, складається довіра і т. п. Одним з найбільш небезпечних явищ виступає в житті егоїзм. Егоїзм як індивідуальну властивість, риси характеру, виявляються по-різному, має неоднозначний соціальний зміст стосовно різних соціальних цінностей. Егоїзм виступає насамперед і як протиставлення особистих інтересів суспільним, як прагнення до споживчого, життєвого комфорту й особистого благополуччя за рахунок суспільства, за рахунок інших людей і т. п.

Зростаюча на ґрунті егоїстичного набуття і така небезпека як речизм. Речова хвороба виступає насамперед як показник прагнення людини підкреслити зовні свою перевагу над іншими людьми самим фактором

володіння порівняно рідких, дорогих речей, авто "Мерседес", "Вольво", "Форд" і т. п. Речова хвороба гальмує моральний розвиток людини, істотно звужує коло його духовних шукань і потреб.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Соціальна поведінка особистості та фактори її формування.
2. Взаємодія між суспільством, особистістю та вихованням.
3. Проблеми виховання особистості в Україні.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціальна спрямованість особистості.
2. Соціальні інтереси та виховання.
3. Виховний процес та ринкові відносини в Україні.

Додаткова література з теми

1. Болгаріна В. С. Педагогічна соціологія в Україні: стартові кроки // Трибуна. — 2001. — №9-10.
2. Дюркгейм Э. Социология воспитания. — М., 1998.
3. Ильчиков М. З., Смирнов Б. А. Социология воспитания. — М., 1998.
4. Лукашевич Н. П. Социология воспитания: Конспект лекций / Межрегиональная академия управления персоналом. — К., 1996.
5. Лукашевич И. П., Солодков В. Т. Социология образования. — К., 1997.
6. Соціальна робота з молоддю в Україні / Зб. інформ. - метод, матеріалів / Укр. держ. центр, соц. служб для молоді: Підгот.: Хохленков І. О. та ін. — К: Столиця, 1997.
7. Харчев А. Г. Социология воспитания. — М.: Политиздат, 1990.

Тема 27. НАУКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Ключові поняття та терміни

- наука
- фундаментальна наука
- розроблювальні дослідження
- прикладна наука
- інституціоналізація науки
- комуналізм
- безкорисливість
- амбівалентність
- наукова діяльність

§ 27.1 Наука як складний багатогранний феномен

Наука — складний багатогранний феномен, який можна розглядати в різних планах. у культурологічному плані — це компонент культури, це форма передачі позитивного досвіду, що забезпечує прогрес суспільства, спадкоємний його розвиток.

У логіко-гносеологічному плані — це система знання, особлива форма суспільної свідомості, що відрізняється від інших форм за метою, глибиною, способом відображення світу.

У діяльному плані наука — це особлива діяльність, спрямована на одержання і застосування знань.

У практичному плані — це безпосередня продуктивна, практична сила суспільства, що перетворює не тільки матеріальне виробництво, але і духовну сферу. Наука — це велика духовна, моральна й інтелектуальна сила суспільства. Чим більше розвивається суспільство, тим більше його прогрес забезпечується розвитком і застосуванням науки.

В інституціональному плані — це особливий соціальний інститут, що додає стійкість і визначеність суспільним відносинам і разом з тим прискорює суспільний розвиток. Інституціональний характер діяльності означає, що в сучасну епоху наукова діяльність є цільовою ієрархізованою діяльністю, має складні організаційні форми, спирається на спеціальну матеріальну базу, систему спеціальних методів.

В інформаційному плані — це система, створена для збору, аналізу і переробки інформації.

Наука — це не просто система знань, але і процес їхнього одержання і застосування, це і результат спеціалізованої діяльності, що цільовим чином організована і має матеріальне і методичне забезпечення.

У якому б плані її не розглядати, наука залишається продуктом світового розвитку і носить загальнолюдський характер. Безсумнівно, розвиток науки в окремих країнах має свою специфіку і вимагає спеціального аналізу, особливо її інституціональні форми. Однак важливо пам'ятати про глобальний, світовий її характер, про неприпустимість абсолютизації і протиставлення тимчасових і просторових меж (радянська, українська наука і т. п.).

У складній природі науки укладені внутрішні протиріччя, що є джерелом її розвитку. Наука не тільки система знання, але і нескінченний процес його розвитку, а, отже, заперечення старого. Науці внутрішньо притаманний інноваційний характер. Разом з тим, її інституціональні форми служать закріпленню того, що потім переборюється, руйнується.

Наука пройшла складний і тривалий шлях розвитку. Перші її прояви можна знайти в далекій давнині. Це знання в області астрономії, математики, механіки, медицини, що знаходили практичне застосування вже в Стародавньому Єгипті, Греції, а також у країнах давньосхідних цивілізацій. Процес нагромадження і застосування знань продовжується протягом всієї історії. Поступово складаються й організаційні, і нормативно-ціннісні форми наукової діяльності.

Однак довгий час, аж до ХХ сторіччя наука не була цілісним, розвинутим, самостійним соціальним утворенням. Вона розвивалася в рамках інших соціальних інститутів: релігії, освіти. І хоча елементи професіоналізму в науковій діяльності з'явилися вже давно, суспільство завзято розглядало

науку, головним чином, як аматорське заняття, як форму проведення дозвілля.

Наука виконує дві основні соціальні функції:

- пізнавальну,
- практичну.

Перша спрямована на пошук нового, аналіз сутності процесів і явищ, виявлення закономірностей їхнього розвитку, друга спрямована на застосування знання, його використання в різних сферах суспільства.

Відповідно до цього розмежовуються 3 види наукових досліджень:

- фундаментальні,
- прикладні,
- розроблювальні (інженерні).

З розвитком суспільства зростає вплив науки на всі сторони життя суспільства, при цьому змінюється роль прикладних досліджень, росте їхня питома вага у системі науки.

У США в 80-і роки 10 % учених були зайняті фундаментальними дослідженнями, 20 % — прикладними, 70 % — розроблювальними.

В міру перетворення в цілісне утворення сама наука всі частіше стає предметом спеціального дослідження. Одержують розвиток філософія й історія науки, оформляється наукознавство як загальна наука про науку. У 50-і - 60-і роки американським соціологом Р. Мер-тоном закладаються основи соціології науки. У 70-і роки одержує розвиток поряд з нормативною концепцією Мертона когнітивна концепція у вигляді соціології наукового знання. Яскраві представники цього напрямку — американський історик науки Т. Кун і англійський соціолог М. Малкей.

Т. Кун критикує мертонівську концепцію загального розуміння науки. У його книзі "Структура наукових революцій" наука розглядається як парадигма, прийнята науковим співтовариством. На думку Т. Куна, відповісти на запитання, чи істинне знання, можна тільки з врахуванням того, з позиції якої парадигми його розглядають. Те, як ми бачимо світ, залежить від того, як ми на нього дивимося.

Т. Кун розкриває особливості, механізм розвитку науки. Наука, на його думку, розвивається не шляхом нарощування нових знань, а через періодичну корінну трансформацію і зміну основних уявлень, через наукові революції, через зміну парадигм.

Парадигма, за Куном, — це не тільки теорія, але і принципово новий підхід до рішення наукових проблем, спосіб дії, новий шлях, нова модель розв'язання дослідницьких завдань. Аналізуючи теорію розвитку науки, Т. Кун показує, що розвиток науки відбувався саме в такий спосіб. Він наводить приклад з виникненням астрономії Н. Коперника, теорією відносності, що сформулювала нову парадигму, теорією Ч. Дарвіна.

На прикладі соціології також можна переконатися в тому, що наука не просте нагромадження знань, а складний суперечливий процес появи нового. Роль нової парадигми у свій час відіграв марксизм, що зажадав осмислення всіх соціальних процесів з погляду їхнього діалектичного відношення з

економічними формами при загальному формаційному підході до історії розвитку суспільства. У 30-і - 40-і роки ХХ ст. був сформульований новий підхід до соціологічного дослідження — структурно-функціональний аналіз. У 80-і - 90-і роки всі частіше відстоюється думка про вплив на розвиток науки сполучення різних парадигм.

Широку популярність одержали роботи наукознавців і соціологів країн СНД: Г.М. Доброва, А. А. Зворикіна, В. Ж. Келле, П. А. Рачкова, І.І. Леймана та ін., що аналізували науку як соціальний інститут.

§ 27.2 Інституціоналізація науки

Інституціоналізація науки пов'язана з переходом до професійної діяльності, з появою наукового професійного співтовариства, спеціальних професійних установ і розвитком нормативно-ціннісних систем їхнього функціонування. Розвиток науки завжди був пов'язаний з задоволенням потреб суспільства. Інституціоналізація приводить до більш чіткого вираження і визначення соціально значимих функцій науки, що у свою чергу змінює роль, статус, престиж науки в суспільстві. Ознакою інституціоналізації є оформлення наукової діяльності і діяльності спеціальних установ у якості відносно самостійної сфери громадського життя. Інституціоналізація, виникаючи на основі взаємодії науки із суспільством, забезпечує підвищення ефективності наукової діяльності, приводить у цілому до зростання ролі науки.

В даний час наука має всі ознаки розвинутого соціального інституту. У сфері науки у світі зараз зайнято понад 5 млн. науковців, видається 100 тис. наукових журналів, у яких публікуються більш 2 млн. наукових статей на рік. У розвинутих країнах на науку витрачається 3 - 4 % національного доходу. Наукова діяльність є складною диференційованою і ієрархізованою діяльністю, що спирається на особливий вид виробництва. Наука володіє численними спеціалізованими установами, засобами: НДІ, АН, наукові й інформаційні центри, бібліотеки, музеї, органи координації і планування, має свою символіку, свою систему контролю і заохочення, систему оцінок престижу вчених (звання, учені ступені і т. п.). Виникли наукові центри, що поєднують тисячі вчених, такі, як Український інститут кібернетики, Дубна, академістечко під Новосибірськом і ін.

Затвердилися різноманітні офіційні і неофіційні форми спілкування, спільної діяльності, у тому числі "невидимі світу коледжі", склалися світові інформаційні системи. Одержали розвиток нормативні системи і нормативне регулювання в сфері науки.

Згідно з Р. Мертоном, в основі функціонування науки як соціального інституту лежать 4 принципи, що складають "Моральний імператив науки".

1. Принцип універсалізму (чи об'єктивності) характеризує об'єктивну природу наукового знання (це завжди щире знання, що відповідає реальності). Існують загальні критерії і правила доказу. Наукова цінність знання не залежить від того, ким і коли воно отримане. Цей принцип вимагає,

щоб об'єктивно оцінювався результат досліджень і репутація була заснована на реальних заслугах.

2. Принцип комуналізму (чи загальності) вимагає, щоб наукове знання належало всьому науковому співтовариству і ставало загальним надбанням. Воно не повинне бути особистою власністю вченого чи корпорації. Цей принцип наполягає на відкритості науки.

3. Принцип безкорисливості вимагає служіння істині. Учений діє в ім'я досягнення істини, а не в корисливих особистих цілях.

4. Принцип організованого скептицизму вимагає, щоб наукове знання не приймалося на віру. Ученим повинні бути притаманні критичність і сумлінність у перевірці отриманих результатів. Надалі Мертон запропонував доповнити перелік імперативів "емоційною нейтральністю", Н. Сторер (проф. Гарвардського університету) наполягав на такому принципі, як "інтелектуальна скромність", що вимагає обліку і визнання роботи попередників. Ян Митроф (проф. Південно-каліфорнійського університету) пропонує віднести до імперативів принцип "неупередженості". Активно відстоювалися як моральні принципи оригінальність, незалежність наукової діяльності і наукових концепцій. Наука ефективно діє там, де їй надається автономія і наука політично нейтральна.

Положення Р. Мертона про етос науки справедливо критикували за дещо абстрактний, неісторичний підхід. Вони фактично спиралися на абстрактну модель чистої науки. Англійський соціолог М. Малкей у книзі "Наука і соціологія знання" відзначає, що Мертон пропонує ідеалізовані норми належного.

Соціологічні дослідження показали, що реальна діяльність не завжди відповідає цим нормам. Змагальність у науці часом виключає відкритість, учених цікавить не тільки істина, але і визнання пріоритету. Ян Митроф досліджував 42 наукові установи, що займалися місячним проектом "Аполлон" (1974р.), і показав, що головним стимулом активності була зацікавленість у загальному визнанні. Митроф доводить, що існує не один, а принаймні два ряди протилежних норм. Так, нормі емоційної нейтральності протистоїть норма емоційної переваги. Необхідна сильна, навіть нерозумна відданість ідеям для того, щоб домогтися перемоги. Норма універсалізму врівноважується нормою партикуляризму. Відкритість — таємністю, що дозволяє уникнути передчасного розголосу й упевнитися в надійності даних і т. д.

М. Малкей у зв'язку з цим зауважує, що в області науки ми маємо справу зі складною мовою моралі.

Критика Мертона справедлива в тому розумінні, що немає чистих абстрактних норм науки, вони по-різному діють у визначених суспільних умовах у взаємозв'язку з загальносоціальними нормами і відчувають вплив безлічі факторів. Але це не означає, що варто відкинути моральний імператив Р. Мертона, що відбиває особливості природи і високе моральне призначення науки, яка орієнтується на об'єктивну позивачку. Мертонівська нормативна концепція зіграла величезну роль у становленні і розвитку професійних

соціологічних підрозділів. Більш того, доцільно розширити число елементів морального імператива, включивши в нього принцип, який відбиває зв'язок науки із суспільством, що вимагає, щоб вчений орієнтувався на інтереси суспільства, людства. Це зовсім не виключає універсальності науки. В. М. Келле у зв'язку з цим зауважує, що в ракетно-ядерне століття розвиток науки без її орієнтації на загальнолюдські цінності стає небезпечним. В умовах, коли наука проникає в таємниці природи і людського організму, орієнтації на цінності гуманізму настільки ж необхідні, як і орієнтації на об'єктивну істину. Учений несе відповідальність за вибір напрямку дослідження, за практичне застосування його результатів.

До речі, сам Р. Мертон зовсім не виключав інших принципів. Він говорив про амбівалентність вченого (вія лат. *ambo* — обоє і *valentia* — сила), тобто про суперечливість, подвійність, маючи на увазі протиріччя в системі норм, необхідність обліку різних норм. Мертон описує пари норм: наприклад, дослідник прагне пізнати нове, але він не повинний піддаватися моді. Для нього значима оцінка і визнання, але він змушений відстоювати свої ідеї всупереч загальним думкам. Для нього необхідна ерудиція, він повинний знати попередників, але вона не повинна заважати творчому підходу. Наукове знання універсальне, воно не належить жодній нації, але всяке наукове відкриття робить честь нації, що йому сприяла. Найперший обов'язок ученого — виховувати нове покоління, але він не повинний допускати, щоб навчання забирало всю його енергію. Для молодого вченого немає більшого щастя, ніж учитися у видатного майстра, але він повинний прагнути стати самим собою та ін. Величезна заслуга Р. Мертона полягає в тому, що він продовжуючи кращі традиції методології науки, звернув увагу на моральний зміст наукової діяльності, на органічну єдність особливостей творчої діяльності і моральності. Науково-дослідна діяльність за своєю природою, унаслідок прагнення до істини, вимагає об'єктивності, чесності, самокритичності, сумлінності, відповідального відношення до справи. Одночасно всі ці характеристики є моральними нормами.

Моральна чистота, скромність відповідають характеру наукової діяльності, якщо вона пов'язана з об'єктивним науковим аналізом процесів. Учені, що строго дотримуються логіки у висновках, фактах, є переважно чесними і сумлінними. І, навпаки, якщо результати спотворюються, пристосовуються до ситуації, це характерно для псевдовчених, для аморальних особистостей. Моральна чистота, говорив А. Ейнштейн, є запорукою адекватного відображення буття.

Внутрішня логіка науки, соціальні механізми її функціонування такі, що вони вимагають об'єктивності, народжують почуття відповідальності і, отже, вимагають моральних імперативів.

У сучасну епоху у взаємодії суспільства і науки усе більш значимим стає служіння науки гуманним цілям. У цьому змісті сама наука, як писав В.І. Вернадський, повинна трактуватися як система суспільного інтелекту і морального імператива, спрямованого на збереження біосфери землі.

Таким чином, існує складна і суперечлива система норм. Актуалізація тих чи інших норм, особливостей нормативного регулювання залежить від конкретних реальних соціальних процесів.

§ 27.3 Наука, наукова діяльність як об'єкт соціологічного аналізу

Що ж вивчає соціолог у науці? Соціологію цікавить соціальне в науці, що повніше розкривається при діяльному і інституціональному аспектах аналізу. Соціолог вивчає насамперед наукову діяльність як специфічну діяльність, спрямовану на пізнання сутності об'єктивних законів розвитку реального світу.

Знання використовуються в будь-якому виді діяльності, але тільки в науковій одержання знання є основною метою й основним результатом. Наукова діяльність відрізняється від інших видів за методами і засобами пізнання. Відмінність проходить за інноваційним характером діяльності, наукова діяльність спрямована на пошуки нового. Нарешті, за своєю природою наукова діяльність є загальною працею, тобто обумовлюється частково кооперацією сучасників, частково використанням праці попередників, іншими словами, їй притаманні колективний характер і наступність.

Які ж межі наукової діяльності?

Наукова діяльність має широкий діапазон. Це не тільки одержання знання, але і використання, застосування, передача знань, тобто до наукової діяльності відноситься фундаментальне і прикладне дослідження, проектування, експериментування, технологія, читання наукових лекцій і т. д.

У міру того, як наука проникає в різні сфери, вона стає розповсюдженою. Підсилюється вплив науки на соціальні процеси і разом з тим вплив соціальних процесів на науку. Оскільки наукова діяльність спрямована на пошуки нового, найважливішим фактором її розвитку є змагання, а зовнішнім вираженням змагальності виступає прагнення до визнання, боротьба за пріоритет і т. п.

Разом з тим, для інституціоналізованої наукової діяльності характерний і внутрішній опір інноваціям. Досить згадати про відношення представників природничих наук до теорії Ч. Дарвіна. Джон Бернал описує, як бурхливо відбувалося обговорення його ідей. Можна згадати про відношення в нашій країні натуралістів і філософів до генетики і кібернетики, суспільствознавців — до соціології.

Процес інституціоналізації не завершується з твердженням науки як соціального інституту, він здобуває нові риси. Зокрема, у сучасну епоху підсилюється потреба в соціальному контролі за соціальними наслідками впровадження наукових досягнень, за соціальними технологіями. Більш складними стають соціальні механізми включення у творчість та ін.

Найважливішим завданням дослідника є вимір статусу науки в суспільстві. Перетворення науки в цілісне зріле інституціональне утворення підвищує статус науки в цілому і окремих її елементів, статус у системі влади, в економіці, у різних регіонах, різних шарах населення.

Статус як узагальнена характеристика відношення до науки включає:

- довіру до результатів науки;
- оцінку діяльності;
- престижність заняття науковою діяльністю в порівнянні з іншими видами;
- частку національного продукту, що йде на науку, черговість фінансування і т. д.

Соціологічні дослідження середини і кінця 90-х років показують, що в ціннісній системі нашого суспільства наука як абстрактне поняття займає високе місце. Разом з тим престиж різко знижується при переході до конкретних її характеристик, проявів. Зокрема, відношення до заняття науковою діяльністю, її фінансування і т. д. Напевно, можна зробити висновок про те, що як реально функціонуюча система наука ще не має високий статус і високий престиж. Про це свідчить, зокрема, те, що за оплатою і стимулюванням наукова праця займає 12 місце серед 22 основних видів трудової діяльності.

У розвинутих країнах регулярно вимірюється престиж наукової діяльності серед молоді. У середині і кінці 90-х років професійна орієнтація на наукову діяльність у ранговій шкалі з 20 професій займала 4 місце. Разом з тим, реальні соціальні установки на підготовку до науково-дослідної діяльності були характерні для деяких.

Для сучасної епохи характерні інтеграційні процеси взаємодії суспільства і науки. Наука проникає в різні сфери суспільства. Разом з тим вона усе в більшій мірі залежить від суспільства.

Посилення взаємодії науки і суспільства приводить до підвищення наукового потенціалу суспільства, тобто його здатності мати і відтворювати науку визначеного рівня. Соціолог аналізує ефективність науки, тобто те, як реалізується науковий потенціал. Критерієм ефективності є результати (нові знання, практичні рекомендації, технології) у зіставленні зі станом наукового потенціалу і тих завдань з його реалізації, що були поставлені.

Підвищення ефективності науково-дослідної діяльності в сучасних умовах пов'язується з переходом науки від екстенсивного до переважно інтенсивного шляху розвитку. У плані кількісних змін, як свідчать науковці, досягнуті визначені успіхи. За останні 40 років у 2-3 рази збільшилася кількість нових науково-технічних результатів, у 8-10 разів виріс обсяг публікацій, у 18 разів кількість людей, зайнятих у сфері науки, у 30 і навіть у 100 разів виріс обсяг асигнувань. Напевно, підвищення ефективності повинне йти насамперед за рахунок якісних показників: більш удосконаленої організації праці, підвищення її культури, рівня кваліфікації кадрів, якісного поліпшення матеріального забезпечення.

Підвищення ефективності науки пов'язане з удосконалюванням системи добору і підготовки наукових кадрів, з вибором пріоритетних напрямків досліджень, з підвищенням рівня матеріально-технічного й інформаційного забезпечення, з удосконалюванням організації.

Розвинуті інституціональні форми скоріше свідчать про зворотний вплив суспільства на науку і досить залежне становище останньої. Державні вкладення в науку, замовлення означають не тільки підвищення престижу, але і зростання залежності. У цих умовах особливу гостроту набуває питання про взаємодію науки й ідеології. Вони принципово відрізняються одна від одної за своїм призначенням, змістом, методами. Наука націлена на аналіз сутності явищ, процесів, на пошук істини. Ідеологія покликана уловлювати, виражати, формулювати і захищати інтереси соціальних спільнот, формулювати програми їхньої дії. На ранніх етапах свого розвитку наука й ідеологія поєднувалися в рамках філософії, що існувала як нерозчленована форма суспільної свідомості. Потім поступово від філософії відбрунькувалася спеціальна наукова думка, спрямована на вивчення природи, а, починаючи з епохи Відродження, виокремлюється вивчення соціального, зв'язки науки й ідеології стають більш складними, багатогранними. Важливо мати на увазі, що ідеологія — це не тільки система поглядів, але і система установ, організацій. Вона впливає на соціальну організацію науки, масштаби і форми її використання, визначає відношення до науки. Розвиток ідеології впливає безпосередньо в рамках духовного виробництва через концептуально-теоретичні системи, опосередковано — через масову свідомість, соціальну практику, спілкування і т. д. Соціолог повинний пам'ятати про це і прагнути нейтралізувати в тій мірі, у якій це можливо, ідеологічний тиск, забезпечуючи послідовно наукову незалежну позицію. У цілому в нашій країні система науково-дослідної діяльності не задовольняє потреб суспільства. Наукову інноваційну діяльність на сучасному етапі насамперед гальмують: протиріччя між інноваційною сутністю науки і відставанням її організаційних форм, консерватизмом управлінських структур між високим науковим потенціалом і низьким рівнем його використання в економіці, політиці, освіті, між професійною підготовкою кадрів у науці і рівнем їхньої загальної культури.

Щоб перебороти відставання науки від потреб розвитку суспільства, необхідно:

- зміцнити матеріальну базу науки,
- забезпечити випереджальний розвиток фундаментальних досліджень,
- підняти на світовий рівень якість досліджень,
- забезпечити розвиток пріоритетних галузей,
- позбавити науку від бюрократичних форм управління,
- забезпечити співробітництво різних наук,
- звільнити при цьому суспільні науки від службової ролі стосовно політичної системи.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Функціонування науки — специфічного соціального явища.
2. Процес інституціоналізації науки,
3. Особливості сучасного розвитку науки.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Наука як практична сила суспільства.
2. Наука і мораль.
3. Наука і якісне оновлення суспільства.

Додаткова література з теми

1. Арутюнов В.С., Стрекова Л.Н. Административно-информационная система науки. — М., 2001.
2. Богданова И.Ф. Эффективность подготовки молодых ученых // СОЦИС. —1998. —№9.
3. Бутенко И.А. Прикладная социология: наука и искусство. — К: Анкил, 1999.
4. Зиятдинова Ф.Г. Образование и наука в трансформирующемся обществе//СОЦИС. — 1998. —№11.
5. Мангейм К. Очерки социологии знания. — М., 2000.
6. Руткевич М.Н. Социальная ориентация выпускной активной школы // СОЦИС. —1994. —№10.
7. Щукин Н.Н. Практическая функция социального знания // Социально-политический журнал. —1996. —№5.

Тема 28. ЕКОНОМІКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Ключові поняття та терміни

- економічна соціологія
- економічні відносини
- соціальні відносини
- економічне життя
- економічна сфера
- соціальна сфера
- соціологічний механізм
- регулювання економіки
- соціальна політика
- економічна поведінка
- економічне мислення
- економічна культура
- економічна діяльність
- споживча діяльність
- людський фактор
- споживацька поведінка

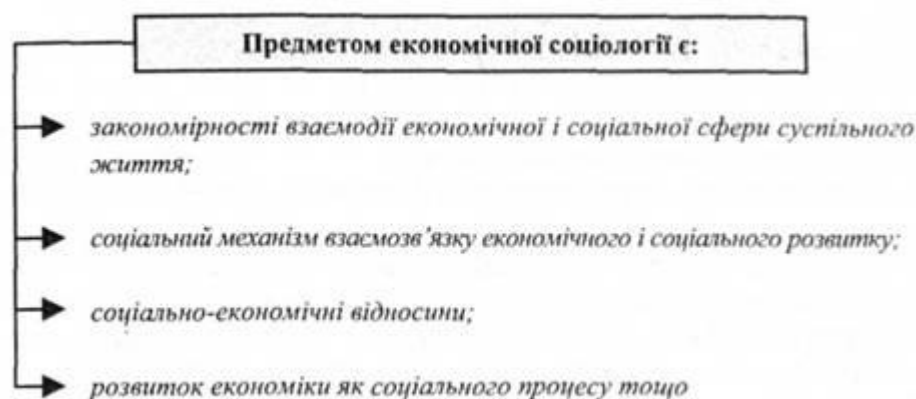
§ 28.1 Економічна сфера, її місце в системі суспільних зв'язків

Виникнення економічної соціології зумовлене соціальною потребою створення спеціального знання соціальних явищ і процесів, нагромадження спеціальних наукових ідей, концепцій, фактів і факторів, а також вироблення нових методів соціологічних досліджень. Основою її появи стали потреби у пошуку шляхів ефективного управління людським фактором в умовах науково-технічного прогресу, розширення масштабів виробництва, ускладнення економічних зв'язків і загострення соціальних суперечностей.

Важливим фактором становлення економічної соціології став процес соціологізації економічної науки, який охопив мотивацію економічної поведінки, співвідношення свободи і регламентованості в економіці, відносини людини і держави, бізнес та менеджмент, соціальні інститути — політику, власність, сім'ю та ін., а також підвищив їх роль в економічному житті. Передумовами визначення цього напрямку стали дослідження М. Вебера і Т. Веблена, які розробили теорію соціальних інститутів та їх ролей у регулюванні економіки.

Особливу роль у становленні економічної соціології відіграв розвиток емпіричних соціологічних досліджень, зокрема дослідження промислової соціології, теорії соціальної стратифікації і мобільності, соціології організації тощо. На становлення економічної соціології особливий вплив мали дослідження управління людським фактором, які ґрунтувались на людських відносинах.

Економічну соціологію також пов'язують із структурно-функціональним напрямом соціології, який розробили Г. Парсонс, н. Смелзер, К. Девіс та ін. Цей напрям охоплював також такі елементи, як бізнес, ринок, адміністрація, конкуренція, інфляція тощо. Дослідження даного напрямку ґрунтувались на соціологічних методах і підходах, на соціологічному аналізі зв'язків економіки і суспільства.

Засновники економічної соціології визначили емпіричні об'єкти і предмети конкретних досліджень. До емпіричних об'єктів належать соціальні аспекти економічних інститутів: ринок, гроші, підприємства, власність, а також соціальні аспекти різних економічних систем, соціальних груп, політичних інститутів, як учасників економічного життя суспільства та ін. Предметом дослідження є міжгрупові відносини, поведінка, конфлікти у ринковій економіці, соціальні функції і процеси.

У загальному виді економічну соціологію спочатку визначали як науку про взаємозв'язки економічної та неекономічної сфер суспільного життя. До економічної сфери відносили:

- виробництво,
- розподіл,
- облік;
- споживання,

а до неекономічної:

- політику,
- культуру,
- етнос;
- стратифікацію.

Дослідження економічної соціології спрямовувалися на:

- поведінку споживачів товарів;
- соціальні ролі у дефіцитній економіці;
- поведінку і стимулювання діяльності господарських керівників;
- ставлення до економічних реформ;
- вплив соціальних та культурних факторів на розвиток економіки;
- систему цінностей людей.

Важливе місце займали дослідження на стику економіки і соціології, зокрема трудової мобільності — плинності, міграції, міжгалузевих переміщень, ставлення молоді до праці і до професії, соціальних проблем міста і села, бюджету часу тощо.

Виникнення економічної соціології пов'язується із зростанням ролі людського фактора у розвитку суспільства, як колективного суб'єкта суспільного життя, що має соціальну, демографічну, економічну і політичну структуру та функції, що забезпечують розвиток суспільства.

На розвиток економічної соціології суттєво вплинув науково-технічний прогрес, який проявляється у широкому спектрі тенденцій, зокрема у зростанні технічної озброєності і спеціалізації суспільної праці, що зумовлює зміну ролі людини у системі "природа-суспільство". Підвищення технічної озброєності праці дозволило людині приводити у дію все більшу масу технічних засобів, енергетичних потужностей, сировини і матеріалів. Набуває більшого значення інтенсифікація виробництва, економне витрачання матеріальних ресурсів, вдосконалення технології тощо.

Важливим фактором соціально-економічного розвитку суспільства є зростання рівня освіти і культури. Сучасна молодь вступає у трудове життя з вищим рівнем загальної і професійної підготовки. Освічені, культурні і кваліфіковані працівники значно активніші у праці і житті.

Водночас виникли різні особисті стратегії поведінки у праці і одержанні доходів. Одні прагнуть одержувати максимально високі доходи будь-яким чином. Інші задовольняються одержанням фіктивних доходів при мінімальних затратах праці. Більшість працівників обирає стратегію цінностей, критеріями яких є доход та вільний від роботи час.

Економічна соціологія вивчає широке коло питань соціальної політики, яка стосується діяльності органів влади, спрямованої на регулювання стану, відносин і взаємодії основних елементів соціальної структури суспільства — класів, націй, верств і груп. Завдання цієї політики полягає у забезпеченні узгодження інтересів індивідів і спільностей з інтересами суспільства. Конкретні цілі соціальної політики ґрунтуються на потребах і умовах та спрямовуються на здійснення соціального захисту людей і соціальної справедливості в усіх сферах суспільного життя.

Соціальна політика тісно пов'язана з господарським механізмом, який включає сукупність важелів, зорієнтованих на форми відносин, самостійність підприємств, приватну власність, інтереси і мотивації людей.

Характерна особливість економічної соціології полягає в тому, що вона ґрунтується на взаємозв'язках і взаємодіях соціальної і економічної сфер.

Соціальна сфера істотно впливає на функціонування і розвиток економіки, тобто на соціально-економічні процеси. Під соціальними процесами розуміються зміни у соціальних об'єктах, які відбуваються під впливом людського фактора.

Основні функції економічної соціології	<ul style="list-style-type: none"> • теоретично-пізнавальна — дослідження соціально-економічних закономірностей економічного життя; • прогнозуюча — визначення тенденцій розвитку соціально-економічного життя; • управлінська — забезпечення системи управління економічною сферою у відповідності з розвитком соціальної сфери суспільного життя; • соціальна — забезпечення економічної соціалізації працівників
---	--

Економічна соціологія розглядає соціальну сферу як доцільне оточення, середовище, у якому формуються соціальні відносини сукупностями людей та індивідами.

Економічна сфера є цілісною підсистемою суспільства, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності людей. Вона взаємодіє з політикою, культурою, освітою, побутовими послугами та іншими елементами системи.

Між економічною і соціальною сферами існують тісні взаємовідносини. Насамперед, має місце вплив економічних відносин на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп, а також вплив соціальних відносин на соціально-економічні процеси. Особливу роль у цих взаємовідносинах відіграє людський фактор, який є активною силою розвитку економіки і надання їй соціального характеру. Він впливає на розвиток економіки через соціальний механізм.

Соціальний механізм зв'язує всі елементи системи в єдине ціле, стає предметом дослідження, який лежить на стику економіки і суспільства.

Економічна соціологія формує соціальний механізм, який ґрунтується на організаційних формах і методах ідейно-політичного, культурно-творчого, морального і соціально-психологічного впливу на соціальні процеси, цінності, установки та орієнтації, на формування світогляду, активності і свідомості. Соціальний механізм об'єднує механізм економіки, соціального управління, демографічного розвитку, організації та стимулювання праці, формування міграційних процесів, впровадження досягнень науки у практику та ін.

Під соціальним механізмом управління економікою розуміється стійка система економічної поведінки і взаємодії різних груп, регулювання дій соціальних чиновників і забезпечення внутрішньої єдності функціонування складних соціально-економічних об'єктів узгодження розвитку економічної і соціальної сфер.

Соціальний механізм управління і розвитку економіки реалізується як на рівні країни в цілому, так і на рівнях регіону, області, міста, району, а також на відповідному рівні організаційної структури виробництва — відомства, об'єднання, підприємства, фірми тощо.

Отже, має місце множинність окремих соціальних механізмів, що діють на різних рівнях територіальних та організаційних структур економіки.

Вчення соціальних механізмів управління і розвитку економіки має на меті не лише фіксацію його нормального функціонування, а й виявлення дисфункцій, суперечностей та складнощів у розвитку економіки.

Зусилля спеціалістів з економічної соціології в останні роки зосереджуються на таких трьох основних напрямках:

- 1) дослідження статистичних аспектів взаємозв'язків економічної і соціальної сфер;
- 2) вироблення підходу до розвитку економіки як до соціального процесу;
- 3) функціонування і розвиток соціального механізму.

Ці напрями включають теоретико-методологічні, емпіричні і прикладні дослідження.

Теоретико-методологічні дослідження містять:

- розробку теорії методології і методики вивчення;
- зв'язок між суспільством і економікою, економічною і соціальною сферами;
  - соціального механізму як системи важелів управління економічною і соціальною сферами;
  - соціально-економічних процесів;
  - соціальної структури суспільства;
  - соціально-економічної активності населення;
  - участі трудівників в управлінні об'єктом;
  - культури як регулятора соціально-економічних процесів;
  - соціально-економічних результатів функціонування соціального механізму.

Емпіричні дослідження економічної соціології охоплюють такі проблеми:

- стабілізація зв'язків елементів економічної і соціальної сфер, усунення суперечностей та причин розладу соціальної системи;
- ефективне функціонування компонентів соціального механізму, які регулюють соціально-економічні процеси;
- організаційна побудова соціальної структури суспільства, якісні характеристики соціальних груп, ієрархія соціальних спільностей, їх функцій у відносинах та ін;

- форми і види соціально-економічної діяльності і поведінки соціальних груп;
- система управління економічною і соціальною сферами;
- вплив на соціально-економічну діяльність соціальних груп та культурних факторів-цінностей і норм, які сформувались у системі соціальних інститутів.

Прикладні дослідження економічної соціології мають таке соціальне спрямування:

- оцінка економічної і соціальної ефективності соціального механізму;
- визначення тенденцій і закономірностей зміни елементів соціального механізму;
- вдосконалення останнього.

Дослідження економічної соціології ґрунтується на відповідному понятійному апараті.

Понятійний апарат економічної соціології включає загальнонаукові, загальносоціальні і спеціальні категорії.

До загальнонаукових категорій належать: система, структура, функції, процес, механізм, розвиток та ін., які запозичені із загальної методології. Дані категорії використовуються для формулювання і описування соціальної і економічної сфер, соціального механізму, суспільства та інших елементів.

Загальносоціальні категорії включають соціальні, економічні, виробничі відносини, вартість, соціальні спільності, групи, події, явища тощо.

Спеціальні категорії економічної соціології містять соціальний механізм розвитку соціальних структур, соціальні процеси, соціальний контроль, економічну і організаційну поведінку, економічну культуру та ін.

Дослідження економічної соціології охоплюють як економічні, так і соціальні фактори розвитку суспільства, спираються на соціальну й економічну інформацію, визначають економічну та соціальну ефективність.

§ 28.2 Місце економічної культури в економічній соціології

Особливе місце в економічній соціології займає вивчення економічної культури суспільства взагалі та виробників і споживачів, особливо управлінського персоналу зокрема. Рівень, зміст економічної культури останніх суттєво зумовлює рівень і зміст управління трудовою поведінкою.

Під економічною культурою розуміють сукупність соціальних цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки людей і виконують роль соціальної пам'яті суспільства економічного розвитку.

Щоб розвивати, підтримувати, зберігати і при ви вати новому поколінню елементи культури, створюються спеціалізовані органи, функціонують відповідні інститути — сімейні, релігійні, громадські, державні та ін. Система соціальних інститутів для підтримання соціальної пам'яті виробляє відповідні цінності, норми, вимоги і санкції. Наприклад, сім'я виробляє, впроваджує і передає новим поколінням цінності і норми способу життя, взаємовідносини дітей і батьків, трудової та духовної моралі. Інститут права виробляє, зберігає і передає законодавчі норми тощо. В

цілому економічна культура є продуктом діяльності соціальних інститутів — політики, сім'ї, права, релігії, науки і мистецтва.

Оплачувана робота залишається для багатьох людей головним способом генерування ресурсів, необхідних для повноцінного життя.

Е. Гідденс

У сфері економіки, в соціально-економічних відносинах функціонує вся культура. Наприклад, справедливість як загальнокультурна норма проявляється в усіх сферах суспільного життя. Таких феноменів культури чимало, зокрема рівність, повага, престиж, солідарність, згода, конфронтація, порядок. Всі вони містяться у економіці і вивчаються економічною соціологією. Особливе значення для економічної культури мають цінності, які збагачують людей та колективи. До них належать багатство, влада, гроші, майно, капітал, взаємодопомога, кооперація, інтеграція, концентрація, обмін, авторитет та ін.

Економічна культура включає продукти діяльності соціальних інститутів, які належать до економічної сфери, і продукти функціонування соціальних груп, що містяться у соціальній сфері. Цінності і норми культури поділяються на особистісні та інституційні. З цими функціональними цінностями пов'язані соціальні якості суб'єктів. Наприклад, для професійно-зорієнтованих людей характерна висока цінність праці, а люди з пріоритетом споживацьких цінностей надають перевагу заробітку.

Економічна соціологія враховує не тільки здатність людей створювати і зберігати культуру, а й можливість знищувати і забувати спадщину.

Інституційний аспект економічної культури охоплює соціальні цінності і норми, які функціонують в економіці, але містяться в соціальних інститутах — політиці, ідеології, науці, сім'ї, моралі, релігії. Завдяки взаємозв'язку інституційного та особистісного аспектів економічна культура набуває відповідної цілісності.

Зміни в економічній культурі відбуваються повільно, під впливом різних внутрішніх та зовнішніх факторів. Наприклад, погіршення матеріального стану населення негативно впливає на його поведінку, формування соціальних установок, що відбивається на ланцюгу зв'язків: результати-поведінка-культура.

Конкретні соціологічні дослідження економічної культури широко використовують методи емпіричного аналізу, які включають порівняльний, історико-генетичний і типологічний аналізи, а також соціологічні методи опитування.

§ 28.3 Взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками

Економічна соціологія взаємопов'язана з багатьма науками. Особливо тісний її зв'язок з наукою управління, яка вивчає управлінські кадри, зокрема, склад, мобільність, вертикальні і горизонтальні відносини, різні міжколективні взаємодії, а також форми поведінки керівників, проблеми керівництва та лідерства. В науці управління утвердилася теорія соціального управління, де об'єктами виступають соціальні системи. Дослідження організаційної структури керованих об'єктів, людського фактора та його

поведінки є базою для розробки наукового положення економічної соціології. Особливе значення для економічної соціології має наука управління виробництвом з дослідження таких проблем:

- оптимізація співвідношення політичного і господарського управління економікою і науково-технічним прогресом;
- встановлення ефективного поєднання централізованих і демократичних засад в управлінні;
- формування інститутів соціального контролю та участі трудівників в управлінні;
- вироблення кадрової політики: принципів добору, підготовки, розстановки і виховання управлінських кадрів, а також критеріїв оцінки ефективності їх діяльності.

Водночас економічна соціологія розробляє наукові положення, які використовує наука управління, зокрема соціальні аспекти політичної влади, діяльності, поведінки, ціннісні орієнтації, соціальні норми, традиції, колективні інтереси тощо.

У теоретичних дослідженнях економічна соціологія використовує поняття, які розроблені соціальною філософією та соціологією. До них належать політична система, держава, суспільство, нація, колектив, особистість, свідомість, відносини, соціальний прогрес, соціальна сфера та ін.

Узагальнення наукових положень суміжних суспільних наук дозволяють економічній соціології розробити власну теорію.

Дослідження економічної соціології ґрунтується на інтеграції соціологічного й економічного підходів. Необхідність такої інтеграції зумовлюється тим, що економісти, вивчаючи економічну сферу, не охоплюють соціальних відносин, зокрема сімейні відносини і бюджет, а навколишнє середовище, галузі культури, освіти, охорони здоров'я розглядають лише з точки зору фінансування і розвитку. Соціологи досліджують суспільні відносини без глибокого проникнення у економічні процеси. Інтеграція економічного і соціального підходів забезпечує визначення соціальної спрямованості у розвитку економіки. Економічний підхід означає, що цілі розвитку економіки визначаються матеріальними потребами суспільства, максимізацією суспільного продукту, національного доходу, фонду споживання тощо. Соціологи розглядають цілі розвитку економіки як похідні від цілей суспільства, а саму економіку як засіб, що дає можливість суспільству досягти розвинутого способу життя, соціальної справедливості та інших соціальних цілей.

Економісти ототожнюють механізм розвитку економіки з господарським механізмом, який регулює відносини економічних інститутів і організацій, але має внутрішньо економічний характер і не охоплює відносин економіки з іншими сферами суспільства.

Соціологи розглядають механізм розвитку економіки значно ширше, включають взаємодії не тільки економічних, а й соціальних інститутів та організацій. Якщо економісти вивчають в основному формалізовані

відносини, що ґрунтуються на регламентованих законодавчих нормах, посадових статусах, то соціологи враховують як формалізовані, так і неформалізовані відносини.

В економічному підході людина розглядається як елемент трудових ресурсів, носій робочої сили, що можна використовувати, розподіляти, формувати, і не враховується її поведінка. Людина в соціологічному підході виступає суб'єктом економічних і соціальних процесів з власними цінностями, особистими матеріальними і духовними потребами.

Формулювання економічного і соціологічного підходів пов'язується з розвитком відповідних відносин, їх об'єднання визначило появу і розвиток економічної соціології, але в результаті інтеграції вона одержала якості, яких немає в окремих підходах.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Економічна соціологія як галузь соціології.
2. Економічна культура в системі економічної соціології.
3. Взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Економічна культура та економічна поведінка.
2. Соціальний механізм регулювання економіки.
3. Розвиток підприємництва та приватизація в Україні.

Додаткова література з теми

1. Алексеев Н. И. Человек труда на перепутье // СОЦИС. — 1992. — Мб.
2. Верховний В. И. Феномен предпринимательского поведения // СОЦИС. — 1995. — № 8.
3. Верховний В. И. Экономическое поведение как предмет социологического анализа // СОЦИС. — 1994. — № 10.
4. Іващенко О. В. Економічна соціологія. Програма лекційного курсу для економічних та соціологічних спеціальностей. — К., 1998.
5. Заславская Т. И, Рывкина Р. В. Социология экономической жизни. — Новосибирск, 1991.
6. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. — К., 1999.
7. Орлова Л. Б. Социология экономическая: энциклопедический словарь / Под. общ. ред. Г. В. Осипова. — М., 1995.
8. Смелзер Н. Социология экономической жизни // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. /Под. ред. Г. В. Осипова. — М., 1972.
9. Соколова Г. Н. Экономическая социология. — Минск, 1998.
10. Халиков В. Ф., Лисиненко И. В. Социология предпринимательства. — М., 1996.
11. Хоронжий А. Г. Основи економічної соціології / Вісник Львівської комерційної академії. — Львів, 2001.

12. Хоронжий А. Г. Регіональна економічна соціологія / Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи, 2001.

Тема 29. СУСПІЛЬНА ДУМКА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Ключові поняття та терміни

- суспільна думка
- настрій
- судження
- монізм
- соціальна зрілість
- соціальна спрямованість
- соціальна напруженість
- референдум
- загальнонаціональне опитування

§ 29.1 Поняття суспільної думки, її відмінність від оцінного судження, знання, переконання, настрою

Роль суспільної думки завжди зростає в складні переломні епохи людської історії. У сучасних умовах у нашій країні це особливо очевидно. Політики апелюють до суспільної думки, посилаються на неї. Усі намагаються її вимірювати. Найскладніші питання державного життя, що вимагають скрупульозного аналізу, намагаються вирішувати шляхом референдуму — голосування населення і т. п. Посилення впливу суспільної думки на соціальні відносини пов'язане з об'єктивними процесами, із загальним прискоренням суспільного розвитку, глобальним характером проблем, що стоять перед людством, підвищенням рівня культури, освіченості населення, активізацією інформаційних, комунікативних зв'язків. Разом з тим вона є безпосереднім вираженням стану соціальних відносин, їх конфліктності, рівня демократизації управління суспільством. Зіткнення інтересів прискорює процес становлення думок, робить їх більш чіткими, зрілими, активізує процес інституціоналізації суспільної думки.

Вивчення й облік суспільної думки в нашій країні органічно пов'язані з глибиною і масштабами процесів відновлення суспільства. Розвиток демократії немислимий без систематичного вивчення й обліку суспільної думки, а останні є способом реалізації гласності, знаряддям удосконалювання всієї системи суспільних відносин.

В Україні в останні роки відбувається активний процес інституціоналізації суспільної думки. З'явилася спеціалізована діяльність з вивчення суспільної думки, виникли відповідні організаційні структури — численні центри її вивчення. Однак аналіз і облік суспільної думки не стали обов'язковими моментами прийняття управлінських рішень, у тому числі і на рівні суспільства. Немає ще відповідних положень у Конституції, не розроблені і не закріплені в підзаконних актах механізми обліку суспільної

думки управлінськими ланками. Іншими словами, суспільна думка ще не перетворилася в розвинутий інститут, що здійснює функції соціального контролю і керування.

Духовна сфера — це не тільки стан свідомості, але й інститути, норми, що забезпечують виробництво, поширення, упровадження свідомості, задоволення духовних потреб.

Що ж таке суспільна думка? Яке її місце в духовній структурі суспільства? Для характеристики духовних процесів, явищ соціологія використовує цілий ряд понять. Найбільш широким з них є "духовна сфера".

Структура духовної сфери розкривається через поняття суспільної свідомості, норм, відносин, організацій, інститутів. Для характеристики якості духовних процесів, рівня їхньої технології служить поняття "духовної культури". Особливо важливим для соціолога є поняття "реальної свідомості мас", оскільки соціолог вивчає не свідомість узагалі, її форми, рівні, елементи, а реальну свідомість, що спонукує до діяльності. У реальній свідомості переплітаються різні форми, рівні, елементи свідомості.

Суспільна думка є особливим станом реальної свідомості. Б. А. Грушин, підкреслюючи складність визначення поняття "суспільної думки", зауважує, що "навіть чи знайдеться в соціології інше поняття, зміст якого був настільки незрозумілий і викликав би численні суперечки". Він приводить багато висловлень приблизно такого типу: "Суспільна думка не піддається опису, невловима для визначення її важко вимірити і неможливо побачити". Вона "нагадує атмосферний тиск: невидима неозброєним оком, але дуже відчутна" і т. д. Подібні висловлення можна знайти й в інших авторів. Труднощі визначення пов'язані зі складною природою суспільної думки і її тісних зв'язків з іншими станами і духовними явищами. Суспільна думка містить різноманітні елементи: раціональні, емоційні, вольові і не зводиться до якогось одного рівню чи форми, сфери свідомості.

На відміну від настрою, суспільна думка включає не тільки масові відчуття, переживання, соціальні почуття, але і раціональне (свідоме вираження інтересів), і суспільні вольові спонукання. Суспільна думка — це стійке емоційно-вольове відношення.

Суспільна думка — це особливий стан реальної свідомості мас, що виражає домінуюче відношення, позицію з актуальних суспільно значимих питань.

Вивчаючи духовні процеси, ми можемо фіксувати увагу на відчуттях, бажаннях, перевагах або звернутися до аналізу суспільної думки, що пов'язаний з глибинними елементами духовної структури: потребами, інтересами.

Найчастіше можна спостерігати змішання поняття "думка" і поняття "оцінне судження". Вивчаючи погляди, ціннісні орієнтації, говорять, що вивчають суспільну думку. Тим часом суспільна думка відрізняється від оцінного судження за об'єктом, суб'єктом, структурою і способом утворення. Об'єктом суспільної думки виступають явища, процеси, що допускають спірність суджень і мають суспільне значення.

Знання лежить в основі суспільної думки, але воно не тотожне йому. Думки можуть бути щирими, помилковими. З іншого боку, безперечний, установлений наукою факт (наприклад: понад 60 % населення нашої країни проживає в місті) не є об'єктом суспільної думки. Думки не можуть бути безсуб'єктними. Як правило, під суспільною думкою розуміють відносно розповсюджене і стійке оцінне відношення соціальних спільнот до актуальних дискусійних питань.

Суспільна думка дає оцінку явищ, але на відміну від простого оцінного судження це зацікавлене судження, що виходить із уявлень про цінність об'єкта, тобто одночасно є й оцінним, і ціннісним судженням, що свідчить про зацікавленість і визначену переконаність суб'єкта. У розвинутому стані суспільна думка — органічний сплав раціональних початків, соціальних почуттів і вольової активності.

Разом з тим це не система переконань, що складають постійну основу поведінки. Це реакція на новації, нові ситуації, що свідчить про спірність, дискусійність проблеми. Як помітив один з дослідників, суспільна думка — це переконання. Це свідомість, що переходить у дію. А якщо це так, то не можна визначати суспільну думку тільки як оцінне судження. Це позиція. При вимірі суспільної думки не можна обмежуватися аналізом тільки ціннісних орієнтацій, необхідно виявити соціальні установки, тобто готовність до дії і реальну активність.

Суспільна думка тісно пов'язана з нормами, є джерелом їхнього розвитку, засобом забезпечення, подібно нормам виконує функції регулювання і соціального контролю. Однак регулювання і контроль за допомогою суспільної думки відрізняються повсякденністю, швидкістю реакції на виникаючі ситуації. Коли суспільна думка приймається представниками соціальних груп, спільностей, стає загальним, вона перетворюється в норму.

Суспільна думка багатосуб'єктивна. у цьому змісті можна говорити про плюралізм думок суспільства. Для соціолога важливо проаналізувати співвідношення думок різних соціальних груп, спільностей. Думки можуть бути щирими, помилковими, стабільними, скороминучими, чіткими, розпливчастими, мати повсякденний, науковий характер і т. д. у суспільстві зіштовхуються пануючі, опозиційні думки, офіційні, неофіційні, публічні, анонімні, консервативні, новаторські, реакційні, прогресивні, зрілі, незрілі й ін.

У той же час конкретна суспільна думка має внутрішню єдність, монізмом. Саме це і дозволяє їй відігравати роль регулятора. Суспільна думка складається в процесі зіткнення різних суджень, думок індивідів, соціальних груп, але це не сума думок, а сплав, якісно нове явище. Тому соціологічний вимір суспільної думки не можна зводити до простого підсумовування окремих думок.

Суспільна думка проходить складний шлях розвитку. Можна говорити про виникаючу, функціонуючу, думку, що формується. На етапі виникнення знання про нове явище, ситуацію зіставляються з власним інтересом і

інтересом інших спільнот, тобто відбувається ідентифікація себе із соціальною спільністю. На етапі формування діють механізми спілкування, зіткнення різних суджень, думок; у боротьбі складаються єдині позиції. На етапі функціонування суспільна думка орієнтує, регулює, координує певну поведінку. При цьому функціонуюча думка може мати різні рівні і виступати у виді особливого роду суджень, позицій і практичного відношення. Особливо важливе останнє.

Суспільна думка — це не тільки оцінні судження, позиції, але й інститут суспільства, що виражає волю мас, які беруть участь у керуванні суспільством.

Перед дослідником суспільної думки насамперед стоїть завдання фіксації існування суспільної думки. Які показники факту його існування? Зі сказаного раніше випливає, що повинна бути зафіксована вербальна реакція безлічі індивідів. Отримана інформація повинна свідчити, що маються елементи знання і розуміння цінності об'єкта, зафіксована готовність до дії.

Американський соціолог Оллпорт, створюючи теорію ідентифікації суспільної думки в умовах емпіричних досліджень, пропонує цілий набір показників, які свідчать, що суспільна думка — це скоріше актуальне прагнення до удосконалювання чи запобігання чого-небудь, а не вираження тривалих диспозицій поведінки, що відрізняє суспільну думку від норми і переконань.

§ 29.2 Функції суспільної думки. Критерії і показники соціальної зрілості

Суспільна думка виконує цілий ряд функцій, у тому числі:

- оцінну,
- орієнтуючу,
- виховну,
- регулятивну,
- функцію соціального контролю,
- функцію регламентації.

Усі вони є моментами основної функції регулювання. Суспільна думка впливає не тільки своєю оцінкою, але і визнанням певної цінності, що міститься в ній. Вона орієнтує, виробляє установку на формування певних якостей, лінії поведінки, тобто її ідеологічний вплив несе виховний заряд. Разом з тим вона підтримує одні види відносин, соціальні механізми і відкидає інші, регулюючи тим самим поведінку великих мас людей. У цьому плані можна говорити про захисну, директивну функцію, і всі ці функції тісно пов'язані між собою. При вивченні суспільної думки важливим завданням є вимір рівня її соціальної зрілості. Суспільна думка здобуває зрілість як функціонуюче утворення, проходячи складний шлях розвитку. В остаточному підсумку соціальна зрілість визначається тим, наскільки глибока суспільна думка виражає інтереси спільнот, тенденції прогресивного розвитку суспільства. У літературі пропонуються різні набори показників зрілості. Але справа не в повноті переліку. Важливо визначити критерій, що допомагає відбирати показники. Таким критерієм є глибина і повнота

реалізації функцій суспільної думки. Він вимагає насамперед таких показників, що дозволяють судити про характер і вагомість думки, її стабільність, інтенсивність, поширеність.

Показником виступає соціальна спрямованість. Думки щодо соціальної спрямованості можуть бути передовими і відсталими, консервативними і новаторськими, позитивними і негативними і т. д. Показник — компетентність, інтенсивність (відбиває рівень зацікавленості, переконаності, наполегливості у відстоюванні позицій), стабільність, поширеність, результативність. Вивчення суспільної думки України в період виборчої кампанії по виборам у Верховну Раду показало, що думка про необхідність посилення зв'язків і розвитку співробітництва з Росією й іншими країнами СНД є широко розповсюдженою (за винятком західного регіону), стабільною (вона фіксувалося в 1991, 1992, 2002 роках). На передодні виборів вона стала інтенсивною і робила регулюючий вплив. Здається, що саме під її впливом майже всі кандидати в депутати були змушені висловитися на її підтримку. У східному і південному регіонах дуже наполегливо відстоювали думку про офіційне проголошення двомовності. У Харкові, наприклад, ніхто з кандидатів не насмівся виразити незгоду з цим, хоча в програмах деяких політичних партій містилися такі заперечення.

Широко розповсюдженою, стабільною була думка про недовіру Верховній Раді. Вона була характерна для всіх регіонів (для жителів західного регіону в меншій мірі). 51 % населення заявили про те, що не мають ніякої довіри, 30 % сказали про незначну довіру і тільки 2 % виразили повну довіру.

Якщо думки зустрічають нерозуміння і протидію, то інтенсивна думка приймає характер соціально напруженої. Форми і рівні соціальної напруженості суспільної думки різноманітні. Вона може виражатися в підвищеній тривожності, більш чіткій поляризації думок і в їхньому протистоянні, конфлікті.

В умовах кризи суспільства інтенсивна суспільна думка, як правило, носить соціально напружений характер, тому що не задовольняються життєво важливі потреби й інтереси людей.

Соціальна напруженість підсилюється в зв'язку з поширенням соціального песимізму, стурбованості, непевності в майбутньому, підозрливості, агресивності, ціннісно-нормативним вакуумом, і внаслідок того, що суспільна свідомість не готова до сприйняття ряду соціальних проблем.

Як показали дослідження суспільної думки населення України в 1998—2002 рр., при загальному прийнятті ідеї ринку як і раніше сильна орієнтація на зрівняльні цінності, на допомогу з боку держави. Уявлення про те, що тільки держава може захистити людину від економічних труднощів було характерне для 70 % населення й у 1998, і в 2002. Тільки 19 % опитаних допускає велику різницю в доходах, більшості (63 %) імпонує ідеал рівного розподілу матеріальних благ. Більшість не підготовлена і до сприйняття ситуації з зайнятістю. І хоча більш 80 % знає про скорочення штатів, що почалося, безробіття сприймають як випадкове і тимчасове явище.

Для зняття соціальної напруженості необхідне твердження в суспільстві більш реальних уявлень про соціальні процеси.

В умовах кризи суспільна думка міняється особливо швидко. Протягом 1990 - 1993 рр. Інститут соціології АН України провів 7 соціологічних опитувань, матеріал яких свідчить, наприклад, про визначену динаміку думок з питань приватизації. У 1991р. більшість жителів висловилося за введення приватної власності на землю, дрібні і середні підприємства. Але в 1993р. таких було менше. У деяких регіонах істотно менше, що, схоже, пов'язане з дискредитацією ідеї в процесі "дикої" приватизації, яка збагачувала окремих осіб і вела до зубожіння більшої частини населення.

Разом з тим, у 1993р., у порівнянні з 1991р., зменшилося число тих, хто не висловив свою думку з приводу приватизації. Чітко визначилися полярні думки різних соціальних категорій. Поляризація думок була характерна і з інших питань, пов'язаних зі змінами в економіці. Це говорить про те, що йде активний процес формування суспільної думки.

Таким чином, представляється необхідним при соціологічному аналізі суспільної думки розмежовувати рівні й етапи його розвитку. Суспільна думка може існувати як особливого роду оцінне судження, як позиція, як практичне відношення, як виникаюча і функціонуюча думка. Різні види суспільної думки виконують специфічні функції, а, отже, їхній вимір вимагає особливих підходів, методів. При аналізі соціальної зрілості функціонуючої думки обов'язковим, наприклад, є вивчення рівня її соціальної напруженості.

Розвиток суспільної думки залежить від багатьох факторів, що діють на мікро- і макрорівнях. Це стан соціально-економічних процесів і політичних відносин у країні, моральна атмосфера, кризовий характер свідомості, рівень зрілості конкретних соціальних груп і багато іншого. У сучасних умовах загальною тенденцією розвитку є:

- зростання залежності процесу інституціоналізації суспільної думки, її ефективності від розвитку демократії;
- посилення взаємозв'язку суспільної думки і засобів масової інформації.

Які ж канали одержання інформації про суспільну думку? У нашій країні дуже активно використовувався такий канал, як всенародні обговорення. Практично всі найважливіші законопроекти виносилися на всенародне обговорення, хоча це було фікцією, тому що не були ще розроблені реальні механізми обліку думок.

Особливим каналом є референдум, тому що фактично це не всенародне обговорення, а голосування населення з особливо важливих питань, що використовується органами влади для ухвалення остаточного рішення. В останні роки в політичному житті країни спостерігається захоплення референдумом. Різні політичні сили пропонують органам влади проведення численних референдумів. Але, якщо суспільна думка не склалася чи вона невиразна, суперечлива, референдум як голосування типу "так" — "ні" може тільки ввести в оману й ускладнити ситуацію.

Управлінськими ланками різного рівня широко використовувалися для аналізу суспільної думки вивчення листів різних груп населення, вивчення процедур і результатів зборів у трудових колективах і за місцем проживання, форумів, нарад, систематичних зустрічей керівників регіонів з населення й ін.

Ефективне використання всіх каналів, у тому числі засобів масової інформації, залежить від рівня розвитку демократії, культури, наявності реальних воель, прав особистості, волі слова, печатки, зборів і т. д.

Одним з каналів одержання інформації про суспільну думку є конкретно-соціологічні дослідження. На відміну від інших каналів, вони дозволяють не просто зафіксувати, але і виявити, вимірити рівень соціальної зрілості, напруженості думки, колізію думок. Їхньою перевагою є наукова обґрунтованість, надійність. Разом з тим це трудомісткий і дорогий канал. Тому поряд із соціологічним аналізом суспільної думки варто використовувати і всі інші канали.

Особливого значення набувають соціологічні дослідження суспільної думки в умовах відновлення суспільства. Вони дають уявлення про інтереси, потреби, позиції соціальних спільнот, привертають увагу до реальних соціальних протиріч розвитку суспільства, їхнього власного становища і тим самим сприяють формуванню соціального мислення, активізації діяльності людей. Уже саме по собі звертання до вивчення суспільної думки робить виховний вплив, тому що створює обстановку довіри, поваги, будить свідомість, дозволяє реалізувати принцип гласності, мобілізує на певні дії.

При цьому сила виховного, регулюючого впливу соціологічних досліджень залежить від їхньої організації, зокрема, від своєчасного проведення, гласності матеріалів і висновків, організаційної завершеності. Дослідники від інформації про суспільну думку переходять до визначення оптимального шляху рішення практичних проблем, обґрунтовують правомірність використання тих чи інших форм, показників свідомості і діяльності, формулюють практичні речення, рекомендації і підводять до управлінських рішень.

В Україні створені центри спеціального соціологічного вивчення суспільної думки. Разом з тим, ще багато соціологічних Досліджень відрізняються кустарним характером, недостатньою оперативністю, низькою методологічною і методичною культурою проведення і використання результатів соціологічного аналізу. Варто враховувати, що діапазон інтерпретації і пояснення даних дуже великий і треба мати досвід, високу соціологічну культуру, щоб орієнтуватися в емпіричному матеріалі.

Забезпечення високої якості й оперативності соціологічних досліджень вимагає аналізу методики і техніки вивчення суспільної думки в інших країнах, особливо в США, де в цьому відношенні накопичений великий досвід.

Масові опитування в США з'явилися ще в XIX столітті. Спочатку вони носили характер так званих "солом'яних опитувань" — неофіційних підрахунків голосів виборців, яким займалися в період виборчих кампаній газети і журнали. Всесвітню популярність одержала діяльність з вивчення

суспільної думки ж. "Літерарі дайджест", що розсилав мільйони бюлетенів своїм передплатникам, потім власникам телефонів і автомобілів. У 1924, 1928, 1932 роках він правильно пророчив результати виборів. Однак у 1936 році була допущена серйозна помилка. Журнал пророкував перемогу Лендону з рахунком 57,1 % голосів і поразку Рузвельтові з рахунком 42,9 %. У дійсності, Рузвельт здобув перемогу, одержавши 62,5 % голосів. Помилка була дуже великою — 19,6 %, і журнал змушений був відмовитися від опитувань.

Помилка була пов'язана з тим, що власниками автомобілів і телефонів у той час були тільки особи із середнім і вищим рівнем доходів. Тим часом Рузвельта підтримували і менш заможні шари. Крім того, не були враховані особливості поштових опитувань, при яких відповіді надсилають тільки найбільш активні респонденти. Основний недолік "солом'яних опитувань" — відсутність науково обґрунтованої вибірки, велика питома вага випадкових обставин. В американських роботах з суспільної думки фігурує приклад так званого "національного кукурудзяного опитування", що уособлює панування випадків. Бізнесмен зі штату Теннессі, що займався виробництвом кукурудзяних зерен, проводив опитування під час президентських виборів і правильно пророкував переможців. Метод його був простий: на всіх пакетах з кукурудзою, що продавалися в громадських місцях, були написані імена кандидатів у президенти. Покупці інтуїтивно вибирали пакети з зображенням кандидата, якому надавали перевагу.

У 30-х роках відбувається перехід до професіоналізму у вивченні суспільної думки. Вводиться в практику науково обґрунтована вибірка, більш ретельно розробляються анкети, створюються професійні підрозділи, зайняті опитуваннями. Новий етап у розвиток аналізу суспільної думки пов'язаний з ім'ям Д. Геллапа. У 1933 році він був директором дослідницького відділу рекламного агентства в Нью-Йорку, досліджував читаність газет і журналів, вивчав думку виборців, застосовуючи різні методики. У 1935 році він створює при Принстонському університеті Американський інститут суспільної думки. До речі, у 1936 році саме він проаналізувавши вибірку, пророчив помилку "Літерарі дайджест", і обґрунтував висновок про перемогу Рузвельта.

Інститут Геллапа проводить двічі на тиждень загальнонаціональні і регіональні опитування і публікує їхні результати в 150 газетах. Щомісяця видається журнал "Індекс суспільної думки", де публікуються результати з коментарями, діаграмами, схемами. Крім загальнонаціональних опитувань проводить опитування окремих груп населення, у тому числі студентів, молоді, конфіденційні опитування для комерційних і промислових сфер. Має 30 філій у 50 країнах.

У результаті багаторічного експериментування Д. Геллап зупинився на вибірці 1500 осіб, хоча в окремих випадках опитується 5000 і більше. Так, вивчаючи думки з приводу сухого закону, він опитав 12 тис. осіб і довів, що після 400 число супротивників закону залишалося більше 60 %. Опитування проводяться шляхом інтерв'ю, що триває від години до півтори годин. У 40-і

- 50-і роки створюються соціологічні центри з вивчення суспільної думки в інших університетах, зокрема, при Чикагському, Колумбійському, Денверському, Мічиганському та ін. університетах.

Новий рубіж розвитку аналізу суспільної думки — 60-і роки. Створюється в 1963 р. інститут С. Харріса, який спирається на 250 газет, що має філії в різних країнах, у тому числі, у Франції, Японії, Латинській Америці. С. Харріс опитує звичайно 1600 осіб, має кілька варіантів загальнонаціональної вибірки, що передбачає районування за регіонами, потім за видами поселенських утворень, за ділянками усередині цих утворень. Опитуються жителі 16 будинків у кожній ділянці. Як правило, у вибірці пропорційно представлені люди різного віку, освіти, груп доходу, віросповідання, чоловіки і жінки, білі і чорні.

У 1967 році створюється Національна Рада з опублікування даних опитувань, яка вимагає, щоб при публікації обов'язково вказувалися: число опитаних, вибірка, методика опитування, хто замовник і т. п. Створюється на базі бібліотеки в штаті Масачусетс Роуперівський науково-дослідний центр, у якому є банк соціологічних програм і банк даних соціологічних досліджень, проведених у США.

Відкриті загальнонаціональні опитування, проведені спеціальними інститутами, університетськими центрами, відрізняються високим професіоналізмом, мають солідне наукове забезпечення.

У свій час англійський соціолог Бенджамін Кідд заявив, що наука формування і виміру суспільної думки стає основною наукою цивілізації, оволодінню якої всі уряди і всі зацікавлені впливові угруповання присвятять у майбутньому свої зусилля. На прикладі США ми бачимо, як розвивалася ця наука, як зважувалися методологічні, методичні, організаційні питання вивчення суспільної думки, як функціонує суспільна думка як соціальний інститут.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Суспільна думка та її відмінність від оцінного судження, знання, переконання, настрою.

2. Функції суспільної думки. Критерії і показники соціальної зрілості. Канали вивчення суспільної думки і досвід її вивчення в інших країнах.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Суспільна думка як складний духовний елемент. Суспільна думка студентської молоді.

2. Вивчення настрою жителів України в період виборчих кампаній.

Додаткова література з теми

1. Высшая школа: испытание рынком. — М.: Изд-во МГУ, 1993.

2. Ганчев Д. Изучение и формирование общественного мнения. — М.: Мысль, 1983.

3. Горшков М. К. Общественное мнение: история и современность. — М.: Изд-во политической литературы, 1988.

4. Заславская Т. И. Социализм, перестройка и общественное мнение // СОЦИС. —1991. — № 8.

5. Массовая информация и общественное мнение молодежи / Под. ред. Оссовского В. Л. — К.: Наукова думка, 1990.

6. Опитування громадської думки. Відп. ред. Паніна Н. В. — К., 1995.

7. Петровская Л. Н. США: политика сквозь призму опросов. - М,

8. Общественное мнение: стратегия массовых опросов и СОЦИС. - 1993. —№

Тема 30. СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА

Ключові поняття та терміни

- соціальне дослідження
- соціологічне дослідження
- емпіричне соціологічне дослідження
- етапи соціологічного дослідження
- види соціологічного дослідження
- соціальний моніторинг
- соціологічний моніторинг
- статистичний моніторинг
- програма соціологічного дослідження
- респондент
- опитування
- аналіз документів
- контент-аналіз
- соціологічне спостереження
- експертне дослідження
- експертне опитування
- групування соціологічної інформації
- гіпотеза соціологічного дослідження
- соціальна проблема
- об'єкт соціологічного дослідження
- предмет соціологічного дослідження
- робочий план соціологічного дослідження
- репрезентативність
- суб'єкти соціологічного дослідження
- вибірка та її види
- генерована сукупність
- анкетне опитування
- соціологічне інтерв'ю
- фокусоване групове інтерв'ю
- соціологічний експеримент
- соціологічна інформація
- коренеційний аналіз
- аналіз соціологічної

- інформації

§ 30.1 Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, етапи, види

Під КСД зазвичай розуміють систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, підпорядкованих єдиній меті: отримати точні об'єктивні дані про соціальне явище чи процес, що вивчається.

КСД — це процес, в якому в єдності представлені теоретико-методологічні і емпіричні рівні пізнання, тобто мова йде про діалектичний процес, в якому поєднуються дедуктивний і індуктивний методи пізнання, що забезпечує цілісність пізнання і уявлень про соціальні явища.

В цьому контексті не слід ототожнювати і протиставляти одне одному такі різновиди соціологічного дослідження, як теоретичний і емпіричний, кожний з яких має свій гносеологічний статус і методологічну роль в структурі соціологічного дослідження:

- для теоретичного соціологічного дослідження вирішальне значення має глибоке узагальнення нагромадженого матеріалу в галузі соціального життя;
- у центрі емпіричних соціологічних досліджень знаходиться само нагромадження, збір фактичного матеріалу у вказаній галузі (на основі опитування, аналізу документів, спостереження, даних статистики і т. д.) і його первинна обробка, включаючи і початковий рівень узагальнення.

Що стосується відмінностей між фундаментальними і прикладними соціологічними дослідженнями, то основою для такого поділу є відмінність в цілях і завданнях, які ставляться перед ними: одні із них спрямовані на побудову і вдосконалення теорії і методології, на збагачення основ самої соціологічної науки, а інші — на вивчення практичних рекомендацій в цій галузі. І ту й іншу спрямованість можуть мати як теоретичні, так і емпіричні дослідження.

Соціологічне дослідження треба відрізнити від соціального дослідження.

Соціальними є дослідження, які проводяться і в інших суспільних науках — в економічній науці, в політології, правознавстві, етнографії, демографії, культурології, психології і т. д. Конкретно-соціологічне дослідження має ряд етапів свого здійснення, які різняться один від одного характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності.

Розрізняють такі основні види конкретно-соціологічного дослідження:

- 1) за метою їх проведення:
  - теоретичні,
  - емпіричні;
- 2) за частотою проведення:
  - разові,
  - повторні (останнє може бути когортним, панельним і моніторинговим);
- 3) за глибиною вивчення проблеми:

- розвідувальні,
  - описові,
  - аналітичні;
- 4) за способом забезпечення репрезентативності:
- суцільне,
  - локальне,
  - вибіркове;
- 5) за масштабом проведення:
- міжнародне,
  - загальнонаціональне,
  - регіональне,
  - галузеве.

За умов суцільного дослідження об'єктом є вся сукупність респондентів, яка належить до якоїсь спільноти, або групи. Найбільша з таких спільнот — населення країни. Але є і більш дрібні, наприклад: персонал підприємства, мешканці невеликого міста, села тощо. Різновидністю суцільного дослідження є перепис населення. Останній перепис в Україні проводився у грудні 2001 р.

Монографічним є дослідження, спрямоване на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. При вибіркового дослідженні описується лише репрезентативна група.

Теоретичні дослідження спрямовані на глибоке узагальнення зібраного фактичного матеріалу та отримання на цій основі нового знання про об'єкт пізнання.

Емпіричні дослідження спрямовані на розв'язання конкретної соціальної проблеми.

Розвідувальне (або пілотажне, зондажне) дослідження — найпростіший вид соціологічного аналізу, який дозволяє розв'язувати обмежені завдання. По суті йде випробування інструментарію, тобто методичних документів: анкети, бланк-інтерв'ю, опитувального листа, карток спостереження, карток вивчення документів та ін. Програма такого дослідження спрощена, як й інструментарій. Сукупності, що обстежуються, невеликі: від 20 до 80—100 чоловік.

Розвідувальне дослідження, як правило, випереджає глибоке вивчення проблеми. В ході його уточнюються мета, гіпотези завдання, питання, їх формулювання. Проводити таке дослідження особливо важливо у тих випадках, коли проблема вивчена недостатньо або ж взагалі постає вперше. Розвідувальне дослідження дозволяє отримати оперативну соціологічну інформацію.

Найвагомішим видом соціологічного дослідження є аналітичне дослідження. Воно не лише описує елементи явища або процесу, що вивчається, але й дозволяє виявити причини, які лежать в його основі. Пошук причинно-наслідкових зв'язків — головне призначення цього дослідження. В аналітичному дослідженні вивчається сукупність багатьох чинників, що

обумовлюють те або інше явище. Зазвичай їх класифікують як основні і неосновні, постійні і тимчасові, контрольовані і неконтрольовані і т. д.

Етапи конкретно-соціологічного дослідження	
1. Розробка програми і робочого плану	Визначення предмета і задач дослідження, робочої гіпотези, методів дослідження, виконавців і строків
2. Підготовка до збору інформації	Розробка документів програмового збору інформації, пілотажне дослідження
3. Збір інформації	Спостереження, опитування, експеримент, вивчення документів
4. Обробка інформації	Перевірка, групування, зведення, обчислення відносних величин, побудова статистичних рядів, складання таблиць тощо
5. Оцінка результатів	Інтерпретація даних, формулювання висновків, оформлення звіту про дослідження, розробка пропозицій
6. Реалізація результатів дослідження	

Аналітичне дослідження неможливе без детально розробленої програми і відпрацьованого інструментарію. Воно переважно завершує розвідувальне і описове дослідження, в ході яких збираються відомості, які дають попереднє уявлення про певні елементи соціального явища або процесу, що вивчається. Аналітичне дослідження найчастіше носить комплексний характер. За методами, які використовуються, це дослідження багатше, різноманітніше, ніж розвідувальне і описове дослідження.

Описове дослідження — більш складний вид соціологічного аналізу. З його допомогою отримують емпіричну інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про соціальне явище, що вивчається. В описовому дослідженні може бути застосовано один або декілька методів збору емпіричних даних. Поєднання методів підвищує достовірність і повноту інформації, дозволяє зробити більш глибокі висновки і обґрунтовані рекомендації.

Для визначення видів КСД використовуються й інші критерії, пов'язані з формою і характером проведення дослідження. Так, в залежності від того, чи вивчається соціальне явище в статичності або в динаміці, виділяють два види соціологічного дослідження: разове і повторне.

Разове дослідження дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики якогось явища або процесу в момент його вивчення. Таку інформацію називають статичною, оскільки віддзеркалює нібито моментальний "зріз" характеристик об'єкта і не дає відповіді на питання про тенденції його змін в часі.

Повторне дослідження — це дослідження одного й того ж або різних контингентів, які проводяться декілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах. Головне в повторних дослідженнях — зіставленість досліджень.

Повторні дослідження також діляться на: когортні, панельні і лонгітюдні.

Об'єктом когортного дослідження є певна вікова група (когорта), яка залишається постійною в часі повторних досліджень.

За умов панельного дослідження обстежуються одні й ті ж люди через однакові часові інтервали (через певну кількість років, за умов здійснення якогось соціального заходу тощо).

Лонгітюдним називають дослідження, момент повторення якого визначається з врахуванням генези сукупності, що вивчається, тобто з досягненням цієї сукупністю певної стадії свого розвитку.

Новою і перспективною формою організації соціальної інформації є соціальний моніторинг. Під останнім розуміють цілісну систему, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз одержаних даних про динаміку соціальних процесів, що відбуваються в конкретному пункті, регіоні, країні в цілому. Збір даних у формі моніторингу передбачає наявність теоретичної бази і технічних засобів його здійснення.

Теоретичною базою моніторингу слугує програма збору інформації, розробка форм представлення і збереження цієї інформації, технічною — розгалужена мережа каналів зв'язку, яка охоплює всі об'єкти спостереження, великий головний обчислювальний центр і більш дрібні (обласні, районні, міські) обчислювальні центри.

Як правило, в системі моніторингу виділяють дві підсистеми: соціологічний і статистичний моніторинг. Соціологічний моніторинг є цілісною системою визначення змін в суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні і щоквартальні експрес-опитування з найбільш актуальних проблем. Статистичний моніторинг — це система одержання кількісних характеристик — статистичних показників і коефіцієнтів про різні сфери суспільного життя.

Зазначимо, що в Україні з 1996 р. центром "Соціальний моніторинг" при Українському інституті соціальних досліджень видається інформаційний бюлетень, в якому публікуються дані моніторингу громадської думки населення країни.

Моніторинг громадської думки торкається соціально-політичних орієнтацій населення, його ставлення до різних суспільно-політичних інституцій, рівня життя та соціального самопочуття громадян України, їхньої думки щодо різних соціальних проблем та окремих подій суспільного життя, електоральної поведінки, рівня соціальної напруги та виміру конфліктного потенціалу населення України тощо.

§ 30.2 Програма і робочий план конкретно-соціологічного дослідження

Під програмою КСД розуміють документ, що вміщує методологічні та процедурні передумови наукового пошуку. В ній викладаються, основні завдання дослідження, методика та техніка збору та обробки соціологічної інформації.

В програмі КСД реалізується зв'язок між:

- соціологічними методами;
- загально соціологічною теорією та соціальними фактами, що вивчаються;
- суб'єктом та об'єктом соціологічного пізнання;
- структурними елементами, що складають програму;
- дослідницькими групами та окремими виконавцями, що взаємодіють в процесі вивчення об'єкту;
- дослідниками та практичними працівниками, що відпрацьовують рекомендації соціологів.

Програма КСД складається з двох частин (розділів): методологічної та процедурної. Методологічна частина починається з опису проблемної ситуації, де відбивається важливе завдання складання програми — визначення об'єкта та предмета дослідження. Потім формулюються цілі та завдання дослідження. Не дивлячись на ілюзію суб'єктивності, мета завжди є об'єктивною, тобто тісно пов'язаною з суспільною практикою, та виражає потреби людей. Розробка системи основних та неосновних завдань забезпечує комплексний характер дослідження, чергування його теоретичних та практичних аспектів. Постановка завдань надає систематичності всьому дослідженню, дисциплінує дослідницький колектив. З метою використання єдиного понятійного апарату в програмі визначаються основні поняття, їх емпірична інтерпретація та операціоналізація, тобто відбувається їх теоретичне уточнення, знаходження їх аналогів в соціальній дійсності (емпіричних індикаторів) та засобів заміру чи фіксації індикаторів (індексів). Цей етап дослідження неможливий без попереднього визначення та системного аналізу об'єкта. Важливе місце в розробці програми дослідження займає формулювання гіпотез, які конкретизують ціль дослідження та є його головним методологічним інструментом. Окрім формулювання гіпотез програма включає вказівку способів їх підтвердження та перевірки. а тепер зупинимось більш детально на окремих структурних елементах.

Проблема і проблемна ситуація. Ці поняття не є тотожними, хоча й щільно зв'язані між собою. Буває, що проблема є ширшою проблемної ситуації, а може бути й так, що проблемна ситуація включає декілька проблем. Проблемна ситуація може розглядатися в межах однієї проблеми, але може бути вузкою або ширшою за неї. Якщо проблема — це в цілому якесь нерозв'язане завдання, віддзеркалене досить абстрактно і багатослівне, то проблемна ситуація — це якби квінтесенція проблеми (однієї чи декількох), конкретно визначальне протиріччя, яке підлягає емпіричному дослідженню. Розрізняють проблеми соціальні і наукові.

Соціальна проблема — життєве суспільне протиріччя, яке вимагає організації цілеспрямованих дій на його усунення. Наукова проблема — це стан "знання про незнання", коли фіксується протиріччя між знаннями про потреби суспільства в певних діях і незнанням способів і засобів здійснення цих дій. Соціальні проблеми мають різні масштаби. Це, зокрема:

- проблеми невеликих соціальних груп (навчальних, професійних колективів);

- проблеми локальних територій (на рівні мікрорайону або невеликого поселення);
- проблеми, що торкаються інтересів великих соціальних груп (наприклад, професійних, конфесійних, етнічних, вікових);
- проблеми соціальних інститутів (сім'ї освіти, армії, релігії і т. д.);
- проблеми цілих регіонів (західних областей України, автономної республіки Крим і т. д.);
- проблеми, що торкаються потреб та інтересів всього суспільства (соціально-економічні, соціально-політичні та ін.).

Формулювання, розробка соціальної проблеми вимагає міждисциплінарного підходу (це відмінна риса емпіричного соціологічного дослідження), використання соціологом знань інших дисциплін (соціальної філософії, економіки, політології, психології, права, педагогіки і т. д.), здійснення логічного аналізу проблеми (системного і функціонального). Лише після логічного аналізу проблеми дослідник може сформулювати проблемну ситуацію.

Об'єкт дослідження. Під об'єктом в соціологічному дослідженні розуміється галузь соціальної дійсності: соціальні групи, інститути, процеси, відношення, які містять певні соціальні протиріччя, породжують проблемну ситуацію і на які націлений процес наукового пізнання. В широкому розумінні слова об'єктом соціологічного дослідження є люди, об'єднані в різні спільноти, групи, організації або втягнуті у різні соціальні процеси. Визначення об'єкта соціологічного дослідження передбачає фіксацію його основних ознак:

- просторової (країна, регіон, місто, підприємство і т. д.);
- часової (період і строки проведення дослідження);
- галузевої (вид діяльності, що вивчається, — промисловість, комерція, освіта, медицина і т. д.).

Предмет дослідження — найбільш суттєві сторони об'єкта дослідження, які характеризують протиріччя, що в ньому виникли; ті або інші ідеї, властивості, характеристики об'єкта, пізнання яких необхідне для розв'язання проблемної ситуації. Один і той же об'єкт (наприклад, студентська молодь) може вивчатися з позицій різних молодіжних проблем і, отже, передбачає багато предметів.

Предмет соціологічного дослідження передбачає, але, як правило, не збігається з об'єктом. Об'єкт і предмет лише тоді можуть збігатися, якщо необхідно пізнати всю сукупність закономірностей розвитку і функціонування конкретного соціального об'єкта.

Мета і завдання дослідження. Аналіз будь-якої проблемної ситуації можна провести в теоретичному або прикладному напрямках в залежності від мети дослідження. Мета дослідження може бути сформульована як теоретична. Тоді при підготовці програми основна увага приділяється теоретичним і методологічним питанням: вивченню наукової літератури з проблеми, що цікавить, побудові концепції предмета дослідження і т. п. В

даному випадку об'єкт дослідження визначається після того, як виконана попередня теоретична робота.

При постановці прикладних практичних завдань, перш за все, визначається, які конкретні цілі ставляться перед дослідником, після чого за допомогою наукової літератури з'ясовується: чи немає типового розв'язання цих завдань, віднаходяться варіанти типових рішень стосовно конкретних умов.

Отже, мета — це загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат.

Гіпотези дослідження.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні — це науково обгрунтована уява про структуру соціальних об'єктів, характер елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування і розвитку. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу досліджуваного об'єкта. Вона повинна відповідати ряду вимог:

По-перше, узгоджуватися з новими теоріями, істинність яких підтверджена соціальною практикою.

По-друге, важливою вимогою є відповідність гіпотези існуючим і перевіреним фактам.

По-третє, гіпотеза має формулюватися так, щоб її можна було легко перевірити у процесі соціологічного дослідження.

По-четверте, гіпотеза повинна піддаватися логічному аналізу, який встановлює її несуперечливість.

За своїм змістом про уяву щодо досліджуваного об'єкта розрізняють описові і пояснювальні гіпотези. Описові гіпотези — це уявлення про структурні і функціональні зв'язки досліджуваного об'єкта. Вони можуть стосуватися і класифікації характеристик соціального об'єкта. Пояснювальні гіпотези являють собою уявлення про причинно-наслідкові зв'язки, що існують у досліджуваному об'єкті і вимагають експериментальної перевірки.

Логічний аналіз основних понять (їх інтерпретація і операціоналізація). При розробці програми важливо виділити основні поняття. Вони займають провідне місце у визначенні предмета дослідження. Логічний аналіз понять вимагає глибокого і точного пояснення їх змісту і структури. Потім визначається співвідношення елементів, властивостей соціального явища, що досліджується. Аналіз цих елементів і властивостей дає досліднику реальну уяву про стан (статичу, динаміку) соціологічного явища, що досліджується.

В аналітичному дослідженні здійснюється два види операціоналізації структурна і факторна.

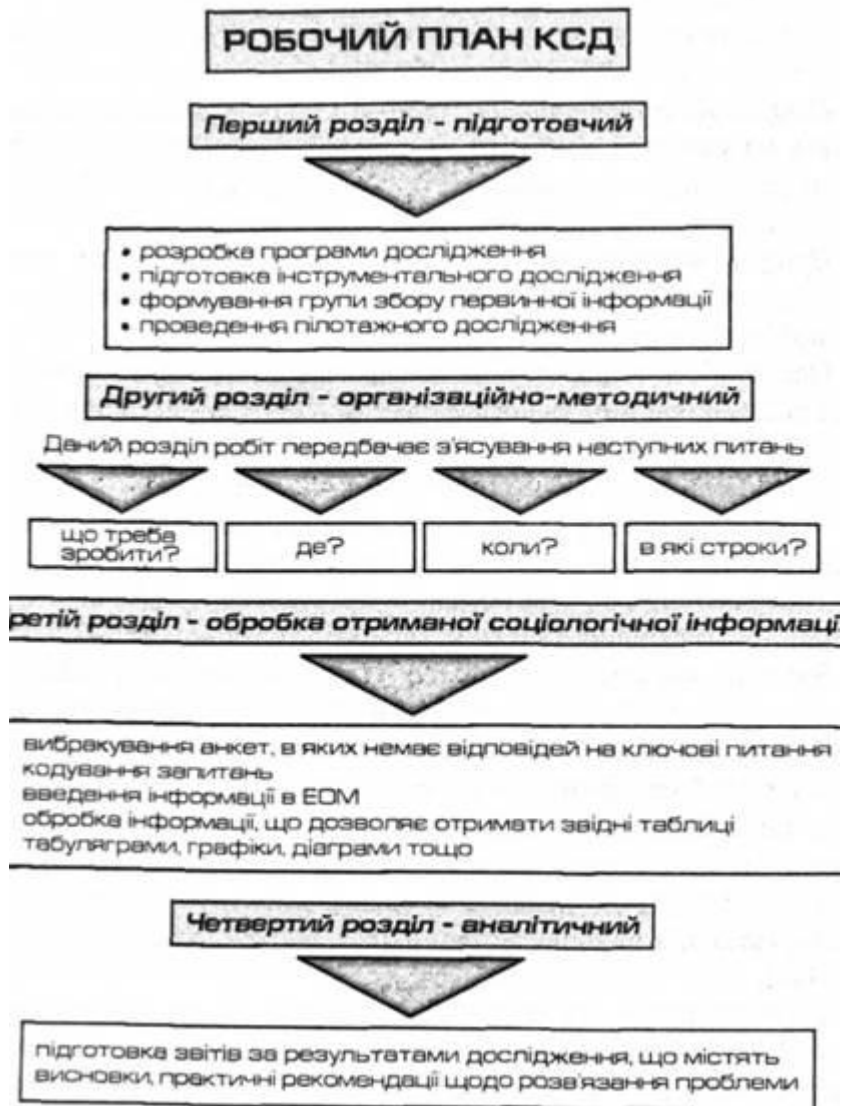
Структурна операціоналізація — це розчленування основного поняття на складові елементи — головні ознаки предмета дослідження, факторна — це вияв і аналіз уявлених причин, які визначають характер явища, що вивчається.

Процедурна частина програми включає методичку та техніку дослідження, тобто опис прийомів збору, обробки-та аналізу соціологічної інформації.

Особливість соціологічних досліджень полягає в тому, що більшість висновків в них засновано на інформації, отриманій в результаті вибіркового обстеження. Це є можливим лише при дотриманні вимог репрезентативності. В програмі ці питання вирішуються шляхом визначення обсягу та характеру вибірки. Співвідношення вибіркової сукупності, яка є своєрідною моделлю об'єкта, з самим об'єктом (генеральною сукупністю) визначається в програмі з допомогою дослідно-статистичних та математично-статистичних методів.

Залежно від специфіки об'єкта, а також характеру інформації про об'єкт, що досліджується, відбувається вибір методів збору соціологічної інформації — спостереження, анкетування, інтерв'ювання і т. п. І на цій основі розробляється інструментарій дослідження (анкети, опитувальні аркуші, картки спостереження та ін.). В програмі відзначаються також методи обробки та аналізу отриманої інформації, що передбачає визначення, яким чином це буде здійснюватися, з використанням яких пакетів прикладних програм для ЕОМ.

Поряд з програмою складається ще й робочий план дослідження. Зазвичай в план закладаються основні організаційні (процедурні) заходи, які треба здійснити при дослідженні. В ньому всі науково-дослідницькі і організаційно-технічні процедури і операції групуються в чотири блоки.

Вибірка. Особливе значення в соціологічному дослідженні відводиться вибірці. Це обумовлено тим, що об'єкт дослідження найчастіше нараховує сотні, тисячі, десятки або сотні тисяч людей. Всі вони не можуть бути опитані. Тому при підготовці дослідження важливо так сформувати вибірку, щоб вона була і економічною, і презентативною, тобто вона має правильно відбивати всі характеристики генеральної сукупності, із якої вона походить. Репрезентативність забезпечується дизайном вибірки (стратегією і процедурами її формування) і розрахунком її мінімального обсягу, який здатний забезпечити необхідну точність результатів. Економічність (ефективність) вибірки пов'язується з вартістю вибіркового дослідження.

Генеральною сукупністю називають об'єкт дослідження, на який розповсюджуються висновки соціологічного аналізу. Генеральні сукупності ділять на кінцеву і (практично) безкінцеву, конкретні і гіпотетичні, однорідні і неоднорідні.

Вибіркова сукупність — це певне число елементів генеральної сукупності, відібрані за суворо заданим правилом. Елементи вибіркової сукупності (респонденти, документи, що аналізуються і т. п.), які підлягають

вивченню (опитуванню, інтерв'юванню) називають одиницями аналізу. Ними можуть виступати окремі люди, їх групи, трудові колективи.

В соціологічній практиці застосовуються різноманітні способи вибірки: простий випадковий відбір, багатоступеневий, систематичний, стратифікований, кластерний (гніздовий), квотний та ін. Зупинимось коротко на їх характеристиці.

Простий випадковий відбір передбачає, що всі елементи генеральної сукупності одержують однакову ймовірність попадання у вибірку. При цьому береться до уваги, що:

- генеральна сукупність є однорідною;
- всі її елементи є доступними для дослідження в однаковій мірі;
- в наявності є повний список елементів, що становлять генеральну сукупність;
- до цього списку застосовуються процедури випадкового відбору (з використанням таблиць або генераторів випадкових чисел).

Багатоступеневий відбір застосовують стосовно великих генеральних сукупностей із складною структурою. Для цього генеральну сукупність структурують, розбиваючи її на кінцеве число підсукупностей. Утворюються нова, конкретна і кінцева, генеральна сукупність, елементами (одиницями відбору) якої є виділені підсукупності. Серед них вибираються одиниці аналізу. Ця операція може повторюватися декілька разів, поки не будуть виявлені підсукупності, доступні для безпосереднього вивчення. Як правило, на останній ступені одиниці відбору збігаються з одиницями аналізу.

Систематичний відбір — це відбір із списку з певним "кроком" (наприклад, через 10,20,50 і т. д. чоловік).

Стратифіковані вибірки застосовують до неоднорідних генеральних сукупностей і в тих випадках, коли списки об'єктів легше одержати частинами ніж по всій генеральній сукупності в цілому. У випадку стратифікованого випадкового відбору обсяг вибірки ділиться між стратами пропорційно їх чисельності, і потім із кожної страти вибирається проста випадкова вибірка.

В кластерному відборі в якості одиниць дослідження відбираються не окремі респонденти, а цілі групи або колективи.

В цілеспрямованій вибірці найчастіше використовуються методи стихійної вибірки, основного масиву і квотної вибірки, "снігового клубка", доступні вибірки та ін. Метод стихійної вибірки — це звичайне поштове опитування телеглядачів, читачів газет, журналів. Тут наперед неможливо визначити структуру масиву респондентів, які заповнять і відправлять поштою анкети.

Метод основного масиву зазвичай застосовується при проведенні пілотажного або розвідувального дослідження на невеликих генеральних сукупностях, для яких немає сенсу проводити вибіркове дослідження. Він практикується при постановці якогось конкретного запитання.

Метод квотної вибірки часто застосовується при вивченні громадської думки.

Метод доступної вибірки застосовується при дослідженнях генеральних сукупностей, які є досить складними для дослідження іншими методами. Зазвичай це гіпотетичні генеральні сукупності — аудиторія ЗМІ (яка опитується безпосередньо за допомогою ЗМІ), споживачі певних товарів (опитуються в точках торгівлі), члени релігійних конфесій.

Щодо метода "снігового клубка", то він являє собою щось середнє між методом доступної вибірки і основного масиву. Він застосовується до малочисельних гіпотетичних генеральних сукупностей (наприклад, експертів з якоїсь вузької проблеми).

Теорія вибірки в соціологічних дослідженнях передбачає систему розрахунків і формул для оцінювання помилок вибірки і враховування необхідного обсягу вибірки, використання яких соціологом може забезпечити бажаний ступінь точності результатів дослідження.

§ 30.3 Методи збору соціологічної інформації

Найдавнішим і найпоширенішим способом одержання соціологічної інформації є метод вивчення документів, які є в будь-якому цивілізованому суспільстві. Під документом в соціології розуміють ті або інші джерела, які містять інформацію про соціальні факти і явища суспільного життя, про ті або інші соціальні суб'єкти, що функціонують в суспільстві.

Аналіз документів дає соціологу можливість побачити важливі сторони соціальної дійсності, допомагає виявити норми і цінності, притаманні суспільству, одержати відомості, необхідні для опису тих або інших соціальних структур і систем, простежити динаміку взаємодії між різними соціальними групами і окремими людьми.

Щоб добре орієнтуватися в багатоманітності документів, перш за все необхідна їх класифікація, підвалиною якої слугує форма, в якій той або інший документ фіксує вміщену в ньому інформацію.

Від форми, в якій зафіксована інформація, залежить цілі його використання і методи аналізу.

За формою фіксації інформації документи діляться на:

- письмові документи (в них відомості подаються у формі тексту);
- статистичні дані (цифрова форма викладу);
- іконографічна документація (кіно-відео-фотодокументація, картини);
- фонетичні документи (аудіозаписи).

Письмові документи — найбільш поширений вид документації. Джерелами цього типу документів для соціолога є: державні і центральні архіви, архіви організацій і установ, підприємств, фірм, архіви емпіричних даних в машинописній формі, в тому числі, INTERNET, наукові публікації, преса, особистісні документи (листи, автобіографії, мемуари, щоденники, промови і т. п.).

Існують і інші способи класифікації документів. За статусом джерела документи ділять на офіційні і неофіційні. З точки зору спонтанності появи документи ділять на мимовільні (створені незалежно від дослідника); задані (створені спеціально на прохання дослідника). За ступенем опосередкованості виділяють первинні і вторинні документи — одні створені

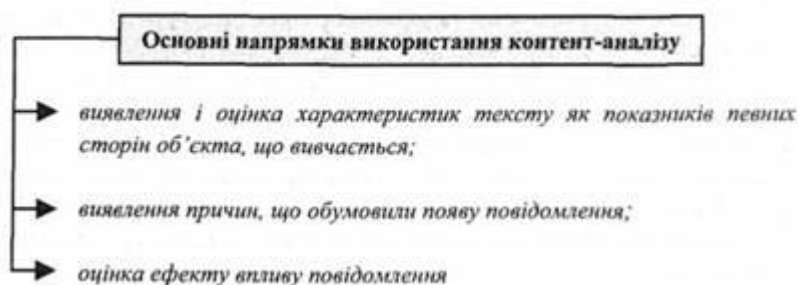
на основі безпосереднього досвіду автора, другі — на базі узагальнення первинних документів. За критерієм авторства документи класифікують на індивідуальні, створені одним автором, і колективні, створені декількома авторами, групою.

В соціологічних дослідженнях найбільш поширеними є традиційний (класичний) і формалізований (якісно-кількісний) метод аналізу документів.

Під традиційним, класичним аналізом розуміється вся багатоманітність розумових операцій, спрямованих на інтеграцію відомостей, що містяться в документі з певної точки зору, застосованого дослідником в кожному конкретному випадку. Традиційний аналіз документів дає можливість соціологу дати свою інтерпретацію змісту документа, проникнути в сутність явища, що вивчається, виявити логічні зв'язки і протиріччя між ними, оцінити ці явища і факти з певних дослідницьких позицій.

Бажання позбутися суб'єктивності традиційного аналізу обумовило появу принципово нового, формалізованого метода аналізу документів, який одержав назву "контент-аналіз". Контент-аналіз, або науковий аналіз змісту тексту (документа), — це метод дослідження, який застосовується в різних гуманітарних дисциплінах. Але розвиток цього методу переважно пов'язаний з соціологічними дослідженнями ЗМІ. З часом метод контент-аналізу став застосовуватися і при вивченні інших галузей соціальної реальності, іншого типу документів, зокрема, невербальних, іконографічних (портрети, фотографії і т. д.), а також відповідей на відкриті запитання соціологічної анкети. Цей метод дуже часто використовується різними спецслужбами: до 80 відсотків таємної інформації здобуваються за його допомогою і зараз.

Суть цього методу зводиться до того, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які з необхідністю віддзеркалювали б певні суттєві сторони змісту. Тоді зміст документа стає вимірюваним, доступним точним обчислювальним операціям. Разом з тим обмеженість контент-аналізу полягає в тому, що далеко не все багатство змісту документа може бути виміряне за допомогою формальних (кількісних) показників.

Для здійснення контент-аналізу соціологу треба мати такі документи:

- таблицю контент-аналізу;
- інструкцію кодувальника;
- кодувальну картку.

Таблиця контент-аналізу містить список категорій і підкатегорій і присвоєні їм коди.

Інструкція кодування містить опис одиниць аналізу і рахунку, в ній закладені правила кодування, обумовлюються можливі труднощі. Реєстрація одиниць аналізу здійснюється в спеціальних таблицях, кодувальник картках. Останні включають всі класифікаційні одиниці — категорії і підкатегорії. Одиниці аналізу, виявлені в документі, фіксуються у відповідних графах кодувальної картки.

В контент-аналізі передбачається своя вибірка. Масив документів, об'єднаних загальною ознакою, представляє генеральну сукупність, яка має бути вивчена. Якщо перед аналітиком-соціологом стоїть завдання провести контент-аналіз кампаній по виборах президента України, то в межі генеральної сукупності треба включити всі документи, які опубліковані у зв'язку з виборами з моменту початку кампанії до її завершення.

Для формування вибіркової сукупності документів для контент-аналізу зазвичай використовують суцільний і випадковий відбір. Щодо застосування скерованого типу відбору, то він виключається через відсутність даних про розподіл в генеральній сукупності документів.

Робота з документами вимагає від соціолога крім спеціальних знань великої винахідливості, вона завжди є дослідницьким пошуком.

Серед розповсюджених методів опитування респондентів важливе місце займає метод анкетного опитування. Надзвичайна популярність цього методу пояснюється різноманітністю і якістю соціологічної інформації, яку можна одержати за його допомогою. Даний метод засновується на висловлюваннях окремих осіб і проводиться з метою виявлення найтонших нюансів в думках респондентів.

Анкета, як правило, починається з преамбули — звернення до респондента. В ньому вказується, хто проводить дослідження, описується мета дослідження, характер використання результатів, підкреслюється анонімний характер, спосіб заповнення анкети, а також висловлюється подяка (вона можлива і в кінці анкети) за участь в анкетуванні. Далі йде основна частина анкети, яка містить блоки запитань до опитуваних, і третя частина — паспортичка, в якій представлені відомості про опитуваних (стать, вік, освіта, місце мешкання, соціальний стан і т. д.).

За предметним змістом запитання анкети поділяють на:

- запитання про факти, за допомогою яких отримують інформацію про соціальні явища, про стан справ в колективі, про поведінку і дії самого респондента, його вік, стать, освіту, соціальне становище і т. д.;
- запитання про знання, мета яких — з'ясувати, що знає і що може повідомити респондент.
- запитання про думку респондента, вони мають на меті зафіксувати факти, побажання, очікування, плани на майбутнє і можуть торкатися будь-яких проблем і особистості самого респондента;
- запитання про мотиви, покликані викликати суб'єктивне уявлення людини про мотиви своєї діяльності.

За своєю логічною природою запитання класифікуються таким чином:

- основні запитання, відповіді на які є основою побудови висновків про явища, що вивчаються.

- запитання-фільтри ставляться для того, щоб відсіяти некомпетентних осіб при опитуванні з проблем дослідження або ж для того, щоб виділити частину респондентів із всього масиву за мовною ознакою;

- контрольні запитання служать для перевірки стійкості, правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їх достовірності і щирості.

- запитання, які наводять на думку, допомагають респонденту у правильному осмисленні основного запитання, знайти точну відповідь.

За своєю психологічною функцією, яка визначає ставлення респондента до самого факту анкетування і до тих запитань, на які йому треба буде відповідати, останні діляться на:

- контактні запитання, які слугують встановленню контакту з респондентом, їх мета — створити інтерес до дослідження, надихнути взяти в ньому участь.

- буферні запитання, як правило, починаються із загальної формули: "Як Ви думаєте?"

- прямі запитання спрямовані на виявлення ставлення респондента щодо проблеми, яка вивчається, її оцінку з його власної позиції;

- опосередковані запитання дозволяють респонденту ніби приховати свою власну позицію і посилити критичний акцент своїх висловлювань.

За характером відповідей на поставлені запитання останні розподіляються на такі види:

- відкриті запитання передбачають вільну форму відповіді: "Скажіть, будь-ласка, що могло б сприяти підвищенню Вашого інтересу до політики?"

- запитання закритого типу: "Чим Ви займаєтесь у вільний час? Просимо відповісти на ті із нижче перерахованих варіантів, які збігаються з Вашою думкою: ©відвідую рідних і знайомих; ©зустрічаюся з друзями; Ф слухаю радіо і т. д."

- запитання напівзакритого типу засноване на додаванні до списку відповідей фрази: "Вкажіть інші види занять".

- запитання-меню пропонує респонденту вибрати будь-яке поєднання варіантів запропонованих відповідей;

- шкальні запитання — відповідь на це запитання дається у вигляді шкали, в якій необхідно відмітити той або інший показник;

- дихотомічні запитання: "Чи вірите Ви у гороскопи і астрологічні прогнози?" Відповідь: "Так-Ні".

Після того, як дослідник визначився із змістом запитань, особливу увагу треба надати упорядкуванню анкети. Верстка анкети передбачає не лише компановку запитань та їх послідовність, про що вже йшла мова, а також і художньо-технічне оформлення анкети. Всі розділи анкети можна виділити відмінним від основного шрифтом. Добре використати різний шрифт при друкуванні запитань і відповідей, при можливості використати кольоровий друк.

Коли анкета складена, треба здійснити пробне (пілотажне) опитування, в ході якого перевіряється зміст анкети, формулювання і послідовність запитань та варіантів відповідей і т. д. Пробне опитування охоплює невелику кількість осіб (20-30 чоловік), відібраних за основними характеристиками, які визначаються темою, метою і завданнями дослідження.

За способом розповсюдження анкет опитування поділяються на:

- роздавальні, коли анкетер особисто вручає анкету і чекає, поки вона заповнюється, і тут же одержує її — очне роздавальне опитування, або одержує заповнену анкету через декілька днів — заочне роздавальне опитування;

- поштове — анкета за попередньою домовленістю висипається і одержується поштою;

- пресове — анкету пропонують заповнити читачеві газети чи журналу і надіслати в редакцію;

- телетайпні (за цим способом розповсюдження і збір анкети здійснюється через електронний зв'язок).

За типом дослідницьких завдань опитування бувають:

- стандартизоване — націлене на одержання статистичної інформації;

- фокусоване — збираються дані за умов конкретної ситуації;

- глибинне — спрямоване на одержання пошукової інформації. За рівнем компетентності респондентів розрізняють:

- масове опитування (думка неспеціалістів з тої чи іншої теми);

- масове опитування у співробітництві з дослідником (передбачає інформаційну допомогу респонденту з боку анкетера в осмисленні ситуації, що аналізується);

- симптоматичне опитування (достатнє знання у респондента загальної інформації без глибокого осмислення цілей і завдань дослідження);

- експертне опитування (опитування спеціалістів з проблеми, що вивчається).

Соціометричний метод — це метод опитування, націлений на виявлення міжособистісних відносин шляхом фіксації взаємних почуттів симпатії і неприязні серед членів групи (наприклад, студентської групи).

Наявність анкети-питальника, характер її заповнення, вимоги до контакту з опитуваним — ці та деякі інші ознаки дають підставу вважати соціометричний метод, не дивлячись на наявність відмінних рис, одним із видів опитування. Його особливість та відмінність від інших традиційних методів опитування (анкетного і інтерв'ю) полягає у цілеспрямованій орієнтації дослідження особливостей міжособистісних відносин в малих групах.

Поява соціометричного методу або просто соціометрії в арсеналі соціологічного дослідження пов'язана з іменем американського соціального психолога і соціолога Як. Морено (1892 -1974 рр.). Термін "соціометрія", запропонований ним, походить від двох латинських слів: "socius" — друг, товариш і "metrum" — вимірювання, міра, тобто в буквальному сенсі "соціометрія" означає вимір ступеня дружніх відносин і є своєрідним

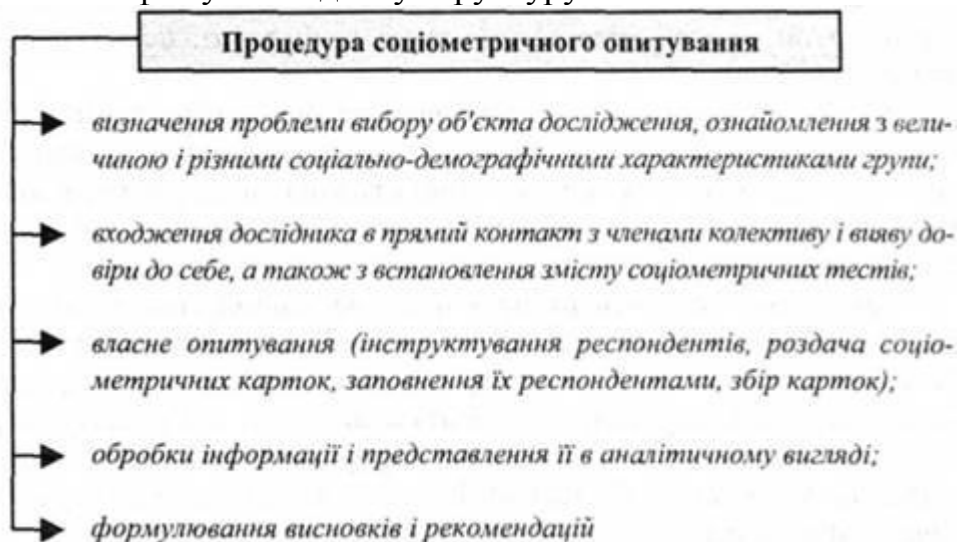
способом кількісної оцінки міжособистісних відносин між індивідами в групі.

За допомогою соціометричного тесту можна одержати оптимальну інформацію про позиції індивідів в групі (наприклад, про ступінь популярності, про типи міжособистісних відносин, про наявність підгрупи, неформального лідера в групі, про групову згуртованість і т. д.) і на їх основі виявити позитивні, конфліктні, напружені або індіферентні ділянки, що має дуже велике значення для корегування міжособистісних відносин в групі.

Інтерперсональні вибори можуть вивчатися на двох рівнях:

- поведінковому, коли дослідник безпосередньо спостерігає поведінку індивідів в якихось конкретних ситуаціях, реєструючи дані своїх спостережень, а потім аналізуючи їх;
- вербально-прожективному, коли дослідник за допомогою опитування на основі спеціальної анкети-питальника виявляє бажані типи відносин між індивідами, ті, яким вони надають перевагу. Соціометричний тест формулюється у вигляді запитань, відповіді на які і слугують підґрунтям для встановлення структури взаємовідносин.

Найчастіше соціометричний тест застосовується до вивчення малих груп (до 10-25 чоловік), де він дає найбільший ефект, хоча з його допомогою іноді вивчають і структури відносин та зв'язків у великих групах. Соціометричне опитування можна проводити лише в колективах, які мають деякий досвід сумісної діяльності (три і більше місяців), на основі якої вже виникли певні сталі взаємовідносини між його членами. В іншому випадку дослідження зафіксує випадкову структуру.

Соціометричне опитування може проводитися як у формі роздавального анкетування на місці, так і у формі своєрідної анкети — інтерв'ю. В першому випадку дослідник просто роздає респондентам анкети, контролює їх заповнення, а потім збирає їх. У другому випадку дослідник зачитує питальник респондентам, кожний з яких на чистому листку паперу, нумеруючи черговість запитань, відразу ж відповідає на них.

Соціологи використовують чимало різних методів обробки даних соціометричного опитування, які можна поділити на дві групи:

- 1) графічні методи (соціограми);
- 2) кількісні методи (індекси, статистичний аналіз, факторний аналіз).

Соціограма являє собою графічне зображення структури міжособистісних відносин в групі.

Першим етапом обробки результатів соціометричного опитування є побудова соціоматриці, тобто зведення всіх результатів опитування в таблицю. На основі даних соціоматриці визначають індивідуальні і групові індекси, за допомогою яких здійснюється характеристика статусу індивіда в групі і його ставлення до інших членів групи, а також групова інтеграція, групова стійкість і групова експансивність.

Отже, за допомогою соціометричного опитування можна досить швидко зробити моментальний знімок з динаміки внутрішньо-групових відносин — встановити типи взаємовідносин, виявити підгрупи, охарактеризувати позицію кожного члена групи, соціально-політичний клімат в групі і т. д.

Достатньо розповсюдженою формою соціологічних опитувань є інтерв'ю (англ. Interview). Найбільш характерна його особливість як специфічного виду опитування полягає в тому, що інтерв'юер (той, хто опитує) і респондент (той, кого опитують) зводяться обличчям в обличчя, що інформація, яка цікавить дослідника, міститься у відповідях індивіда на задане йому в усній формі запитаннях

Інтерв'ю — це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом. Напрямок бесіди визначається тією проблемою, яка цікавить інтерв'юера і є предметом прикладного соціологічного дослідження. Види інтерв'ю:

- вільне інтерв'ю, коли, як правило, немає плану і завчасно сформульованих запитань.
- глибинне інтерв'ю має за мету отримати інформацію, яка засвідчує не лише наявність того чи іншого соціального факту, явища, але й пояснює причини появи даних фактів, явищ;
- фокусоване спрямоване інтерв'ю — вивчення громадської думки відносно конкретної події, факту, ситуації;
- стандартизоване (формалізоване) інтерв'ю, коли формулювання запитань, їх порядок, кількість і перелік можливих альтернативних відповідей, їх кодування і форма запису передбачаються заздалегідь і суворо фіксуються в своїй одноманітності.

Важливий вплив на достовірність і повноту інформації, яку одержують за допомогою інтерв'ю, здійснює фактор часу. Якщо інтерв'юер прагне одержати інформацію у людини, яка тільки-но повернулася із нічної зміни або з тривалого відрадження, то можливості одержати об'єктивну інформацію, будуть мінімальними, навіть якщо респондент завчасно був проінформований про мету і значення опитування. Час інтерв'ю має бути найзручнішим не для інтерв'юера, а для респондента.

На сам процес інтерв'ю впливають також вік і стать його учасників. Результати інтерв'ю кращі, коли його учасники приблизно одного віку. В інтерв'ю з багатьма запитаннями, які мають за мету виявити ціннісні орієнтації опитуваного, доцільно, щоб інтерв'юер і респондент були однієї статі і приблизно одного віку. Взагалі ж жінкам-інтерв'юерам вдається, як свідчить соціологічна практика, одержувати більш ширі відповіді, ніж чоловікам.

Для стимулювання відповідей респондентів, одержання найбільш повної і точної інформації існує чимало засобів, деякі застосовуються більшістю інтерв'юерів.

- 1) Вираз згоди (уважний погляд, хитання головою, усмішка, піддакування).
- 2) Використання коротких пауз.
- 3) Повторення основного запитання.
- 4) Часткова згода, наприклад: "Ви говорите, що... Проте деякі люди вважають, що...".
- 5) Прохання пояснити, наприклад: "Мені не зовсім зрозуміло, як..."
- 6) Уточнення за допомогою неправильного повторення відповіді.
- 7) Вказівки на протиріччя у відповідях.
- 8) Повторення останніх слів респондента (метод "луни")
- 9) Нейтральна вимога додаткової інформації.
- 10) Вимога певної додаткової інформації.

Після будь-якого висловленого сумніву або незгоди і одержання на них роз'яснення інтерв'юер повинен висловити своє розуміння, згоду, схвалення.

Якщо в процесі інтерв'ю одержано відповідь типу "не знаю", то перш за все інтерв'юер повинен з'ясувати, що криється за ним:

- 1) чи дійсно незнання;
- 2) нерозуміння змісту запитання;
- 3) невміння висловити свою думку;
- 4) побоювання висловити це вголос;
- 5) побоювання дати "неправильну" відповідь.

В залежності від цього інтерв'юер повинен обрати оптимальну лінію поведінки.

Реєструвати відповіді треба зразу, в процесі інтерв'ю (за допомогою диктофону, магнітофону). В кінці бесіди інтерв'юер може повернутися до деяких запитань, на які одержані неповні відповіді. На завершення інтерв'ю можна запросити респондента до участі в наступних соціологічних опитуваннях, подякувати йому за участь в соціологічному дослідженні.

На завершення розмови про інтерв'ю зауважимо, що його успіх багато в чому залежить від підготовки інтерв'юерів. Вона передбачає:

- ознайомлення їх із загальними принципами вимірювання, роз'яснення їм ролі і значення збору первинної соціологічної інформації;
- засвоєння інтерв'юерами основних принципів поведінки в процесі опитування;

- навчання їх техніці інтерв'ювання;
- надання їм можливості пройти практику проведення інтерв'ю;
- набуття інтерв'юером вміння ретельно аналізувати і оцінювати процедуру інтерв'ю.

Фокусоване групове інтерв'ю — якісно-кількісний метод збирання соціологічної інформації, що виникає в середині ХХ ст. у США. Його передвісником були так звані вільні інтерв'ю, що їх застосовували в американській соціології кінця 30-х і в 40-х рр. У таких інтерв'ю заздалегідь задавалася загальна тема бесіди і певне коло відкритих питань.

Першим узагальненням, присвяченим власне фокусованому груповому інтерв'ю, стала праця Р. Мертона "Фокусовані інтерв'ю" (1956р.). Цю розробку було адаптовано П. Лазарсфельдом та ін. авторами для маркетингових досліджень. Саме в цій галузі фокусоване групове інтерв'ю знайшло свій дальший розвиток і широке застосування. Пізніше метод фокусованого групового інтерв'ю активно перейняли, власне, соціологи. Він дозволив їм одержувати більш глибоку інформацію про думки, сподівання і досвід людей, ніж кількісні методи. Метод фокусованого групового інтерв'ю має спільні риси з деякими варіантами опитування, скажімо — з груповим інтерв'ю. Проте фокусоване групове інтерв'ю є не просто чергуванням запитань інтерв'юера і відповідей респондентів, а є свого роду дискусією. Респонденти мають більше свободи тут у виборі форми виразу своїх почуттів і думок щодо заданої теми. Особливістю методу фокусованого групового інтерв'ю є те, що дискусія має фокусований характер: тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких має не перевищувати десять) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучому.

Спостереження як метод збирання соціологічної інформації не можна віднести до специфічних методів соціології. Остання запозичила його ще з часів перших соціологів із раніше сформованих галузей емпіричного знання і в кінцевому рахунку із природничих наук. В соціологічно-природничому симбіозі спостереження можна в першому наближенні визначити як планомірне цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксуються дослідником і потім перевіряються.

При цьому збирається і фіксується за допомогою технічних приладів (кінокамера, фотоапарат, магнітофон, телевізійна та інша техніка) лише та інформація, яка може бути використана для опису, а потім і пояснення проблемної ситуації, яка досліджується.

Розрізняють також відкрите спостереження, яке характеризується тим, що членам досліджуваної групи факт спостереження за ними відомий, від групи він не приховується, і спостереження інкогніто, коли члени спостережної групи не підозрюють, що за ними ведеться спостереження.

Можна також виділити спостереження:

- 1) нестандартизоване, у якого немає чіткого плану дій, приписуваних ззовні;
- 2) стандартизоване, у якого є чітко фіксовані приписи відносно предмета і процедури спостереження.

Кожний вид (тип) спостереження має свої позитивні і негативні сторони.

Як основний метод збирання первинної інформації метод спостереження є досить ефективним в монографічних дослідженнях, тобто дослідженнях окремого випадку, а також в дослідженнях, які не вимагають великого обсягу вибірки.

Експеримент — це загальнонауковий метод одержання в контролюючих і управляючих умовах нового знання. В соціологію він прийшов із галузі наук про природу.

Експертне опитування — це одержання інформації щодо стану і прогнозування зміни соціального явища процесу від компетенційних осіб-експертів, які мають глибокі знання про предмет чи об'єкт дослідження. До групи експертів добираються найдосвідченіші спеціалісти. Головний серед усіх критеріїв відбору експертів — компетентність. Для визначення її рівня використовують два методи: самооцінку експертів і колективну оцінку авторитетності кожного з кандидатів в експерти.

Метод експертної оцінки поширений у розвідувальних монографічних дослідженнях. Процедура опитування експертів може бути очною і заочною. Для експертної оцінки використовують також і атестацію, коли експертами є керівники закладу, колективу чи спеціальна атестаційна комісія.

Одержані в ході соціологічного дослідження опитування (спостереження тощо) емпіричні дані підлягають інтерпретації, тобто поясненню. Соціолог має зробити висновки, виявити тенденції, перевірити висунені в програмі соціологічного дослідження гіпотези. Одержану первинну соціологічну інформацію йому треба узагальнити, проаналізувати, науково пояснити, згрупувати одержані дані, скласти таблиці, графіки, діаграми і т. д. Тобто скласти підсумковий документ аналізу соціологічної інформації.

В практичній діяльності соціологи використовують такі підсумкові документи соціологічного дослідження: інформацію, інформаційну записку, аналітичну записку, звіт про науково-дослідну роботу. В інформації зміст результатів дослідження подається без їх інтерпретації. Вона включає:

- короткий виклад проблемної ситуації, яка виявилась в даному дослідженні;
- перелік цілей і завдань дослідження;
- опис соціально-демографічних характеристик вибіркової сукупності;
- розподіл відповідей на запитання анкети або інтерв'ю, результати аналізу документів і спостережень у відсотковому викладі.

Число розділів у звіті зазвичай відповідає числу гіпотез, сформованих в програмі дослідження.

Інформаційна записка, як і інформація, містить ті ж підрозділи, а в підрозділах, подаються результати досліджень, підсумкові дані коментуються, тобто описуються, цифровий матеріал може групуватися і зіставлятися. В заключній частині даються висновки з позначенням тенденції, що виявилися.

Аналітична записка, як різновид підсумкового документа соціологічного дослідження, може завершити важливий етап дослідження або виступати основним підсумковим документом невеликої науково-дослідної роботи. Вона може бути значною за обсягом і мати таку структуру:

- 1) вступ;
- 2) основна частина;
- 3) заключна частина.

Головним підсумковим документом соціологічного дослідження є звіт про науково-дослідну роботу. Він включає ряд обов'язкових розділів: титульний лист, список виконавців, реферат, зміст, перелік умовних позначень і символів, вступ, основна частина, заключна частина, список використаної літератури, додатки.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Конкретно-соціологічне дослідження та його основні види.
2. Програма і робочий план КСД.
3. Методи збору соціологічної інформації.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Програма і робочий план соціологічного дослідження.
2. Роль емпіричних соціологічних досліджень в реформуванні українського суспільства.
3. Етичний кодекс соціолога.

Додаткова література з теми

1. Батыгин Г. С. Лекции по методологии социологических исследований. — М., 1995.
2. Волович Ю. П. Надежность информации в социологическом исследовании.—К., 1974.
3. Городяненко В. Г. Социологический практикум. Учебно-методическое пособие.—К., 1999.
4. Гречихин В. Лекции по методике и технике социологических исследований. — М., 1988.
5. Иберла К. Факторный анализ. — М., 1980.
6. Как провести социологическое исследование? 2-е изд. — М., 1990.
7. Кракович Д., Сердюк А. Интервьюирование в социологическом исследовании.— К., 1992.
8. Лободинська О. М., Магазинщикова І. П., Мельникова Н. В. Соціологічний практикум: навч. посібник. —К., 1998.
9. Масленников Е. В. Метод интеграции концепций экспертов в социологических исследованиях.— М., 1992.
10. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження. — К., 1996.
11. Піча В. М., Вовканич С. І., Маковецький В. М. Як підготувати, провести і узагальнити результати соціологічних досліджень? — Львів, 1996.
12. Темиров Н. С. Анкетирование без анкет // СОЦИС. —1993. —№ 6.
13. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. — Самара, 1995.

